

ADİL BABAYEV

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ**
(ali məktəblər üçün dərslik)

BAKI – 2015

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

ADİL BABAYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
(ali məktəblər üçün dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 15 yanvar 2008-ci il tarixli,
46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

BAKİ – 2015

Elmi redaktor: *Filologiya elmləri doktoru,
professor İ.Z.Qasimov*

Rəyçi: *Filologiya elmləri doktoru,
professor əməkdar elm xadimi
Y.M.Seyidov*

Adil Məhəmməd oğlu Babayev.

«Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» adlı dərslik ali məktəblərin bakalvr təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İnteraktiv metodun və fənnin adının tələblərinə görə Azərbaycan dilinin bütün struktur elementləri nitq mədəniyyəti problemləri ilə əlaqələndirilmişdir. Buna görə də fənn özü praktik yönüm aldığı kimi, dərslik də praktik yönüm almışdır.

Dərsliyin axırında verilmiş yazılı nitqə aid olan kargüzarlıq üslubunu əhatə edən zəruri əməli yazılardan bu sahə ilə bağlı olanlar da istifadə edə bilər.

Adil Babayev

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, 2015. 572 səh.

B $\frac{4702060202}{M 653 (07) 2015}$ Qrifli nəşr

İSBN 5-8020-1796-1

© Adil Babayev, 2015

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, onu əbədi və dönməz etdikdən sonra iqtisadi, sosial-siyasi, elmi və təhsil kimi kateqoriyaların hamısına münasibətdə dünya, Avropa-Amerika sisteminə, onların standartlarına yaxınlaşdırmağa, onlara inteqrasiya etməyə başlamışdır. Başqa cür ola da bilməz. Sovet dövründə heç bir sosial-siyasi, habelə elmi-mədəni problemini müstəqil şəkildə həll etməyə ixtiyarı və iqtidarı olmayan respublikamız indi Dünya birliyinin ən fəal üzvlərindən birinə çevrilmişdir. İndi Azərbaycan dünyanın iqtisadi maraq mərkəzlərindən biridir. Hələ bəşər tarixində iqtisadiyyatı tamamilə çökmüş elə bir ölkə olmamışdır ki, cəmi 10 ilə iqtisadi inkişaf cəhətdən dünyada lider ölkəyə çevrilsin. Azərbaycan xalqı öz ulu öndərinin bacarığı və çevik siyasəti ilə bunu etdi. Sürətli inkişaf sürətli dəyişməni, öz kökündən – əsasından ayrılmadan, analoji və təkamül üzrə inkişaf qanunu əsasında yeniləşməlidir. Bu yeniləşmə təhsil sistemində də olmalıdır. Bu bəzilərinə qərribə görünür. Doğrudur, keçmiş rus-alman təhsil sistemində müsbət cəhətlər var idi və ondan istifadə etdiyimiz 70 illik tarixin üstündən qələm çəkmək olmaz. Amma yeni təhsil sistemini tədrisdə çox uğurla tətbiq edilən texnologiyadan, elektron maşınlardan istifadə etmədən köhnə dədə-baba üsulu ilə dünya standartlarına doğru başlamış yürüşlə ayaqlaşmaq olmaz. Təsadüfi deyil ki, Milli liderimiz H.Əliyev təhsilin inkişafından bəhs edərkən demişdi: «Təhsil sistemimiz xalqımızın gələcək inkişafını təmin etməlidir». Buna görə də Avropa yönümlü inkişaf yolu tutmuş Respublikamız köhnə ənənələrin üzərindən qələm çəkmədən Baloniya təhsil sisteminə, kredit üsuluna keçməyə üstünlük verir. Yeni təhsil sisteminin əsas üstünlükləri nədədir? Bu üstün xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Keçmiş dərslərdə müəllim fəal, tələbə passiv olurdu. İndiki interaktiv metodla keçirilən dərslərdə tələbə də müəllimlə bərabər dərslərin gedişində iştirak edir. Başqa sözlə desək, hər iki

tərəf – öyrədən və öyrənən eyni dərəcədə fəal olur. Eyni dərəcədə sözünü şərti işlədirik. Çünki müəllim tək, tələbə çox (25-40 nəfər) olduqda, bərabər aktivlik ola bilməz. Yenə müəllim əsas fiqur olaraq qalır.

2. Dərstdə iştirak edən hər iki tərəfin – müəllimin və tələbənin bütün dərs boyu fəallığının saxlanması. Burada da müəllimdən xüsusi bacarıq tələb olunur ki, hamını eyni dərəcədə müzakirə olunan problem ətrafında əvvəldən axıra qədər fəal işə cəlb etsin və sona qədər həmin tempi saxlasın.

3. Dərsin əvvəlində müəllim problem-situasiyanı yaradır. Burada o, induktiv metodla tələbələrdə haqqında bəhs ediləcək problem barəsində bilik verərək onları maraqlandırır. Bundan sonra tələbələr müəllimlə birlikdə həmin problemin şərhinə girişirlər.

4. Dərstdə hər bir mövzu (problem) elmi araşdırma kimi şərh edilir. Tələbədə obyekt olaraq izah və şərh olacaq problem haqqında maraq oyadılır. Bu zaman subyekt-obyekt modeli yaranmış olur. Subyekt öz obyektini tədricən – dialoq-mübahisə əsasında dərk edir və onun haqqında öz mülahizələrini yürüdür. Bu mülahizələr hələlik düzgün olmaya da bilər. Amma ən əsası odur ki, tələbə özü mühakimə-ümumiləşdirmə və nəticə kimi əqli prosesləri yaşamış olur.

5. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllim hamını ümumi dialoqa cəlb edə bilməlidir. Belə olduqda tələbənin birinin şərh edə bilmədiyini başqası şərh edə biləcək. Bu vaxt müəllimdən və tələbədən çox şey tələb olunur. İnteraktiv metodla dərs keçilməsi zamanı müəllimdən və tələbədən tələb olunan şərtlər bizim üçün təzə deyil.

Hələ 100 il bundan əvvəl dahi bəstəkarımız, böyük maarif xadimi Üzeyir Hacıbəyov «Tərəqqi» qəzetində bu problemi dərsin əsas tələbi kimi qoymuşdu.

«Pedaqogika və didaktika» tələb edirlər ki, dərs əsnasında uşaq dərstdə ciddi surətdə iştirak etsin (активное участие), yəni uşağın həm əqli işləsin və həm də hissiyyatı nəşvi-nüma etsin, uşaq fəaliyyət göstərsin, uşaqda iqtidar əmələ gəlsin

(самостоятельность), dərs uşağı həvəsə gətirsin, onun üçün şirin görünsün, elə olmasın ki, uşaq dinməz-söyləməz oturub müəllimin qulaq taqqıldadan ya yuxu gətirən, ya əsnətdirən sözlərinə qulaq asmaqdan başqa heç bir həvəs, şövq, fəaliyyət, ciddiyyət göstərməsin (пассивное участие) və axırda da hər bir həvəsdən düşüb dərstdən zəhləsi getsin. Halbuki üsuli tərcümədə uşağın təlim və təllüm işində heç bir ciddi iştirakı olmayır, müəllim uşağa deyir ki, «Uçenik çitəet kniqu», mənası: «Şagird oxuyur kitabı» - yəni (türkcəsi) – şagird kitab oxuyur... Deməli, müəllim dərsi halva qayıdır qoyur uşağın ağzına, uşaq da udur. Onun iştirakı ancaq halva alıb-udmaqdır. Halbuki şagird özü tikəni çeynəyib halva halına salmalı və sonra udmalıdır. Sən uşağa «uçenik»in mənasını şagird və yaxud şagirdin mənası «uçenik» olduğunu özün demə, sən dərsi elə bir yola sal ki, uşaq özü «uçenik»in şagird olduğunu kəşf etsin. «Çitayət»in – oxuyur mənasına olduğunu dəxi uşaq özü kəşf etsin. Kəşf etsin ki, əqli, xəyali, dərrakəsi, tərbiyə tapsın və bu kəşfiyyatından dolayı uşaq özündə iqtidar hiss etsin. Dərsə qalib gəldiyini duysun ki, şövqü-həvəsi dəxi artsın; Yoxsa, sən uşağa, «ya» - mən; «idu» - gedirəm dedikdə, uşağa nə tərbiyə verərsən? Uşağın aciz olduğunu bildirib evini yıxarsan.

Tərcümə üsulunun bir yaxşı tərəfi var ki, bu üsul vasitəsilə uşaq öz dilini daha yaxşı öyrənir, lakin rus dərsi deməkdən bizim məqsədimiz, hansı dili öyrətməkdir?

Və bir də tərcümə üsulunun haman o yaxşı tərəfi eyni zamanda çox qorxulu bir tərəfdir. Çünki əsil tərcümə üsulu ilə dərslər demək üçün müəllim öz ana dilini, o dilin qəvaidi sərfiyə və nəhviyyəsini və dilin hər bir xüsusiyyətini mükəmməl bir surətdə bilməlidir.¹

Tələbələrin – bütün qrupun fəallığı heç də Sabirin dediği kimi:

Bir də görürsən ki, olub heyvərə–

Əlli uşaq banladı birdən-birə.

Dərs demə, gülməli bir məsxərə!

Molla demə, məsxərə cunbandı bu!

Dur qaçaq oğlum, baş-ayaq qandı bu!

¹ Bax: «Tərəqqi» qəzeti, 1 aprel №7(67), 1909-cu il.

Əgər müəllim bütün dərs boyu bircə anlığa təşəbbüsü əldən versə (aparıcılığını itirsə) doğrudan da, dərs məsxərəyə çevrilə bilər. Belə dərslər sakit, effektiv keçməsi üçün tələbənin də üzərinə mühüm vəzifə düşür. Bu vəzifəni hələ XIII əsrin böyük mütəfəkkiri, filosofu, riyaziyyatçısı Nəsrəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində belə müəyyənləşdirirdi:

«Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının danışdığı hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda başqalarını qabaqlayıb tələsik irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir... Böyüklərlə (müəllimlə) danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, qısa və yığcam danışmalıdır».¹

Respublikamızda başlanmış və uğurla həyata keçirilən təhsil islahatı, demokratikləşdirmə, fərdiləşdirmə, inteqrasiya, humanistləşdirmə, differensiaslaşdırma, humanitarlaşdırma kimi prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər necə başa düşülür?

a) Demokratikləşdirmə prinsipi tələb edir ki, bu problemlə bağlı olan (maraqlanan) bütün tərəflər bu prosesdə fəal iştirak etsin, dərslər və ümumən təlim prosesi şəffaf olsun.

b) Fərdiləşdirmə prinsipi dərslə iştirak edən bütün tələbələrin fərdi keyfiyyəti, maraq dairəsi, bilik səviyyəsi və başqa xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda nəzərə almağı və ondan bacarıqla istifadə etməyi tələb edir.

c) İnteqrasiya prinsipi tədris olunan fənnin oxşar fənlər sistemində yerini müəyyənləşdirərək başqaları ilə əlaqədə tədris etməyi tələb edir.

ç) Təhsil islahatındakı humanistləşdirmə prinsipi tələb edir ki, ümumiyyətlə, təlim prosesi, xüsusilə tələbəyə – öyrənənə

¹ Xacə Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. B., 1980, səh.182.

münasibət humanist səviyyədə qurulsun. Hər bir tələbənin xüsusiyyəti müəyyən edilərək onun inkişafı üçün şərait yaradılsın.

d) Diferensiallaşdırma fənnə aid olmayıb, tələbəyə aiddir. Bu prinsip tələb edir ki, təlim prosesində tələbələrə ümumi şablon mövqedən deyil, xüsusi mövqedən yanaşılsın.

e) Humanitarlaşdırma prinsipi humanistləşdirmə ilə nə eynidir, nə də ondan mücərrəddir. Bu prinsip tələb edir ki, tələbənin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişafı təmin edilsin. Bu prinsip habelə ümumbəşəri və milli dəyərlərin əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə tələb edir.

Bu prinsiplər Azərbaycan təhsil sistemi qarşısında geniş perspektivlər açır və orta və ali məktəb proqramlarına, dərslərinə ümumiyyətlə, tədris edilən fənlərin istiqamətinə və xarakterinə yenidən baxmağı günün ən vacib problemi kimi qarşıya qoyur. Məhz belə bir real tələblər zəminində bu kitab (dərslək) meydana gəldi. Doğrudan da, indiyədək Dillər Universitetinin ingilis, alman, fransız dilləri üzrə ixtisas verən fakültələrdə «Müasir Azərbaycan dili» fənni düşünülməmiş şəkildə keçirilirdi. Bu fənn 2 il ərzində 4 semestrə mühazirə və seminar şəklində tədris edilirdi. Bu, əslində, Azərbaycan dilini deyil, onun haqqında elmi öyrətmək idi. Bu fənnin tədrisi zamanı ixtisası Azərbaycan filologiyası olmayan mütəxəssislər üçün o qədər də zəruri deyildi. Düzdür, Xarici dillərin fonetikasını, leksikologiyasını və qrammatikasını yaxşı öyrənmək üçün ana dili haqqındakı elmi bilmək çox kömək edirdi. Amma nəzərə alsaq ki, xarici dillərin qrammatik quruluşu ilə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu arasında fərqlər vardır, onda aydın olar ki, hər hansı bir qrammatik-sintaktik kateqoriyanı bütün quruluş və məna növləri ilə (incəliklərinə qədər) həmin tələbələrə öyrətmək o qədər də əhəmiyyətli deyilmiş. Buna görə də yeni təhsil sistemi və metodu ilə «Müasir Azərbaycan dili» fənninin 4 dərslək (fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis) üzrə tədris edilməsi məqsədə uyğun deyil. Müasir mərhələdə bu fənnin qarşısında

Azərbaycan dilçiliyini deyil, dilini öyrətmək vəzifəsi qoyulmuş və o, nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Başqa sözlə, yeni fənn «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» adlandırılmışdır. Fənnin adından göründüyü kimi, indi tələbələrə nəzəri kurs yox, praktik Azərbaycan dili keçilməlidir. Sual oluna bilər: Tələbələr öz ana dilini bilmirmi?

Cavab aydındır. Adlarını çəkdiyimiz fakültələrin Azərbaycan bölməsində hamı ana dilini mükəmməl bilir, amma bu fənlə bağlı nitq mədəniyyətinin, ritorikanın elementar problemlərini bilmirlər. Buna görə də yeni fənn tələbələrə Azərbaycan dilinin ən zəruri mövzularını (praktik şəkildə) öyrətməklə nitq mədəniyyətini də öyrədəcəkdir. Yeni eradan əvvəl yaşamış böyük Çin filosofu Konfusi deyirdi: «Mən eşidirəm – unuduram, görürəm, xatırlayıram, icra edirəm – dərk edirəm. Bu fənnin tədrisində də belə olacaq. Tələbələr daha çox praktik mətn üzərində işləyəcək; icra edəcək – dərk edəcək. Yeni fənnin adı ilə adlanacaq dərslər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olacaqdır:

a) Burada Azərbaycan dilinin ən zəruri məsələləri şərh olunacaq.

b) Şərh edilən problem praktik xarakterdə olacaq.

c) Hər bir problem mümkün qədər ritorika ilə əlaqələndiriləcək.

ç) Linqvistik mövzu ilə əlaqələndirilməsi çətin olduqda ritorikanın müstəqil başqa bir mövzusu haqqında qısa məlumat veriləcək.

d) Tələblərin nitq vərdişlərini və ritorik qabiliyyətlərini yüksəltmək üçün hər bir dərstdə müxtəlif xarakterli mətnlər veriləcək.

e) Sonra həmin mətn üzərində linqvistik və ritorik təhlil üçün çalışma veriləcək.

f) Hər dərslərin sonunda müxtəlif (mümkün qədər mövzu ilə bağlı) tapşırıqlar veriləcək.

Beləliklə, hər bir dərstdə bu məsələlərin əhatə edilməsi nəzərdə tutulur: 1) linqvistik məlumat; 2) ritorik məlumat; 3) mətn; 4) həmin mətn üzərində linqvistik və ritorik təhlil; 5) tapşırıqlar.

Yeni proqramın tələblərinə görə nəzəri məlumatdan daha çox praktik cəhətlərə üstünlük verilən bu dərslik aşağıdakı hissələrdən ibarət olacaqdır:

- 1. Azərbaycan dili haqqında.**
- 2. Nitq mədəniyyəti haqqında.**
- 3. Fonetika.**
- 4. Leksikologiya.**
- 5. Morfologiya.**
- 6. Sintaksis.**
- 7. Nitq etiketləri.**
- 8. Yazılı nitqin ən zəruri əməli nümunələri.**

Bu fənnin özü yeni olduğu kimi, onun dərsliyi də yenidir. İndiyədək belə bir dərsliyin yazılmaması (təcrübənin olmaması) onun bəzi nöqsanlardan azad olmamasına kömək edəcəkdir. Müəllif kitabdakı nöqsanları göstərəcək xeyirxah həmkarlarına əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirir.

Müəllif

Ali məktəbimizdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti *(Kitabın ikinci nəşrinə ön söz)*

Nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin tərkib hissəsidir. Belə fikirlərin sayını artırmaq olar. Burada rus alimi M.R.Lvovun bir fikrinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. O, yazırdı: “...*Bədən tərbiyyəsi (физическая культура) haqlı olaraq, orta və ali məktəblərdə lazımi bir fənn kimi qəbul edilir və ona milyardlarla pul xərclənir, ancaq nitq mədəniyyəti (культура речи) qrammatikanın hüdudsuz sahəsinin pərsəng daşı kimi dilçiliyə aid edilir...*”.

Çox vaxt bu sahə, həqiqətən, ikinci dərəcəli bir sahə hesab edilirdi. Əslində inanmaq lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insanlığın əsas şərtidir. Nitqin təsirliliyi danışanın nüfuzunun (avtoritetinin) tərkib hissəsidir. Buna görə də nitq mədəniyyəti bütün ziyalılara lazımdır. Mədəni nitqi olmayan adamın vəzifəsi ona qulaq asmağa dinləyicini məcbur edə bilməz. Sovet dönəmində dilimizin bütün böyük salonlardan qovulduğu halda (Qurultaydan tutmuş kiçik idarənin dəftərxanasına qədər hər yerdə rus dili hakim idi). Dilimizin öz layiqli məqamına yüksəlməsi ümummillə lider H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, hələ sovet imperiya rejiminin dünyaya meydan oxuduğu bir vaxtda 1969-cu ilin oktyabrında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 40 illik yubileyində təmiz, səlis Azərbaycan dilində danışdı, bu o vaxtkı MK katibləri üçün böyük risk idi. Buna baxmayaraq, ulu öndər öz siyasi nüfuzuna güvənərək ana dilində danışmaqla bütün ictimaiyyətimizə mesaj verdi. Bunun ardınca 1974-cü ildə “Müasir Azərbaycan dili” dərslisinin müəlliflərinə (Ə.Dəmirçizadəyə, S.Cəfərova, M.Hüseynzadəyə, Ə.Abdullayevə, A.Həsənova, Y.Seyidova) Dövlət mükafatı verdi. 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR konstitusiyasına “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir” adlı maddə saldı. Bu o vaxtkı Moskvanın etirazına və gizli qəzəbinə səbəb olsa da, Heydər Əliyev öz cəsarətini itirmədi. 1993-cü ildə xalqın xahişi və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1993-cü ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş

Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasına (maddə 21) “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir” adlı maddə saldı. Ulu öndər hamıya car çəkib bildirdi ki, hər bir xalqın milliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan inkişaf etdirən onun dilidir”.

Ulu öndər Respublika Prezidenti olaraq dilimizin dövlət səviyyəsində qorunması üçün 5 fərman (18-06-2001, 04-07-2001, 19-04-2002, 30-09-2002 və 05-01-2003) imzaladı. Bu fərmanlar dilimizin və dilçiliyimizin inkişafına dövlət səviyyəsində güclü təkan verdi. Bu iş ulu öndərin istedadlı və qeyrətli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Respublikamızın Prezidenti olaraq Cənab İlham Əliyev dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı üçün 2009-cu il 19 iyun tarixli 833 sayılı fərmanı ilə “Təhsil” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu təsdiq etdi. Bundan sonra Prezident 19 aprel 2013-ci il tarixdə 2837 sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramını təsdiq etdi. Bu Dövlət proqramından əvvəl Prezident 23 may 2012-ci il tarixdə eyni məzmununda sərəncam vermişdi. Həmin sərəncamda deyilir: Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun 2001-cı il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 2 yanvar 2003-cü ildə tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının

alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Hələ də bəzi aparıcılar belə hesab edir ki, xarici dil sözlərini çox işlətsən sənə savadlı deyərlər. Belə deyil. Xarici-əcənəbi sözləri lüzumsuz işlədənlərin nitqi “Zibillənmiş” hesab olunur. Əgər Azərbaycan dilində bir söz varsa, əcnəbi dildən gətirmək lazım deyil. Məsələn, *köçürmək* əvəzinə – *təxliyə etmək*, *başlamaq* əvəzinə *start vermək*, *dayanmaq* əvəzinə – *park etmək* və s. işlətmək dilimizə hörmətsizlikdir. Bilmək lazımdır ki, xalq üçün dildən əziz şey yoxdur. Dilini sevməyən, onun qaydalarına məhəl qoymayan insan xalqını və vətəninini sevməz!”

Bu sərəncam Azərbaycan dilindən istifadə edənlərin və ana dili Azərbaycan dili olanların qarşısında çox böyük tələblər qoyur. Eyni zamanda dilçilərimizin gələcək fəaliyyət istiqamətini və proqramını müəyyənləşdirir. Dövlət proqramının 6.2.2-ci bəndində Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə nitq mədəniyyəti fənninin tədris edilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulur.

Bu haqda həmkarlarıma deyiləsi bir neçə sözümdür. Bu fənnin mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında ulu öndər demişdi: “...indi isə, şübhəsiz, bizdə təhsilin tam əksəriyyəti Azərbaycan dilində gedir. Ancaq bir var ki, Azərbaycan dilində oxuyursan, bir də var ki, dilin incəliklərini bilirsən, Azərbaycan dilində yüksək səviyyədə söz deyə bilirsən, fikrini ifadə edə bilirsən, nitq edə bilirsən. Bu hələ bizdə çox çatışmayan bir sahədir”. Bax məsələ də bundadır! İstər ulu öndərin sözlərində (habelə əvvəlki sərəncamlarında) istərsə də, Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Dövlət Proqramı”nda “nitq mədəniyyəti” dedikdə Ritorika haqqında elm nəzərdə tutulmur. Bəzi həmkarlarım əsil tələbin nədən ibarət olduğunu düzgün qiymətləndirmədi. Bilmədiyi üçün bəzən bu fənni mühazirə seminar şəklində tədris edir, bəzən nəzəri fənn kimi başa

düşürlər. Belə ki, nitq mədəniyyəti Ritorika haqqında Aristoteldən başlamış dünya alimlərinin bəlağətli nitq haqqındakı fikirlərindən ibarət bir kurs keçmək bizə heç nə verməz. Ritorikanın nəzəri problemlərindən, başqa elmlərlə əlavəsindən, ritorikanın sahələrindən, ritorik fiqurlardan qısaca bəhs etmək lazımdır.

Amma bu fənn praktik şəkildə tədris edilməlidir ki, interaktiv metodla bütün auditoriyanın iştirakı ilə nitq fiqurları, nitq elementləri, onun sahələri praktik şəkildə anlaşılınsın. Hər bir tələbə öz ana dilində fikrini dəqiq və təsirli şəkildə ifadə etsin. Daha bizim televiziya aparıcıları kimi deməsin.

1. *Avtobusun iştirakı ilə qəza baş verdi.*
2. *Xəstaxanada yanğın baş tutdu.*
3. *Qonşu öz qonşusunu güllələdi.*
4. *Belə deyək də, Amerika prezidenti İşid qüvvələrini hədələdi.*
5. *Albalı plusla şoppinq edin.*

Bu reklamı yazan və onu bütün şəhərə sərgiləyən dil düşmənləri başa düşür ki, şoppinq sözünün mənasını yalnız ingilis dili bilənlər bilir, bu söz cümlənin bütün məna yükünü öz üzərinə götürmüşdür.

Əgər bu söz aydın deyilsə, bütün cümlənin mənası təhrif oluna bilər. Belə ki, adamlar şoppinq sözünü, xuliqanlıq, oğurluq, talan və s. kimi başa düşə bilər. Ona görə də nitqdə belə əlləmlik olmaz. Bu dilimizə düşmənçilikdir. Bax, tələbəyə bunu öyrətmək lazımdır! Nəzəriyyə yox. Auditoriyada Ritorika və Azərbaycan dili haqqında əvvəlcədən verilmiş bilik əsasında nitqin müxtəlif sahələrinə aid praktik mətnlərdə işləyin. Tələbələrə praktik tapşırıqlar verin. Nitq sahələrinə aid mətnlər üzərində linqvistik və ritorik təhlil aparın.

Bütün ali məktəblərimizdə bu fənn tədris edilməyə başlayandan sonra bəzi ələ əyrilər müəllifin icazəsi olmadan bu kitabı (habelə “Dilçiliyə giriş” kitabın) gizli yolla çap edərək yaydı və çoxlu gəlir əldə etdi. Bizim müxtəlif yerlərə müraciətimiz nəticəsiz qaldı. İndi biz yeni nəşrə bəzi əlavələr etmişik. Kitabı alanda diqqətli olun. Piratların buraxdığı kitablarda ikinci nəşrə bu “Ön söz” yoxdur. Bu “Ön söz” olmayan kitabları almayın.

Müəllif.

I FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin, qədim dillərindən biridir. Azərbaycan dili Azərbaycan millətinin ana dili, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

1989-cu ilin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Quzey Azərbaycanda 6811 min nəfər azərbaycanlı olmuşdur. Seyidağa Onullahinin verdiyi məlumata görə, dünyada Azərbaycanlıların sayı 30 milyondan artıqdır.

Azərbaycanlıların sayından danışarkən iki cəhəti mütləq aydınlaşdırmaq lazımdır. Birinci, istər İran, istərsə də rus mənbələri qəsdən bu xalqın sayını həmişə az göstərməyə çalışır. Məsələn, B.N.Qolovin azərbaycanlıların sayının həm o taylı, həm bu taylı cəmi 7 milyona qədər olduğunu göstərir.¹ «Məşhur» şərqşünas İqor Belyayev isə savadsızlığın ucundanmı, ya təəssübkeşliyin təsirindənmi cənubdakı Azərbaycanlıları başqa soy kökünə aid edir. Eyni sözləri fars mənbələri və müəllifləri haqqında da demək olar ki, onlar da azərbaycanlıların İranda xüsusi çəkisinin – sayca çoxluğunun təhlükəli olduğunu bilib, həmişə bu xalqı sayca az göstərməyə çalışır.

İkinci cəhət də bundan ibarətdir ki, azərbaycanlılar bir neçə tarixi səbəbdən dünyanın hər yerinə səpələnməli olmuşlar. Quzey Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qələbə çalanda az-çox varlı olanlar qaçmalı oldular. Böyük Vətən Müharibəsi dövründə əsir düşən minlərlə azərbaycanlı vətən xaini kimi güllələnməkdən qorxduğuna görə başqa qitələrə və ölkələrə getməli olmuşdur.

Güney Azərbaycanda isə şah rejimi azərbaycanlıları iqtisadi və hüquqi cəhətdən o qədər sıxmışdır ki, onlar kütləvi surətdə öz vətənlərini tərk etməli olmuşlar. Prof. S.Onullahi uzun müddət bu sahədə axtarış apardıqdan sonra müəyyən etmişdir ki, dünyanın hər yerində azərbaycanlı yaşayır.

¹ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1973, стр. 259.

1 iyun 1993-cü ildə dünyanın 60-a yaxın ölkəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 48.853.291 nəfər olmuşdur. Bu məlumatı Almaniyada yaşayan soydaşımız Əli xan İqbal hazırlatdırmışdır. O, bu işə bir milyon dollardan artıq pul xərcləmişdir. Ayrı-ayrı dünya ölkələri üzrə soydaşlarımızın miqdarı bu saydadır:

ABŞ	567.000	Polşa	19.000
Avstraliya	11.242	Pakistan	917.290
Avstriya	567.000	Portuqaliya	17.000
Argentina	17.456	Rumıniya	71.000
Andorra	26.000	Sudan	25.000
Banqladeş	201.642	Suriya	142.900
Belçika	24.271	Türkiyə	1.264.000
Birma	16.701	Finlandiya	20.173
Bəhreyn	41.437	Fransa	87.000
Böyük Britaniya	31.646	Hindistan	304.000
Butan	86.014	Çin	3.500
Danimarka	16.811	Çili	1.700
Əfqanıstan	523.649	Çex-Slovakiya	6.037
Əlcəzair	381.000	Rusiya	426.000
İndoneziya	511.852	Ukrayna	71.091
İordaniya	61.417	Belarusiya	29.000
İraq	1.211.000	Moldova	22.500
Cənubi Azərbaycan	20.877.000	Gürcüstan	651.000
İsveç	21.912	Dağıstan	324.000
İspaniya	27.259	Çeçenistan	31.000
İtaliya	11.000	Şimali Qafqaz	70.000
Yaponiya	15.000	Qazaxıstan	387.000
Yəmən	51.200	Özbəkistan	249.000
Yuqoslaviya	10.038	Türkmənistan	207.000
Yunanıstan	18.198	Qırğızıstan	189.000
Kanada	13.000	Tacikistan	86.000
Cənubi Koreya	20.800	Latviya	14.000
Küveyt	14.000	Litva	6.800
Macarıstan	8.200	Estoniya	7.600
Oman	25.322	Latın Amerikası	120.000
Səudiyyə Ərəbistanı	160.000	Azərbaycan Respublikası	7.204.000 ¹

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Lakin ana dilimizdə XIII əsrdən əvvələ aid material olmadığından qədim dövrlər haqqında tutarlı söz demək çətin olur. Buna görə də Azərbaycan

¹ İndi bu rəqəmlər bir neçə faiz artmışdır.

xalqının etnogenezi haqqında yanlış, bəzən qərəzli məlumatlar, «elmi dəlillər» irəli sürülür. Azərbaycan xalqının soy kökünün müəyyənləşdirilməsində bir necə yanlış mövqelər vardır. Xalqımızın etnogenezi haqqında mövcud olan fikirlərdən biri budur ki, Cənubi Azərbaycanda oğuz-səlcuq işğalları dövründə (XI-XII əsrlər) əhali irəndilli idi. Bu fikri İ.M.Dyakonov, İ.H.Əliyev, E.A.Qraibovski və başqaları müdafiə edirlər. Başqa bir yanlış fikir – erkən orta əsr Şimali Azərbaycanda yaşayan əhali Qafqazdilli idi. Bu fikri də müdafiə edənlər vardır. Bunlar arasında A.Q.Şanidze, Q.A.Melikişvili, Q.A.Klimov, İ.M.Dyakonov, İ.H.Əliyev, K.V.Trever, Y.A.Kruppov, A.N.Novoseltsev və s. göstərmək olar. Deməli, Şimalda Qafqazdilli, Cənubda İrəndilli xalqlar olub. Bu tarixi böhtanı başqa təəssübkeş millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı, Azərbaycan tarix elminin ağısaqqallarından biri kimi tanıdığımız İ.H.Əliyevin də iddia etməsi hər bir azərbaycanlıda qəzəb oyadır. Necə ola bilər ki, bir ərazi daxilində əhali iki dildə olub və həmin əhali danışdığı dili dərhal dəyişə bilər? Bu fikirlər kökündən yanlıştır. Əgər Cənubi Azərbaycan farsdilli, biz isə Qafqaz-Dağıstan dili olmuşuqsa, onda biz kimik? Bizi hansı xalqa bağlamaq istəyirlər? Onlar unudurlar ki, Alban-Arran dili, elə türk dili olmuşdur. Alban tayfanın adıdır və o, türkdilli olmuşdur. Burada Azərbaycan dilinin tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri T.İ.Hacıyevin bir fikrini yada salmaq yerinə düşər ki, nəyə görə müasir Azərbaycan dilində və ya onun dialektlərində bu dildən – Qafqaz dilindən bircə dənə də olsun söz yoxdur.¹ Bir daha təsdiq etmək olur ki, (həm dil materialı, həm yazılı abidələr, həm də toponimlər əsasında) alban dili Qafqazdilli olmamışdır. Bu sahədə Q.Ə.Qeybullayevin qənaətləri ilə tam razılaşmaq olar: «Azərbaycanda qədimdən, avtoxton türkdilli tayfalar məskun idilər. Bunlar alban, quqar, kəspi, qarqar, şəki və b. idi. Eramızın əvvəllərində burada aran, bulqar, qoros, kənkör, qıpçaq, peçeneq, hun, çul, tərtər və b. türk tayfaları da yaşamağa başlamışdılar. Daha sonralar buraya

¹ T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983, səh. 11.

suvarlar, xəzərlər, XI əsrdən sonra isə səlcuq-oğuzlar gəlmişlər. Məhz yerli türkdilli albanlar Azərbaycan xalqının soykökünü təşkil edirlər. Əgər oğuz-səlcuq türklərinin XI-XII əsrlərdə Azərbaycanı işğal edənədək burada tuürkdilli əhali yaşamasaydı, iki-üç yüzil müddətində, köhnəlmiş konsepsiyanın tərəfdarlarının dedikləri irə razılaşsaq, «Qafqazdilli» əhali necə assimilyasiyaya uğrayaraq bütünlüklə türkləşə bilirdi? XI-XII əsrlərə qədər mövcud olmuş Gəncə, Bərpdə, Şamaxı, Bakı, Şəmkir, Naxçıvan, Beyləqan və başqa şəhərlərdə hansı Qafqazdilli xalq yaşamışdır? Maldar həyat keçirən köçəri oğuzlar XI-XII əsrlərdən sonra qısa müddətdə bu şəhərlərin «Qafqazdilli» əhalisinin dilini necə dəyişdirə bilirdi?»¹

Müəlliflə razılaşmaq olar. Çünki hər hansı bir xalq başqasına öz dilini, dinini, mədəniyyətini qəbul etdirmək istəyirsə, onda bu dediyimiz sahələrin hamısında üstün olmalıdır. Köçəri oğuz-səlcuqlar 1054-cü ildə buraya gələndə qədər yerli türkdilli tayfaların zəngin ədəbiyyatı, mədəniyyəti və dili var idi. Azərbaycanı İrandilli, Qafqazdilli tayfalar ölkəsi hesab edən bəzi üzdənirəq tarixçilərin müəmmalı iddialarını görkəmli şərqşünas alim akad. Z.M.Bünyadovun son tədqiqatları alt-üst edir. O, «Kitab ət-tican», «Ümumtürk tarixinə giriş» (türkcə), «Məc-məl əl-təvarix vəl-qıssə» və s. kimi yüzlərlə qədim mənbələrə əsaslanaraq təsdiq edir ki, «Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi ərəblər siyasi səhnəyə çıxmadan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlanmışdı. Ərəblərin Azərbaycanı istila edib burada məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi; həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.

Gördüyümüz kimi, ərəblər Azərbaycanı və Arranı istila edərkən bu ərazidə türk tayfalarına rast gəlmişdilər. Ərəb mənbəyində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumata rast gəldik. Rəvayətə görə, Əməvi xəlifəsi Muaviyyə bir dəfə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid

¹ Q.Ə.Qeybullayev. Qarabağ. B., 1990, səh. 44.

ibn Şariyyəyə belə sual verir: «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?» Abid cavab verir: «Azərbaycan – qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir». Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı. Lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də həmin rəvayətə rast gəlirik. Burada belə deyilir: «Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir». Bu imzasız əsər müəllifi hiyari padşahlarından biri olan Raiş haqqında məlumat verərkən deyir ki, bu ölkə türklərin əlindədir».¹

Bu sözlərdən sonra Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin mənşəyi haqqında aydın təsəvvür yarana bilər.

Tarixdən məlumdur ki, Sasanilər III-VII əsrlərdə hökmranlıq etmişlər. Ərəb istilasını Sasanilərin hakimiyyətinə son qoymuşdur.

İlk yazılı abidəmiz olan «Dədə Qorqud» dastanlarının lap birinci cümləsi də bu fikri təsdiq edir. Orada deyilir: «Rəsul əleyhissalam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata deyərlər bir ər qopdı».²

Bu iki fikir nə qədər bir-birini tamamlayır. Məlumdur ki, VII əsrdə Azərbaycanın Dəvdək adlı şairi də olmuşdur. Lakin ərəb istilasını Alban dövlətini, onun mədəniyyətini türkdilli tayfaların yaratmış olduğu bütün maddi-mədəni sərvətləri məhv etdiyindən indi əlimizdə o dövrlərə aid qədim türk dilində heç nə yoxdur.

Ulu babalarımız islam dinini qəbul etdikdən sonra «bismillahi rəhmanir rəhim»lə başlamayan bütün yazılı abidələri məhv etmiş, ərəb dilinə daha çox meyl göstərmişdilər. Türk-Azərbaycan dili yalnız məişətdə işlənmişdir.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilinə maraq artmağa başlayır. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanda sənətkarlığın, digər tərəfdən ədəbiyyat və sənətin inkişafına kömək etdi. Bu dövrün görkəmli alimlərindən olan təriqət başçısı şair Baba Kuhi-Bakuvi və onun qardaşı Pir Hüseyin Şirvani məşhur olmuşlar. Fəqih Əbülvəfa Məhəmməd Mərəndi (1022), Təriqət şeyxi Əbuzər (1025), Bəhmənyar və Xətib Təbrizi kimi alimlər eyni zamanda şeir-sənət adamı olmuşlar. Bu alimlər içərisində Xətib-

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1989, səh. 174.

² «Kitabi-Dədə Qorqud». B., 1988, səh. 36.

Təbrizi daha çox diqqəti cəlb edir. 1030-cü ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn-Əli Xətib Təbrizi haqqında Məhəmmədəli Tərbiyətin verdiyi çox lazımlı bir məlumat dilimizin tarixi üçün də çox əhəmiyyətlidir. Həmin məlumatda deyilir:

«Bir gün məsciddə (Bağdadda – A.B.) Əbülülə Mürri ilə oturmuşdum. İki ilə qədər var idi ki, vətəndən və dostlardan xəbərim yox idi. Bu zaman təbrizli qonşularımızdan birisi məscidə daxil oldu. Həddindən artıq sevindim. Əbülülə sevincimin səbəbini soruşdu. Dedim ki, «Təbriz qonşularımızdan birisi gəlib». Dedi ki: «Dur, şəhərindən və adamlarından xəbər öyrən». Söhbətdən sonra Əbülülə soruşdu ki, bu hansı dildir ki, danışsınız? Dedim: «Azərbaycan dilidir». Dedi ki: «Sizin dili anlamıram, amma nə ki, danışmışınız, əzbərlədim». O, danışdıqlarımızın hamısını hərf-hərf təkrar etdi... Mən onun qüvveyi hafizəsinə təəccüb etdim».¹

XI əsrdə yaşayan şairlər içərisində Qətran Təbrizi də şeir, sənət və dilimizin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Qətran Təbrizi ilk ədəbi yaradıcılığa ana dilində yazdığı şeirləri ilə başlamışdır. Lakin onun Azərbaycan dilindəki şeirlərindən heç bir nümunə qalmamışdır. 1046-cı ildə Qətranla görüşən Nasir Xosrov Ələvi «Səfərnəmə» adlı əsərində göstərir ki, «Təbrizdə gözəl şeirlər deyən (ana dili nəzərdə tutulur – A.B.) Qətran adlı bir şair gördüm. O, fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəldi. Özü ilə Məncüqün və Dəqiqinin divanlarını gətirdi. Oxuyub çətin yerlərini məndən soruşdu. Mən ona izah etdim. O, şərhini yazdı və şeirlərini mənim üçün oxudu» (Azərbaycan. Əd tarixi, I, s.61). Bundan əlavə, XI-XII əsrlərdə yetişmiş şairlərin əsərlərindəki türk dili sistemləri də Azərbaycan dilinin daha qədimdən mövcud olmasına canlı sübutdur. Tarixi əsərlərlə yanaşı, Xaqani, Nizami kimi sənətkarların əsərlərində bu gün də

¹ M.Tərbiyət. «Danemməndane Azərbaycan». Tehran, 1314 (hicri). Bakı, Azərneşr, 1987, səh. 367. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, B., 1959, səh. 45; N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». B., 1966, səh. 246.

işlətdiyimiz atalar sözləri və zərbül-məsəllər işlənmişdir. Məsələn,

*Doşab almışam, bal çıxıb.
Hər kəsin tüstüsü öz bacasından düz çıxar.
Ev oğrusunu tutmaq olmaz.
İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə.
Ot kökü üstə bitər.
Pişik balasını istədiyindən yeyər.
Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər.
Dəyirman növbəti ilədir.
Qoyunu qoyun ayağından asarlar, keçini keçİ.
Özgəsinə quyu qazan özü düşər.¹*

Nizami, Xaqani və başqa görkəmli Azərbaycan şairlərinin əsərlərində rast gəldiyimiz külli miqdarda dil elementləri və izləri sübut edir ki, onlar dəbdə olan ərəb və fars dillərindən əlavə, öz ana dillərini də mükəmməl bilirmişlər. Başqa bir tarixi fakta nəzər salaq: Azərbaycan dilində əsəri bizə qədər gəlib çatan ilk (hələlik) sənətkarlardan biri XIII əsrdə yaşamış İzədin Həsənoğlunun «Apardı könlümü» qəzəlini götürək:

*Apardı könlümü bir xoş, qəməryüz, can fəza dilbər,
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, Şahidi-Sərvər.
Mən ölsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qül-qül,
Nə qül-qül, qül-qüli-badə, nə badə, badeyi-əhmər.
Başımdan getmədi hər kiz sənünlən içdiyim badə,
Nə badə, badeyi-məsti, nə məsti, məstiyi –saqər.
Həsənoğlu sana gərçi düəçidir, vəli sadıq,
Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.*

Bu qəzəlin mənasını müasir Azərbaycan dilini bilən hər bir adam çətinlik çəkmədən başa düşər. Qəzəlin həm forması, həm fikirlərin ifadə tərzİ, həm də dil mükəmməlliyi sübut edir ki, cəmi 100-200 il tarixə malik olan bir dillə belə gözəl, dərin və geniş fikirlər ifadə etmək olmazdı. Bu dilin ən azı 700-800 yaşı olmalı,

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., B., 1959, səh. 47.

inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçməli idi. Bu fikrə biz prof. Ə.M.Dəmirçizadə¹ və prof.F.R.Zeynalovda² da rast gəlirik.

Azərbaycan dilində misilsiz əsərlər yaratmış olan Seyid İmadəddin Nəsimi sübut etdi ki, bu dil nəinki qədim dillərdəndir, habelə yüksək inkişaf etmiş şeir-sənət dilidir.

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində XVI əsr xüsusi bir mərhələ kimi qeyd edilir. Bu, hər şeydən əvvəl iki nəfər qeyrətli Azərbaycan oğlunun fəaliyyətinin nəticəsi idi. Bu, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli idi.

Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl Xətai 1499-cu ildə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra, böyük bir ordu ilə Şimala hücum edərək onu da öz dövlətinə qatıb 1502-ci ildə özünü imperator elan etdi. Vahid Azərbaycan dövlətinin sərhədləri Dağıstandan tutmuş İraqa, Hindistana qədər gedib çıxırdı. Dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri çox sürətlə inkişaf edirdi. Burada 200-dən çox karvansara, 7 min dükən, 47 mədrəsə var idi. Bu dövrdə Azərbaycanın başqa şəhərləri – Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Culfa və s. də inkişaf edirdi. Mədrəsələrdə ərəb dili ilə yanaşı Azərbaycan dilində də danışır-dılar. Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə özünə möhkəm yer tutmuşdu. Şah İsmayıl sarayda Azərbaycanca yazan şairləri saxlamış, özü də bu dildə danışmış, şeirlərini və məktublarını ana dilində yazmış, əmr və sərəncamlarını bu dildə vermişdir. Qoşuna təlimi də Azərbaycanca verirdilər. Müasir fars dilində işlənən *tüfəng*, *qundaq*, *xan*, *xanım*, *yaylaq*, *el*, *oba* və s. kimi sözlər Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən keçmişdir.

Azərbaycan dilinin əməli şəkildə işlədilməsi, onun incə və dərin fikirləri ifadə etməyə qadir olduğunun sübut edilməsi bilavasitə dahi Füzulinin adı ilə bağlıdır. Dahi şair ana dilində misli görünməmiş əsərlər yazaraq müəyyən mənada dilimizi ərəb və fars dillərinin qarşısına çıxardı və sübut etdi ki, mənim dilim heç də ərəb, fars dilindən aşağı deyil. Şair divanının dübaçəsində

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1973, səh. 51.

² F.R.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. B., 1981, səh.105.

deyir: «Bir gün nigari-mişkinxətt ki, daneyi-xalinə mişki-Xütən demək xəta idi və zülfi rəşkindən nafayei-tatarin ruzgarı qara idi, sərvinaz kimi xuraman-xuraman mən uftadəsinə sayeyi-mərhəmət saldı və şirin-şirin kəlim ilə xatirim sorub, könlüm aldı. Əsnayi-mühavirət və hiyni-mühasibətdə dedi ki:

- Ey şükufeyi-bustani fəsaḥət və ey səbzeyi-növbahari-hüsni ibrət, lillahlhəmd iradəyi-tövfiqi sübhani və məşiiyyəti-teyidiri-rəbbani məmaliki – dönününü-nəzmü nəsr təsxirin sənə müyəssər etmişdir və növbəti-riyasəti –əqalim-süxən tədriclə sənə yetmişdir.Əgərçi ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur... Əmma sən kimi cəmi-lisanə qadir cameyi-fünuni-nəzmü nəsr yoxdur. Hala ki, miftahi-zəbanin ruyi-ruzkarə əbvabi-feyz açmaqda və ğəvvasi-təbin xəvvasi əvamə dəryayi fəsaḥətdən cəvahiri – bəlağət çıxarıb saçmaqdadır. Əhaliyi-alətdən bəzi ləaliyi-münşəat və müəmməyatiidən bəhreyi-feyz almışlar və bəzi məsnəvi və qəsaidindən təməttö bulmuşlar və bəzi farsı qəzərləri nəqşi-zəmir etmişlər və bəzi ərəbi rəcəzlərin zövqün yetişmişlər, hasa ki, türkdə məhpublar feyzi-nəzmin-dən bəhrəmənd olmayalar və taifeyi-ətrak sahibməzaqları bustani-kələmindən şükufeyi-divani – ğəzəlin bulmayalar».¹

Dahi şair İraqda, ərəb ölkəsində anadan olduğuna görə ana dilindəki şeirlərdə öz doğma xalqının dilinin şirinliyini, şəhni verə bilməməyindən də ehtiyat edərək deyirdi: «Təvəqqe budur ki, ümumən əhaliyi-izü etibardan, xüsusən büləğayi-Rum (Türkiyə – A.B.) və fisəhayi-tatardan ki, əgər şahidi-hüsni-ibaətimdə ol diyarın əlfazü ibarətlərindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi-nəzmin ol mülklərin lətaifü-zərbül məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daini məzur buyuralar».²

Böyük şair ana dilinə yuxarıdan baxan, onun şeir, sənət dili olmadığını iddia edən bəzi ərəb və farspərəstlərə qarşı çıxaraq Azərbaycan dilinin əsil şeiriyyət üçün yarandığını göstərirdi. O dövrdə fars dili əsasında bəzi köhnə şablon ifadələr yaranmışdı ki, farsdilli şeirin guya gözəlliyi onlar imiş. M.Füzuli ana dilində

¹ Bax: M.Füzuli, Əsərləri I c., B., 1958, səh. 43-44.

² Bax: M.Füzuli, Əsərləri I c., B., 1958, səh. 45

elə şeir inciləri yaratdı ki, fars dilində onun bənzəri olmasın. Amma şair yenə ana dilində şeir yazılmadığını təəssüflə yad edirdi:

*Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.*

Şair bununla demək istəyir ki, farsca ona görə şeir çoxdur və hər kəs ona görə bu dildə yazır ki, türk dilini şeir dili hesab etmirlər. Belə hesab edirlər ki:

*Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzm tərkiyə eyləsə,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.*

Guya, Azərbaycan dilində şeir yazılsa, əksər sözləri rəbitəsiz və nahəmvar olar. Füzuli sübut edir ki, mən bu çətinliyi asan eləyə bilərəm:

*Məndə tovfıq bulsa, bu düşvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur,*

deyərək göstərir ki, məndə güc olsa, bu çətinliyi elə asan edərdim ki, bahar gələndə tikan qönçə açdığı kimi, tikana bənzədilən bir dil də gül kimi açılar. Doğrudan da, dahi şair Azərbaycan dilində misli görünməmiş dərin və geniş mənalı şeirlər yaradaraq dilimizin inkişafında yeni bir mərhələ açdı.

Dünyanın məhəbbət dastanları: «Romeo və Cületta» - ingilis ədəbiyyatında, «Qrimhilda və Brunhilda» - alman ədəbiyyatında, «Ruslan və Lyudmila» - rus ədəbiyyatında, «Abasalom və Eteri» - gürcü ədəbiyyatında, «Tahir və Zöhrə» - özbək ədəbiyyatında, «Vis və Ramin» - fars ədəbiyyatında, «Leyli və Məcnun» - Şərqi ədəbiyyatında məşhurdur. Bu dastanlar içərisində məntiqi mühakimə, şeiriyyət, bədiilik və s. cəhətdən ən mükəmməl «Leyli və Məcnun»dur. Dünya ədəbiyyatında 43-44 «Leyli və Məcnun» vardır ki, bunların ən mükəmməli Füzulinin əsəridir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın ən mükəmməl məhəbbət dastanı Azərbaycan dilindədir ki, bu da Füzulinin ədəbi dilimizin tarixindəki böyük xidmətidir.

XVI əsrdə Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmağa, tayfalararası intiqrasiya prosesinə başladı.

XVIII əsrdə xalq danışq dili M.P.Vaqifin yaradıcılığı sayəsində ədəbi-bədii dilin əsası qoyuldu. Vaqif əsərlərini təmiz xalq danışq dili əsasında yazdı. Buna görə də Vaqif şeiri hamı tərəfindən başa düşülür və mənimsənilir:

*Başına döndüyüm, toy adamları,
Siz də deyın toya gələn oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın.*

Üç yüz ilə qədər bir dövr ayırmasına baxmayaraq, müasir dilimizlə Vaqif dili arasında böyük bir fərq yoxdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarif, mədəniyyət, elm, sənaye və ticarət, kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. Tiflis-Bakı dəmiryolunun çəkilməsi, elə həmin illərdə Bakıda neft sənayesinin meydana gəlməsi, müxtəlif sahələrdə iqtisadi inteqrasiya yaranması Azərbaycanda kapitalist istehsal münasibətlərini doğurdu. Təzəcə meydana gəlmiş sənaye sahələrində çalışmaqdan ötrü Azərbaycanın hər yerindən: istər Cənubdan, istərsə də, Şimaldan fəhlələr – müxtəlif dialektlərin nümayəndələri axışıb gəlirdilər.

«Əkinçi» qəzetinin nəşrə başlaması, milli teatrın meydana gəlməsi xalq dilində tayfa elementlərinin sıxışdırılmasına, dildə seçmə və əvəz etmə prosesinə səbəb oldu ki, bu da ümumxalq ədəbi dilinin yaranması demək idi. Əslində xalq kimi çoxdan formalaşan azərbaycanlılar öz milli dili, ümumiləşmiş adət-ənənəsi əsasında inkişaf edib millətə çevrildilər.

Milli dilin yaranmasında M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və s. kimi ziyalıların əsərləri misilsiz rol oynadı Milli ədəbi dilimiz heç bir dialekt əsasında yaranmamışdır. Çox vaxt belə fikirlərə rast gəlirik ki, Azərbaycan milli ədəbi dili Bakı dialekti əsasında yaranmışdır. Bu fikir yanlışdır. Bunu iddia edənlər Bakı dialekti ilə Bakıda yaşayan ziyalıların dili anlayışlarını fərqləndirə bilmirlər. Bakı elm, incəsənət və sənaye mərkəzi olduğundan burada Azərbaycanın hər yerindən, bütün dialektlərin

nümayəndələri olmuşdur. Buna görə də milli ədəbi dilimizin formalaşmasında bütün dialektlərin payı vardır.

Azərbaycan dili 1920-ci ildən dövlət dili elan edilmişdir. Lakin bu, tam mənası ilə dövlət dili hüququ verilməsi demək deyildi. Doğrudur, mətbuat radio-televiziya, təlim-tədris və s. bu dildə aparılırdı. Lakin ana dilimiz dövlət idarələrindən qovulurdu. Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının 83-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Dilinin Azərbaycan dili olmasına baxmayaraq, heç bir rəsmi dairədə işlədilmirdi. Hətta çox adam uşağını da bu dildə oxutmurdu. Son vaxtlar Azərbaycan xalqında öz söykökünə qayıtmaq meyl güclənmiş və bu, dövlət əhəmiyyəti almışdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bütün idarə və təşkilatlarda işlədilməsi haqqında 1988-ci il 18 avqust tarixli, habelə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 23 sentyabr tarixli qərarı dilimizin hörmətini qaldırmağa xidmət etmişdir. Amma dilə kəməltifat münasibət xalqımızın bəzi təbəqələrinə 70 ildə elə sirayət edib ki, hələ də onlar ana dilinin mənasını, onun işlədilməsinə nə demək olduğunu bilmirlər. Azərbaycan dilinin nüfuzunun qaldırılmasında H.Əliyevin xüsusi xidmətləri vardır. Heç bir dövlət başçısı öz ana dili haqqında bu qədər böyük qayğı göstərməmişdir. Respublika prezidenti kimi H.Əliyev Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında 18.06.2001, 04.07.2001, 19.04.2002, 30.09.2002, 05.01.2003 tarixdə 5 fərman vermişdir. Müasir Azərbaycan dili geniş şəkildə tədris və tətbiq edilməlidir. Dünyanın hər yerinə səpələnmiş soydaşlarımız bu dili sevir və göz bəbəyi kimi qoruyur.

DİLİMİZ MÜSTƏQİLLİK ŞƏRAİTİNDƏ

Azərbaycan dili – Sovet hakimiyyəti illərində demək olar ki, bütün böyük məclislərdən (qurultay, plenum, Konfrans, Sessiya) qovulmuşdu. Hətta Konstitusiyanın 73-cü maddəsinə də əməl edilmirdi. Müstəqillik qazandıqdan sonra dilimiz Dövlət statusu

aldı. Azərbaycan prezidenti H.Əliyev dilimizin Dövlət səviyyəsində qorunması və tətbiqi üçün 4 fərman verdi. Yazılı nitq mədəniyyəti və linqvistik əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin fərmanları bütövlükdə veririk.

A. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dil statusu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha da sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmlətməmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri incə çalarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişmə üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqəti də dönə-dönə etiraf edilmişdir. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlədilən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən ninki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkül tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonrakı əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrini Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyniköklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi dildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və s. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi dildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmiş və sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatması belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, ... yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirən Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişlər.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşiq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şeir dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdusa, xalq şeir dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi.

XVII əsrin xalq şeirində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışığ elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsrdə ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması

hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunu məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışdılar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Səyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübə-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə rast gəlirik. Mətbuat dili də keçən əsrin məhsuludur. «Əkinçi»dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxabatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sistemə dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları «Molla Nəsrəddin» vasitəsilə ədəbi dilin üzərinə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Ömər Faiq Nəmanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1922-ci ildə əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanın dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət, əsasən də şərqin qapısı olduğu üçün seçilməsi kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi. Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin represiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan Kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Ələvsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütövlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət dili statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət səviyyəsinə qalxsə da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk konstitusiyada, ümumiyyətlə, dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan

sonrakı dövrdə, daha doğrusu, Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşərtdi.

Nəhayət, «Mərkəz»in bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən konstitusiyasına Azərbaycan dilinin Dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni dəyişdirildi və məsələyə dolaşıqlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi. Təssüf ki, belə taleyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adi qaydalara məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu, dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektı oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləfi informasiya vasitələrində müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci

il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr yeni nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi-psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar. Dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və s. ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycan nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və s. lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ildən çox keçsə də, onun həyata keçirilməsi çox ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan dövlət dilinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısını artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» qanun layihəsini əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-nə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqaməində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın əsaslı Azərbaycan əlifbası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin lüğət və dərsliklərin çap proqramını hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Millilər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cəmi və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

-Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şuarlar, plakatlar və digər əyani vəsaitlərin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan Prezidentinə arayış versinlər.

-Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

-Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütövlükdə latın əsaslı Azərbaycan əlifbasına keçməsinə təmin etsin.

-Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin.

-Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın əsaslı Azərbaycan əlifbası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-nə qədər təmin etsin.

-Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

*(Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikası Prezidenti,
Bakı şəhəri, 18 iyun, 2001-ci il.)*

B. Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının Tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 nömrəli Fərmanının yerinə yetirilməsi məqsədilə qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilsin:

Komissiyanın sədri: Heydər Əliyev – Azərbaycan Respublikası Prezidenti

Komissiya sədrinin müavinləri: Ramiz Mehdiyev – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri, Mahmud Kərimov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

prezidenti, Anar Rzayev – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Milli Məclisin deputatı

Komissiyanın üzvləri: Vasif Talıbov – Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Milli Məclisin deputatı, Elçin Əfəndiyev – Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinin müavini, Hacıbala Abutalıbov – Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı, Misir Mərdanov – Azərbaycan Respublikasının Təhsil naziri, Polad Bülbüloğlu – Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri, Nizami Xudiyev – Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin sədri, Milli Məclisin deputatı, Yusif Hümətov – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri, Əli Həsənov – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının İctimai-siyasi şöbəsinin müdiri, Fatma Abdullazadə – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Humanitar siyasət şöbəsinin müdiri, Nizami Cəfərov – Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin müdiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Bəkir Nəbiyev – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademiya katibi, Bəxtiyar Vahabzadə – xalq şairi, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Mirvarid Dilbazi – xalq şairi, Nəbi Xəzri – xalq şairi, Qabil İmamverdiyev – xalq şairi, Cabir Novruz – xalq şairi, Fikrət Qoca – xalq şairi, Əkrəm Əylisli – xalq yazıçısı, Vaqif Səmədoğlu – xalq şairi, Milli Məclisin deputatı, Sabir Rüstəmxanlı – şair-publisist, Milli Məclisin deputatı, İsmayıl Vəliyev – «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru, Kamal Abdullayev – Bakı Slavyan Universitetinin rektoru, Mübariz Yusifov – Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru, Ağamusa Axundov – Nəsimi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Vasim Məmmədəliyev – Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Məsud Mahmudov – Azərbaycan

Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Yusif Seyidov – Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Adil Babayev – Azərbaycan Dillər Universitetinin kafedra müdiri, Samət Əlizadə – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Əzizə Cəfərzadə – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Elbrus Əzizov – Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Rəhilə Məhərrəmov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, Aydın Ələkbərov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi, Müseyib Məmmədov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri, İsmayıl Məmmədov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri.

(Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Bakı şəhəri, 4 iyul, 2001-ci il.)

C. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Cəmiqaya təsvirləri, həmçinin etnoqrafik şəkildə daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir.

İslam dininin qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə aldığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi

formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədibləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynayaraq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişdir. Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundzadə başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi ziyalılarını əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin gedişatı mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır.

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın əsaslı Azərbaycan əlifbasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq həmin əlifba 1940-ci il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalılarını bu əlifbanın təkmilləşməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması

yolunda nə qədər cəhd göstərsə də optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirirdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

*(Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 9 avqust, 2001-ci il.)*

Ç. Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mənəvi özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüququ statusunu nizamlayır.

FƏSİL 1. ÜMUMİ MÜDDƏALAR.

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu.

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə

müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtilə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri:

3.0.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3.0.2. Dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlədilməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. Dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsi;

3.0.4. Dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. Dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

FƏSİL 2. DÖVLƏT DİLİNİN İŞLƏNMƏSİ, QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI.

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi:

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4.2. Bu qanun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi:

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi:

6.1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

6.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi:

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarda, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən çox olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə

izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi:

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

«Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin – şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin proqramlarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidlərinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

10.01. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.02. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. 11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

11.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır. «Notariat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdən cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsi müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları müəyyən edilən dillərdə aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəfin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protkollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi işlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nigah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədlər dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrinin adında işlədilməsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzərliqlə bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd göstərmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.) kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidir.

FƏSİL 3. YEKUN MÜDDƏALAR.

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu qanun dərc olunduğu gündən «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

*(Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il.)*

**D. «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında»
Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.**

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə, qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

-qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin;

-Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktların həmin qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin;

-həmin qanunun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktlarının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsin;

-həmin qanunun 9-cu və 10.01-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müvafiq qurumun səlahiyyətlərini həyata keçrən orqana dair təkliflərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tədim etsin;

-«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn digər məsələləri öz səlahiyyətləri daxilində həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.5-ci, 13.1-ci və 13.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanı»nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Dövlət dil Komissiyası həyata keçirir.

3. Bu fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

*(Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 2 yanvar, 2003-cü il.)*

Sual və tapşırıqlar №1.

A. *Azərbaycan dili haqqında Azərbaycan Prezidentinin fərmanları nitq mədəniyyətinin hansı sahəsinə aiddir.*

B. *Bu sərəncamlarda natiqlik sənətinin hansı cəhəti üstünlük təşkil edir.*

C. *Fərmanların məzmununu öyrənin.*

Ç. *Azərbaycan dili haqqındakı məlumatı öyrənin.*

D. *Dünyanın hansı ölkəsində nə qədər azərbaycanlı yaşayır? Bu məlumatları öyrənin.*

II FƏSİL.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ¹

Müasir dilimizdə işlətdiyimiz **mədəniyyət** sözü çox geniş anlayış ifadə edir. Bu anlayış **yaxşı-pis, müsbət-mənfi** sözləri qədər və bəlkə, onlardan daha geniş mənə ifadə edir. **Mədəni** sözü ərəbcə şəhərli deməkdir. İlk əvvəl mədəni-şəhərli insan davranışının və fəaliyyətinin bütün növlərində şəhərdən uzaq bədəviliyə qarşı qoyulurdu. Baqsa sözlə, şəhərlinin hərəkəti, davranışı, danışığı bədəvilərə nisbətən mədəni hesab olunurdu. Sonradan mədəniyyət sözü öz mənasını daraldaraq mədəniyyətsizliyə qarşı qoyuldu. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün üç mənası verilmişdir:

1. İnsan cəmiyyətinin istehsalatda, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu;

2. Xalqın və ya siniflərin müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu, belə nailiyyətlərin səviyyəsi // təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin inkişaf səviyyəsi;

3. Savadlılıq, elmilik // mədəni adamın tələblərinə uyğun gələn həyat şəraitinin məcmusu, yaşayış mədəniyyəti.²

Bu izahı tam və dolğun hesab etmək olmaz. Çünki, birinci bənddəki insanların istehsalatda və mədəni həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin, uğurların (maliyyə, təsərrüfat və s.) hamısını mədəniyyətə daxil etmək olmaz. 3-cü bənddə isə taftalogiya özünü göstərir: «mədəni adamın tələblərinə uyğun gələn ifadəsi də taftalogiya olub sözün mənasını dolğun əks etdirmir.

Azərbaycan dilində mədəniyyət sözünün bir termin kimi işlənməsi tarixi çox da qədim deyil. Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində bu söz ərəb mənşəli olduğu üçün onu «Kultura» sözü ilə əvəz etmişdilər. Bu söz latın mənşəli olub *cultura*

¹ Dərslinin məqsəd və vəzifələri ilə əlaqədar olaraq nitqin və nitq mədəniyyətinin bütün problemlərinə toxunmayacağıq.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.

sözündəndir. Mənası – Vozdelivanie, tərbiyə, təhsil, inkişaf, hörmət deməkdir».¹

İnsanın mədəni səviyyəsinin və həyatın inkişafı nəticəsində mədəniyyətin çox çeşidli sahələri yaranmışdır. Məsələn:

1. Dövrə bağlı: Antik mədəniyyət

2. Millətlə bağlı: Ərəb mədəniyyəti

3. Məkanla bağlı: Kənd mədəniyyəti, şəhər mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət insan fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün konkret yerin – məkanın mədəniyyəti anlayışı şərti formada başa düşülür. Məsələn, *Avropa mədəniyyəti* dedikdə burada yaşayan xalqların mədəniyyəti başa düşülür, yoxsa yerin mədəniyyəti olmaz. Eyni sözləri Fransa mədəniyyəti, İran mədəniyyəti və s. haqqında demək olar.

4. İnsanın həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı müəllim mədəniyyəti, tələbə mədəniyyəti, oxuma mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti, sürücü mədəniyyəti, satıcı-ticarət mədəniyyəti və s..

Bunlardan biri də «insanın atributu» olan danışıq mədəniyyətidir. Danışqsız insanı təsəvvür etmək olmaz. İnsan ünsiyyət sözündəndir. Əgər lalların əl-hərəkət (doktilo) vasitəsinə istisna etsək, insanı danışıqsız təsəvvür etmək olmaz. Hər bir insan cəmiyyətin əsil mənasında üzvü olmaq üçün nitqə malik olmalıdır. Tələbə və müəllimlərin içərisində, qurultay iştirakçısı, deputatlar, böyük və kiçik toplantıların iştirakçıları arasında bircə nəfər də olsun lal adama rast gəlmək olmaz. Çünki burada danışmaq lazımdır. İnsan kiçik yaşlarından danışıq vərdişləri əldə etdiyi zamandan ömrünün sonun qədər öz danışığını təkmilləşdirir. Çünki insan təkcə öz dilinin quruluşunu bilməklə kifayətlənməməlidir. Bunu ən kobud, mədəniyyətsiz adamlar da bilir. Eyni zamanda insan danışdığı insan danışdığı dilin, xüsusilə, ana dilinin incəliklərini bilməli, fikrini gözəl ifadə edə bilməlidir. Burada M.R.Lvovun bir müqayisəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazır: «Вəдән тərбиyəси (физическая культура)

¹ БСЭС. 1983, стр. 668

haqlı olaraq, orta və ali məktəblərdə lazımlı bir fənn kimi qəbul edilir və ona milyardlarla pul xərclənir, ancaq nitq mədəniyyəti (культура речи) qrammatikanın hüdudsuz sahəsinin pərsəng daşı kimi dilçiliyə aid edilir».¹ Dilçilikdə bu məsələ ikinci dərəcəli bir iş hesab edilir. Əslində isə belə olmamalıdır. Qəti şəkildə inanmaq lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin, nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin, nitqin təsirliliyi insan nüfuzunun (avtoritetinin) tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən də nitq mədəniyyəti **dil normaları məcmusu** kimi yalnız qrammatika tədris olunan yerlərdə deyil, mühəndislərə, hüquqşünaslara, aviatorlara, həkimlərə də tədris edilməlidir. Onların da öz sahələrində mədəni danışığı təmin edilməlidir. Hər bir adam nitqində özünü təqdim edir. Əgər öz bəlağətli nitqi ilə özünü təqdim edə bilmirsə, nə müəllimin, nə baş nazirin sözünə qulaq asmaz, ona hörmət etməzlər. Əksinə, nitqi gözəl olan adam özünə cəmiyyətdə böyük nüfuz qazandırır. Bu mənada Böyük fars şairi Sədinin sözləri yada düşür:

Ağızdakı dil nədir?

Hünər sahibinin xəzinəsini açan,

Əgər danışmasa, heç kəs bilməz ki,

O zərgərdir, ya saqqızsatan.

Burada çoxlu incə mətləblər vardır. Eyni mövzunu müxtəlif auditoriyada eyni cür şərh etmək olmaz; Eyni mövzunu müəllimlə tələbə eyni cür izah edə bilməz. Yəni bu problem aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1) *Kim danışır?*

2) *Kimə danışır?*

3) *Hansı şəraitdə danışır?*

4) *Nə barədə danışır?*

5) *Nə məqsədlə, nə səbəbə danışır*

6) *Öz fikrini çatdırma bilirmi, onu başa düşürlərmi?*

7) *Ona auditoriyanın (dinləyicilərin) münasibəti necədir?*

8) *Onun nitqini arzu edirlərmi?*

9) *Danışdığı mövzunu yaxşı bilirmi?* və s.

¹ Львов М.Р. Риторика, культура речи. Москва, Академия, 2003, стр. 5.

Nitq mədəniyyəti bir sıra problemlə vəhdətdə olub, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə onlardan ayrılır. Yəni onları təcrid etmək mümkün olmadığı kimi, eyniləşdirmək də olmaz. Bu problemlər aşağıdakılardır: **a) Ritorika – bəlağət; b) Üslub və üslubiyyat; c) Norma.**

RİTORİKA

Çox vaxt ritorika (bəlağətli nitq) ilə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmişlər. *Ritorika* – yunanca natiqlik sənəti haqqında elm deməkdir, geniş mənada isə bədii nəsr – bədii oxuma sənəti mənasında işlənmişdir. Qədim yunan və Roma natiqləri S.Çiseron, Kvantilian ritorikanı 5 hissədən ibarət hesab etmişlər: materialın tapılması (seçilməsi); yerləşdirilməsi (ardıcılıq); sözlərlə ifadəsi (yüksək orta və aşğı üslubda ifadə etmək), habelə sözlərin seçilməsi; yadda saxlamaq (yada salmaq) və nitqin ifadəsi.

Bu qədim sənət növü insanlara böyük hörmət gətirirdi. Sonralar isə V.Hüqodan başlayaraq ritorika gurultulu ifadələr, mənasız sözlər yığını (пустословия), hay-küy mənasında işlənmişdir. Nitq mədəniyyəti isə başlıca olaraq ritorikanı özündə əks edir. Başqa sözlə, ritorikasız nitq mədəniyyəti ola bilməz.

ÜSLUB VƏ ÜSLUBİYYAT

Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, musiqidə, vokal sənətində, memarlıqda, xalçaçılıqda və insan idrakının, sosial şüurun fəaliyyət göstərdiyi bir sıra sahələrdə üslub (stil) aparıcı xüsusiyyətə malikdir. Stil sözü dünya elmində və mədəniyyətdə üsluba nisbətən daha qədimdir.

Stil termini yunan dilindən latın dilinə keçmiş «Stilus» sözündən olub, çubuq, qələm deməkdir. Sonradan bu söz yazı mane-

rası «Образ sisteminin bədii təsvir vasitələrinin, yaradıcılıq üsullarının ümumiliyi olub, ideya vəhdəti eyniliyi ilə şərtləndirilir».¹

Üslub termini isə ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasındadır.²

Ümumiyyətlə götürdükdə, üslub hər şeyin öz «məni»dir. Yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Lap elə dilin özünü götürmüş olsaq, onun ilkin inkişaf mərhələsində hansı üslubundan bəhs etmək olar? Qəbilə dilinin bədii, funksional, elmi və s. üslubundan danışmaq olarmı?

Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubları dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Üslub çox geniş anlayışdır. Bu gün artıq akademik üslub, arxaik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslub, romantik üslub, funksional üslub, bədii üslub, elmi üslub və s. üslub növləri vardır ki, bunların hamısı dilin öz inkişafı və tarixi durumu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, poetik üslub – ayrı-ayrı sənətkarların fərdi üslubu da vardır ki, onlar da bilavasitə dilin tarixi inkişafından asılıdır.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu. Sonra romalılar üslub anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm yunanları, həm də romalıları üslub məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin üslub (stil) terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi.

Böyük yunan alimi Aristotel (e.ə. 384-322) üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirərək yazırdı: «Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır... Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, o (natiq – A.B.) öz məqsədinə nail ola bilməz. Üslub həddən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusuna uyğun gəlməlidir».³

¹ Советский Энциклопедический словарь. М., 1979, стр. 1284.

² АСЕ, БХ ь., В., 1986, сящ. 496.

³ Аристотель. О стиле ораторский речи. «Об ораторском искусстве». М., 1958, стр. 17.

Qədim Romanın məşhur natiqi, yazıçısı, vəkili, görkəmli siyasi xadimi Mark Tulli Siseron (e.ə. 106 – 43) natiqlik sənəti haqqında traktat yazmışdır. Siseronun aşağıdakı sözlərini bilməyən üslubiyatçı və natiq yoxdur: «Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın».¹

Qədim Hindistanda da üsluba nitq əlaməti kimi baxmışlar. Üslubiyatı isə nitqi bəzəyən elementlər haqqında təlim kimi qiymətləndirmişlər.²

Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə və başqa görkəmli nümayəndələri bədii və rəsmi üslubun müxtəlif sahələri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Məsələn, M.Füzuli bədii üslublar içərisində qəzələ üstünlük verərək deyirdi:

*Qəzəldir səfa bəxşi əhli-nəzər,
Qəzəldir artıran şairin şöhrətini.
Qəzəl de ki, məşhuru-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.*

M.F.Axundov bədii üslubun bir çox məsələlərinə toxunmuşdur. O, şeirdə poetikanı əsas amil hesab edərək deyirdi: «Şeir gərək son dərəcə ziyadə ləzzətə bais ola və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir».

Sonra böyük ədib İranın bir sıra şairlərinin əsərlərini tənqid edərək yazır: «... və hərgiz bilmir ki, poeziya nə tövr gərək olsun və hər pərpuç nəzmi poeziya hesab edir. Belə zənn eləyir ki, poeziya ibarətdir bir neçə taqqa-turuqu əlfazı bir vəznimüəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhəublary qeyri vəqə sūfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf eləməkdən. Necə ki, Tehranın mütəəxxirin şüərasından Qaani təxəllüsündə bir şairin divanı bir növ cəfəngiyyat ilə doludur. Dəxi fəhm edə bilmir ki, poeziyada

¹ Об ораторском искусстве. М., 1958, стр. 34.

² Бах: А.П.Баранников. «Изобразительные средства Индийский поэзии», Л., 1947.

məzmun gərək ki, məbaratib nəsrədə bəyan olunan məzamindən müəsirtər düşə və ya poeziya gərək ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola».¹

M.F.Axundov haqlı olaraq belə hesab edir ki, bədii personajın danışıq üslubu onun hərəkətləri ilə həmahəng olmalı, obrazın daxili aləminin açılmasına gömək etməlidir. Ədib Mirzə Ağaya onun pyesləri haqqında verdiyi məsləhətdə deyirdi: «bütün bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifadə edilməlidir. İnşallah bu ibarələrlə sizin qələminizin gücünü görəcəyik... Bu cür edin ki, Sara ismətli və həyalı görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə olan bütün danışıqlarını dəyişdirin».²

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında ana dilinin varlığı, saflığı, xəlqiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. O, həmişə «türkün açıq ana dili»ndə yazmış və bunu öz həmfikirilərindən tələb etmişdir. «Molla Nəsrəddin» və onun ətrafına toplaşan Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, O.F.Nemanzadə, onlarla sıx həmfikir olan F.B.Köçərli və onlarla başqaları ədəbi üslubun xalq qoluna üstünlük verirdilər. Əsrin əvvəllərində «Füyuzat» və «Şəlalə» kimi jurnallar ümumtürk məsələsini qoymaqda nə qədər haqlı idilərsə, doğma Azərbaycan dilini bəyənməməkdə bir o qədər yanılırdılar. «Şəlalə» jurnalının 1913-cü il 2 mart tarixli sayında şəlaləçilərə cavab olaraq «Dil məsələsi» adlı məqalə dərc edilmişdir. Burada deyilir: «Şairin və ya müəllifin yazdığı əsər ancaq o vaxtı fayda verə bilər ki, o əsər «El malı» ola bilər. Bir əsər də «el malı» ola bilmək üçün elin dilində, elin anladığı tərzdə yazılmalıdır. Misal üçün «Şəlalə»nin üçüncü sayında birinci səhifədə «Hirs və təmə» ünvanlı yazılmış məqalənin ilk sətirlərini götürək. Belə qurma dil ədəbi dil ola bilməz!.. Hər bir qövmün ədibləri və ürəfası tərəfindən o qövmün dilinin ruhuna və qanununa müvafiq yaradılmış, zərifləndirilmiş və sərbəstləndirilmiş (zənginləşdirilmiş – A.B.) dil o qövmün ədəbi

¹ М.Ф.Ахундов. Ясырляри, БЫ ъ., В., 1951, сящ. 17-18.

² Йеня орада, сящ. 157.

dilidir».¹ Buraya qədər deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslub anlayışı insan idrakının, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Deməli, insan fəaliyyətinin bütün dövrlərində üslub anlayışı bu və ya digər dərəcədə mövcud olmuşdur. Buna görə də çox vaxt üslublar tarixindən bəhs edərkən onu yazıya qədərki və yazı ənənəsindən sonrakı deyə 2 dövrə bölürlər.

«Yazıya qədərki şifahi ədəbi dilin funksional üslubunun tarixi də qədimdir. Bu üslub hər bir dildə uzun illər yazı ənənəsi olmayan şəraitdə yaranır. Mənsub olduğu xalqın tarixinin qədim dövrlərindən təşəkkül tapan ədəbi şöhrət üslubu formalaşdığı prosesdə özünün dil vahidlərindən müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsiplərini yaratmışdır. Bu üslub dilin ictimai vəzifəsini yerinə yetirərkən onun iki mikro üslubu meydana gəlmişdir. Məişət-ədəbi söhbət mikro üslubda ata qayğısı – ana nəvazişi, ata məsləhəti – ana nəsihəti üçün ədəbi səciyyəli söz və ifadələr – dil vahidləri seçilib işlədilmişdir. Rəsmi-ədəbi söhbət üslubunda da müxtəlif müraciətlər, ricalar, xahişlər üçün mədəni söz tərkiblərinə, ifadələrə müraciət olunmuşdur.

Yazıya qədərki Azərbaycan şifahi ədəbi dilində də həm poetik funksional üslub, həm də ədəbi söhbət funksional üslubu fəaliyyət göstərmişdir».²

İnsanın iş üslubu, danışq tərz, cəmiyyətdəki davranışı üslubun bu və ya digər sahəsi ilə əlaqədardır. İnsan idrakı kamilləşdikcə o, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dərk etmiş, özünün bütün fəaliyyətində üslub, tərz, üsul, manera və s. kimi cəhətlərlə bağlı olmuşdur. Buna görə də üslubları öyrənib onları bu və ya digər əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq ehtiyacı meydana gəlmişdir. Bu, artıq üslubiyyatın bir elm kimi yaranması demək idi.

¹ «Şəlalə» jurnalı, 1913-cü il, 2 mart. №4.

² A.Qurbanov. Dil və üslub. B., 1992, səh. 24.

ÜSLUBİYYATIN YARANMASI VƏ FORMALAŞMASI

Üslublارın özü kimi onları bütöv halda öyrənən üslubiyyat haqqında hamının eyni cür, birmənalı şəkildə qəbul edə biləcəyi fikir yoxdur.

Bizi maraqlandıran dilçilikdəki üslub məsələsidir.

Görkəmli Azərbaycan alimi Ə.M.Dəmirçizadə üslubları öyrənən elm kimi üslubiyyatı belə səciyyələndirir: «Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslublارın əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir».¹

Bu tərifi ideal adlandırmaq mümkün olmasa da, hələlik dillə bağlı üslubiyyata verilən ən mükəmməl tərifdir. M.K.Moren və N.N.Teterevnikova isə üslubiyyata belə bir tərif verirlər: «Üslubiyyat – ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir».²

Bu tərif də əsasən, üslubiyyatı düzgün səciyyələndirir. Amma üslubiyyatı «müstəqil filoloji elm» kimi qəbul etmək, ona dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsində müstəqillik statusu vermək demək olardı. Üslublارın tarixi qədim olsa da, bir elm kimi üslubiyyatın tarixi XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi bünövrəsini Praqa funksional dilçilik məktəbinin banisi görkəmli dilçi Villem Matezius, onun həmkarları V.Skaliçka, F.Travniçek, B.Havranek və başqaları dilin özünü funksional fəaliyyət prosesində götürürlər.

«Praqa dilçilik dərnəyi»nin tezislərində dilin üslubi cəhətlərindən danışılır. Burada ədəbi dil, şeir dili və onların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir ki, bu bilgiləri üslubiyyat elminin ilkin qaynaqlarından hesab etmək olar.

«Funksional dilçilik məktəbinə görə, insan fəaliyyətinin məhsulu olmaqla dilin, eyni zamanda məqsəd istiqaməti vardır.

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. B., 1962, səh. 24.

² Стилистика современного французского языка. М., 1960, стр. 9.

Nitq fəaliyyətinin ünsiyyətvasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın daha aydın nəzərə çarpan məqsədi ifadədir. Odur ki, lingvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır. Bu baxımdan, dil də hər hansı bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir». ¹

Praqa funksional dilçiləri əslində üslubla funksional dil anlayışlarını eyniləşdirirlər. Onlar ədəbi dilin funksiyaları ilə funksional dillər (üslublar – A.B.) arasındakı münasibətləri aşağıdakı kimi qəbul edirlər. Ədəbi dilin funksiyaları: a) kommunikativ dil ifadəsi, b) praktik xüsusi dil ifadəsi, c) nəzəri xüsusi dil vahidləri, ç) estetik dil ifadəsi.; Funksional dillər: a) danışmaq, b) kargüzarlıq, c) elmi, ç) poetik. ²

Dilçiliyin başqa şöbələri kimi, üslubiyyat da öz növbəsində: a) nəzəri və təcrübi; b) ümumi və xüsusi; c) təsviri, tarixi və müqayisəli olaraq üç sahəyə ayrılır. Bu sahələri şərh etmək bizim məqsədimizə daxil deyil.

M.Mikayılov da üslubiyyatı maraqlı şəkildə təsnif edir. Onun fikrincə, dilçilik parametri ilə üslubiyyatı aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: 1) ümumi üslubiyyat; 2) xüsusi üslubiyyat; 3) dilin üslubiyyatı; 4) nitqin üslubiyyatı və 5) praktik üslubiyyat.

«Ümumi üslubiyyat - ümumiyyətlə, nitq fəaliyyətidir, bütün və ya əksər dillərə aid olan universal məsələləri, xüsusi üslubiyyat isə bu və ya digər konkret dilin üslubu quruluşunu öyrənir...

Dilin üslubiyyatı dilin üslubu quruluşunu – yəni üslublar sistemini həm sinxron, həm də diaxron planda, nitq üslubiyyatı isə nitq üslublarını, yəni əsas janrlar çərçivəsində kompozisiya sistemini, yaxud ictimai nitqin konstruktiv növlərini öyrənir. Praktik üslubiyyat, şəraitindən, məzmun və məqsəddən asılı olaraq nitqin müxtəlif imkanlarını, nitqin keyfiyyətini öyrənir. O, nitqdə nəyin yaxşı və ya pis olduğunu müəyyən edir. ³

¹ A.A.Axundovun Ümumi dilçilik. B., 1979, səh. 54.

² Ф.М.Березин. История лингвистических учений. М., 1975, стр. 219.

³ М.М.Микайылов. Практическая стилистика и её требования к речи. «Русский язык в школе», 1965, №1, стр. 10-11.

Üslubiyyat bir termin kimi XX əsrin I rübündə elmə daxil olmuş, əsasən, ədəbiyyatşünaslığa aid edilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda hegemonluğu ələ alan akademik V.V.Vinoqradov üslubiyyatın müstəqil dil sahəsi olduğunu qətiyyətlə sübut etdi. Alim haqlı olaraq göstərdi ki, bədii üslub məhz bədii dillə yaranır. Buna görə də o dilçilik sahəsi olmalıdır. Amma alim bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı (стилистика художественной литературы) adı ilə xüsusi üslubiyyat da göstərir. Beləliklə, V.V.Vinoqradov üslubiyyatın 3 növünü göstərirdi:

1. «Sistemlər sistemi» olan dilin üslubiyyatı. Bunu o, eyni zamanda «struktur üslubiyyat» da adlandırır. Struktur üslubiyyat «sistemlər sistemi» kimi dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin, söz sırasının, sistem şəklində olan müxtəlif xüsusi formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda tarixən dəyişkən meylləri, dil üslublarının qarşılıqlı növlərini – funksional üslubları öyrənir. Bundan başqa, sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə mənə fərqlərini – ekspressivliyi, intonasiyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir.

2. Nitq üslubiyyatı. Nitq üslubiyyatı şifahi və yazılı nitqin ictimai cəhətdən şərtlənmiş növlərin, janrlar arasında olan ən incə semantik, ekspressiv üslubi fərqləri, geniş mənada nitqin melodiyasını, intonasiyasını və s. öyrənir.

3. Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı. Bu da bədii əsərlərin dilini öyrənir.¹

Üslublar, onların növləri Azərbaycanda hələ qədimdən bəlli idi. Bu haqda prof.H.Ə.Həsənovun fikri maraqlıdır: «Azərbaycan ədəbi (yazılı ədəbi) dilin fəal təşəkkül prosesində ikən, ümumən, ədəbi dilin funksional üslublar bölgüsü mütəfəkkir yazıçılarımıza da bəlli idi. Görkəmli Azərbaycan şairi

¹ В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, стр. 5.

Ə.Xaqaninin hələ 800 ilə əvvəl gəlmə ədəbi dil materiallarına əsaslanaraq verdiyi funksional üslubi bölgü elə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilkin formalaşma mərhələsinə də şamil edilə bilər. Ə.Xaqani alim dostu Qütbəddinə yazdığı məktubunda nəsr əsərlərindən və onların üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərək demişdir: «Katiblik (nəsrə yazmaq) üç növdən artıq deyil: dəbiranə, vaizanə və mühəqqiqanə. Lakin «ibarət/t/lər» və sözlə ifadə oynamaq üslubları çoxdur. Y.Seyidov qeyd edir ki, Xaqaninin bu bölgüsündə 1) «dəbiranə» bədii və rəsmi-kargüzarlıq üslubuna, 2) «vaizanə» dini-didaktik sluba, 3) «mühəqqiqanə» elmi-tədqiqat üslubuna uyğun gəlir».¹

Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilinin aparıcı funksional üslublarını, bədii, elmi və ictimai-siyasi terminlərə əsaslanaraq, üç növünü göstərir. Bu cəhətdən Xaqaninin bölgüsü üzrə «vaizanə» dini-didaktik üslub ədəbi dilin «ictimai-siyasi üslub» növünün bir qoludur. Rəsmi-kargüzarlıq anlayışını bildirən üslub qolu da buraya daxildir».²

Dilçilikdə üslubiyyat dedikdə, əsasən iki üslubiyyat növü nəzərdə tutulur. Bunlardan birincisi dil vahidlərinin üslubiyyətidir ki, onların özləri də müxtəlif yarımqruplara bölünür. Məsələn, fonetik üslubiyyat, leksik üslubiyyat, morfoloji üslubiyyat və sintaktik üslubiyyat. Üslubiyyatın bu bölmələri modallıqla sıx əlaqədardır. Hətta cümlənin aktual üzvlənməsində iştirak edən prosodik vasitələr də üslubi fonetikaya aiddir.

Müasir Azərbaycan dilini mükəmməl bilən hər bir adam səslərin uzanması, qısaldılması, vurğu, intonasiya və s. vasitəsilə fonetik üslub yarada bilər.

Hər hansı bir samitin və ya saitın tez-tez təkrarlanması xüsusi üslubi məqam yaradır. Məsələn, S.Rüstəmin «Çapayev» şeirindəki kimi (Ç samiti orada müəyyən ahəng yaradır). Uşaqlar üçün olan yanılmacların hamısında səslərin təkrarı məqsədyönlü şəkildə ifadəni çətinləşdirir.

¹ H.Ə.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. B., 1999, səh. 252.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyəti. B., 1962.

S.Rüstəmin «Bahar rəqsi» şeirində iki misrada 3 sait – **a, ə, ı** təkrarlanır; 20 sait-heca 3 sait hesabına yaranır.

Lənkərandayıq, lənkərandayıq,

Həyəcandayıq, həyəcandayıq.

Eləcə də uşaqlar üçün qurulan yanılmaclarda: *Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var...* Burada da **k** və **r** samitlərinin təkrarı məqsədyönlü şəkildə qurulmuşdur.

Leksik üslubiyyatda əsas məsələ sözlərin seçilməsidir. Burada da təkrarlar, paronimlər, sinonimlər və s. əsas rol oynayır. Hətta bəzən söz və ifadələrin qarşılaşdırılması da güclü üslubi məqam yaradır. Məsələn, ...*Nəzibillah bir dəqiqəliyə belə güman eləyək: Yer üzündə heç bir din yoxdur, yəni cəmi millətlər dinsizdir... və habelə nə kafir var, nə iman əhli var, nə sünni, nə şiə, nə xaçpərəst, nə büt-pərəst, nə erməni Qriqoryan, nə ortodoks, nə rus, nə müsəlman, nə kilsə və nə məscid, nəzibillah, nə isna əşəri, nə safeyi, nə həmbəli, hənəfi, babi, malakan, prigun, şeyx, dərviş...* (üzr istəyirik).¹

Onomastik laydan da üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. Obrazın daxili aləmini açmaq üçün onlara verilən ad və soyadlardan geniş istifadə edilir. Məsələn, *Haray Həşirzadə, Lal Dinməzov, Yazıq Fağırzadə* kimi ad və soyadlar obrazın xarakterini əvvəlcədən oxucuya məlum edir.

Üslubi morfologiyada müəyyən şəkilçilərin artırılması və ya ixtisarı üslubi xarakter daşıyır. Məsələn, *Xalqın düşmənləri xalq düşmənlərini məhv edir*. Burada xalq sözünün birincisində yiyəlik hal şəkilçisi vardır. Deməli, düşmənlər də, xalq da konkretidir. İkinci xalq sözündə isə müəyyənlik bildirən yiyəlik hal şəkilçisi yoxdur. Buna görə də həm xalq, həm də düşmən sözləri qeyri-müəyyəndir (yəni uydurmadır).

Dil vahidləri məhz sintaktik səviyyədə geniş fəaliyyət imkanı qazanır. Sintaktik üslubiyyat da dil strukturunun bşqa səviyyə üslublarına nisbətən daha geniş və əhatəlidir. Burada söz sırası, cümlənin məqsəd və avaza görə dəyişməsi, prosodik vasitələrlə yaranan üslubi məqamlar sintaktik təkrarlar, cümlənin

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. V cild, B., 1985, səh. 209.

sadələşdirilməsi və s. əsas rol oynayır. Məsələn, *Zarafat kənarında qalsın, mən qorxuram ki, İran azərbaycanlıları deyərlər ki, Culfadan başlamış, bir tərəfi Savuç bulaq İran Kürdüstanı: Həmədan, Qəzvin, ta gəldi çıxdı Gilana və Şimal tərəfdə Şura Azərbaycanına qədər, belə bir məmləkətin – ki, adı İran Azərbaycanıdır, – cəmi əhalisinin ana dili türk dilidir və türk dili də olmalıdır.*¹

Azərbaycan dilinin funksional üslubları aşağıdakılardır:

1. Bədii üslub. Burada terminlər işlənmişdir. Əsas sətir bədiiilik – obrazlılıqdır. Növləri – qəzəl, qəsidə, şeir, nəsr, dram və s. üslubu. Bundan əlavə hər sənətkarın öz üslubu olur.

2. Elmi üslub. Burada terminlər əsas yer tutur. Bədiiliyə yol vermək olmaz. Elmi üslubda: monoqrafiya, dərslik, elmi rəy və s.

3. Publisistik üslub. Bu üslub hamının başa düşə biləcəyi şəkildə olmalıdır.

4. Rəsmi-kargüzarlıq üslubu – Dəftərxana sənədləri üslubudur.

5. Nətiqlik üslubu. Məruzə, Mühazirə, çıxış.

6. Məişət üslubu. Ailə-məişət üslubu.

7. Epistolıy üslub – Məktublar, intim məktublar, rəsmi məktublar və ədəbi məktublar.

VƏTƏNƏ XİTAB (Məhmud İsmayılov).

Odlar yurdu çağırır sən. Sən mənim odumsan, atəşimsən. Dostların qəlbinə ilıq sevgi axıdan atəşim, düşmənləri, yağları yandırır-yaxan atəş, alovum, odum. Sən mənim kainata həyat bəxş eləyən, ulu babalarımın allahı, səcdəgahı Günəşisən. Sənin adın gələndə başım göyə ucalır, vüqarım çəşməyə dönür, dağlarının, sal qayalarının daşlarını göz-göz eləyib axan çəşməyə, uşaq təbəssümü kimi təmiz, şəffaf çəşməyə. Sənin övladlarının adları igidlər sırasında çəkələndə – ya savaq meydanı olsun, ya əmək meydanı, onlar sənin adını ucaldanda mən də ucalıram, qanadlanırəm. Hamıya əzizdir doğma yurdu, məndən ötrü sən yurdlar içində yurdsan, cahan içində cahansan. Bir qəlpə daşın, bir ovuc torpağın səndən ötrü yanmağı bacaran hər övladın üçün hər

¹ Bax: «Molla Nəsrəddin» jurnalı, 14 noyabr 1925, №46.

şeydən qiymətlidir. Yox, yoxdur onun qiyməti, o, qiymətə sığmur, sığışa bilməz. Sən mənim görən gözümsən, düşünən beynimsən, danışan dilimsən, belimin qüvvəti, dizimin taqətişən, qeyrətişən, qüdrətişən, şanı-şöhrətişən, Azərbaycanım mənim.

Canım-gözüm Azərbaycanım! Məni sən ərsəyə yetirdin, özünə oğul etdin, qeyrətə, düzlüyə çağırдың. Mənə həyat dərsi verdin, həyat nəğməsi oxutdu. Ürəyimdə sənə olan məhəbbət atəşini bölüşdün mənim sevdiyim gözəllə. Qəlbimdə dünyanın ən müqəddəs hissi olan məhəbbət alovunu yandıran, övlad atası, övlad abası elədin. Borcluyam sənə doğma yurdum. Bu borcu qaytarmağa gücüm çatmaz, ünüm yetməz. Ancaq o borcdan heç olmasa bircə damcı qaytarmaq istərdim. İstərdim sənin dərin-dərin, uzaq-uzaq keçmişin barəsində, övladların, yolunda ölümü müqəddəs sayan uluların barəsində indiki nəslə – igid övladlarına bir neçə söz deyim. Qoy onlar səni, sənin ulu keçmişini yaxşı tanısinlər, səni daha çox sevsinlər. Buna nail ola biləcəyimi qabaqcadan deyə bilmərəm, onu sonra oxucularım, sənin övladların söyləyərlər.

Doğma Azərbaycanım!

Şam götürdüm əlimə, sənin keçmişinə işıq salmaq, neçə-neçə yüzillikləri arxada qoyub keçdiyən yolları işıqlandırmaq istədim. Çatmadı onun şöləsi, işığı. Nə qədər mağaralar, alt qatlar qaranlıqda qaldı. Çıraq götürdüm, yenə murad hasil olmadı, Azərbaycanım mənim. Sən demə şam, çıraq, hətta bu gür işıqlar bəs deyilmiş sənin qat-qat, üst-üstə qalanmış tarixini, keçmişini, qərinə-qərinə böyüdüb ərsəyə gətirdiyən oğlanlarının, qızlarının çox vaxt kəşməkəşli olan həyatının səhifələrini oxumaq, oxuculara çatdırmaq üçün. Bu işıqların şöləsi heç bir şey verə bilməz. Bundan ötrü indiki və gələcək nəsillərin gözlərinin aynasında əks etdirmək üçün beyni işıqlandırmaq, onu sənin özün ağırlıqda yükləyərək işıq mənbəyinə çevirmək lazım gəldi. Bu yük başqa yüklərdən əsaslı surətdə fərqlənən yükdür. Başqa yükləri ağırlaşdıqca daşımaq çətinləşir, bu yük isə çoxaldıqca onu daşımaq asanlaşır, o insan beynini işıqlandırır, ona yüngüllük gətirir. Bu yükü beynimdə yerləşdirmək üçün yüz-yüz kitabı,

məcmuələri, tədqiqatları vərəqləməli oldum, mifologiyanı, folkloru, dastanları köməyə çağırdım. Ən qədim keçmişindən başlamış sonrakı yüzilliklər boyu keçdiyini daşlı-kəsəkli, dərəli-təpəli, qayalı-uçurumlu, şahrah yolların barəsində deyilmiş, bəzisi düzgün-həqiqət, bəzisi həqiqətə yaxın, bəzisi uydurma, bəzisi rəvayətlərdən ibarət yazıları oxudum. Beynimə köçürdüm, qeydlər götürdüm vərəq-vərəq, dəftər-dəftər, qovluq-qovluq. Ancaq onlar da azlıq elədi. Xalqımız bir qismini təşkil etmiş albanlardan başqa olmayıb deyirlər sənin torpağında ömür sürmüş, döşlərindən əmib boya-çatmış övladlarının öz yazısı. Yox, elə deyil, olub. Türk dilli soyların yazıları olub, Orxon-Yenisey yazıları. Ər babalarımızdan olan albanların – ağvanların yazıları olub, bu yazı ilə Musa Kalanqaytuqlu, şair Davdaq, hüquqşünas Mxitar Qoş və başqaları, həmçinin din xadimləri kitablar yazmışlar. Ancaq tarixin ədalətsiz gedişi, gərdişi bunu da bizə çox görüb, əlimizdən alıb. Alban əlifbasında yazılmış tariximizin, bədii yazılarımızın, dini kitabları öz dillərinə çevirərək məhv etmişlər qonşularımız. Sonrakı əsrlərdə isə onları özlərininki qələmə verməkləri bir yana qalsın, həmin kitabları yazmış alban oğullarını da özlərininki sanmışlar.

Sənin sonrakı yüzilliklərini, doğma yurdum, Azərbaycanım mənim, keçdiyin yolları, tufanlı, boranlı, qarlı qışını, bərli-bəzəkli yazını, al günəşli yayını, bərli-bəhərli payızını, oğul-qızlarının sənin istiqlaliliyyətini, bütövlüyünü, müqəddəs torpaqlarını qorumaqdan ötrü yadlarla əlbəyaxa olmalarını, dostu dost, düşməni amansız günlərini, aylarını, illərini, Roma, yunan, Bizans, ərəb, fars, Suriya alimlərinin, tədqiqatçılarının, səyyahların yazılarını öyrənməyə çalışmış təzə, indiki nəsil sən qədim, ən qədim tarixinin hər səhifəsinə işıq salmaqdan ötrü ələrləndən gələni etmişlər. Bu yazılar çox rəngarəngdir. Onların bir çoxunda, doğma yurdum, sən qaranlıq səhifələrin düz işıqlandırılmışdır. Tədqiqatçılar bu səhifələri düz oxumağa çalışmışlar. Onların çanı da, qanı da sən olmusan. Vay o günə ki, sən qaranlıq səhifələrini bilə-bilə səhv oxuyurlar, bu səhifələrə ləkə salmağa çalışırlar. Onlar üçün nə yurd var, nə el, nə də onun

dili. Onların qibləgahı şan-şöhrətdir. Belə adamlar adətən günəbaxana bənəyirlər. Günəbaxan kimi Yer kürəsi günəşin ətrafında dövr etdikcə, günəş öz istiqamətini dəyişirlər. Deyə bilərlər, məgər bu pisdir? Günəş ki, həyat mənbəyidir, qoy nə qədər istəyir baxsın və bunda pis nə var Elədir, yüz dəfə, min dəfə elədir. Ancaq onların nəzərləri həqiqi Günəşdə olsaydı. Onların öz günəşləri var. O günəşlər ki, onlara «yuxarılarda» şöhrət və yaxud vəzifə qazanmağa şərait yaradır. Onlar həmin «günəşlərin» söylədiklərini, dediklərini tutuquşu kimi təkrar edirlər, səni, ana yurdum, onları boya-başa çatdırmanı unudurlar. Səhifələrindəki ağ yerlərə qara yaxırlar, onları qara görürlər.

Doğma Azərbaycanım, sənin tarixini olduğu kimi, düzgün, bəzəmədən və kasıblaşdırmadan, qeyrətlə, namusla, işıqlandırmaq üçün, ağı qaradan ustalıqla ayırmaqdan ötrü nə qədər əlləşmək lazım gəlmişdir. Yığdığım, cəm etdiyim vərəqlər, dəftərlər, qovluqlar dolu yazılar mənə yenə az göründü.

HALAL VİLLALAR (Adil Babayev).

Günlərin bir günü Halal Soysevəri yuxarıya çağurdular, lap yuxarıya. Elə bir yerə ki, o, buraya həmişə həsədlə baxmış və burada işləyənlərə qibtə etmişdi. «Görəsən, burada ab-hava necədir?» - deyə özünə çoxlu suallar da vermişdi. Halalı böyük adamın otağına buraxdılar. O, ədəblə salam verib qapıda dayandı. O bilirdi ki, burada heç bir artıq hərəkətə yol vermək olmaz, heç bir artıq söz danışmaq olmaz. Amma bilmədiyi bir şey var idi: «Görəsən, məni buraya niyə çağırıblar?» Yarım dəqiqəlik sükut az qala Halalı əzəcəkdə. Böyük adamın səmimi baxışı, gülümsər sifəti, mehriban ahəngi onu bu basqıdan qurtardı:

-Siz Halal Soysevərsiniz?

-Bəli, cənab...

-Buyurun, əyləşin, - deyə Böyük adam Halala yer göstərdi.

-Çox sağ olun, - deyib Halal sol tərəfdə oturdu. Sükutu Böyük adam pozdu:

-Halal müəllim, mənə məlumdur ki, siz çox təmiz adamsınız, elsəvər, yurdsevər bir vətənpərvərsiniz. Gözəl mütəxəssis,

yaradıcılığınız çoxsahəli və çoxşaxəlidir, çoxlu əsərləriniz var. Təvazökar bir insansınız. Mənə belə bir adam lazımdır.

Halal başını tərpətməklə razılığını bildirdi.

Böyük adam davam edirdi.

-Bu vaxtadək heç bir əyri yola düşməmişiniz. Əhmədli qəsəbəsindəki panel evdəki 4 otaqdan başqa bağınız, məşininiz yoxdur...

Halalın nəfəsi sanki tənqiyir, ürəyi sıxılırdı: «Görəsən, mənim barəmdə bu məlumatları haradan bilir?»

-Buna görə də, - deyə Böyük adam fikrini davam etdirdi – fikrimiz sizi filan nazirliyin rəhbərliyinə təyin etməkdir. Bacarırsınızmi?

-Bəli, amma?!

-Nə amma?

-Amması odur ki, sizin etimadınızı doğrultmaq üçün bütün aparatı əliəyirilərdən, dəllallardan, öz cibini vətəndən çox sevən adamlardan təmizləyəcək, xalqın güvənc yerinə çevirəcəyəm.

-Mən də bunu istəyirəm.

-Axı mən dediyim həmin adamlar işdən çıxarıldıqda mənə qarşı birləşəcəklər.

-Qorxma, onların əlində heç bir fakt ola bilməz. Sənə heç kim toxuna bilməz.

Səhərisi gün Nazirlər Kabinetinin məsul bir işçisi Halal Soysevəri nazirliyin kollegiyasında təqdim etdi. Təqdimat cəmi yarım saat çəkdi. Səhərisi gün H.Soysevər özü iclas çağırdı. Burada o geniş məruzə ilə çıxış etdi:

-Mənim əziz həmkarlarım, bizə böyük etimad göstərib bu sahəni etibar ediblər...

Sonra Halal Soysevər öz iş üslubu haqqında danışdı. Belə anlaşıldı ki, O. nə özü rüşvət alacaq, nə də rüşvətxora aman verəcək. O deyirdi:

-Əzizlərim, mənim xalqımın oğul və qızları, biz kimik? Göydənmi düşmüşük, bu xalqın övladları deyilikmi? Nə üçün qapılarımızı xalqın üzünə bağlayıb onların dərd-sərinə qulaq asmayaq? Nə üçün arxamızı millətə doğru çevirib pul yığaq?

Tutalım ki, milyardlarla pulun var, otuz yerdə evin. Vallah öləndə birçə çarpayıda öləcəksən, o da qismət olsa, özünlə heç nə aparmayacaqsın. Min bir vicdansızlıqla qazandığın hər şey elə bu dünyada qalacaq! Vallah belədir.

Salonda hamı nəfəsini belə çəkə bilmirdi. Sakitliklə qulaq asırdılar. Soysevər davam edirdi:

-Əziz həmkarlar, insan özünü dərk etməsə, həyatda öz yerini tuta bilməz. Həzrət Əli nahaq deməyib ki, özünü dərk etməyən Allahu da dərk etməz. Bilirsiniz, bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, hər kəs özünə hesabat verməlidir ki, mən kiməm və bu cəmiyyətdən nə istəyirəm. Heç bir xidməti olmadan cəmiyyətdən, millətdən çox şey qoparanlar bunu dərk etməlidir. Mən belə hesab edirəm ki, hər bir şəxs tam olmalıdır. Kəsir şəxslər cəmiyyətə yaradır. Bunu riyazi dillə belə ifadə etmək olar: $\xi = V/A$

Yəni, şəxsiyyət bərabərdir onun cəmiyyətə verdiklərinin aldığılarına nisbətən düşən qismətə. Əgər cəmiyyətə çox şey veribsən, ondan az alıbsansa, deməli tam şəxsiyyətsən, millət oğlusan, hər şeyə haqqın var. Əgər verdiyin aldığından – qopardığından daha azdırsa sən tam yox, kəsir şəxsiyyətsən, yəni məxrəcin sürətindən böyükdür.

Salonda canlanma və anlaşılmazlıq... Başlar bir-birinə doğru əyilib nə isə soruşur. Bunu hiss edən nazir:

-Deyəsən, qəliz danışdım, eləmi? Onda üzr istəyirəm, bir az xırdalayım. Bax, görürsən, bir nəfər ya vaxtilə atasının adına, ya da müəyyən xidmətinə görə cəmiyyətdən nələr qoparır? Şəhərin mərkəzində mənzil, avtomobil, hər il sanatoriya, özündən yüksək vəzifə (ya deputatlıq), firavan həyat. Beləsindən soruşasan ki, sən bu aldığılarının müqabilində xalqa nə vermişən?

Və yaxud birisinə etimad göstərüb ona hər hansı bir məmur kreslosu tapşırır və deyirlər: «Bu sahədə nöqsanlar çoxdur, səni ora göndəririk ki, buldozer kimi oranı «zibillərdən» təmizləyib «düzəldəsən». Məmur bəy isə işə «ekskavator» kimi başlayır; hər şeyi özünə tərəf çəkir: özünə, qohumlarına o qədər «gün ağlayır» ki, bir əsrə bərabər. Beləsindən soruşasan: «Ay filankəs, axı sən hansı xidmətin müqabilində bu qədər sərvət toplayırsan? Vallah,

öländə heç nə aparmayacaqsan! Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq!» Bilirsiniz, niyə belə olur? Çünki qanuna əməl etmirik. Qanunlarımız, nə deyim ... Bütün dünyada qanunun bircə düşməni var – rüşvət! Rüşvət elə bir kimyəvi turşudur ki, qanun onun içində qənd kimi əriyir. Rüşvət olan yerdə qanun, qanun olan yerdə rüşvət ola bilməz!

Bax, Allah qoysa, inşaallah biz belə işləyəcəyik!

Hamı ironiyalı bir ahənglə «Allah qoysa!» - deyib içində güldü. «Hər şey aydırdımı? – deyə soruşdu Soysevər – Qanun, yənə qanun!»

Sabahdan hamı vaxtında işə gəlib qanunla işləməyə başladı. Soysevər nazirliyin aparatından başlayaraq bütün strukturlarda belə «yenilik» eləmək istəyirdi. Birdən ağına gəldi ki, şəhərin ucqar yerindən hər gün iş gəlmək üçün maşın dövlətin nə qədər yanacağına işlədir. Maaşından ayda bir az «qırparaq» bir qədər pul düzəltdi ki, yaxında kiçik bir torpaq sahəsi ayırub özünə iki otaqlı bir ev tiksin. Bunun üçün rayon icra başçısına zəng vurub xahiş etdi ki, ona kiçik bir torpaq sahəsi ayırsın.

-Kiçik niyə, cənab nazir?

-Yox, böyük sahə nəyimə lazımdır, özü də rüsum verməyə pulum da azdır.

-Cənab nazir, bəs bizim qanacağımuza nə gəlib? Amma siz deyən görə, kimin adına olacaq villa?

-Canım, villa nədir?! Mən özüm üçün kiçik bir ev tikmək istəyirəm.

-Bildim, cənab nazir, deməli, öz adınıza olacaq!

Soysevər icra başçısının «qarğa dillərindən» baş açmadı. Ona görə də təsərrüfat işlərinə baxan işçini çağırub hesablaşdı ki, kiçik bir sahə, deyək ki, 600 kvadrat metrlik) dövlət qiyməti ilə nə edir. Pulu da verdi ki, aparıb kassaya keçirsin, sənədlər hazır olanda, Allah qoysa, yazda işə başlasın. Rayon icra başçısı pulu geri qaytardı ki, sənəd hazır olanda özüm deyəcəyəm. Başçı sənəd deyəndə üçmərtəbəli imarəti nəzərdə tuturdu. O, belə «hədiyyələri» çoxlarına etmişdi.

Gənc, təcrübəsiz nazir elə bilirdi ki, doğrudan da, sənədlər gec hazır olur. Bundan əlavə, özü də tələsmirdi. Çünki qışda, qiyamətdə fəhlə işlətmək, onların pulunu vermək da ona çətin görünürdü.

Yazın burnu açılan gün, yəni Novruz bayramı axşamı icra başçısı özü kabinetə gəlib Halal müəllimi haram şeylə təbrik etdi:

-Cənab nazir, Allaha and olsun ki, dövlətin bircə qəpiyinə dəyməmişəm, idarə başçılarına tapşırmışam, onlar ediblər. Bu da açarlar – darvazanın və evlərin açarları.

-Siz nə danışırsınız? Mən sizdən kiçik torpaq sahəs və sənəd istəmişdim.

-Mən sənəd evə deyirəm də, özü də öz adınıza istəmişdiniz!

-Yox, əzizim, mənə bu açarlar lazım deyil!

Başçı nə qədər xahiş etdisə, Halal Soysevər razı olmadı ki, olmadı. Axırda incik halda:

-Demək, üçmərtəbəli imarətdən imtina edirsiniz, qərribə dostsunuz!

-Dosta villa bağışlayarlar?

-O dostun kimliyinə baxır!

-Yox, qardaş, mən həyatımı bura qədər necə yaşamışamsa, bundan sonra da elə yaşayacağam.

-Demək, istəmirsiniz?

-Yox.

-Onda qoy qalsın!

-Nə istəyirsən elə!

İcra başçısı nazirin kabinetindən yarıpərt, yarıheyət, yarımqəzəblə çıxdı, heç kəsə heç nə demədi.

Nazir də bu biabırçı hədiyyə haqqında heç kəsə heç nə demədi.

Üçmetrlik hasar içərisində, dəmir darvazalı imarət isə sakitcə dayanıb durmuşdu.

Nazirliyin üç nəfər idarə rəhbəri bir gün xəlvətə çəkilib «ürək söhbəti» etdilər:

-Bu zalım oğlu, az qalır bir il olsun, doğrudan da heç kəsi yanına çağırıb heç nə deməyib. Elə bil dünyanı düzəldəcək. Nə özü..., nə də bizi qoyur əl tərpedək.

-Adam qorxudan yığılıb qalmış «dolyaları» da ala bilmir.

-Sən onu deyirsən, yavaş-yavaş biz də «o söz».

-«O söz» nədi, ə?!

-Yəni yavaş-yavaş hər şeyi yadırgamağa başlayırıq; işdən sonra «Neolit», masinkaların hədiyyələri, bir-birinə qonaq getmək, başını burda isladıb xaricdə qırxdırmaq, yeni bağ, ev almaq – daha hansını deyim?

-Nə qədər ki, bu Halal bizim nazirdi, bizim özümüzün halal işimiz məlal olacaq!

-Bəs nə eləyək?

-Mənim ağıma bir şey gəlib.

-Sənin aqlın var ki, bir şey də gəlsin?

-Zarafata salma, aqlım var ki, sözüümü illərnən çörək kəsdiyim «uzki kruq»da deyirəm. Sizə inanıram. Sizi bura çağırmaqda məqsədim var. Gəlin, bu Soysevərdi, toysevərdi nədi, onun ad gününə bir hədiyyə eləyək.

-Nə hədiyyə ə, görmürsən heç nə götürmür?!

-Elə hədiyyə edirik ki, qəbul etsin! Mən yüz faiz bilirəm ki, evi yoxdur. Gəlin ona bir ev tikib hədiyyə edək. Üçümüz bir yerdə tezliklə ona üçmərtəbəli, yaraşlıqlı bir imarət tikərik. Özü də and içərik ki, heç kəs bilmir.

-Kimin adına?

-Elə onun özünün! Onsuz da nə bağı var, nə imarəti.

-Mən bir yerdə eşitdim ki, rayon icra başçısı belə bir imarət təklif edib. Amma bu qəbul etməyib.

-Mən inanmıram! Doğru sözümdür, gəlin, onun öz adına bir imarət tikib hədiyyə eləyək, onda ələcsiz qalıb qəbul edər.

Onlar yığılıb gizli söhbət etdiyi kafenin müdir müavini bu üç nəfəri yaxşı tanıyırdı. Onlar həmişə burada gizli yemək yeyər, öz qadın dostlarını da bura dəvət edərdilər. Həmişə də müdiri razı salmaq üçün pulu artıqlaması ilə verərdilər ki, gizli kabinetlərin ən yaxşısını, yeməklərin ən dadlısını onlara versin. Bir sözlə, onlar bir-birini yaxşı başa düşür, müdir müavini adam yerinə də qoymurdular. Bu səbəbdən də onların bugünkü danışığı müavini lap qəzəbləndirmişdi. Bu üç həpəndin təmiz naziri çirkab gölünə

atmaq istədiyini yəqin etdiyindən nazirə bunu xəbər vermək qərarına gəldi. Bir neçə dəfə cəhd etsə də, nazirlə telefonla danışıq bilmədi. Hər dəfə köməkçi nəzakətlə deyirdi:

-Bağışlayın, yuxarıya çağırıblar, günün axırında zəng edin.

Günün axırında isə

Bağışlayın, heç işə qayıtmadı.

Başqa bir vaxt

-Bağışlayın, aparatdadır, bir az sonra zəng vurun.

Beləliklə, günlər aylara çevrilirdi. Nəhayət, bunun da əlacı tapıldı. Bir nəfər vəzifəli şəxsin deputat qohumu adından zəng vurduqda qız: «Bu saat sizi birləşdirərəm» - deyə sevincək halda nazirin yanına keçdi. Nazir dərhal telefonun dəstəyini qaldırdı:

-Bəli, eşidirəm!

-Bağışlayın, cənab nazir, mən köməkçiniz deyən adam deyiləm. Amma sizinlə danışmaq üçün bundan başqa yolum yox idi.

-Niyə məni aldatdınız?!

-Bu, sizin xeyrinizədir, cənab Soysevər. Sizin üç nəfər idarə rəisi sizi çirkaba atmaq istəyir. Ayıq olun...

Telefon susdu.

«Görəsən, bu üç nəfər kim olar? – deyə nazir düşündü. «Axı mən təmizəm. Kim məni çirkaba ata bilər... 3 idarə rəisi... Görəsən bunlar kim olar? Nazirlikdə 7-8 idarə vardır... yəqin filanskəs, filankəs, bir də filankəs ola bilər. Çünki onlar gözümə başqa cür dəyir. Onların hər üçünü çağırıb öz ərizələri ilə işdən getmələrini təklif edəcəyəm». Ona görə də onların hər üçünü yanına çağırıb dedi:

-Sizə bir ay vaxt verirəm, işinizdə dönüş yaratmasanız, xahiş edəcəyəm, ərizənizi yazasınız.

Bu sözləri heç nədən xəbəri olmayan idarə rəhbərləri ciddi tapşırıq kimi qəbul etdilər. Onlar bir aya qədər Soysevər cənablarına hazır bir villa alıb bağışlamaqla «işlərində dönüş yaratmaq» qərarına gəldilər.

Bu biri üç nəfər rəis nazir üçün çox qısa bir müddətdə hasara alınmış üçmərtəbəli bir imarəti hazır etdilər. Hər üçü sənədlərdən

öyrəndikləri kimi nazirin ad gününə bir gün qalmış onun kabinetinə girdilər. Biri:

-Cənab nazir, sizin ad gününüz mübarək! – deyə gülə-gülə onun əlini sıxdı. Eyni sevinclə o biri iki nəfər də nazirin əlini əllərinin içində övkələdi.

-Siz nə danışırırsınız? Mənim doğum günüm sabahdır. Sabah isə işə gəlməyəcəyəm ki, heç kəs bilməsin.

-Yox, cənab nazir, biz sizin sadıq dostlarınızıq. İstədik sizi təbrik edək və bu kiçik hədiyyəni də təqdim edək, - deyə villanın darvazasının və bütün otaqların açarlar dəstəsini nazirin stolunun üstünə qoydu.

«Deməli, bu üç nəfər məni çirkəbə atmaq istəyirmiş, mən isə başqa üç nəfərdən şübhələnmişəm» - deyə Halal düşündü.

Ortaya intizar mənalı ağır bir sükut çökmüşdü...

Nəhayət, nazir özü dilləndi:

-Bunlar nədir və kim sizdən xahiş etmişdir?

-Elə-belə, cənab nazir! İstədik özünüzlə layiq bir dam-daşda yaşayasınız.

-Xahiş edirəm, bu açarları da götürüb gedəsiniz. Yoxsa...

Nazirin ürəyindən ağrı tutdu. O, sakit halda stola söykəndi. Rəislər açarları da götürüb yavaşca qəbul otağına keçdilər. Yarım saata qədər nazirdən xəbər çıxmadı... İçəri keçən qıza işarə etdi ki, ona su versin, dərman içəcək.

Gənc nazir az qala başını itirdi. Bu «villa hücumları» onu lap sarsıtmuşdı. «Nə etmək olar?! – deyə düşünmək, yaxşı bir qərara gəlmək üçün bir neçə gün işə çıxmamağa qərar verdi. «Həm ad günüm keçər, bundan istifadə etməzlər, həm ürəyimi bir həkimə göstərərəm, həm də asudə şəkildə fikirləşərəm ki, bu adətkərdə canavarlarla necə rəftar edirəm» - deyə bir neçə gün nazir işdə görünmədi. Evdə belə bir qərara gəldi ki, ona villa təklif edənlərin üçünü də işdən azad etsin. Amma unudurdu ki, bununla «qoca qurdları» bir az da qəzəbləndirəcək və onlar güclü əks-hücumla keçəcəklər.

Nazirin tələbi ilə öz ərizəsinə əsasən işdən azad olmuş üç nəfər birləşib bir bərədə pusqu qurdular.

Bir neçə gündən sonra o biri üçlük aldıkları imarətin açarları ilə nazirin keçmiş ad gününü təbrik etmək üçün içəri girdi. Onlar da əvvəlki kimi açarları əllərində pərt halda geri döndülər. Amma kabinetdən nə üçün qovulduqlarını demədilər.

Aparatda Halal Soysevər bir nəfərə daha çox inanır, daha çox etibar edirdi. Bu da köməkçisi, 60-65 yaşlarında dünyagörmüş bir kişi idi. O, içəri girəndə nazir sakitləşdi ki, yaqın gözəl bir təkliflə gəlib: «Belə olsa, dərdimi ona danışaram» - deyə düşündü. Amma köməkçininin gəlişi də ürəkaçan olmadı. O da təbrik edəndən sonra nəsihətamiz bir tonla dedi:

-Cənab nazir, mən dünyagörmüş bir adamam. Bir baxın, bu qədər evlər tikilir, onları alanlar kimlərdir; şəhərdə saysan, min beş yüzdən çox villa var, bunlar kimindir? Hər beş maşından üçü xarici maşındır, bunlar kimindir? Onların heç biri öz adlarına deyil. Bəlkə bunlardan biri aylıq məvaciblə əldə edilib? Bəlkə bunlardan biri bir ziyalınıdır? Yox!!! Hamısı məmurların, onların ətrafındakıların, onlar da məmurdur, bir az da məmurlara söykənən sahibkarların. Bilirsinizmi, başının üstündə «krişası» olmayan bir sahibkar, bir biznesmen bircə gün də işləyə bilməz?

-Bunları bilirəm, nə edək

-Mən belə hesab edirəm ki, hər şeyin həddi var, həddini aşmaq olmaz. Həddində görülən iş isə həm dosta, həm də düşməyə eyni görünər.

-Onda mən nə edim?

-Bir az yumşal! Sən imam dövrünün adamı kimi işləyirsən.

Naziri fikir götürdü. «Bəlkə kişi düz deyir» - deyə düşündü. Ortaya ağır bir sükut çökmüşdü. Sükutu köməkçi pozmağa ərk etdi:

-Hə, əzizim, vintləri boşaltmaq lazımdır – bir az! Bax, mən bütün rayon təşkilatlarımıza da bildirmişəm ki, bilməzsəniz, əvvəlki adətinizlə cənab Soysevərə «dolya» gətirərsəniz, dədəniyi yandırır. Bu məsələ artıq yoluna qoyulub. Amma iki nəfər özünü bizə daha yaxın hesab etdiyindən İsmayılı meşəsində sizin üçün bir istirahət sahəsi təşkil etmiş, açarlarını isə sizə çatdırmağı

mədən xahiş etmişlər. Mən də bir ağsaqqal kimi onu sizə gətirmişəm.

-Hə, deməli, ən etibar etdiyim adam da məni çikaba sürükləyir? Yx, mən söz vermişəm, təmiz işləyəcəyəm!

-Nə qədər ki, iş var, təmiz olmaq olmayacaq!

-Yox, olacaq, mən bura gələndə bir qanunsuz iş görmüşəmmi? Qannu olmayan yerdə rüşvət olur. Qanunla rüşvət heç vaxt bir yerdə yaşamaz. Xahiş edirəm, durub gedin.

Köməkçi açarları stolun üstünə qoyub çıxanda nazir arxadan:

-Açarları da götürün. Mənə lazım deyil, - dedi.

Köməkçi açarları götürüb sakitcə otaqdan çıxan kimi, nazir işdən azad olmaq üçün ərizəsini yazdı.

Sual və tapşırıqlar №2.

A. *Bu parçalarda hansı üslublar sintez edilmişdir?*

B. *Belə sözləri – cümlələri hansı situasiyada demək olar?*

C. *Burada lingvistik səhv varmı?*

Ç. *«Halal villalar» hekayəsi hansı üslubların sintezidir.*

D. *Bu hekayədə hansı ritorik sənət diqqətinizi çəkir?*

NORMA

Yuxarıda dediyimiz kimi, nitq mədəniyyətinin əlaqədar olduğu cəhətlərdən biri də dil normasıdır. Norma yalnız seçilib əvəz edilmiş dilin bu və ya digər strukturu üçün ən optimal, bütün cəhətlərdən bəyənilmiş formasıdır. Norma latın dilindən alınmış termin olub, ilkin mənası rəhbər, əsas, qayda, nümunə deməkdir. Bu termin ümumi olub, demək olar ki, bütün elmlərə, həyatın bütün sahələrinə aiddir. Normanı bilməmək bütün sahələrdə yanlış istiqamətə apara bilər. Dil norması, danışq norması, əxlaq norması, davranış norması, hüquq norması, normativ sənəd, normal şərait, normal münasibət və s.

Nitq mədəniyyəti isə o vaxt yüksək səviyyədə ola bilər ki, dil strukturunun bütün səviyyələrinin normaları formalaşmış olsun.

Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmamışsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvisi qəbul edilir ki, bu da həmin sahə üçün norma hesab edilir.

Məsələn, Xalq danışığı sferasında norma sabitləşmiş olmur. Ədəbi dildə isə yalnız normativ – hamının qəbul etdiyi nümunədən istifadə edilir. Bəzən dildə bir neçə variantın olması normal hesab edilir. Amma dildə gedən inkişaf onlardan birini qəbul edir. Natiq yalnız dil normalarına əməl etdikdə nitqi effektiv ola bilər. Fonetik normadan kənara çıxmaq əsl natiqi yüksək tribunadan aşağı səviyyəyə endirər. Təsəvvür edək ki, bir nəfər ya elmi məclisdə, ya böyük bir mitinqdə, ya iclasda mənsub olduğu dialektin «normaları» ilə danışır. Onun necə qarşılanacağını təsəvvür etmək çətin deyil.

Biz yeri gəldikcə orfoqrafik qaydalar (normalar), orfoepik normalar, prosodik normalar, morfoloji və sintaktik, habelə fonosintaktik normalar haqqında geniş bəhs edəcəyik. Ona görə də bu haqda müfəssəl məlumatla ehtiyac görmürük. Deməli, natiqlik sənəti üç cəhətlə bağlıdır: üslubiyyat, norma və ritorik qanunlar.

AĞDAŞ RAYONU ŞİVƏLƏRİ (nağıl).

Biri varyıymış, biri yoxıymış, keşmiş köhnə zamanda bir patcah varyıymış. Bu patcah maxluğa çox zulum eliyərmiş. Da maxlux munun əlinnən baş götürüf gedəsi olmuşdu. Bir günnəri bir dəssə adam alt-aradan sözzəşdi, baş götürüf düşdü dağlara. Bular dağın yolun kəsdi, gəlif-gedini soydular ki, patcahın vilaətində mağlata qopsun. Hamı patcahdan əlhazar elədi. Da patcah patcahlıq eliyəsi olmadı. Patcah vəzir-vəkilləri yığdı başına, məsləhət elədi ki, tədbir tökün görək nağayrağ? Biləndər vəzir irəli durdu, ərz elədi ki, şah həzrətləri, izin versəz, mən bu işə tədbir qılarım. Patcah bu sözzən çox söyündü, vəzirə buyurdu ki:

-Vəzir, de görüm nədi tədbirin?

Vəzir ərz elədi ki, - Mən quldurrarın dalıynan hərrənif, yerrərini örgənərəm, soyra, arakəsmələyif tutarım.

Patcah bu tədbiri çox bəyəndi. Vəzir onların dalıynan düşdü. Gejə və gündüz xəlvət-xəlvət gəzzi, puszu, onların yatdığı, durduğu, yidiyi-işdiyi yerrəri bütöy örgəndi, soyra xəvər verdi patcaha. Patcah qoşun olladı ora. Onları yıtıldığı yerdəcə arakəsmə elədilər, hamısın öyrətti-uşaxlı tutdular, gətirdilər patcahın hüzuruna. Patcah onların boynun vurdurdu, birjə uşaxdan çox xoşu gəldi, unu saxlatdı. Vəzir ərz elədi ki, unu da öldür. Patcahsa bu tifiyə qıymadı. Gün keşdi, ay dolandı, il gəldi, haman oğlan böyüdü. Gözün açif-aşmıyif patcahın işinnən xoşdanmadı. Bu da tūəyə, qətərə saranıf, üz qoydu dağa-daşa, patcaha gün verdi, işıx vermədi, qoşunun qırıf töhdü. Patcah gənə vəzir-vəkilləri tofladı yanına, məslət elədi ki, nağayraq? Vəzir dedi ki: - Da heş nə, sə demədimmi nağayraq? Sə demədimmi ki, qurd oğlu qurd olar.

Patcah əlin hara atdısa, boşa çıxdı. Oğlan onun əlin qolun sarıdı, arvatdı-uşaxlı saldı qazamata. Patcah burda qalmaqda olsun, sə hindi danışım oğlannan. Oğlan təzə patcah oldu, xalxı çox ədalətnən dolandırdı. Ölkədə hamı and işdi onun başına. Qoysu döylətlər də unan ehtiyat eləməyə başladı. Vəzir yalvarıf-yapışıf oya vəzir olmağ issədi. Təzə patcah onun şirin dillərinə məhəl qoymadı, «Qurd oğlu qurd olar» - deyif unu da saldı qazamata¹.

QAZAX DİALEKTİ (nağıl).

Bir paccah öz vəzirinə der: «Bu şarabı içənnən sonramı soypət eləsək şirin olar, işməmişdənmi söypət eləsək şirin olar?». Vəzir der: «İndi deəmmərəm, vaxt ver fikirrəşim, sonra deərəm». Bir-iki günnən sonra varellar meşiyə oya gedəllər. O qədər gəzellər şər qarışer. Gələllər bir kəndə çıxəllər, göröllər bu öydə işıx gələr. Şah der: «Ay vəzir, hərəməz bir öyəmi gəssək, qonax şirin olar, ikimiz birinəmi gəssək şirin olar». Vəzir derkin, tək gəssək şirin ollux. Çünki atalar def kin, qonax qonağı söyməz, öy yəsi də heç hasını. Tək gəssək yaxşıdı. İndi hərəsi bir işığa eder. Kəndin başındakı işıxda vəzir geder, qapıyı döyör. Bir qız uşağı çıxer mumun qavağına. Qız der: «Əmi, xeyir olsun, nə gəzersən?» Vəzir der: «A

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1976, səh. 378.

bala, qardaşımnan böyün meşəyə oya çıxmışdım. Qardaşım ayrı tüşdü, tapa bilmədim. Bu gejə məni allah qonağı eliyin».

Qız getdi xanıma dedi. Qayıtdı gəldi vəzirə dedi kin, xanım tafşırif kin, qonağ allah qonağıdı gəlsin, ancax gördüyünü danışmasın. Qonax qardaş buyurdu, içəri qapıyı açanda gördü kün, bördə küşdə bir qavır var. Hər başında şamdannar yaner, ortasında ləmpə. Qız vəzirin qavağınnan gederdi. İkimci qapıyı açanda vəzir gördü kün, küşdə bir qavır var. Hər başında şamdannar yaner, ortasında ləmpə. Üçümcü otağın qapısını aşdı. Xanım olan otağa girdilər. Xanım dedi kin, qonax qardaş, xoş gəlifsən. Qonax da dedi kin, xanım, xoşdunna gəlmişəm. Palas saldı otdu. Xanım çörəhdən, xörəhdən qoydu, qonax yedi, yıxıldı yatdı. Savax durdu getdi həmənlə yoldaşının yanna. Maslahat elədilər. Vəzir dedi kin, qıvleyalam sağ olsun, belə hərəkətdər görmüşəm. Bu gejə də ömüzə getməx, gedəx meşədə öy eləx, axşam da gedəx o öydə qonax qalax, o hadiseyi sənin gözdərin görsün.

Şah der: «Çox yaxşı, irazıyam». Gedellər, gəzellər, şər qarşısında gələllər həmənlə öyə. Qapıyı vurollar. O balaca qız qapıyı açır, qavaxlarına çıxır. Görür kün, biri dünənkidi. Vəzir der: «Qardaşımı tapmışam. Ömüzə edəmmədix, bejə bizi qonağ eliyin».

Qız der kin, gedim xanıma gənəşəm, göröm nə der, irazı qalermi? Qız gəlif xanıma der. Xanım der kin, a bala, qonağa denən ki, qonax allah qonağıdı, əmbə gördüyünü danışmasın.

Vəzir gördüxlərinin hamısını şah da gördü. Yeməxdən sonra şah qəvirrərin haqqında xanımnən soruşdu. Xanım didi kin, ay namart o sözdəri niyə dedin. Sana tafşırılmışdım. Dərdimin üsdünə dərt qoydun. Sən deynən özgə şah tərəfdən də adamları varıymış. Cəllət çağırıldı ki, buların boyunnu vur. Bular ikisi də oyçu paltarını geyinmişdilər. Şah da, vəzir də öyçi paltarını çıxardılar. Şannarı görügör. Cəllət qırağa çəkiler. Şahı öldürməy olmaz. Şah xanıma der əhvalatı indi danış. Xanım böyün qaçırda bilmer. Başder danışmağa. Der ki, birimci otaxdakı oğlumdu, ikimci otaxdı ki qardaşımı. Şəhərin lotuları aparıf onu mökəm içirdif lül sərxoş eliyif. Qardaşım da gejə gəldi özünü, sözünü bilmədi, məni ələ saldı. Gejə yatdı, savax duruf dedi:

-A bəji. Dedim:

-Hardan oldum bəjin? Bəjin olsam, məni bu sūfata salmazdın. Xançalı qarınna soxdu, özünü öldürdü. O qardaşımnan mən həmlə qaldım, vax tamam olanda gəldim yükümü yerə qoydum, uşağı üzə çıxarda bilmədim. Paltara-palaza püküf apardım. Meşədə bir kötüyün divinə qoydum gəldim. Dedim: - Xalxın töhmətini götürə bilmərəm.

Kəndin arvatdarı çıla-çırpıya edellər. Bulardan bir qarı uşağı tapar, götürör öyünə aparer, yekələndirer, ərsiyə gətirer. Bir gün sehrə çıxanda bu mana ras gəldi. Bir-birimizə vuruldux. Kəfin kəsdiridix, ər-arvad oldux, yatdıx-durdux. Bir gün munu çimizdirəndə kürəyinin arasındakı xalı gördüm. Qavı əlimnən yerə tulladım. Əhvalatı oğluma danışdım, o da özünü öldürdü. Bax bu da onun qavırdı. İndi hər axşam yanıma doqquz qız gələr, dərdimə ortağ olor, ağlerix, gedellər.

Vəzi der: Şah şağ olsun. Bu da mənə verdiyin sualın cavabı.¹

Sual və tapşırıqlar №3.

- A. Bu iki mətnədə ədəbi dilimizin hansı normaları pozulub?
- B. Hər iki nağılda ibrətamiz cəhəti müəyyənləşdirin.
- C. Nağıllar üzərində linqvistik və ritorik təhlil aparın.

ÜSLUBİ FİQURLAR

Nitq mədəniyyətinin vəhdətdə olduğu problemlərdən biri də üslublardır. Üslubi fiqurlar elə ritorik fiqurların özüdür. Nitq zamanı natiqin öz fikrini daha tez çatdırmaq üçün – fikrinin ekspressivliyini artırmaq üçün (təmin etmək) üçün istifadə etdiyi üsullar nitqin üslubi fiqurları adlanır. Bu üslubi fiqurlar təxminən aşağıdakılardır:

1. Anafora – (sözün başlanğıc səslərinin, cümlənin şəirdə başlanğıc sözlərinin təkrarı) Məsələn, *Gözəl bahar, gözəl bahar,*

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1976, səh. 380-381.

yurdumuza tez gəl bahar və ya səslərin anaforası – *Çap çaylardan çapayım* (buradakı *ça* səs anaforasıdır) .

2. Epifora – anaforanın əksidir. Bu da təkrardır. Amma anaforada sözün başlanğıc səsləri, beytlərin başlanğıc sözləri təkrar olunursa, burada son səslər və son sözlər təkrar olunur. Habelə şəkilçilərin təkrarı da epiforaya aiddir. Məsələn,

Söz epiforası: *Getmə tərsa balası mən də sənə sayə gəlim*
Damənindən yapışım mən də kəlisayə gəlim.

Səs epiforası: *Arzum budur, boy atasız,*
Ananıza tez çatasız!

(Burada təkrar olunan *sız* səslər kompleksi epiforik fiqur yaratmışdır.

Formal epifora: *Söylə Hüseyinə ey ərəb, Kərbibəlayə getdilər,*
Fatiməni əcəb salıb dərdi bəlayə getdilər.

Burada da *lar-lər* şəkilçiləri formal epifora yaradır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu fiqur daha çox leksik epiforadır. Formal epiforada sözlər deyil, qrammatik şəkilçilər təkrar olunur. Məsələn,

Mənə lazım sənin itaətinir,
Dini qəbul etmək sanma çətindir.

-dir şəkilçisi formal epiforadır.

3. Ellips – cümlədə və ifadədə zəruri bir elementin buraxılmasıdır. Bu element asanlıqla bərpa olunur. Bu dialoji nitqdə özünü daha çox göstərir. Məsələn,

Sünbül: *Demək, məqsədimizə tamamilə nail olmuşuq*

İzik: *Siz tamamilə nail olmusunuz. Amma mən yox.*

4. Antiteza – qarşı-qarşıya qoymaq. Bu müqayisə və zidd bənzətmələrlə yaradılır. Məsələn,

Pir mənəm, cavan mənəm (Nəsimi)

Evin həm nökrəyəm, həm ağası (El məsəli)

5. Paralelizm – Paralel fikirlərin ifadəsi ilə yaranan fiqur. Bu, daha çox poetikada işlədilir, oxşar və eyni elementlərin bir kiçik mətnədə yanaşı işlənməsi. Məsələn,

Yaşıl meşə, yaşıl çəmən

Bir sənən, bir də mən.

6. Üslubi fiqurlardan biri də susmadı. Susmaq bir üslubi fiqur kimi daha çox monoloji nitqə aiddir. Dialoji nitqdə susmaq nisbətən zəif ekspressivliyə malik olur. Məsələn,

- *Sənə deyirəm, düş aşağı!*

- ...

- *Eşitmirsən?*

- ... (Mir Cəlal)

Natiqin öz nitqini dayandıraraq susması daha çox ekspressivliyə malik olur.

*Alıb qəlyanını tüstülədirək,
Yoxsulluq içində böyük bir ürək
Döyünür, döyünür, bu dəmdə birdən,
Yazıq bir top kimi qalxıb yerindən
Qırıla-qırıla dəyir daşlara...
Nə olmuş yazığın, nə imiş suçu?...
Burdan təsadüfən keçən bir qoçu
Sinamaq istəmiş öz naqanını...*

Günahsız insanın tökmüş qanını (S. Vurğun)

7. Bəzi qeyri-adi söz birləşmələri də üslubi fiqur yaradaraq natiqin nitqini daha da emosionallaşdırır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, belə qeyri-adi söz birləşmələri məntiqi və poetik effektinin gücü ilə dil qanunlarının pozulması hadisəsindən güclü olmalıdır. Məs:

*Sən sızıntı idin, adsız, ünvensız,
Suyuna bir nəfər məhəl qoymamış,
Mən bir təpə idim, dağa gümansız,
Çiçəyinə bircə arı qonmamış.
Təpədə görünəcə Sevgi əsəri
Sızıntı gur sulu bir bulaq oldu
Təpə də bulağı sevəndən bəri
Başı göyə dəyən uca dağ oldu (A. Babayev)*

Poetik-üslubi fiqurların sayını artırmaq da olar. Amma dərslilik səviyyəsində buna ehtiyac yoxdur.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MÜSTƏQİL FƏNN KİMİ

Nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi çox qədim tarixə malikdir. Nitq mədəniyyəti – Ritorika qədim Yunanıstanda, Romada, Ərəbistanda, Çində geniş yayılmışdı (Bu haqda irəlidə bəhs ediləcək). Azərbaycanda isə nitq mədəniyyətinin – ritorikanın bu və ya digər elementi dağınıq halda min ildən bəridir ki, mövcuddur. Azərbaycanın şair və mütəfəkkirləri nitqin gözəlliyi, ekspressivliyi, təmizliyi, konkretliyi və s. cəhətləri haqqında çox bəhs etmişlər. Lakin bir müstəqil sahə olaraq nitq mədəniyyəti Azərbaycanda XX əsrin ortalarında diqqəti cəlb etmiş, Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu nəzdində nitq mədəniyyəti şöbəsi açılmış, 80-ci illərdən başlayaraq bəzi ali məktəblərdə tədris planına salınmışdır. 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycan dilinə diqqət artdığı kimi, nitq mədəniyyəti məsələlərinə də diqqət artırılmışdır. Müstəqillik illəri dilimizin, sosial həyatımızın bütün sahələrində işlənməsi ilə əlamətdar olduğu kimi, dilçiliyimizin də inkişafına gündəlik dövlət qayğısının göstərilməsi ilə əlamətdardır. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında Azərbaycan dilinin indiyədək misli görünməmiş səviyyədə yüksək qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, onun demək olar ki, bütün problemləri şərh edilir. Eyni zamanda qarşıda duran elmi və təşkilati problemlər göstərilir. Orada deyilir: «Çox qəribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycan nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur».

Bu fərman dilçiliyimizin bütün sahələri qarşısında geniş inkişaf perspektivləri açdığı kimi, Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemlərinə yanaşmanı da kökündən yaxşılaşdırmağı tələb edir. Buna görə də bir fənn olaraq nitq mədəniyyəti təhsil sisteminin aktual problemlərindən biri olmalıdır. ADU-da

Azərbaycan nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi tədris edilmir (Azərbaycan filologiyası bölməsi istisna edilir).

Buna görə də Azərbaycan dilinin hər hansı bir bölməsini tədris edərkən həmin sahənin nitq mədəniyyəti problemləri ilə əlaqəli öyrənilməsi lazım gəlir.

RİTORİKANIN¹ BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Məlumdur ki, heç bir elm tək-cə öz qanunları əsasında, təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bu, bütün təbiət və cəmiyyət hadisələrinə aiddir. Hər bir fərd cəmiyyətin üzvü kimi yaşayır və inkişaf edir. Cəmiyyətin başqa üzvləri ilə əlaqəsini itirmiş adam sosial həyatın fəal üzvü ola bilməz. Beləliklə, cəmiyyətin struktur sistemindən çıxmış olar. Amma bu, o demək deyil ki, hər bir adam bütün insanlarla əlaqədə və münasibətdə olmalıdır. İnsan yalnız yaxın adamlarla təşkil olunmuş cəmiyyətin fəal üzvü olub, dünyanın bütün adamları ilə əlaqə və münasibət qura bilər. Elm də belədir. Hər bir elm öz obyekt və predmetini və sərhədlərini müəyyən etdikdən sonra başqa elmlərin elmi uğurlarından istifadə etməklə daha da inkişaf edir. Burada da hər bir elmin özünə yaxın – uyğun olan elmlərlə əlaqəsi daha möhkəm, başqa elmlərlə əlaqəsi isə nisbətən zəif olur.

Ritorika da humanitar elm sahəsi olduğu üçün ilk öncə bu elmlərlə əlaqədardır: 1) Dilçilik; 2) Ədəbiyyat – Ədəbiyyatşünaslıq; 3) Üslubiyyat; 4) Tarix; 5) Etika; 6) Estetika; 7) Psixologiya; 8) Pedaqogika; 9) Fiziologiya; 10) məntiq və s.

Ritorika və dilçilik.

Nitq fəaliyyəti tamamilə dilə əsaslanır. Dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. Dil nitqi formalaşdırdığı kimi nitq də dili yaşadır. Bu, o deməkdir ki, bilmədiyini dildə danışa bilməzsən. Dil də nitq şəklində fəaliyyət göstərməsə, ölür. Nitq

¹ Бундан сонра нитг мядяниййятини чох вахт гысаба олараг риторика адландыраъаыг.

özü tamamilə dil bazasında yarandığı kimi, bəlağətli nitq (ritorika) da dil normaları əsasında yaranır. Dil normalarından kənar da heç bir ritorik akt yaranma bilməz. Dil normalarını tənzimləyən, onları ümumiləşdirən elm dilçilik olduğu üçün tamamilə dil qanunlarına əsaslanan ritorika dilçiliyin bir bölməsi hesab edilir. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya bölmələri ritorikanı da əhatə edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik qanun və vasitələri nitqin ekspressivliyini artırdığı üçün hər bir ritor bu prosodik vasitələrdən bacarıqla istifadə edə bilməlidir. Eləcə də dilimizin leksik tərkibini mükəmməl surətdə mənimsəmiş, geniş söz ehtiyatına malik olan adam lüğəvi vahidlərdən yerində və bacarıqla istifadə edə bilər. Sözlərin seçilməsi, onların nominativ və məcazi mənalarından mahir ritor bacarıqla istifadə edir. Bu, onun nitqinin bütün ritorik tələblərini təmin edir. Əksinə, leksik normalardan kənar çıxan (loru, jarqon, vulqar sözlər işlədən) adam dərhal dinləyicinin marağının sönməsinə səbəb olur. Eyni sözləri frazeoloji vahidlərdən istifadə edə bilmək qabiliyyəti haqqında da demək olar. Məlumdur ki, paremioloji vahidlər nitqin effektini artırır. Məsələn,

Yorulduam – əldən düşdüam.

İnanmıram – Gözüam su içmir.

Gizli saxla – bir daş altıda, bir daş üstədə və s.

Çox asanlıqla inanmaq olar ki, birinci-nominativ mənada işlənən sözlərdən istifadə edən adi, ikincilərdən istifadə edən isə ritor (əsl natiq) hesab olunur.

Dilin morfoloji normaları da belədir. Qrammatik forma və kateqoriya şəklində sabitləşmiş qrammatik mənə ifadəçiləri normativ sistem təşkil edir. Bu normativ sistemi mənimsəmək, onları nitqdə yerli yerində işlətmək ritorikanı dilin formal sistemi ilə əlaqələndirir. Dilin sintaktik səviyyəsini, oradakı müxtəlif dil xüsusiyyətlərini (fonosintaktik cəhətləri, aktual üzvlənməni, fonetik-ritmik qruplara ayırmanı dərindən bilmək ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Beləliklə, aydın olur ki, ritorika tamamilə dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Ritorika və ədəbiyyat – ədəbiyyatşünaslıq.

Ritor – əslində danışdığı dildə yaranmış olan ədəbiyyatla yanaşı, ədəbiyyatşünaslığı da bilməlidir. Ədəbi janrların poeziya, nəsr, dram janrlarının əsas xüsusiyyətlərini bilməyən bir nətiq nə şeirin poetik siqlətini, nə nəsrin fikir axarını, nə dramın dialoji çoxcəhətliliyini dinləyiciyə yüksək səviyyədə çatdırıa bilər. Xüsusilə əruz vəznində yazılmış şeirləri oxumaq, dinləyiciyə çatdırmaq üçün natiqdən – ritordan bu sahəni yaxşı bilmək tələb olunur. İstər heca vəznində, istər sərbəst vəznə yazılmış şeir olsun, onu ifadəli şəkildə düzgün oxumasan, əsərin dəyərini, düşündüyün kimi, dinləyicini də razı sala bilməzsən. Nəsr və dram əsərlərinin xüsusiyyətlərini də dərindən mənimsəmək lazımdır. Nağil ilə oçerki eyni tonda, eyni ahəngdə oxumaq olmaz. Eləcə də dramatik əsərlə komik əsəri eyni formada oxumaq natiq üçün qüsurdur.

QOŞMA (Q.B.Zakir).

*Badi-səba mənim dərdi-dilimi,
Ol Büti-zibayə dedin, nə dedi?
Ahu-naləm asimanə yetdiyin,
Gərdəni minayə dedin, nədedi?
Düşüb ayağına sən o zalımın,
Söylədinmi necəliyin halımın?
Onun Həsrətindən rəngi-alımın,
Döndüyün heyvayə dedin, nə dedi?
Görsə idin varmı məni-bimarə,
Nüsxeyi-hüsnündə onun bir çarə;
Dildə izzirab, təkdə buxarə,
Sərimdə sevdəyə dedin, nə dedi?
Qəm əlindən payı-bəstə olduğum,
Hali pərişan, dil şikəstə olduğum,
Bəstəri möhnətdə xəstə olduğum,
Gözləri səhlayə dedin, nə dedi?
Sərasər fələyin şəmsü-mahına,
Tamam yer üzünün qibləgahına,
Zakirin əhvalın xublar şahına,*

Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi?

Sual və tapşırıqlar №4.

A. *Q.B.Zakirin qoşmasını ifadəli ritorik şəkildə oxuyun. Onu ritorik və bədii şəkildə təhlil edin.*

B. *Kiçik bir hekayə yazıb, onu ritorik şəkildə oxuyun.*

C. *Sevdiyiniz dram əsərindən bir parça köçürüb personajların xarakterinə uyğun şəkildə oxuyun.*

R ritorika və üslubiyyat.

Dilin üslublarının hamısının ən yüksək zirvəsində ritorika dayanır.

R ritorika və tarix.

Ritorikanın tarixlə əlaqəsini ritorika tarixi ilə eyniləşdirmək olmaz. Bunlar nə qədər yaxın olsalar da, bir-birinin eyni deyil. Ritorikanın tarix elmi ilə əlaqəsi dedikdə ritorun tarix elmini yaxşı bilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanın sovet dövrü tarixindən danışan bir natiq bu dövrün hadisələrini yaxşı bilməkdən əlavə, həmin hadisələrin görünməyən tərəflərini də bilməli və milli mövqedən çıxış etməyi bacarmalıdır. Əgər, ritor tarixi hadisələri – onların səbəblərini, gedişini, nəticələrini yaxşı bilməsə, onun nitqi inandırıcı olmayacaq, inamsız danışacaq, dinləyicini özünə cəlb edə bilməyəcək. Məsələn, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulması tarixini götürək. Neçə il bundan əvvəl natiqlər bolşevik platformasından yazılan tarixi hadisələri zövq və şövqlə danışır. İndi isə həmin hadisə haqqında milli dövlətçiliyimizin məhv edilməsi, xalqımızın milli müstəqilliyinin, azadlığının əlindən alınması kimi danışmaq lazım gələcək. Bu hadisəni yüksək pafosla, zövq və şövqlə nəql etmək olarmı? Şübhəsiz, natiq bu zaman təəssüf hissi ilə, aramla, astadan, pauzalarla danışmalı olacaqdır.

R ritorika və etika.

Etika fəlsəfi termin olub, yunanca *etos* – əxlaq, xarakter. Adət deməkdir.¹ Nətiq nitqində etik problemlərin hamısına əməl etməlidir. Xüsusilə sözseçimi ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Ritor çıxış etdiyi bütün auditoriya qarşısında öz ləyaqətini saxlamaq üçün bütün etik normalara riayət etməlidir. Ritor unutmamalıdır ki, onun geyimi, xarici görkəmi, əl-qolunu yerli-yersiz, mənalı və mənasız qaldırıb salması onun nüfuzunu müəyyən edir. Ritorun işlətdiyi bircə ədəbsiz söz onun daxili aləminin puç olduğunu sübut edir və ona heç kəs qulaq asmaz. Məlumdur ki, vulqar sözlər poetik sözlərə nisbətən daha ekspressiv olur. Nə qədər yüksək səviyyədə banışırsa-danışsın, hansı hadisəni necə gözəl şərh edirsə etsin, sonda bircə ədəbsiz ifadə işlətsə, ritorun bütün nitqi mənasızlığa yuvarlanır, dəyərdən düşər. Vulqar sözlər bədii ədəbiyyatda personajın daxili aləmini açmaq, onun kobud və ədəbsiz olduğunu göstərmək üçün işlədilir. Müəllifin və ritorun dilində belə sözlər işlətmək olmaz. Ritorun auditoriyaya – dinləyicilərə münasibəti də əsas etik problemlərdəndir. Dinləyicilərlə ritor arasında vəzifəcə nə qədər böyük fərq olursa-olsun, ikinci birincilərə hörmətlə yanaşmalı və hətta tənqidi məqamlarda belə etik normalardan kənara çıxmamalıdır. Ritorun nitq zamanı hərəkətləri də etik normalar çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. O, heykəl kimi dayanıb, yeknəsək ahənglə, sürətli danışıq ilə dinləyicini bezikdirməməlidir. Eyni zamanda yerli-yersiz saçını sığallamamalı, qalstukunu, pencəyini düzəltməməlidir. Təsəvvür edin ki, bir adlı-sanlı nətiq üzü tükü, köynəy çirkli və yaxalığı əzik şəkildə, rəngləri müxtəlif olan paltar və ayaqqabıda auditoriya qarşısında çıxış edir, əlindəki kitabı, karandaşı, təbaşiri tez-tez ya stola çırpır, ya da göyə qaldıraraq diqqəti onlara cəlb edir. Belə bir çıxış nə qədər zəngin olsa da, heç kəsdə müsbət təsir buraxmaz.

Ritorika və estetika.

¹ Советский Энциклопедический словарь. М., 1983, стр.1554.

Estetika termini də mənşəcə yunan dilinə aid olub – *aisthetikos* sözündəndir. Mənası hiss edilən, həssas deməkdir. XVII əsrdən başlayaraq müstəqil fəlsəfi anlayış kimi işlənmişdir. XX əsrdə estetika sözü öz ilkin mənasından əlavə zövq, gözəllik, səliqəlilik kimi mənalarda işlənmişdir. Hətta texniki estetika termin birləşməsi də işlənmişdir ki, bu da istehsalatda səliqəlilik, dəqiqlik, hər şeyin öz yerində olmasını tələb edir. İnsanın estetik tərbiyəsi dedikdə isə onun xarici formasından tutmuş daxili aləminə qədər zövqlü, gözəl və biçimli olması nəzərdə tutulur. Natiqlik sənətində isə estetika etika ilə vəhdətdə götürülür. Əgər ritor etik normaların hamısına cavab verən bir şəkildə çıxış edirsə, deməli, estetika da onun içərisində əks olunmuşdur. Çünki estetika təkcə zahiri görkəmi nəzərdə tutmur, habelə, dilin gözəlliklərini məharətlə dinləyiciyə çatdırmağı nəzərdə tutur. Estetika geniş mənada gözəllik aləmi deməkdir. Əgər, ritorun nitqi bütün cəhətlərdən gözəldirsə, deməli, estetik kateqoriyalar gözlənilmişdir.

Ritorika və psixologiya.

«Dilçiliyə giriş» fənnindən məlumdur ki, dilçiliklə (dillə) psixologiya bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Psixologiya insanların səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu elm insanların (hətta heyvanların) fəaliyyətini və davranışını öyrənir. Qədim zamanlarda psixologiya ruh haqqında elm kimi dəyərləndirilirdi. XIX əsrdə artıq müstəqil elm kimi formalaşdı.

İnsan nitqi (dili) bilavasitə təfəkkür ilə bağlı olduğu üçün psixologiya ilə də bağlıdır. Təfəkkür insanın dili ilə psixologiyasının birləşdiyi nöqtədir. İnsan düşünəndə və danışanda onun bütün beyin qabığı fəaliyyətdə olur. Bu prosesdə nitq mərkəzi xüsusi fəaliyyətdə olmalıdır ki, səs siqnallarını analiz edərək onu mənalandıra bilsin. Bu proses həm dinləmə, həm də danışma zamanı fəal surətdə davam edir. İnsanın danışmaq zamanı hansı psixi prosesin təsiri altında olması həlledici rola malikdir. Əgər ritor müsbət emosiyaların təsiri altındadırsa, onda onun psixolinqvistik mexanizmi açıq olur,

nəticədə nitqi gözəl olur. Əksinə, mənfi emosiyaların təsiri altında olduqda psixolinqvistik mexanizm sanki bağlı olur. Bu vaxt hər bir adam bildiyini də danışa bilmir. Bunu hər bir adam öz şəxsi həyatında dəfələrlə sınaqdan çıxarmışdır ki, bildiyini danışa bilmir. Məsələn, başına bədbəxt hadisə gəlmiş heç bir nətiq, heç bir mövzunu sövqlə danışa bilməz. Və yaxud, ritorun çıxışınınən yaxşı məqamında bir qeyri-adi hadisə baş versə, o nitqini əvvəlki kimi davam etdirə bilməyəcək.

Bundan əlavə, ritor qarşısında çıxış etdiyi auditoriyanın psixologiyasını da bilməlidir (nəzərə almalıdır) .

Ritorika və pedaqogika.

Pedaqogika dedikdə, hər şeydən əvvəl, təlim prosesi nəzərdə tutulur. Yunan dilindən götürülmüş bu terminin mənası insanı tərbiyələndirmək deməkdir. Pedaqogika tərbiyənin mahiyyətini, məqsədini, vəzifələrini və qanuna uyğunluqlarını öyrənir. Pedaqogika habelə təlim və təhsil prosesində və həyatda şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika cəmiyyət üçün çox lazımlı bir sənətdir. Buna görə də o, qədim Yunanıstanda e.ə. V-IV əsrlərdə meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə təlim və təhsil sistemini pedaqoji atributsuz təsəvvür etmək çətindir. Bu gün pedaqogika təkcə təlim və tərbiyə məsələləri ilə məhdudlaşmır. Cəmiyyətdə hər bir üzvün tərbiyəsi, əxlaqi davranışı, o cümlədən başqaları ilə mədəni rəftarı kimi vacib məsələləri öyrənir. Tədris prosesində müəllimin nitqinin gözəlliyi tələbəni (şagirdi) cəlb etmək, elmi sevdirmək üçün əsas cəhətdir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski nahaq deməmişdir ki, müəllim şəxsiyyəti tərbiyədə hər şeydir. Müəllim öz bəlağətli nitqi ilə tədris etdiyi fənninin incəliklərini tələbə və şagirdlərinə sevdirdiyi kimi, bir şəxsiyyət kimi özünə hörmət və nüfuz da qazanır.

Yeni yetişən nəslin və gənc mütəxəssislərin nitq mədəniyyəti, əsasən, ali və orta məktəb müəllimlərinin fəaliyyətindən asılıdır. Ali məktəb tələbələri ədəbi dilin bütün normalarını bilməli və ona əməl etməlidir. Bu vəzifənin təməli orta məktəbdə qoyulmalı, ali məktəbdə isə bu iş tamamlanmalıdır. Bu işdə

bütün fənn müəllimləri iştirak etməlidir. Tələbələrin əksəriyyəti burjua, sosial, demokrat və s. kimi sözlərin vurğusunu düzgün tələffüz etmirlər. Bu sözlər daha çox tarix dərslərində işlədilir. Əlbəttə, tarix müəllimi buna biganə qala bilməz.

Məlumdur ki, hər bir adamın nitqi onun keçirdiyi psixoloji proseslərdən və emosiyalardan asılıdır. Məsələn, mənfi emosiyaların təsiri altında olan tələbənin nitqinin psixolinqvistik mexanizmi sanki bağlı olur. O, istədiyi fikri ifadə edə bilmir. Bu onun səsinin ahəngində, intonasiyasının pozulmasında, sözləri təhrif etməsində, dil vahidlərini bəzən düzgün seçə bilməməsində hiss olunur. Müəllim bu vaxt tələbinin səhvlərini düzəltməli, onun dil xətlərini təshih etməlidir.

Nitq mədəniyyəti problemi daha çox dil və bununla bağlı elmlər (ümumi dilçilik, dil tarixi, müasir dil və s.) və ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Dil qanunlarını öyrənmək birinci növbədə dilçiliyin vəzifəsidir. Dilçilikdən dərs deyən müəllim ilk növbədə tələbənin nitqindəki dialektizmlərlə mübarizə aparmalıdır.

Ədəbi tələffüz, yüksək nitq mədəniyyəti normaları ədəbiyyat dərslərində daha böyük zərurət kəsb edir. Bədi sözün estetik duyumu, onun ekspressiv siqləti, induktiv təsiri məhz onu yüksək ədəbi dillə çatdırmağı tələb edir.

Klassik ədəbiyyatımızdakı əruzun bütün bəhrlərini təfilələri üzrə düzgün mənimsəmədən klassik şeiri nə demək, nə də tədris etmək olar.

Şeir xüsusiyyətlərindən, daxili məzmunundan, onun hansı auditoriyada deyilməsindən çox şey asılıdır. Burada şablondan istifadə etmək olmaz.

Müəllim özü tələbənin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında nümunə olmalıdır. Müəllim nitqi mühazirə ilə seminarda, birinci kursla beşinci kursda, milli auditoriya ilə qeyri-milli auditoriyada eyni ola bilməz.

Ritorika və fiziologiya.

Məlumdur ki, şifahi nitq səsli dildir. Burada səsin böyük rolu vardır. Ritorun səs telləri (bütövlükdə səs cihazı) sağlam olmalıdır. Nə qədər gözəl sözlər işlədirsə işlətsin, səsi xırıltılı, dili pəltək olan natiq heç bir uğur qazana bilməz. Fizioloji qüsurlar olaraq kəkələmək də nitqin eybəcərliyinə gətirib çıxarır.

Danışiq səslərinin düzgün tələffüzü, orfoepiya qaydalarına riayət etmək nitqi gözəlləşdirən amillərdən biridir. Bəzən elə adamlara rast gəlmək olur ki, nitq axını prosesində sanki ilişmələr baş verir. Buna görə də istər-istəməz danışanın nitqi qırılır. Bu, həm onun özünə, həm də dinləyiciyə pis təsir edir. Nitqin fizioloji qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün Loqopediya adlanan elm sahəsi mövcuddur (*loqos* - yunanca söz, *pediya* – təlim deməkdir). Əgər nitqi qüsurlu uşağın eşitmə qabiliyyəti varsa, onun nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq mümkündür. Eşitmə qabiliyyəti də nitqin bəlağətli alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər, ritorun özü zəif eşidirsə, o, qışqıra-qışqıra danışacaq. Onda bəlağətli nitqin keyfiyyətlərindən biri aradan çıxmış olacaqdır. Belə nitqə heç kəs qulaq asmaz.

Ritorika və məntiq.

Məntiq sözü ərəbcə nitq sözündəndir. Ritorun nitqinin effekti onun məntiqiliyindən asılıdır. Ritor öz nitqini elə qurmalıdır ki, məntiqin heç bir qanunu pozulmasın. Məntiqin dillə əlaqəsi o qədər möhkəmdir ki, XIX əsrdə Avropa dilçiliyində məntiqizm cərəyanı yaranmışdı. Onlar dil qanunlarını məntiqlə eyniləşdirirdilər. Halbuki onları eyniləşdirmək olmaz. Ritorikanın məntiqlə əlaqəsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, məntiqə əsaslanmayan heç bir cümlə obyektiv gerçəkliyi əks etdirə bilməz. Başqa sözlə desək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş söz birləşməsi (qarpız kababı, günəş küftəsi və s.) və cümlə (Sumqayıt günəşin anasına şikayət etdi ki, əlimə su tökməyib) obyektiv gerçəkliyi əks etdirmir. Yəni məntiqi cəhətdən düzgün deyil, insan təfəkkürünə sığmır.

Hər bir ritor məntiqi cəhətdən cümləsini düzgün qurmalı olduğu kimi, sübutlardan faktlardan düzgün və yerində istifadə

edə bilməlidir. Onun mülahizə və mühakimələri düzgün və konkret olmalı, əqli ümumiləşdirməsi dinləyicini razı salmalıdır.

Ritor məntiqi sillogizmlərdən öz nitqində geniş istifadə edə bilməli, onları dinləyiciyə çtədirəməyi bacarmalıdır. Habelə hökmün silloqistik ifadələrindən düzgün istifadə edə bilməlidir. Onlar aşağıdakılardır:

1) Barbara – Ümumi iqrarı hökm – Bütün tələbələr insandır.

2) Selarent – Xüsusi iqrarı hökm – Bəzi tələbələr əlaçdır.

Yasəmən bəzi tələbələrəndir.

Deməli, Yasəmən əlaçdır, əlaç olduğu üçün tələbədir, tələbə olduğu üçün insandır.

Belə silloqistik hökmlərin nəticələri həmişə düzgün olur.

Təfəkkürün bütün (eyniyyət, ziddiyyət, kafi əsas, üçüncünü istisna) qanunları dildə öz əksini tapdığı üçün ritor bunlardan istifadə edə bilməli və ya onları nəzərə almalıdır. Məqsəddən uzaq düşməmək üçün kafi əsas qanununun nitqdə roluna baxaq. Bu qanun tələb edir ki, fikrini sübut üçün kafi əsas olduqda onu əlavə dəlillərlə yükləmək olmaz. Bu haqda A.Bakıxanov deyirdi:

Müddəarı sübut üçün eldə belə məsəl var,

Artıq sözlər küfrə dönər, məsələni gəl qutar.

Bir qədim rəvayət də bu haqda dəyərli material kimi verilir. Orada deyilir:

Bir nəfər öz dostu – hökmdarın evinə qonaq gedəndə həmişə böyük təntənə ilə qarşılanırmış. Bir dəfə də dostu gilə gedəndə onu heç kəs qarşılarmır. İçəri ginib bunun səbəbini soruşduqda dostunun arvadı deyir: Ərimin sizi təntənə ilə qarşılarmamağının düz 86 səbəbi var. Qoy onları sayım:

Birinci - ərim artıq ölmüşdür.

Dostu təəssüflə deyir:

- Daha 85 səbəb lazım deyil.

Əgər müəllim ən yaxşı ritor olsa belə, «isim» bəhsini keçəndə bütün adları sadalasa, üç günə qurtarmaz. Onda ona heç kəs qulaq asmaz.

Sual və tapşırıqlar №5.

A. Ritorikanın ədəbiyyatşünaslıqla və dilçiliklə bağlı olduğu bir mətn tərtib edin. Onu ifadəli oxu qaydalarına uyğun şəkildə oxuyun.

RİTORİKANIN QISA TARİXİ

A. Yunanıstanda ritorika.

Ritorikanın tarixi e.ə. V-IV əsrlərdən başlanır. Ritorika dedikdə, onu həm sənət, həm də elm kimi başa düşmək lazımdır. Qədim Yunanıstanda məhkəmələr açıq havada çoxsaylı insan izdihamında keçirilməli, habelə bayramlar, təziyələr, dostluq görüşləri çox izdihamlı olardı. Burada xalqın hörmətini qazanmış Demosfen, Lisi, Sokrat, Perik kimi məşhur ritorlar çıxış edərdi. Onlar böyük nüfuza malik və savadlı insanlar idi. Eyni zamanda ritorikanın nəzəri problemləri də hazırlanır – sistemləşdirilir, elmi-nəzəri əsərlər meydana gəlirdi. Bu əsərlərdə ritorika – natiqlik sənətinin sirrləri və onlara yiyələnmək yolları göstərilirdi. Bu əsərlər sırasında ritorikanın elmi əsaslarını sistemləşdirən, onu nəzəri cəhətdən sabitləşdirən (e.ə. V əsr) Koraksın şagirdi Siciliyalı Gorqi idi. Amma əslində Yunanıstanda ritorika VI-III əsrdə çiçəklənmə dövrü keçirən yunan ədəbiyyatı fonunda və onun təsiri ilə yaranırdı. Belə ki, Hesiodun «Zəhmətlər və günlər», Ezopun təmsilləri, Esxilin safoklan, Evripidin faciələri, lirik şeirləri, Aristofanın komediyaları, Herodotun Fukididin, Ksenofonrun tarixşünaslığa dair əsərləri, bəlağətli nitqin meydana gəlməsinə çox gömək edirdi. Bu dövrdə teatr sənəti, memarlıq misli görünməmiş dərəcədə inkişaf edir və bu sahədə dünya mədəniyyəti inciləri yaranırdı. Bu dövrdə yunan fəlsəfəsi də formalaşmağa başlamışdı: Sokrat (469-399), Əflatun (430/427-347), Aristotel (384-322) bir-birinin şagirdi olaraq dünya fəlsəfi-humanitar elmlərin incilərini yaradırdılar. Bu vaxtlar yaranan ritorika həm incəsənət, həm də elm kimi diqqəti cəlb edirdi. Sirakuza, Attika, Afina kimi şəhərlərdə ritorika təlimi olduğu üçün bu şəhərlərdə bəlağətli nitqə dair əsərlər də yaranırdı.

Burada ritorika kursları 14 il (7 yaşından 21 yaşınadək) davam edirdi. Belə məktəblərdə fəlsəfə, məntiq, ədəbiyyat, dil, riyaziyyat keçilsə də, ritorika aparıcı mövqedə dururdu. Bu fənlərə aid dərslərləri –elmi əsərləri də həmin fənləri tədris edənlər yazırdı. Bu dövrdəki Ellin ənənəsi ritorikanı söz ustalığı ilə inandırmaq elmi hesab edirdi. Ellin ənənəsinə görə ritorikanın 3 əsası vardır:

Əxlaqlılıq, müdriklik və artistlik. Bundan sonra savadlılıq ritorun əsas əlaməti hesab edilirdi.

Qədim və ya kanonik (kanon – yunanca *kanon* sözündən olub, norma, qayda-normalar və qaydalar məcmusu deməkdir) ritorikanı 5 əsas hissəyə, mərhələyə bölürdülər.¹

1) invensiya – (latınca – *inventio* – ixtiraetmək, fikirləşib tapmaq) fikirlərin ixtirası, başqa sözlə nitqin mövzusu və ya nitq məzmununu düşünüb tapmaq.

2) Dispozisiya və ya kompozisiya (latın dilində yerləşmə deməkdir). Dispozisiya çıxışın mətnindən və xarakterindən, nitq janrından asılı olaraq əsas müddəaları yerləşdirə bilməkdir. Axı bir çıxışda bir neçə müddəə olur. Onların hansını öncə, hansını sonra – deyə düzə bilmək (yerləşdirmək) nitqin uğurlu alınmasının əsas şərtlərindəndir.

3) Elokusayya - latın dilində – *elequeniya* sözündəndir. Rus dilində termin belə adlanır. Əslində isə *Elovensiya* adlandırılmalıdır. Sözü mənası nitqi bəzəmək deməkdir. Buraya dil vasitələrinin seçilməsi, poetik fikirlərin pafosla çatdırılması nəzərdə tutulur.

4) Memoria – latınca *memorya* - yaddaş deməkdir. Bu söz indi xatirə mənasında da işlənir (memuar, memorial lövhə və s.) . Memoriya tələb edir ki, ritor çıxışdan əvvəl həmin mətni bir neçə dəfə xatırlamalı, fikrindən keçirməlidir.

5) Aksiya və ya icra. Çıxışın özü, danışdığı dili yüksək səviyyədə bilməklə, şifahi nitqin ustalıqla ifadəsi, özünə nəzarət. Yunan alimləri haqlı olaraq belə hesab edirdilər ki, hansı növ

¹ Ардыгьыллыг М.Р.Лвовун Риторика. Культура речи. М., 2003–я ясасландырылмышдыр .

olursa, olsun nitq üç mühüm – ayrılmaz tərkib hissədən ibarət olmalıdır: etos, pafos, loqos. Onlar çox vaxt məhkəmə prosesini etos hesab edirdilər ki, Afinada təşkil edilən bu açıq prosesdə açıq dialoji olmalı, həqiqət qalib gəlməli idi.

Pafos – həqiqəti üzə çıxarma, tərəflərin münasibətini aydınlaşdırma idi. Kim dolu pafosla danışsa, o haqlı ola bilər.

Loqos – hər şeyi dillə dəqiq şəkildə ifadə etmək kimin dili zəngin olsa, o dövlət qalib gələ bilər.

Qədim yunan alimi Aristotel öz müəllimləri Əflatun və Sokratı qabaqlayaraq ritorikanın bütöv fundamental elmi sistemini yaratmışdı. Onun «Metafizika», «Məntiq», «Siyasət», «Poetika», «Analitika» əsərləri, xüsusilə heç vaxt əhəmiyyətini itirməyən, 3 kitabdan ibarət olan «Ritorika» əsərləri insan idrakının yüksək pilləsinə qalxa bilməmişdi. Müasir elm hələ Aristotelin elmi idrakının məhsulu olan bu əsərlərdən çox bəhrələnmə biləcəkdir.

Yunan mədəniyyətindən, yunan natiqlik sənətindən danışarkən Aristotelin yaşadı, görkəmli siyasi xadim və ritor Demosfenin (e.ə. 384-322) adını çəkməmək olmaz. Demosfen ritorikanın elmi problemlərində Aristotel səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Aristotel ilə bir ildə anadan olub, eyni ildə vəfat edən Demosfen ritorikanın bəzi incəliklərini kəşf etməklə öz dahi müasirinin gölgəsindən çıxma bilməmiş, öz adını yunan mədəniyyəti və ritorikası tarixinə əbədi həkk edə bilməmişdi. Demosfenin düzgün tələffüz və lazımsız əl-qol hərəkətini aradan qaldırmaq üçün kəşf etdiyi xüsusi üsullar indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Demosfen siyasi xadim olaraq anti Makedoniya hərəkətinə rəhbərlik etmiş, ölkəsi Makedoniyalılar tərəfindən işğal olunduqdan sonra zəhərlənib ölmüşdür.

B. Romada ritorika.

Roma Yunanıstanı işğal etsə də, humanitar elmlər sahəsində ondan çox şey götürməli oldu. Ellin mədəniyyətini qəbul etməli olan Roma qrammatikanı, poetikanı, habelə ritorikanı da yunanlardan qəbul etməyə məcbur oldu. Bununla belə, bir sıra

elmlər məhz Romada inkişaf edib təkmilləşdi. Mark Tuli Sisseron (e.ə. 106-43), Yuli Sezar (e.ə. 102 / 100-44), Mark Yuni Brut (e.ə. 85-42) və s. kimi alim və ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətinin əbədi şöhrəti olmuşlar. Y.Sezar alim, dövlət xadimi, şair, ritorika üzrə məşhur mütəxəssis olmuşdur. Onun məhkəmədə vəkil kimi ritorik çıxışı stenoqramlaşdırılıb indi də saxlanılmaqdadır.

Yuli Sezar Pomreyə qalib gəlmiş amansız bir diktator olmuşdur. Bununla belə, elmlə məşğul olmuş, «Hall müharibəsi haqqında qeydlər» və «Vətəndaş müharibələri haqqında qeydlər» adlı elmi əsərlərini yazmışdı. Yuli təqvim islahatına da o keçirmişdir. Onun ritorik istedadı onun adını bu sahəyə həmişəlik yazmışdır.

Qədim Roma ritorikasından danışanda Mank Yuni Brutun da adını çəkmək olmaz. O, demokratik fikirli ziyalı, siyasi xadim, habelə görkəmli natiq olmuşdur. Natiqlik sənətini mükəmməl şəkildə mənimsəmək M.Y.Brut, Y.Sezara qarşı təşkil edilən mübarizənin önündə getmiş, diktatorun qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmişdir.

Əslində yeni eraya həm Yunanıstan, həm də Roma ən məşhur natiq kimi M.F.Kvintilian (35-96) ilə daxil olmuşdur. Yəni nə Yunanıstanda, nə də Romada M.Kvintiliana bərabər məşhur natiq yox idi. O, natiqlik sənətinin bütün incəliklərini əks etdirən, 12 kitabdan ibarət olan «Natiqin təhsili (formalaşması) haqqında» həmişəyaşar əsər yazmışdır. Bu əsər aşağıdakı kitablardan ibarətdir:

1. «Gələcək ritorun tərbiyəsi haqqında»
2. «Ritorikanın tarixi və onun tərkib hissələri»
3. «Başlangıç təhkiyə»
4. «Sübut, təkzib»
5. «Ehtirasların coşması haqqında: gülüş, iztirab, düşünmə»
6. «Yerləşmə»
7. «Söz ifadələri»
8. «Fiqurlar»
9. «Söz bolluğu haqqında»

10. Sözdə ali (yüksək) ifadəlilik»
11. «Natiq insan kimi, əxlaqi sima»
12. Ritoru nə vaxt rədd etmək olar».

C. Avropada (Fransada) ritorika.

Mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, antik ritorik sənət də Roma imperiyasına daxil olan ölkələrə Romadan keçmişdi. Belə ki, İspaniya, İtaliya, Vizantiya, Fransa müəyyən qədər İngiltərə və Almaniya antik mədəniyyətin bütün növlərini Roma vasitəsilə almışdılar. XIII-XIX əsrlərdə Avropanın mədəni ölkələrində akademik ritorikaya xüsusi önəm verilirdi. Məsələn, XII əsrdə İngiltərənin Oksford, XIII əsrdə Fransanın Sarbanna universitetlərində ritorikaya aid mühazirələr oxunurdu. Avropa ölkələri içərisində ritorikaya ən böyük önəm verən Fransa idi.

Fransada bəlağətli nitqin aşağıdakı mərhələləri qeyd olunur.

1) XV əsrə qədərki ritorika latın dilində olub, ruhani üslubda idi.

2) XV əsrdən başlayaraq fransız dili latın və italyan dillərinə qarşı öz hüquqlarını müdafiəyə qalxır. P.Fabri fransız dilində ilk ritorik əsər yazır.

3) XVII əsrdə (1671-ci ildə) antik dünya görüşünə, mədəniyyətinə qarşı çıxış güclənir və əvvəlkilərdən imtina edilir.

4) XVIII əsrdə kilsə ruhani ritorikası artıq süquta varır, bunun əvəzində siyasi və akademik ritorika bərqərar olur.

Ç. Şərqdə ritorika.

Şərqi ölkələrində: Çində, Hindistanda, Ərəbistanda ritorikanın inkişafı üçün şərait var idi. Bu ölkələrdə din xadimləri dini kitabların şərhini xüsusi bəlağətlə dinləyicilərə çatdırırdılar. Nəinki ritorika, habelə dilçiliyin özü dini kitabların şərhində yaranmışdır. VII əsrin axırlarında Xəlil İbn Əhməd Əl Fəraidî ərəb poeziyası üçün ritmik-melodik modellər kəşf etdi. Həmin modellər əsasında «Qurani-Kərim»in ayələrini xüsusi avazla oxumaq mümkün oldu. Ərəb şeirinin vəzni olan

əruz bu zəmində inkişaf etdi. Ümumiyyətlə götürdükdə, İslam dininin VII əsrdə meydana gəlməsi ərəb mədəniyyətinin inkişafına çox güclü təkan verdi. Ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş şəkildə inkişaf etməyə başladı. Bütün dini xütbələr ərəb dilində aparılırdı. Bu dövrün görkəmli natiqlərindən heç şübhəsiz, Məhəmməd Peyğəmbərin (570-632) adını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Məhəmməd (ə.s.) məscidlərdə oxuduğu xütbələrə qədər özünə gələn vəhyləri adamlara çatdırır və onları Allahın birliyinə inanmaqda – möminliyə çağırırdı. İstər qüreyşlərin birliyinə inanmaqda, istər haşimilərin içərisində Məhəmməd (ə.s.) gözəl nitqi qarşısında həsəd və paxıllıqdan törənən ədavət də yaranırdı. Əbu Ləhəbin (bu haqda «Qurani-Kərim»də xüsusi surə vardır), Əbu Sufyanın və başqalarının Kainatın fəxri olan peybəmbərə qarşı çıxışları dediklərimizə sübutdur. Məhəmməd (ə.s.) Mədinəyə köçdükdən sonra müsəlmanlara özü İslam dini, Allahın əmrləri, Quranın hökmləri, öz səriəti haqqında güclü bir natiq kimi çıxış edidi. Kota Lombun yazdığına görə Məhəmməd (ə.s.) bütün dillərə vaqif imiş.

PEYĞƏMBƏRİN MÜDRİK KƏLAMLARI. PEYĞƏMBƏR ÖZ KƏLAMLARI HAQQINDA (O.Qüdrətov, H.Qüdrətov)¹

1. *Sözümü Quranla tutuşdurun, onunla müqayisə edin, əgər Quranla uyğun gəlirsə, deməli, mənim dilimdən çıxıb o söz, o sözü mən söyləmişəm.*

2. *Kim ki, özü bilə-bilə mənə yalandan isnad edirsə (kim ki, mənim demədiyim sözləri qəsdən mənim adıma çıxırsa), cəhənnəmdə özünə yer edəcəyini indidən bilməlidir.*

3. *Sizə yeri gəldikcə sözlər deyəcəyəm. Məni dinləyənlər, deyəcəyim sözləri eşidənlər eşitməyənlərə çatdırsınlar o sözləri. Tanrı üzünü ağ etsin, o adamın ki, bizdən bir söz öyrənir və öyrəndiklərini bilməyənlərə öyrədir.*

4. *Mənim bir sözümü eşitdinizmi, mənim adımdan sizə bir söz söylədiklərimi, o sözə şəkk gətirmirsinizsə, o söz qəlbinizə yatarsa, o*

¹ O.Qüdrətov, N.Qüdrətov. Məhəmməd Peyğəmbər: həyatı və kəlamları. B., 1990, səh. 70-72.

sözü özünüə yaxın bilin, bilin ki, o sözə sizdən yaxınam mən (həqiqətən mənimdir o söz) . Əgjər mənim adımdan deyilən bir söz ağılınıza batmırsa, o söz qəlbinizə yatmırsa və yaxud ürəyinizdə nə isə bir şübhə oyadırsa, o sözü özünüədən uzaq saın, bilin ki, o sözə mən sizdən də uzağam (mənim sözüm deyildir o söz) .

5. İlahi, məndən sonra gələn və sözlərimi nəql edən, sünnətlərimi (söylədiyim sözləri, etdiyim və yasaq bildiyim şeyləri) xalqa çatdıran, insanlara öyrədən, onların yadına salan xələflərimə sən rəhmət et.

PEYĞƏMBƏR ÖZÜ BARƏDƏ.

1. Həyatım da xeyirlidir sizə, ölümüm də («Həyat» ifadəsinin arxasında peyğəmbərin təlimi, yaşayış tərzii, məişəti nəzərdə tutulr) .

2. Mən də bir qulam; qul kimi yeyirəm, qul kimi içirəm, qul kimi də durub-otururam.

3. Əsli olmayan şeylər məndən uzaqdır, mən onlardan uzağam; nə mən batildənəm, nə batil məndən.

4. Mənim çəkdiyim əziyyətləri heç kim çəkməmişdir.

5. Allaha and olsun ki, mən göydə də, yerdə də etibarlı bir varlıq kimi tanınuram.

6. Mən ancaq gördüyümə və duyğuma əsaslanaraq hökm verirəm; gizli şeylər isə Allaha aiddir, onlara yalnız O qarışır.

7. Həqiqətən də adiləm, ancaq ədalət naminə şahidlik edirəm mən.

8. Ağılın dərəcəsinə nəzərə alaraq insanlarla danışib söhbət etmək bizə əmr olunub.

9. Əsgi kitablarda vəsfim, Tanrıya isnad edilən Əhməddir. Belə vəsf edilmişəm: hirsli, acı sözlü deyildir, yaxşılığa qarşı yaxşılıq edir, pislüyə qarşı pislilik etməz. Doğulduğu yer Məkkə, köçəcəyi yer Mədinədir. Ümməti Tanrını çox sevər, ona inam gətirənlər büründükləri örtüyü təkəbbürlülər kimi yer ilə sürüməzlər, özlərini təmiz saxlayarlar. İncilləri könüllərindədir. Döyüşə girməzdən əvvəl sır ilə düzüldükləri kimi, namaza da səf-səf dururlar.

Qurbanları öz qanlarıdır, o qanla yaxınlaşırlar tanrıya. Gecələrini ibadətdə keçirirlər. Gündüzlər isə aslana dönürlər.

10. Mən öz fikrimə, təsəvvürümə əsasən buyruq verən insanam. Ancaq dinimizə aid bir şeyi əmr edirəmsə, çalışın o əmri yerinə yetirəsiniz.

11. Bilin və agah olun ki, mən də bir insanam; bir-birinizlə savaşıanda kiminizin haqlı, kiminizin haqsız olduğunu araşdırmaq üçün mənə müraciət edirsiniz; biriniz dildən pərgar olur, birinizin sözü o birinizinkindən inandırıcı görünür: mən də eşitdiklərimi əsas tutaraq hökm verirəm. Bir müsəlmanın haqqında təcavüz etsəniz, mənə yanlış hökm verdirərək birinin haqqını tapdalasınız, bilin ki, haqq bir od parçasıdır, o od parçasını götürə də bilərsiniz, ata da bilərsiniz (Peyğəmbər bildirmək istəyir ki, yalan danışib haqqı tapdalama, əgər tapdalasan, haqq bir od parçasına çevrilib səni yandıra bilər) .

12. Allah məni lənət oxumaq üçün deyil, rəhmət oxumaq üçün göndərmişdir.

13. Allah məni xalqa əzab və məşəqqət vermək üçün deyil, göstərişlərini, buyruqlarını camaata çatdırmaq üçün göndərmişdir.

14. Mən ancaq ən gözəl, ən təmiz xasiyyətləri tamamlamaq üçün göndərilmişəm (səh. 72).

Ərəb şərqində – İslam aləmində Məhəmməd (ə.s.) sonra Həzrət Əli ikinci yerdə durur. Peyğəmbər özü deymişdir ki, mən elmin şəhəriyəm, qapısı Əlidir. Həzrət Əli (600-661) İslamın böyük ideoloqu, sərkərdəsi, ilk müsəlman olduğu kimi, məşhur natiq və mütəfəkkir olmuşdur. O, riyaziyyat, astronomiya, tibb və başqa elmləri mükəmməl bilirdi. Həzrət Əli Peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni idi. 656-661-ci illərdə İslamın rəhbəri, əmir-əl-mömini olmuşdu. Həzrət Əli İslam dini, Peyğəmbərin şəriəti haqqında çoxlu xütlələr oxumuş, mahir bir natiq kimi şərqdə özünə və İslam dininə böyük şöhrət gətirmişdi. Onun kəlamları və xütbələri İslam dünyasında məşhur olan «Nəhcül bəlağə» adlı kitabda toplanmışdır.

HƏZRƏT ƏLİNİN KƏLAMLARI VƏ «NƏHÇUL BƏLƏGƏ»DƏN BİR PARÇA¹ (Süffeyndən qayıtdıqdan sonra imam Həsənə yazdığı vəsiyyətnamə)

Bu parçada bələğətli nitq üçün, həm yazılı sənəd kimi, həm də əhatəli nəsihətnamə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tələbə və oxucuların buradan çox şey götürə biləcəyini nəzərə alaraq mətni bir qədər böyük olsa da, az ixtisar edirik. Çünki bu parçadan çox şey əxz etmək olar:

Oğlum, bil ki, vəsiyyətimdən əməl edəcəyin şeylərin ən sevimlisi Allahdan çəkinməyin, Allahın buyruqlarını yerinə yetirməyin, səndən öncə gəlib gedən babalarının əhlibeytindən pak adamların yolunu tutmağındır. Onlar etdiklərinə diqqət yetirmişdilər, sənə diqqət yetirdiyin kimi. Onlar tutduqları işi fikirləşmişdilər, sənə fikirləşdiyən kimi. Sonra onlar içindən çıxmağa bilməyəcəkləri şeylərdən əl çəkildilər, şübhəli gördüklərindən vaz keçdilər. Ancaq onların yolunu tutmasan, nəfsin səni buna məcbur etsə, yaxşıca anlamaq, yaxşıca öyrənmək şərtiylə bu yolu tut. Şübhələrə uymaq, düşmənliklərə düşmənlə yoluyla yox. Belə bir işə girişməzdən əvvəl Allahdan yardım istə, rızasına layiq olmağın, səni şübhəyə salacaq hər cür uğursuzluğa düşməməyin, səni azgınlığa aparacaq şeylərdən qurtulmağın üçün müvəffəqiyyət dilə. Könlünün paklığa çatdığına yaxşıca inandıqdan, ağına batdıqdan, fikrin o işdə cəmə olduqdan, bütün düşüncələrin vahid düşüncə halına gəldikdən sonra sənə öyrətdiklərimə bax, onları xatırla. O iş könlünə xoş gəlməsə, baxışına, düşüncənə uyğun olmasa, bil ki, gecə vaxtı gözü görməyən dəvə kimi bilmədən addım atırsan, qaranlıqlara dahırsan. Dini istəyən adamın addım atması, haqla batili bir-birinə qarışdırılması caiz olmaz. Bu cür işdən əl çəkmək daha doğrudur. Oğlum vəsiyyətimi yaxşı anla.

Onu da bil ki, ölümün sahibi həyatın da sahibidir. Yaradan, öldürəndir. Yox edən, yenidən dirildəndir. Dərd verən, sevindirəndir. Dünya elə bir yurddur ki, Allah orada nemətlər verir, ancaq sınaqlara da çəkir. Orada etdiklərimizə axirətdə qarşılıq kimi mükafat verir. Allahın dilədiyi və sənə bilmədiyən bir

¹ Həzrət Əli. «Nəhcülbəlağa». Tehran, 1995, səh. 325.

çox şeylər də vardır ki, izah edilə bilməz. Bu işlərdən biri səni şübhəyə saldıqda, bunu o adama ver ki, onu tanımırsan. Çünki sən əvvəlcə biliksiz yaradılmışdın, sonradan bilik sahibi olmusan. Çox şeylər var ki, bilməzsən. O işlərdə nə edəcəyini bilməzsən. Gözün görməz olar, sonra da görüb anlayarsan. Səni yaradandan, sənə ruzi verəndən, sənin yaradılışını nizamlı bir hala gətirəndən yapış, ona qulluq elə, rəğbətini ona yönəlsin, qorxun ondan olsun.

Bil ki, oğlum, heç kim Allahın səlatı Ona və soyuna olsun, Peyğəmbər (s.) kimi nöqsan sifətlərdən münəzzəb olan Allhdan xəbər gətirdiyi kimi xəbər gətirməmişdir. Ondan razı ol ki, səni bolluğa çatdırsın, qurtuluşa yönəlsin. Mən sənə öyüdümü əsirgəmirəm, ancaq sən özünə nə qədər diqqət yetirirsən yetir, xeyrini mənim qədər görə bilməzsən.

Bunu da bil ki, oğlum, Allahın şəriki olsayda, ondan peyğəmbərlər gələrdi, onun bacarıq və qüdrətinin əsərlərini görərdin, onun işlərini də, sifətlərini də tanıyardın. Ancaq özünün vəsf etdiyi kimi, o, tək Allahdır. Qüdrətdə ona qarşı dura bilən bir varlıq yoxdur. O, zavala uğramaz, əbədidir. Hər şeydən əvvəldir. Əvvəlinə bir əvvəl ola bilməz. Hər şeydən axırdır. Sonuna bir son ola bilməz. Zətı o qədər ucadır ki, Rəbb olmasını könüllə, gözlə qavramağa ehtiyac yoxdur. Bunu yaxşıca öyrəndikdən sonra, sənin kimi qədri kiçik, qüdrəti çox, acizliyi çox, Rəbbinə ehtiyacı böyük olan bir adama necə hərəkət etmək lazımsa, o cür hərəkət et. Ona itaət etməkdə, əzabından qorxmaqda, cəzasından çəkinməkdə o cür davran. Çünki o sənə ancaq gözəl şeyləri buyurmuşdur, səni ancaq çirkin şeylərdən çəkindirmişdir.

Oğlum, dünyaya, dünyanın halına, zavala uğramasına, haldan-hala düşməsinə dair sənə xəbərlər verdim. Axirətdən, axirət əhlinə hazırlaşanlardan da səni xəbərdar etdim. İbrət almağın, ona uyğun hərəkət etməyin üçün ikisinə dair sözlər söylədim, misallar gətirdim. Dünyanı sınaqdan çıxaran, dünya halını bilən adam, uçuq-sökük, qıtlıq və darlıq olan bir yerdən yla düşən kütləyə bənzər. Yolun zəhmətinə qatlanır, dostların ayrılığına dözər, səfərin çətinliyinə səbr edər, yolda xoşa gəlməyən ərzaqla kifayətlənərlər. Axırda isə gen-bol, ürəkaçan bir yerə çatıb

məskən salarlar. Artıq onlar üçün bu səfərin nə qüssəsi qalmışdır, nə də bir çətinliyi və zərəri. Onlar üçün düşəcəkləri yerə yaxınlaşmaqdan daha sevimli, gedəcəkləri yerə yetişməkdən daha yaxşı bir şey yoxdur. Dünyaya aldanan adamsa, naz-neməti bol, abad bir mənzildən qutluq, qupquru bir yerə köçən kütləyə bənzər. Onlar üçün əvvəlcə olduqları yerdən ayrılmaqdan daha pis, qəfildən bir yerə gəlməkdən daha ağır bir şey ola bilməz.

Oğlum, nəfsini özünlə başqaları arasında bir tərəziyə döndər. Sənə edilməsini, başına gəlməsini sevdiyin, istədiyin şeyi başqaları üçün də sev, istə. Sənə edilməsini, başına gəlməsini istəmədiyin şeyləri onlar üçün də istəmə. Necə ki, özün zülmə düşər olmağı istəməzsən, eləcə də sən də başqalarına zülm etmə. Necə ki, sənə yaxşılıq edilməsini istəyirsən, sən də eləcə başqalarına yaxşılıq et. Başqasında görüb, eşidib çirkin saydığın şeyi özün üçün də çirkin bil. Sənə edilməsinə razı olacağın şeyi insanlara da et. Bildiyin az da olsa, zərəri yoxdur, ancaq bilmədiyini söyləmə. Sənə deyilməsini istəmədiyin şeyi sən də başqalarına demə. Bil ki, özünü bəyənmək doğru yoldan azdırar, ağla ziyan gətirər.

Qazanc etməyə çalış, qulluq elə, başqaları üçün xəzinə yığmaqla məşğul olma. Doğru yola yönələn zaman Rəbbinin qarşısında daha artıq əyil. Bil ki, qarşında uzaqdan uzaq, çətindən çətin bir yol var. O yola azuqəsiz düşməməyin, ancaq yükünü yüngül etməyin gərəkdir. Aparma bilməyəcəyin yükü götürmə. Yüklənsən sənə ağırlıq edər, vabal gətirər. Kasıb-kusub adamlardan qiyamət günü sənə azuqəni yüklənəcək birini tapsan, onu qənimət bil. Sabah ona möhtac olduğun vaxt o azuqəni sənə qaytarar. Ona çox kömək et, qüdrətin varkən et bunu, çünki sonra onu axtarsan da, tapmzsan. Əlində pul varkən, səndən borc istəyə nə ver. Dara düşəndə o sənə borcunu ödəyər.

Bil ki, qarşında sərt bir keçid var. Orada yükü yüngül olanın halı yükü ağır olanın halından yaxşıdır. Orada ləngiyənin halı tez keçəndən yamandır. O keçid səni mütləq ya cənnətə aparacaqdır, ya da cəhənnəmə atacaqdır. Məskən salmazdan öncə özünə mənzil hazırla. Ora getməzdən əvvəl azuqəni hazırla. Çünki ölümdən

sonra bir xoşluq diləməyin faydası olmadığı kimi, dünyaya qayıtmaq da mümkün deyil.

Bil ki, göylərin, yer üzünün xəzinələri əlində olan, sənə dua etmək üçün izn vermiş, bu duanı qəbul edəcəyini də vəd etmişdir. İstəməyini əmr etmişdir – istədiyini vermək üçün. Rəhm diləməyini əmr etmişdir – sənə rəhm etmək üçün. Səninlə öz arasına heç bir pərdə çəkməmişdir. Onun dərgahında sənə şəfaət göstərə biləcək heç kimə səni möhtac etməmişdir. Pis bir iş tutarsansa, tövbə etməyi sənə qadağan etməmişdir. Sənə əzab verməkdə tələsməmişdir. Tövbəylə ona üz tutsan, rədd etməz. Əzaba uğramağa layiq olduğun suç üzündən səni rüsvay eləməz. Suç üzündən tövbə etsən, qəbul edər. Günahını üzünə vurmaz. Rəhmətindən səni məyus etməz. Hətta günahından keçməyi də bir savab sayar. Etdiyin yamanlığa qarşı bir günah yazar, tutduğun yaxşı işin əvəzində on savab verər. Sənə tövbə qapısını açmış, üzrünü qəbul etməyi vəd etmişdir. Onu çağırısan, səsinə eşidər. Gizli yalvarsan, ürəyindəkini oxuyar. Ehtiyacını ona deyərsən, ürəyindəkini ona açarsan, dərdlərindən ona şikayət edərsən, sıxıntıdan qurtarmağını ondan xahiş edərsən, işlərində ondan yardım dilərsən, ömrün uzunluğu, bədənin sağlamlığı, ruzinin bolluğu kimi başqasının verə bilməyəcəyi şeyləri ondan gözlərsən. Xəzinələrin açarını da sənin əllərinə verərək ondan diləməyə sənə izn vermişdir. Nə vaxt istəsən, dua ilə nemətlərinin qapılarını açarsan, şoran dilək tarlasını suvarmaq üçün rəhmətini istərsən, Nemətləri geciksə də, ümidini kəsməməlisən, çünki vergi və ehsan niyyətlə bərabərdir. İstəyinin əcrinin çoxalması, umana daha artıq ehsan edilməsi üçün nemət gecikər. Olar ki, bir şeyi çox istəyərsən, verilməz, fəqət tez bir zamanda ondan daha xeyirlisi verilir. Çox şeylər vardır ki, sən onu istərsən, ancaq verilsə, onun üzündən dininə xələl gələr. Bu halda, gözəlliyi sənə qalacaq, vəbalı səndən gedəcək şeyi istəməməlisən. Mal sənə qalmaz, sən də əbədi olaraq mala sahib ola bilməzsən.

Bil ki, sən dünya üçün yox, axirət üçün yaradılmışsan. Qalmaq üçün deyil, yox olmaq üçün xələf edilmisən. Yaşamaq üçün yox, ölüm üçün varsan. Elə bir mənzildəsən ki, ordan çıxarılıb

atılacaqsan. Elə bir evdəsən ki, orda əmrə hazır olacaqsan. Elə bir yoldasan ki, o yolla axirətə gedəcəksən. Sən ölüm üçün bir ovsan. Qorxan ondan qurtula bilməz. İstədiyini tez-geç tapar, əvvəl-axır gəlib çatar. Ondən qorx. Qorx ki, pis bir iş görərkən, öz-özünə «tövbə etməyim lazımdır» deyərkən, gəlib çatmasın, tövbəylə aranı kəsməsin. Yoxsa özünü həlakətə uğradarsan.

Oğlum, ölümü çox yada sal. Qəfildən düşəcəyin halı zikr et. Ölümdən sonra o hala düşəcəksən. Onu qarşında bil, gördüyünü zənn et ki, silahını taxdığını, kəmərinə bağladığın bir halda tapsın səni, qəfildən gəlib üstünü almasın. Ehtiyatlı ol, dünya əhlinin dünya ilə baş qatması, dünyadan beşəlli tutması səni aldatmasın. Əlbəttə, Allah dünyanı sənə anlatmışdır. Əlbəttə, dünya da özünü tanıtmışdır sənə. Yamanlıqlarını açıb-ağartmışdır, göstərmişdir sənə. Dünya əhli ancaq hürən, dartınan köpək, ov dalınca qaçan canavardılar. Bəzisi bəzisiylə boğuşar, üstün gələn basılanı yeyər. Böyüyü kiçiyinə zülm edər. Dünya əhli ayaqları bağlı heyvanlardır. Bir qismi də başlı-başına buraxılmış heyvandılar; ağıllarını itirmiş, məchul bir yola düşmüşlər. Ayaqları quma batır. O yolda nə ot var, nə su var, nə də onları sürüb aparan bir çoban var. Dünya onları korluq yoluna salmışdır, gözlərini hidayət əlamətlərindən yummuşdur. Dünyaya qapılmışlar, nemətlərinə qərq olmuşlar, onu ilahiləşdirmişlər. Dünya onlarla oynar, onlar dünya ilə başlarını qatarlar. Qarşılarında nə olduğunu unutmuşlar. Hələ bir az dayan, qaranlıq açılar. Görürəm, köçlər bağlanmış, yüklər yüklənmişdir. Qaçan tez gedənə çatar yəqin ki.

Oğlum, bil ki, miniyi gecəylə gündüz olan bir adam dayansa belə, gedər. Oturub dincəlsə belə, irəliləyər. Yaxşıca bil ki, istəyinə çata bilməzsən, əcəлиндən qaça bilməzsən. Sən, səndən əvvəl gedənin yolundasən. Bəs beləysə, istəyi azalt. Qazancı gözəlləşdir, çoxalt, çünki çox istək vardır ki, insanı əlində olan şeydən də məhrum edər. Hər istəyənin ruzi qazanmaz, hər az istəyənin də məhrum qalmaz.

Nəfsini bütün alçaqlıqlardan üstün tut – səni istəklərə çəksə də, çünki nəfsini alçaltmağın əvəzində üstün və uca bir şey tapa bilməzsən, ancaq özünü zəlil edərsən. O zillətə isə heç bir izzət

dəyməz. Özünü başqasına qul etmə. Allah səni azad yaratmışdır. Şərlə əldə edilən xeyirə xeyir deyilməz. Zorla yetişilən sərbəstliyə sərbəstlik adı verilməz. Tamah miniyindən çəkin, o səni həlak suyunun başına aparar. Bacardıqca, Allahla öz arana başqa bir nemət sahibinin girməsinə yol vermə, çünki sən ancaq öz payını alacaqsan, öz qismətinə çatacaqsan. Baxmayaraq ki, hər şey Allahdandır; ondan gələn az, xalqdan gələn çoxdan daha üstündür. Əlindən çıxan şeyi sakitliklə geri qaytarmaq, çığır-bağır salıb qaytarmaqdan daha asandır. Qapağını bərk bağlamaqla qabdakını qorumaq mümkündür. Əlində olanı qorumağın, başqasının əlində olanı istəməyindən daha yaxşıdır, xoşdur mənəcə. Ümitsizliyin acısı, insanlardan bir şey istəməkdən daha xeyirlidir. Üzünün suyunu tökmədən yoxsulluğa dözmək, pisliklərə bulaşib varlanmaqdan daha xeyirlidir.

Hər kəs öz sirrini daha yaxşı və möhkəm saxlayar. Çox çalışanlar var ki, çalışmaları onlara zərər verər. Kim çox söz söyləsə, hədyan edər. Kim düşünsə, bəsirətə çatar. Xeyirli adamlarla dost-yoldaş ol, onların biri olmağa çalış. Şər adamlardan çəkin, onlardan uzaq ol. Haram yemək necə də pis bir şeydir. Zülmün ən pisi isə zəifə zülm etməkdir. Yumşaqlığın sərtlik sayıldığı yerdə sərtlik yumşaqlıq hesab edilir. Çox zaman əlac dərd olar, xəstəlik olar, dərd isə dərmana dönər, əlac edər. Elə olar ki, öyüd verən öyüd verməz, öyüd alanı aldadar. Diləklərə qapılıb qalmaqdan çəkin, onlara qapılıb qalmaq- axmaqların sərmayəsidir. Ağıl isə, təcrübələri nəzərə almaq, onları unutmamaqdır. Ən xeyirli təcrübə, sənə öyüd verən təcrübədir.

Hər istəyən istədiyini əldə etməz. Hər qürbətə gedən geri qayıtmaz. Azuqəni itirmək – iflasa uğramaqdır, axirəti bərbad etməkdir. Hər işin bir sonu vardır; necə təqdir edilmişsə, o cür gəlib sənə çatar. Ticarətə girişən təhlükəyə atılmışdır. O qədər az var ki, çoxdan daha bərəkətlidir, daha verimlidir. Alçaq köməkçidən, ürəyində kin olan dostdan xeyir yxdur. Miniyi sənə ram olsa da, zamana bel bağlama, arxa söykəmə. Öz payını al ondan. İnada düşməkdən, düşmənliyə girişməkdən çəkin. **Qardaşın səninlə görüşməməyə başlasa, yaxınlığı kəssə, lütfdə, dostluqda yaramaz**

davransa, səndən uzaqlaşsa, sənə qarşı yumşaq ikən sərtləşsə, onun qulu imişsən kimi, günah işlədiyi vaxt belə səndən üzr istəməsə, sənə vəlinəmətlik iddiası etsə, qardaşından çəkin. Bu dediklərimə, yerinə düşmədiyi halda əməl etməkdən, yaxud iş bilməyənlərlə alış-veriş etməkdən də çəkin. Dostuna düşmən olanı dost sayma, düşmən bil. Qardaşına öyüd ver – istər ona yaxşı və gözəl görünsün, istər çirkin gəlsin, xoşlanmasın. Qəzəbini boğ – nəticə baxımından bundan daha şirin, daha dadlı bir içki görmədim mən. Səninlə sərt davranana qarşı yumşaq ol, olsun ki, o da yumşala. Düşməninlə alicənab davran, bağışla onu. Bununla sən iki şirin qələbə qazanarsan ki, biri ona xoş münasibətin, o biri də bağışlamağındır. Səndən ayrılan qardaşını sən yolux; gün olar, zaman gələr, bəlkə qayıdıb yanına gələr. Sənin haqqında xoş fikirdə olanın zənnini doğrult. Aranızdakı dostluğa güvənərək qardaşının haqqını itirmə. Haqqını itirdiyin adam sənin qardaşın deyildir. Ailənə qarşı pis adam olma, sənə rəğbət etməyə nə rəğbət etmə. Nə qədər qardaşına yaxşılıq edirsən, o səndən ayrılmaz. Nə qədər ki, ona hüsn-rəğbət göstərirsən, o sənə pislik edə bilməz. Sənə zülm edənin zülmü gözündə böyüməsin. O, öz zərərinə, sənin xeyrinə çalışır. Səni sevindirənə pislik etməyin yerinə düşməyən bir işdir.

Bil ki, oğlum, ruzi iki qismdir. Bir ruzini sən axtararsan, bir ruzi də var, səni axtarar, sən ona tərəf getməmişdən o sənə tərəf gələr. Ehtiyac zamanında alçalmaq, varlı ikən zülm etmək nə qədər çirkin xasiyyətdir! Axirətini necə düzüb-qoşmusansa, dünyadan nəsinibin o qədərdir. Əlindən çıxana heyfsilənəcəksənsə, sənə çatmayan hər şey üçün heyfsilənib dur. Hələ olmayan, gəlib çatmayan şeyi olub-keçəndən anla, çünki işlər bir-birinə çox bənzəyər. Müsibətə düşməyincə nəsihətdən faydalanmayanlardan olma. Çünki ağıllı adam ədəblə öyüdlənər, heyvansa kötəklə. Səbrə söykənərək, Allaha güvənərək dərdləri özündən uzaqlaşdır. Orta və doğru yoldan çıxan azmışdır. Dost-yoldaş da qohum-qardaşdır. Dost odur ki, sən yox ikən sənə dostluq etsin. Neçə uzaq vardır ki, yaxından yaxındır. Neçə yaxın vardır ki, uzaqdan uzaqdır. Qərrib o adamdır ki, dostu yoxdur. Haqqa qarşı çıxanın

yolu daralar. Qədrini, həddini bilənin qədri həmişə bilinər. Tutmalı olduğun səbəblərin ən möhkəmi səninlə Allah arasındakı səbəbdir. Səni düşünməyin – düşmənindir. Tamah insanı həlak etdikdə, bir şey əldə etmək də ümitsizlik gətirər. Hər eyib açılmaz, hər fürsət xeyir verməz. Çox olur ki, görənlər adam yoldan azır, kor isə doğru yolu tapır. Həmin anda etmək istədiyini pisliliyi gecikdir. Cahilin səndən ayrılması, səni axtarmaması – ağıllının səni itirib-axtarmasına, gəlib görüşməsinə bərabərdir. Kim zamandan əmin olarsa, zaman ona xəyanət edər. Kim onu böyük tutar, ondan çəkinərsə, ona xainlik göstərər. Hər ox atanın oxu hədəfə çatmaz, hər ox nişana dəyməz. Buyruq sahibi xasiyyətini dəyişdirəndə zaman da dəyişər. Yola düşmədən dostu soruş, evə girmədən qonşunu tap. Başqasına istinadən danışsan belə, gülünc söy söyləmə.

Qadınlarla danışmaqdan çəkin; onların rəyləri zəif, iradələri boşdur. Görəcəkləri işdən başqa işə qoşma onları, çünki qadın çiçəkdir – qoxlanar; qəhrəman deyildir – qolu bükülər. Qadını öz ucalığından başqa bir ucalığa yüksəltmə, özündən başqasına şəfaətçi etmə. Qısqanılacaq yerdən başqa yerdə qısqançlıq etmə, çünki bu, doğrunu əyrildə, yaxşını şübhəli göstərə bilər.

Hər kəsi görə biləcəyi işə göndər. Belə etsən, işi bir-birlərinin boynuna ata bilməzlər, xidmətdən boyun qaçıra bilməzlər. Qohum-qardaşına yaxşılıq et, çünki onlar qol-qanadıdır. Onlarla uçaşsan. Onlar əsil-kökündür, onlara çatarsan. Onlar əlidir, onlarla hücum edərsən.

Səni dinində, dünyada Allaha tapşırıram. Bu tez keçən dünyada da, bir az sonra gələcək axirətdə də sənə xeyirlər diləyirəm, vəssalam.

Sual və tapşırıqlar №6.

A. Bu mətnə çoxlu mövzulara toxunulmuş, əhəmiyyətli nəsihətlər verilmişdir. Onları mövzular üzrə qruplaşdırın.

B. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından nə nəticəyə gəlmək olur. Onları qruplaşdırın. Nitq mədəniyyəti üzrə buradan nələri öyrənmək olar?

C. Həzrət Əlinin oğlu imam Həsənə etdiyi vəsiyyətdə hansı fəlsəfi, əxlaqi, dini, mənəvi və s. cəhətləri öyrənmək olar? Onları qruplaşdırın.

Ç. Həzrət Əlinin natiqliyinə fikir verin. Orada konkretlik, dəqiqlik, mənalılıq və s. cəhətləri ümumiləşdirin.

D. Azərbaycanda ritorika.

XI əsrin sonları XII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda artıq ərəb nüfuzu zəifləmiş, fars nüfuzu güclənmişdi. Bu dövrdə yaşayan Azərbaycan alimləri, mütəfəkkirləri və siyasət adamları mahir ritorlar idilər. Təssüf ki, türk dili saraylara yol tapa bilmədiyi üçün Nizamül-Mülk, Nəsrəddin Tusi, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, Fəxrəddin İbn Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, habelə görkəmli söz ustaları Nizami Gəncəvi, Əbülula Gəncəvi, Xaqani Şirvani və başqaları öz əsərlərini farsca yazmışlar. Nizamül-Mülk (1017-1092) səlcuq sarayının elə ağıllı vəziri olmuşdur ki, onun məsləhətləri həmişə hörmətlə qarşılanmışdır. Əvvəlcə (1063-cü ildə) Alp Arslanın, sonra isə Məlik şahın vəziri olmuş Nizamül-Mülk öz tövsiyə və çıxışlarını «Siyasətnamə» adlı kitabda vermişdir. Aşağıda Nizamül-Mülkün «Siyasətnamə» əsərindən bir parça təqdim edirik. Burada olan ritorik keyfiyyətlərə diqqət yetirin.

RƏVAYƏT.¹

Hədisdə deyilir: xəstəlik peyğəmbər ə.s. elə zəiflədib əldən salmışdı ki, yeriməyə təqəti qalmamışdı, camaat namazının vaxtı çatmışdı, əshabələri məscidə yığılıb gözləyirdilər ki, o, gəlib, camaat namazını qulsun.

Aişə və Həfsə peyğəmbərin başı üstündə oturmuşdular. Aişə peyğəmbər ə.s. dedi: «Ey allahın peyğəmbəri, namaz vaxtı çatmış, camaat məscidə yığılmışdır, sən də ora getməyə təqətin qalmamışdır. Camaatın qabağında durub imamlıq etməyi kimə tapşırırsan?» Dedi: «Əbubəkrə». Bir də soruşdu: «Kimə tapşırırsan?» Dedi: «Əbubəkrə».

¹ Nizamimülk. Siyasətnamə. B., 1987, səh. 148-150.

Aişə Həfsəyə dedi: «Mən iki dəfə dedim, sən də bir dəfə de ki, Əbubəkr zəif və ürəyi yuxa adamdır, əshabələrinin hamısından çox o səni istəyir, namaza durub, sənin yerini boş gördükdə ağlamağı tutacaq, namazı həm özünə, həm də camaata haram edəcəkdir. Bu Ömər in işidir, ürəyi bərk, özü də möhkəm adamdır, buyurunuz, iamamalığı o etsin, ziyanı olmaz».

Aişə və Həfsə peyğəmbər ə.s. belə dedilər. Peyğəmbər ə.s. qəzəbi tutdu, üzü qızardı və dedi: «Siz Yusif Kərsif kimisiniz. Mən siz istəyəni etməyəcəyəm, onu edəcəyəm ki, müsəlmanların xeyrinə olsun. Gedin Əbubəkrə deyin, camaat namazını başlasın».

Aişənin (allah ondan razı olsun) bu qədər böyük elmlı, mömin və pak olmağına baxmayaraq, peyğəmbər ə.s. Aişənin istədiyinin əksini etməyi buyurdu. İndi görünüz, başqa arvadların bilik və məsləhətləri nə dərəcədə olar. Yusif və Kərsif haqqında hekayət isə belədir.

HEKAYƏT.

Deyirlər Bəni-İsrail dövründə belə bir əqidə var imiş ki, kim qırx il özünü böyük günahlardan saxlasa, oruc tutsa, vaxth-vaxtında namaz qılsa, heç kəsi incitməsə, onun üç arzusu allah tərəfindən yerinə yetiriləcəkdir. O vaxt Bəni-İsrail tayfasından olan Yusif adlı mömin, yaxşı bir kişi var idi, onun özü kimi mömin, həyalı, ismətli bir arvadı var idi, adı Kərsif idi. Bu Yusif qırx il allah-taalaya ibadət etdi, bütün şərtləri yerinə yetirdi. Sonra öz-özünə düşündü ki, bəs indi mən allahdan nə istəyim, qərara gəldi, bir dost tapıb məsləhətləşsin, ən yaxşı şey istəsin. Nə qədər fikirləşdi, müvafiq dost tapa bilmədi. Evə gəldi, arvadını görcək ürəyində dedi: «Dünyada mənə bundan daha yaxın bir dost ola bilməz. O mənim arvadım, uşaqlarımın anasıdır, mənim xeyrim, onun xeyridir, onunla məsləhətləşsəm, hamıdan yaxşıdır».

Sonra arvadına dedi: «Bil ki, mən qırx illik ibadətimi yerinə yetirmişəm, indi mənim üç arzum yerinə yetməlidir, dünyada isə mənim səndən daha yaxın bir xeyirxahım yoxdur. De görüm, indi mən allah-taaladan nə istəyim?»

Arvadı dedi: «Bilirsən ki, dünyada mənim səndən başqa heç kəsə yoxdur, sən mənim gözümün işığısan. Onu da bilirsən ki, qadın kişinin tamaşasıdır, mən də sənənin tamaşanam, könlün açılmaq üçün mənə baxırsan, kefin kökəlmək üçün mənimlə söhbət edirsən. Allah-taaladan mənim üçün elə bir gözəllik istə ki, onu heç bir qadına verməmiş olsun. Onda sən hər vaxt qapıdan içəri girəndə mənim gül camalımdan zövq alar, ürəyin şadlıqla dolar, qalan ömürümüzü şənliklə keçirərik».

Arvadın sözü kişinin döşünə yatdı, dua edib dedi: «İlahi, mənim bu arvadıma elə bir hüsn-camal ver ki, onu heç bir qadına verməmiş olasan!» Böyük yaradan Yusifin duasını müstəcab etdi.

Sabahısı onun arvadı yuxudan ayılanda artıq dünən yatan arvad deyildi. Elə gözəl idi ki, heç kəs onun mislini görməmişdi.

Yusif onu bu gözəllikdə gördükdə təəccüb etdi, sevincindən qanad açıb uçmaq istədi. Hər gün arvadın gözəlliyi artırdı, həftənin axırında o dərəcəyə çatdı ki, heç kəsə ona baxmağa taqət qalmadı. Onun gözəlliyinin xəbəri dünyaya səs saldı, kişili-arvadlı hamı ona tamaşaya gəlməyə başladı, adamlar uzaq yerlərdən gəlir, ona baxıb geri qayıdırdılar.

Arvad bir gün aynaya baxdı, özünün gözəlliyini görüb heyran qaldı, qəlbində qürur və təkəbbür hissləri baş qaldırdı. Dedi: «Bu gün dünyada mənim taym hanı? Məndə olan bu hüsn, bu camal kimdə vardır? Mən gör kimə qismət olmuşam. Arpa çörəyi ilə dolanan, eys-işrəti olmayan, qoca, dünya nemətindən məhrum yoxsul bir zavallıya! Mənim həyatım onunla çox ağır keçir. İndi yalnız şah mənim ərim olmağa layiqdir, o məni qızıla, daş-qaşa tutar, ipək-zərbaft geyindirib əzizləyə bilər».

Arvadın ürəyindən çox belə şeylər keçdi, arvad çox belə xəyallara düşdü, kişi ilə pis dolanmağa, söyüş söyməyə başladı, söz deyəndə qulaq asmadı, harınlıq edib qudurdu, iş elə yerə çatdı ki, ərinə əl qaldırdı.

Çırtbaşı səpki vurub deyirdi: «Mən necə sənənin xörəyin ola bilərəm ki, doyunca yeməyə sənənin heç çörəyin də yoxdur».

Bu Yusifin üç-dörd körpə uşağı var idi. Arvad uşaqlara baxmaqdan imtina etdi. Arvadın yaramazlıqları o yerə çatdı ki,

Yusifin canı boğazına yığıldı, səbri tükəndi, nə edəcəyini bilmədi. Üzünü göyə tutub dedi: «İlahi, bu arvadı ayı elə!» Arvad o saat çevrilib ayı oldu, qəzəbə gəldi. O bu şəkildə qapı, həyəət və damdivarın başına fırlanır, lakin evdən uzağa getmirdi, həmişə gözlərindən yaş axırdı. Bu Yusif o sözü deməyə özü də təəssüf edirdi. Çünki uşaqların ucbatından ibadət və itaətdən qalmış, namazı fəvta vermişdi. Çarəsi kəsildi, zərurət üzündən əllərini yuxarı qaldıraraq dedi: «İlahi, bu ayıya dönmüşü yenə də əvvəlki kimi arvada çevir, elə et ki, əvvəlki kimi mehriban olsun, uşaqlara yaxşı baxsın, mən də ibadətlə məşğul olum».

Ayı dərhal həmin mehriban, uşaqların qayğısına qalan, mərhəmətli arvada çevrildi. Heç o halı yada da salmırdı, başına gələnləri sanki yuxuda görmüşdü. Lakin arvadın tədbiri və şıltaqlığı üzündən Yusifin qırx il ilk ibadəti bada getmiş, puça çıxmışdı.

Eyni sözləri Şərqi dahi alimi, astronom, riyaziyyatçı, filoloq Nəsirəddin Tusi haqqında da demək olar. N.Tusi (1201-1274). N.Tusi binom düsturunun həllini Nyutondan qabaq, maddə çəkisinin saxlanması qanununu M.Lomonosovdan əvvəl kəşf etmişdir. Bir sıra astronomik kəşflərin müəllifi olan N.Tusi tarixləri çevirmək üçün cədvəllər də tərtib etmişdir. Onun əxlaqa və ritorikaya aid «Əxlaqi-Nasir» əsəri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun nitqləri və tövsiyələri şəkildə meydana gələn «Əxlaqi-Nasiri» bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Aşağıda alim-ritorun sözü gedən kitabından «Təvazökarlıq qaydaları haqqında» və «İnsaf haqqında» parçaları veririk. Bu parçalar üzərində ritorik təhlil aparın.

TƏVAZÖKARLIQ QAYDALARI HAQQINDA.¹

Bu sifət insan vücudunun yaraşığı, zəhiri və mənəvi mənfəətlərin mənbəyi ola bilər. Zəhiri mənfəət odur ki, mərifətli adamlar bir nəfəri təvazökar gördükdə onu özlərinə dost seçərlər, özlərini bəyənən xudpəsəndlər isə ondan hörmət gördüklərindən və onların qüruruna toxunmadığından onunla mehriban olurlar. Bu surətdə onun dostları çox, düşmənləri isə az olur. Ehtimal ki, düşmənlərin

¹ Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. B., 1984, səh. 53.

özləri də onunla dost olmaq istərlər. Heç olmazsa, ona əziyyət verməz, çaşmaz və tələsməzlər. Bunun mənəvi mənfəəti ondadır ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olar və daha fəxr etməz. Beləliklə, təvazökar adam gündən-günə özünə fikir verir, naqis sifətlərini mümkün qədər düzəldər və bununla da Allahın dərgahında bəyənilər və tükənməz feyzlərə çatar. Doğrudan da, insan öz vücudundakı zəif hissəciyə belə ixtiyarı olmadığı halda, təkəbbür və lovğalıq etməyə nə haqqı vardır?

Maraqlı burasıdır ki, bir çoxları rütbə, mal, nəsəb və kamalına görə özlərini böyük hesab edirlər. Halbuki rütbə qayğıkeşlik və ehtiyacın çoxluğundan ibarətdir. Rütbə sahibinin vəzifədən kənar edildiyi zaman çəkdiyi qəm vəzifə başına keçdiyi zamanda etdiyi sadlıqdan artıq olar.

Hafiz deyir:

**«Həsinin xoş nəqşi, yoxsulluq və arxayın yuxu,
Elə bir nemətdir ki, şahların əlinə düşməz».**

Dünya malına gəldikdə, demək olar ki, o, həmişə əldən-ələ keçən və puç olan bir şeydir.

Müəllif deyir:

«Bunlar bir yana dursun, insan var-dövlətdən qudurduqda şərə düşər. Nəsəbə gəldikdə eyb olsun o diriyyə ki, ölüsü ilə fəxr edə, bu vasitə ilə özünün fəzilətsizliyini etiraf etməyə qalxmışa. Qabiliyyətli oğulun buna ehtiyacı yoxdur, naxələf oğul isə öz ata-baba nəslinin ləkəsidir».

Sədi demişdir:

**«Tutaq ki, atan fəzilətli adam idi,
Atanın fəzilətindən sənə nə?».**

Kamaldan bəhs etdikdə demək lazımdır ki, diqqətlə mülahizə etsək, görərik ki, alim nə qədər elm öyrənsə, yenə çox şeyi bilmədiyini etiraf edəcəkdir...

Sənai demişdir:

«O bilik çox yaxşıdır ki, onun vasitəsilə öz nadanlığımı etiraf edə biləsən...»

İnsan öz nöqsan və acizliyinin həqiqətini bildikdə qürur və təkəbbürdən vaz keçər və özgələrin eyb və nöqsanları onun

nəzərində böyük görünməz. Bu səbəbdən də həlimliyi artar, qəzəbi azalar və qəzəbin əzabdan başqa nəticəsi olmadığını bilir. Çünki qəzəb insanı təbii halından çıxarar, çox zaman cürbəcür xəstəliklərə düçar edər. Bir də elə işə qurşanar ki, hər iki dünyada peşmançılıq çəkər. Burada bəyənilmiş etidal daha artıq tələb olunur.

Eyni zamanda həlimliyin acizlik, təvazökarlığın isə alçalmaq dərəcəsinə gəlib çıxmasından saqınmaq lazımdır. Hirs və vüqarı yeri gəldikcə bədəni qorumaq üçün alət etmək olar. Çünki bəzən bir çoxları birini aciz gördükdə onu incitməyə tələslər.

İNSAF HAQQINDA.¹

Bu pakizə xasiyyət yaradılışın saflığından və qəlbin incəliyindən əmələ gəlir. İnsaf elə bir aynadır ki, insan öz işlərinin yaxşı və yamanını onda görə bilər. Bu sifətə malik olan adam sair əxlaqını da tədricən islah edə bilər, islah edə bilməsə də, tüğyan da etməz. Çünki insafli adam hər zaman öz xasiyyət və işlərinin pis cəhətini tənqid edər, özündən baş vermiş səhv və nöqsanı düzəltməyə çalışır. Əməllərinin cəzası olaraq başqaları tərəfindən ona yetişən yamanlıq onun kin və ədavət bəsləməsinə səbəb olmaz. İnsaf qəlbin incəliyindən doğduğu üçün insafli adam daşürəkli ola bilməz və ayağını etidal cızığından kənara qoymaz; çünki zülm etmək onun təbiətinə uyğun olmaz. Bu surətlə xoşxasiyyət olub, yaxşılığa çalışır. İnsaf özbaşına deyildir. O, əqlin dərk etmə qabiliyyətinə möhtac olsa da, çox vaxt xalq arasındakı adətə bağlıdır. Yəni hər kəs hər hansı bir tayfanın içərisində yaşayırsa-yaşasın, onların adətlərinin ziddinə hərəkət etməyi pis bilir və insafı buna razı olmaz. Lakin onun xilafına adət etmiş başqa birisinin insafı haman işi görməyə razılıq verməz. Məsələn, birisi hər hansı millətdən olursa-olsun, öz dini qaydalarına görə başqa dini təhqir etmək istəsə, onun insafı rəva görməz. Lakin başqa tayfalar təhqir etməməyi insafın ziddinə olan bir şey kimi bilirlər.

İnsafın lüğəvi mənası ədalət deməkdir, çünki burada bölgü eyni dərəcədə hər iki tərəfə aid olur. Ədalət və insafın ikisinin də tədləbi birdir. Yalnız ümumilik və xüsusilikdə təfəvütü vardır,

¹ Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. B., 1984, səh. 54.

çünkü ədalət fitri olmaya da bilər. İnsan ədalət və məsləhəti gözləmək səbəbi ilə zülmədən saqınar. Beləliklə, hər bir insafli adam ədalətli olar; amma hər bir ədalətli adama insafli adam demək olmaz. İnsaf fitri olsa da, əqli təhqiqaatsız davamlı olmaz. Həvafi-nəfs, şübhə və tərəddüd onu puç edər. Çox vaxt insan adət dolayısı ilə pis işi bəyənər, zülmü yaxşılıq zənn edər.

Doğrudan da, insaf insan təbiətinin bəzəyidir, o səlamətliyə və işin gözəl nəticə verməsinə səbəb olar. İnsanı bütün pisliklərin mənbəyi olan zülmədən saqındırar. Bil ki, hər bir pis iş insaf maddələrinin zəifliyi üzündən əmələ gəlir. İnsanın insafı kamal dərəcəsinə çatdıqda o, zülmü özünə və başqalarına rəva görməz. Demək, heç bir pislik də ondan baş verməz. Bütün şəriətlərin hökmləri və hüduqları, hər bir məmləkət qanunlarının möhkəmləndirilməsi zülmü dəf etmək üçündür. Elə bir günah tapılmaz ki, onda ya aşkar, ya gizli şəkildə zülmün bir növü olmasın. Hafiz demişdir:

**«Hər nə edirsənsə et, lakin əziyyət vermək dalınca düşmə;
Bizim şəriətimizə görə, günah ancaq zülmədən ibarətdir».**

Hər yamanlığın bir cəzası olduğu üçün, başqasının haqqında edilən yamanlıq, şübhəsiz, yamanlıq edən adamın özünə aid olacaq.

Misra:

«Əməl və cəza hər yerdə yan-yanada durur».

Çox vaxt olur ki, insan başqasının haqqında yamanlıq edərək onu özünə faydalı və salamətliyinin səbəbi hesab edir, onun cəzasını unudur. Özünə bir yerdən yamanlıq yetişdikdə isə şikayət etməyə başlayıb, öz günahsızlığını isbata çalışır, ancaq heç təsəvvür etmir ki, bəlkə bu cəza filankəsin haqqında etdiyim filan pis əməlin cəzasıdır.

Bütün aləm bir bədən misalında olduğundan, sənin bir adam haqqında etdiyən yamanlığın cəzasının başqası tərəfindən sənə veriləcəyinə təəccüb etmə! Hamunun təbiəti birdir. Ona görə sənin etdiyən yamanlıq ümumun mənafeyi ziddindədir. Lakin əməlin cəzası maneələr və məsləhətlər səbəbindən gecikə bildiyi və keyfiyyəti də təqyir tapa bildiyi üçün, insan bu həqiqətdən qafil olaraq çəkdiyi cəzanı başqa yerə yozur. Bəli, aləmin yaradılışı

müddəəsiz olmadığı üçün, adamların əməlləri də cəzasız olmayacaqdır.

Biz bu qədər eybli və nöqsanlı olduğumuz halda, gözəllik və çirkinliyi bir-birindən seçmək istəyirik, əməllərin cəzasını ədalətin tələbi bilirik. Necə ola bilər ki, xudavənd-ələm öz kamil qüdrəti və gözəl hikməti ilə yaxşı və yaman arasında bir fərq qoymaya və insanlar üçün əməllərinin cəzasını bu dünyada və ya axirətdə müəyyən etməyə. Halbuki, bütün dinlərin nümayəndələri, hətta bütpərəstlər də əməlin cəzasını inkar etmirlər; çünki onsuz millətlərin şəriətləri qərar tuta bilməz və ələmin qanunları pozular.

Sual və tapşırıqlar №7.

A. *Peyğəmbərin kəlamları natiqlik sənətinin hansı sahəsinə aiddir.*

B. *Həzrət Əlinin vəsiyyəti ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*

C. *Nizamül-Mülk yazılı nitqi sizə ritorik və lingvistik cəhətdən nə verdi.*

Ç. *«Əxlaqi-Nasiri» ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*

D. *Burada ritorikanın hansı cəhəti (əlaməti) üstündür?*

E. *Nizamül-Mülkdə ritorikanın hansı cəhətləri əks olunub?*

Klassik Azərbaycan şairlərindən Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli söz, kəlam haqqında qiymətli fikirlər söyləməklə natiqlik sənətinin bir çox problemlərinə toxunmuşlar. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin ritorik mülahizələrini sözün dildə-nitq prosesində yeri haqqında bəhs edəndə verməyi daha məqsədə uyğun hesab edirik.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki M.F.Axundov da dilin təmizliyi haqqında danışarkən əcnəbi sözləri yerli-yersiz işlətməyi qəbahət hesab edir. O, göstərirdi ki, əgər əcnəbi sözlər işlətməklə sən öz fəzlini (biliyini – A.B.) nümayiş etdirmək istəyirsənsə, bununla fəzl zahir olmur. Fəzlin Şürutu (şərtləri – A.B.) başqadır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda böyük mübarizə gədirdi.

E. *Azərbaycan dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi.*

Dilin saflığı XIX əsrdə ziyalıları və dilçi alimləri daha çox düşündürməyə başlamışdır. Bu problem, demək olar ki, bütün dillərə aiddir. Məlumdur ki, XIX əsrdə alman və fransız dillərindən lüzumsuz yerə rus dilinə axın var idi. Onda rus dilçi alimləri kimi rus ziyalıları da etiraz səslərini ucaltmışdılar. Azərbaycan alim və mütəfəkkirləri də dilçilər kimi, ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli sözlərin dilimizə axınına qarşı çıxırdılar. Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirənlərdən biri M.F.Axundov idi. Böyük mütəfəkkir əcnəbi dildən yalnız zərurət olduqda sözləri almaq lazım olduğunu qeyd edirdi: «Müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün biz *məcburuq* (kursiv bizimdir – A.B.) ki, Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mənanı verən saysız-hesabsız sözlər və terminlər ala q və öz dilimizdə işlədək».

Göründüyü kimi M.F.Axundov məcburiyyət, zərurət olduğu üçün əcnəbi sözləri işlətməyi mümkün hesab edir. Bəllidir ki, hər hansı bir dildə olmayan, anlayış və əşyanın özü ilə birlikdə dilə gətirilən söz gəldiyi dili zənginləşdirir. Əks təqdirdə, zərurət olmadan başqa dildən alınan sözlər dili zibilləyib anlaşılmaz edir. M.F.Axundov məhz belə hərəkət etmişdir. O, dilimizdə olmayan «Sivilizasiyon» və «kritika» sözlərini işlətmək məcburiyyətində qalmışdı. Amma onu başa düşsünlər deyər dərhal həmin sözün mənasını özü izah etmişdir. O, yazırdı: «Svilizasiya elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fənlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayış və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Pəs bu cür tərəqqi o zaman imkan tapır ki, cəmiyyətin fərdləri öz fikirlərində müqəyyəd olmasınlar; hər fərd hər nə istəsə, desin və hər nə bacarırsa, etsin... Əgər məqbul olmasa, başqa bir adam onun səlahiyyətsizliyini bəyan edər. Bu üsula «kritika» deyrlər.»

M.F.Axundov elmi-fəlsəfi anlayışları ifadə etmək və bir sıra mütərəqqi məsələləri şərh etmək məqsədi ilə dilimizə Avropa mənşəli sözləri gətirmişdir. «Bir sıra Avropa mənşəli sözləri ilk dəfə o işlətməmişdir. Fanatizm, proqress, svilizasiyon, despot,

despotizm, liberal, politika, parlament, patriot, protestantizm, revolyusiya, peverot, elektriçestvo, dram, literatur – bu sözlər-dəndir. Bu sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, geniş yayıla bilməmişdir; onların bəziləri isə (fana-tizm, despot, liberal, dram) dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin inkişafında görkəmli yer tutan, milli dilimizin saflığı uğrunda yorulmadan çalışan, ədəbiyyatşünaslı-ğımızın tədqiqinə, bir çox yazıçı və şairlərin yaradıcılığının araşdırılıb üzə çıxarılmasına böyük zəhmət sərf edən ziyalılarımızdan biri də **Firidun bəy Köçərli** idi. Bu zəhmətkeş alim dilimizi və ədəbiyyatımızı yorulmadan tədris etdiyi kimi, onları tədqiq də etmişdir. O, istər müəllimlik, istərsə də alimlik fəaliyyətində həmişə milli mövqedən çıxış etmişdir. Alim dilimizə ərəb-fars sözlərinin lüzumsuz olaraq gətirilməsinə qarşı çıxaraq yazırdı: «Və lakin ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin şövq və həvəsində olub, ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə, böyük səhvdir.

Vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsus adı var və yainki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvəlatı necə ki lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb, kəlamı qəliz ibarələr ilə və çətin anlaşılan ərəbi və farsi sözlər ilə doldurub, əsil mənanı dəxi də dərinə salmaq və onun üzünə ərəb və fars dillərindən bəhmə gəlmiş qəliz mütləq ibarələr ilə toxunmuş pərdə çəkmək».

Lüzumsuz gətirilən əcnəbi sözlərin dili ağırlaşdırıb mənasız etməsini, çətinləşdirməsini vaizlərin nitqinin başa düşülməməsi, qəzetlərin oxunaqlı olmamasının əsas səbəbi hesab edən F.Köçərli belə hesab edirdi ki, Azərbaycan-türk dili incə mətləbləri, dərin fikirləri ifadə etmək cəhətdən heç bir dildən geri qalmır. Alim təəssüflə qeyd edirdi ki, bəzi ziyalılarımız «elm göstərmək və mollalıq izhar etmək» iddiasına düşüb ərəb və fars dillərinə daha çox meyl edirlər. Xalq arasında «Türk dili hünərliləri» (yəni yöndəmsiz zorluların) dilidir ifadəsi çox

güman ki, farslardan gəlmədir. Bəs azərbaycanlılar nə üçün öz dillərinə məhəbbət göstərmirlər? Alim bu sualın cavabını axtararaq yazırdı: «Azərbaycan türkləri hər dildən ziyadə xoşladığı, meyl və rəğbət göstərdiyi fars dili olubdur. «Ləfz-ləfzi-ərəbət, farsı şəkərət, türki-hünərət» - dedikdə bizim türklər ərəb lisanını tərif edib və türk dilində söyləməyi hünər bilib, hər iki dildən ziyadə meyl və həvəs göstərdikləri «Şəkərə olubdur ki, fars dilindən ibarətdir».

F.Köçərli vaxtilə Azərbaycan dilinə gəlib dilimizin fonetik qanunlarına tabe olmuş və vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dilimizi zənginləşdirdiyini də qeyd edirdi: «Türklər ərəb və fars lisanından tədriclə çox sözlər, gözəl ibarələr alıb öz dillərini dövlətləndiriblər və müruri – əyyam ilə əxzü iqtibas olunan kəlmələr və istilahlər o qədər işlənib təhrif və təsrif olunubdur ki, türk dili ilə onlar qaynayıb-qarışıbdır və onlarsız türk dili bir mənanı ifadə etməkdə acizdir. Ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər və ibarələr bir dərəcədə türkləşibdir ki, savadı az olan adamlar onları məhz türk sözləri hesab edib, əsla güman etməzlər ki, «söhbət» və «zəhmət» sözləri ərəbdən, «rəncbər», «kəfgir», «xəkəndaz» sözləri farsdan alınıbdır. Və bəzi yerlərdə kəsrəti istemaldan rəncbərə «rəşbər», «kəfgir»ə «kəvkir» və «xəkəndaz»a «xəkəndaz» deyilir və bu qəbil ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlərin çoxu türkləşib əvvəlki halından özgə bir tərkibə düşübdür. Bu nəhv ilə Azərbaycan türklərinin dili ərəb və fars sözləri ilə məxlut və məmzuc olmaqla belə, bir lisani-lətafətrəsan olubdur ki, onunla ülum və fünuna dair hər qism mətalibi-əfkari-aliyyə və həkəmiyyəti və məsaili-siyasiyyə və ədmiyyəni şərh və bəyan etmək mümkündür.

Burada F.B.Köçərli toxunduğu məsələyə münasibətdə dilçi alim mövqeyində, səviyyəsində dayanır. O, vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dili zənginləşdirdiyi, hər cür, «mətalibi-əfkari-aliyyəni» ifadə etməyə kömək etdiyini göstərdiyi kimi onların dilimizdə mənimsənilmə yollarına da toxunmuşdur. Belə sözlərin dilimizin «Lisani-lətafətrəsan» olmasına kömək etdiyini göstərən

F.Köçərlinin mövqeyi tamamilə S.M.Qənizadənin mövqeyi ilə uyğun gəlir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, S.M.Qənizadə də samovar, telefon, tas, kasa, çömçə, tabaq, lampa, çay, qənd, şorba, küftə və s. sözlərin dilimizi məhz zənginləşdirdiyini göstərirdi.

Dilimizin zəngin və gözəlliyi əsrimizin əvvəllərində başqa ziyalılar kimi N.Nərimanovun da həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli yazıçı, böyük dövlət xadimi N.Nərimanov ana dilinin, demək olar ki, bütün problemlərinə toxunmuşdur. Dilimizin qrammatikasından tutmuş, onun təmizliyi məsələsinə, tədrisindən tutmuş əlifba məsələsinə qədər bütün problemləri N.Nərimanovu düşündürmüşdür. Onun ana dilimizin tədqiq və ona münasibəti problemi xüsusi bir araşdırmanın mövzusu olmuşdur.

N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, yurdunu və xalqını sevən hər bir ziyalı ana dilinin keşiyində durmalı, onun saflığını qorunmalıdır. İstər dövrü mətbuatdakı məqalələrində, istər linqvistik əsərlərində, istəsə də bədii əsərlərində o, belə bir ali məqsədi izləmişdir ki, dil millətin ən böyük sərvətidir. Onu sevmək, hər cür yad təsirlərdən qorumaq lazımdır. O, 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində yazırdı: «Türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsinlər. Xəyanət? Bəli, xəyanət. Bir dəfə yox, yüz dəfə yox, min dəfə. «Şaltay-baltay» söyləməyinizi yazacağıq. Bağıracağıq. Hər halda müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağıq, istiqbalda bunların hamısını nəzərə almırsınız, ya? Eləmi? Əfv ediniz, əfəndim. Onları da özünü oxşatmaq istəyirsinizsə, biz mane olacağıq. Olmasaq, millətə xəyanət etmiş olarıq. Millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir».

«Dilimiz lorudur», «çoban – hünər dilidir», «kasıbdır» və s. cahil ibarələrlə ana dilinə xor baxan, onun incəliklərini duymayan «ziyalılar» əcnəbi sözləri yerli-yersiz işlətməklə özlərini xalqdan ayırır, guya «yüksəkdə» dayanırdılar. «Əgər səni bir nəfər başa düşmürsə, deməli, sən ondan daha savadlısan» mövqeyindən çıxış edən yarımçıq ziyalılara, mühərrirlərə, yazıçılara

qarşı N.Nərimanov barışmaz mövqedə durur, onları ifşa edirdi: «Dilimiz lorudur, kasıbdır. Yamaq gərəkdir. «Ziynət» gərəkdir» - deyirlər. Sözüümüz yoxdur, əfəndim. Razılıq verib dilimizin qüsurlarını «dəftərin bir kənarına yazırız». Lakin «Qospodin predsedatelin mneniyası komissiya naznaçit eləməkdir». Biz «isbolişim udovolstviem soqlasiya zayavit eliyoruz» kimi ləhcələri hansı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İndi bu yerdəmi türk sözlərini unudubsunuz? Ya rusca elminiz artıq düşübdür? Yainki türk dilinə «zinət»mi verirsiniz? Anlamırıq və anlaya da bilmirik».

N.Nərimanov tərcüməçilərdən və bütün ziyalılardan ana dilini sevməyi, ona hörmət etməyi, onun qayda-qanunlarına əməl etməyi tələb edirdi.

Əsrimizin əvvəllərində ana dilinin saflığı uğrunda gedən mübarizənin başında «Molla Nəsrəddin» və onun ətrafında birləşən ziyalılar – «Molla Nəsrəddinçilər» dayanırdı. Jurnalın rəhbəri böyük yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə onlarla felyetonunda, bədii əsər və məqalələrində dilimizin nəinki təmizliyi, habelə varlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. C.Məmmədquluzadə onlarla felyetonunda dilimizin bu və ya başqa probleminə toxunmuşdur. Böyük yazıçı «Molla Nəsrəddin»in lap birinci nömrəsində yazırdı ki: «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım... Bircə üzürüm var: Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün *açıq* (kursiv bizimdir – A.B.) ana dili ilə danışacağam».

Dilimizin saflığı uğrunda gedən mübarizədə xalqın qabaqcıl ziyalılarının hərəsi bir üsulla bu ali məqsədə xidmət edirdilər. C.Məmmədquluzadə isə satirik felyeton üsulunu seçmişdi. Jurnalın 1907-ci il 8-ci sayında böyük ədib məktəb şagirdlərinin dilindən yazırdı: «A Molla Nəsrəddin əmi! Bizim də sənə bir işimiz düşübdür. A kişi, sən Allah bizim fəryadımıza çat... Bax bizim müəllimimiz var; bir də görürsən ki, əlində bir kitab gəldi birinci klasa dərs verməyə. Əvvəl deyir ki, bu şəriət kitabıdır, özünü də türk alimi sizlərdən ötrü lap ana dilində yazıbdır, çox

da asandır. Başlayır dərsə, deyir ki, «...cümlə övsafi-həmidədə səraməd olub əxlaqi-rəzilədən ari və bəri ola». Durur beynimiz qaralmağa. O başlayıb deyir ki, «gərəkdir xilqəti eyblərdən və əmrazi-misriyyə və mütənəffirədən ari olub... və illa onun üçün qəlblərdə məhəl qalmayıb mətləb müntəfə olur» ...Deyirik: Cənab müəllim, bu nə dilidir? Başlayır acığı tutub cığırmağa: «Bunlar xalis türk dili, lap ana dili, nə olacaq?» Deyirik: a kişi! İnsaf elə, nə bizim analarımızın belə dili var, nə də nənələrimizin».

Böyük ədib onlarla əsərində dilimizin taleyi ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, əsil vətəndaş mövqeyindən çıxış etmişdir. Dilimizi bəyənməyən: «Bizim obrazovannılar» həmişə, hər yerdə Mirzə Cəlil satirasının hədəfi olmuşdur. Əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın milli dilimizin məktəblərdə tədrisi, qəzetlərdə yeri, təmizliyi və s. taleyüklü problemləri ilə əlaqədar apardıqları mübarizədən danışarkən Şərqi dahi bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun üstündən sükutla keçmək olmaz. Ü.Hacıbəyov istər bədii əsərlərində, istərsə dövrü mətbuatda «Ordan-burdan» və digər başlıqlar altında nəşr etdirdiyi məqalə və felyetonlarında həmişə müqəddəs ideyanın sabitqədəm yolçusu olmuşdur. Böyük bəstəkar dilimizin türk dili olduğunu gözəl bildiyi və onu həmişə məhz belə adlandırdığı kimi dərk edirdi ki, artıq Azərbaycan türkcəsi inkişaf nəticəsində türk dilləri ailəsinə daxil olan müstəqil bir dil olmuşdur. Bu səbəbdən də digər türk dillərindən müəyyən əlamətləri ilə seçilir. «O olmasın, bu olsun» adlı komediyasında Rza bəyin osmanlı ləhcəsində danışğını başa düşməyən məclis əhli onun nitqinə düzgün reaksiya vermir. Həsənqulu bəyin sözləri ilə müəllif öz ideyasını belə açıqlayır: «Deməli, sən bizdən söz istəyirmişsən. Əşi, vallah, mən elə bildim ki, sən nitq söyləyirsən, başa düşə bilmədim».

Məlumdur ki, 1905-ci ildən sonra dilimizin orta məktəblərdə tədrisinə icazə verilmişdi. Amma təcrübə yox idi. Dərsi necə keçmək, haradan oxutmaq, necə oxutmaq kimi problemlər ortaya çıxırdı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Ü.Hacıbəyov 1906-cı ildə «hansı vasitələrilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyik»

başlığı altında üç məqalə nəşr etdirmişdi. Məqalələr «İrşad» qəzetinin 15, 16 və 20 fevral tarixli növrələrində dərc edilmişdir. Burada, o, dilimizi öyrənmək üçün müxtəlif yollar təklif etməklə yanaşı, onun həddindən artıq əcnəbi sözlərlə doldurulub bayağı hala salındığını da göstərirdi. Üzeyirin məqaləsində oxuyuruq: «Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vəqif olan biz Rusiya müsəlmanlarının ana dili sarıdan mən hələ, «obed» eləməmişdim. «Vizitni kartoçka» gəldi ki, madam Pankova səni «veçer»ə «priqlasit» eləyir. Gəlməsən «objaetsya» olar... «dilimizi yuyub» təmizləməkdən ötrü... çaylar, sellər lazımdır...»

Böyük bəstəkar çox düzgün şəkildə dərk edirdi ki, dilin başqa bir dildən söz alması o qədər də təhlükəli deyil. Xalqların iqtisadi və başqa növ əlaqələri onların dillərinin də bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə nəticələnməlidir. Belə bir təsir o vaxt dildə mütərəqqi rol oynayır, dili o vaxt zənginləşdirər ki, zərurət nəticəsində alınsın. Belə sözləri süni surətdə kalka üsulu ilə əvəz etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki süni surətdə yaradılan sözlər dildə işlənməz. Müəllif yazırdı: «Heç bir dil yoxdur ki, onun lüğəti, təbirat və islahati-əcnəbiyyədən ari olmuş ola. Bunun da səbəbi odur ki, hansı dil olursa, olsun, havi (əhatə olduğu – A.B.) olduğu əcnəbi təbirlərin mənasını müsbət surətdə ifadə edə bilən özünəməxsus bir təbiri yoxdur... İndi biz də istəsək ki, «samovar» təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsi ilə ifadə edək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyi ilə təsmiyyə edək. Məsələn, «xudpəz», «xudcuş» və s. və illa «özüqaynayan» desək əvamımız anlamaz. Çünki «Özü» və «qaynayan» təbirləri» əvama məlum olduğundan onun zehmində dürlü-dürlü şeylər zahir edib «samovar» ifadə edilmir. Əvamdan soruşsan ki, «uzaqyazan» nədir, heç vaxt deməz ki, «teleqrafdır» ... Ruslardan dəxi bir çox şəxslər «qaloş» əvəzində «mokros-tun», «zont» əvəzində «dojdooxranilişe» təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin cəmaət tərəfindən qəbula keçmədi».

Göründüyü kimi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, S.M.Qənzadə, Ü.Hacıbəyov kimi

görməli ziyalıların ana dilimizə münasibəti, onun təmizliyi və saflığının qoruması, əcnəbi sözlərin alınması və s. kimi problemlərdəki mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür. Onların hamısı aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, xalqın ən böyük sərvəti onun ana dilidir. Onu «hər cür xari-xəşşədən təmizləmək» (F.Köçərli) hər bir azərbaycanlının müqəddəs vəzifəsidir. Onlar əcnəbi sözlərin hamı tərəfindən eyni mənada işlədildiyi təqdirdə onu süni şəkildə yaradılmış sözlərlə əvəz etməyi zərərli hesab edirlər. Onlar bildirdilər ki, xalq dili heç kəsin iradəsinə tabe deyildir.

Sual və tapşırıqlar №8.

A. *«Əxlaqi-Nasiri»dən verilən parçada nitq mədəniyyətinin hansı sahəsi əhatə olunmuşdur.*

B. *Azərbaycan mütərəqqi yazıçı və ziyalıları dilimizi necə görmək istəyirdi.*

C. *«Əxlaqi-Nasiri»dən verilmiş parçanın məzmununu öyrənin.*

Ə. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan natiqləri.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, dilimiz natiqlik sənətinin demək olar ki, bütün sferalarından qovulmuşdu. Dövlət idarələrində işlədilmir, heç bir ali məclisdə heç bir məruzə azərbaycanca edilmir, bir idarədən başqa birisinə azərbaycanca məktub yazılmır, bank-maliyyə, dəftərxana sistemində dilimiz işlənmiş, ölkəmizin heç bir xarici dövlətlə müstəqil diplomatik münasibəti yox idi, hərbi sahədə isə Azərbaycan dilindən danışmağa dəyməzdi. Bu illərdə ən inkişaf edən natiqlik sahəsi akademik ritorika idi. Bu sahədə Azərbaycan alimləri, demək olar ki, yüksək səviyyəyə qalxmışdılar. Prof. B.Çobanzadə, H.Zeynallı, Əli Nazim, prof. M.Rəfili, prof. Ə.A.Sultanlı, C.Z.Xəndan və başqaları öz akademik mühazirələrini yüksək ritorik səviyyədə qururdular. Sovet dönəmində sovet quruluşunu tərifləmək, sovet vətənpərvərliyini təbliğ etmək icazəsi verilmişdi. Şair və yazıçılar zəhmətkeş kollektivləri qarşısında, habelə müharibə dövründə ordu hissələrində odlu-

alovlu şeirləri – nitqləri ilə dinləyiciləri sovet dövlətini, sovet vətəninə qorumağa ruhlandırirdılar.

Müstəqillik illərində isə natiqlik sənətinin bütün sahələri üzrə ritorik fəaliyyət üçün geniş imkan yarandı. Müstəqillik (1991-ci ildən sonra) illərində Azərbaycanda natiqlik sənətinin yüksək pilləsinə dünyanın bütün siyasi xadimlərini öz kəskin, lakonik, elmi, idraki çıxışları ilə heyran qoyan H.Əliyev oldu.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

1. İctimai-siyasi natiqlik.

- a) *Prezidentlərin inaqurasiya nitqi,*
- b) *Siyasi mövzuda məruzələr*
- c) *Hər hansı toplantıda hesabat məruzəsi, müzakirədə çıxış,*
- ç) *Siyasi mövzuda çıxış (hər hansı bir ölkədə Başqa prezidentin çıxışı),*
- d) *İcmal nitqi – son söz,*
- e) *Mitinglərdəki çıxışlar,*
- ə) *Siyasi təbliğatçıların nitqi. Şüarlar, qanunvericilik layihələri. Parlament mübahisələri.*

2. Diplomatik natiqlik.

- a) *Xarici işlər nazirlərinin çıxışı – mətbuat konfransı*
- b) *Dövlət başçılarının BMT-də çıxışları*
- c) *Diplomatik mübahisə.*

3. Akademik natiqlik.

- a) *Ali məktəblərdə mühazirə oxumaq*
- b) *Elmi məclisdə (konfransda) mühazirə*
- c) *Elmi mövzularda kütləvi mühazirə*
- ç) *Elmi məlumat vermə (elmi hesabat)*
- d) *Elmi mövzuda mübahisə*
- e) *Elmi rəy. Dissertasiya müdafiə çıxışı.*

4. Məhkəmə natiqliyi.

- a) *Prokurorun ittiham nitqi*
- b) *Vəkilin və ya müdafiəçinin nitqi*

- c) *Müttəhimin cinayəti haqqında öz çıxışı*
- ç) *Müttəhimin özünü müdafiə nitqi*
- d) *Şahidlərin dindirilməsi (nitqi)*
- e) *Hakimin nitqi – ittiham hökmü.*

5. Məişət natiqliyi.

- a) *Masa arxasında söylənən təbrik nitqi*
- b) *Matəm mitinqində nitq (ağular)*
- c) *Məişət-müraciət etikətləri*
- ç) *Məişət mübahisəsi.*

6. Bədii axşamlardakı nitq.

- a) *Şair və yazıçı haqqında məruzə – mühazirə-nitq*
- b) *Şair və yazıçının nitqi.*

7. Səhnə nitqi.

- a) *Komik aktyorun nitqi*
- b) *Tragik aktyorun nitqi.*

8. Dini natiqlik.

- a) *Moüzə və xütbə*
- b) *Camedə və kilsədə din xadimlərinin nitqi*
- c) *Surə oxumaq, Quran bağışlamaq, süfrə və ehsan duaları*
- ç) *Axund və mollaların imamların müsibəti haqqında huznlü çıxışı, mərsiyə, sinəcan.*

9. Hərbi natiqlik.

- a) *Hərbçiləri-əsgərləri ruhlandırmaq üçün çağırış nitqi*
- b) *Hərbi and*
- c) *Hərbi nizamnamənin şərh*
- ç) *Komandanların və komandirlərin müxtəlif situasiyalarda çıxışları.*

Bu haqda dildən danışanda bəhs ediləcək.

NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Ritorikanın yüksək mərhələsinə qalxmaq istəyən hər bir natiqin nitqindən aşağıdakı keyfiyyətlər tələb olunur: düzgünlük, aydınlıq, məntiqilik, yığcamlıq, səlislik, zənginlik,

canlılıq, ahəngdarlıq, sadəlik, dəqiqlik, anlaşılıqlıq, inandıra bilmək.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu keyfiyyətlərin bəzisi haqqında ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsindən danışarkən bəhs etmişik. Ona görə də bu keyfiyyətlərin hər biri haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Düzgünlük – Bu, nitqin həm formasına, həm də məzmununa aiddir. Ritorun nitqi elmi və tarixi cəhətdən düzgün olmalı, heç bir təhrifə, yalan məlumatla yer verilməməlidir. Düzgün faktlara və rəqəmlərə əsaslanan ritor inamla danışır və onun sözləri təsirli olur. Formal cəhətdən ritor öz nitqini düzgün qura bilməlidir. Yəni nitqin quruluşu elə olmalıdır ki, faktlar, rəqəmlər, tezislər bir-birini tamamlasın, biri digərinin əsası olsun. Onda ritorun məqsədinə çatmasınınin təmali qoyulmuş olacaq.

Aydınlıq – çıxışa hazırlıq mərhələsindən başlamalıdır. Yəni nitqin forma və məzmunu hələ aksiyadan qabaq ritora məlum (aydın) olmalıdır. Nitq zamanı ritor aydın və səlis danışmalı, heç bir əlavəyə yol verməməlidir. Burada natiqin auditoriyanı nəzərə alması çox vacibdir. Yəni eyni mövzuda bir auditoriyada nitqin anlaşılırsa, başqasında başa düşülməyə bilər. Ona görə də dildən əlavə fikir özü aydın olmalıdır. M.Qorki haqlı demişdir: «Elmə bir aydın fikir yoxdur ki, onu adi dillə ifadə etmək mümkün olmasın». Bir neçə məsələni eyni vaxtda bir-birinə qarışdırıb demək də nöqsandır. Onda dinləyici ritorun fikrindən, danışığından özü üçün heç nə hasil edə bilməz.

Nitqdə aydınlıq həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Məlumdur ki, Musa Peyğəmbər uşaq ikən dilini yandırmışdı. Rəbbi tərəfindən ona vəhy gələndə ki, Firona və onun adamlarına Allahın birliyini anlatsın, o Rəbbinə demişdi: «Ey Rəbbim, Peyğəmbərliyi yerinə yetirməyə qadir olmaq, Fironla danışmağa cürət etmək üçün və bu yolda bütün məşəqqətlərə tab gətirə bilmək üçün köksümü açıb genişlət, işimi yüngülləşdir. Dilimdəki düynü aç, pəltəkliliyimi götür ki, sözümlü yaxşı anlasınlar. («Qurani-Kərim», Taha surəsi, ayə 25, 26, 27, 28) .

Məntiqilik - Bu haqda ritorika ilə məntiqin əlaqəsindən bəhs edərkən məlumat vermişik. Ritorun danışığından mütləq məntiqi nəticə çıxmalıdır. Yoxsa dinləyicilər bütövlükdə nitqə qiymət verməzlər.

Yığcamlıq nitqin əsas şərtlərindən biridir. Doğrudur, əlavə məlumatlar dinləyicinin o sahədəki biliyini artırır. Amma ritorun çıxışının effektini azalda bilər. Məsələn, insan əxlaqı haqqında danışan bir adam tarixdən çoxlu hekayət və rəvayətlər danışa bilər. Onda dinləyici bu hekayət və rəvayətlərin məzmununu içərisindən çaşıb qalar, ümumi mövzudan nəticə hasil edə bilməz. Şərqdə bu çox dəbdə idi. Hər bir natiq (vəzir, xatib, vəkil və s.) hər hansı bir mövzu ətrafında uzun-uzadı danışır, çoxlu hekayət və rəvayətlərlə fikirlərini bəzəyir və özlərinin məlumatlı olduqlarını sübut edirdilər. Unutmaq olmaz ki, həmin adamlar bir mövzunu zaman məhdudiyəti qoyulmadan şərh edirdilər.

Səlislik – Bu haqda demək olar ki, bütün mütəfəkkirlər fikir söyləmişlər. Əsl ritorun nitqi bulaq suyu kimi şəffaf və təmiz olmalıdır. Yad element nitqi elə korlayır ki, elə bil təmiz, dupduru bulaq suyuna zibil düşmüşdür. Dili səlislikdən çıxaran elementlər hansılardır?

a) Yersiz-lüzumsuz alınma sözlər. Bu bir azərbaycanlı olaraq bizdə qeyri millətlərə nisbətən daha çoxdur. «Köçürmək» əvəzinə «evakuasiya edilmək», «baxış keçirmək» əvəzinə «monitorinq keçirmək», «nüfuz» əvəzinə «pristij» və s. «Ölülər» əsərindəki Şeyx Nəsrullahın dili dediklərimizə sübutdur.

b) Dialektizmlər. Doğrudur, dialektizmlərin hamısı Azərbaycan dili qanunları əsasında yaranmışdır. Amma onların hamısı ədəbi dilə keçə bilməmişdir. Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə üsulu ilə yarandığından çoxlu dialektizmlər bu meyardan (seçilmədən) kənarda qalmışdır. Bu səbəbdən də dialektizmlərin çoxu ədəbi dildə anlaşılmır. Prof. H.Ə.Həsənovun fikri ilə tam razılaşmaq olar. O yazır: «Ədəbi nitq dialektizmləri tətbiq edən bədii söz ustaları yaratdıqları obrazların dilində məhəlli elementlərindən istifadə etməkdə məqsədi bir yerdə yaşayan insanların nitq koloritini yaratmaq üçün istifadə edir. Məhəlli

elementlərə o vaxt yol verilir ki, əvvəla, əsərdə bədii məqsəd güdülür. Bu, əsasən, müəllifin nitqinə yox, obrazların nitqinə tətbiq olunur, ikincisi, bədii üslubdan kənar arzu olunmaz elementlər kimi görünür. Göstərilən haldan başqa, onlar müşahidə predmeti olur. Elmi məqalənin izahatında və ya jurnalistin yazısında lüzumsuz, əcnəbi sözlərin işlədilməsi bağışlanılmazdır. Bu barədə görkəmli ədəbiyyatçılar, mədəniyyət xadimləri və ictimai həyatda nüfuzlu elmlərin nümayəndələri dəfələrlə öz etirazlarını bildirmişlər.

Dialektizmlərin ədəbi nitqdə işlədilməsi və tətbiq olunması mümkündür. Azərbaycan həyatını, kəndini təsvir edən, milli kolorit yaradan hər bir yazıçı əsərində dialekt sözlərinə müraciət edir, dialekt leksikası işlədir. Bədii nitqdə dialektizmlərin işlədilməsinə çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Şoloxov Şukarya baba və ya Melexovun real obrazını yaradarkən Don kazaklarının nitqinə müraciət etməsə idi, bəlkə də milli koloritli, yadda qalan obrazlar yarada bilməzdi, çünki, əvvəla, bədii əsərdə yerli sözlər bədii məqsədəuyğunluğun tələbinə görə işlədilir. Bu sözlər müəllif nitqində yox, obrazların nitqində öz əksini tapmışdır. İkincisi, bədii üslubdan kənarında dialektizmlərin işlədilməsi arzu olunmazdır. Çox təəssüf ki, elə ziyalılar var ki, onlar öz nitqlərində əcnəbi sözlərdən, dialektizmlərdən, loru sözlərdən, jarqonlardan bol-bol istifadə edirlər. Belə ziyalıların nitqini «ədəbilikdən uzaq ziyalı nitqi» adlandırmaq olar».¹

c) Ritorun nitqini korlayan amillərdən biri də adi sözlər əvəzinə terminlər işlətməsidir. Məlumdur ki, terminlər yalnız elmi ədəbi dildə işlədilir, onun mənasını hamı bilmir, terminlər adi danışqda və ya aid olmadığı elmi mövzuda ağırlıq törədir, nitqi anlaşılmaz edir.

ç) Nitqi zəiflədən, ritoru hörmətdən salan amillərdən biri də onun danışq prosesində «Tüfeyli» sözlərdən istifadə etməsidir. Belə sözlərə misal olaraq: deməli, demək olar ki, türkün sözü və

¹ Щ.Щясянов. Нитг мядянийяти вя цслужийятын ясаслары. В., 2003, сящ. 99.

s. buna bənzər sözləri misal göstərmək olar. Belə sözlərin tez-tez işlədilməsi, ritorun nitqinin keyfiyyətini aşağı salır.

Zənginlik – natiq çıxış etdiyi dilin incəliklərini bilməli, çoxlu söz ehtiyatına malik olmalıdır. Onun nitqində sinonimlər elə işlənməlidir ki, rəngarənglik yaransın, dinləyici yorulmasın. Bu eyni zamanda fikrin daha dəqiq ifadə edilməsinə imkan yaradır. Nitqin zənginliyinin ikinci amili ritorun çıxış etdiyi mövzunu yaxşı bilməsidir. Hər bir natiq əgər 40 dəqiqə çıxış edəcəksə, o həmin mövzuda ən azı 80 dəqiqəlik materiala sahib olmalıdır. Əgər belə olmasa, natiq öz çıxışını uzatmaq məcburiyyətində qalır, lazımsız sözlər, söz birləşmələri, cümlələr işlədəcək ki, bu da mədəni nitqin ən çatışmayan cəhətlərindən biridir.

Canlılıq – ritorun çıxışının canlı olmasını şərtləndirən cəhətlər hansılardır? Avazın dəyişməsi, nitqin tempinin dəyişməsi, jestlər, mimikalar, nəhayət, müxtəlif işarələrlə dinləyiciləri özünə cəlb etmə qabiliyyəti. Bütün hallarda monotonluqdan qaçmaq lazımdır.

Canlılıq məsələsindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, həmişə natiqlə dinləyicilər üz-üzə dayanmır. Məsələn, radioda, televizorda çıxış edən natiq öz nitqini necə canlı etməlidir? Televizorda tamaşaçı bütün jestləri, mimikaları görür, radioda isə bu mümkün deyil. Bu səbəbdən də radio ilə çıxış edən natiqin çıxışında əsas aparıcı onun prosodik vasitələrdən (fonetik imkanlardan) bacarıqla istifadə etməsi olmalıdır.

Ahəngdarlıq – Nitqin ahəngdarlığı ahəng qanununa riayət etmək demək deyil. Doğrudur, ritor bütün çıxışı boyu sözlərinin, söz birləşmələrinin vurğusuna, səslərin uzun və ya qısa tələffüz edilməsinə fikir verməlidir. Bununla belə, ahəngdarlıq dedikdə, nitqdə iki cəhət nəzərə alınmalıdır. Birinci, alçaq tondan başlayıb ucaya doğru getmək; ikinci, faktoloji materialı nitq boyu bərabər paylamaq. Əgər bir natiq əvvəlcə bədii-nağılvari danışır sonradan bütün cümlələrini faktlar və rəqəmlərlə yükləsə, asana alışmış dinləyicilər faktların çoxluğundan usana bilər. Onda ritor məqsədinə nail ola bilməz.

Sadəlik. Bir həqiqət vardır ki, ən çətin problemi sadə dillə izah etmək olduğu kimi, ən sadə problemi də çətin, mürəkkəb dillə izah etmək olar. Əgər bir natiq özü ilə həmkar olan professional auditoriya qarşısında çıxış edərsə, onda o ən sadə məsələni mürəkkəb üslubda çatdırmağa bilər. Əgər ritor öz savadlılığını nümayiş etdirmək istəyirsə, bütün sadə fikirləri mürəkkəb cümlələr şəklində, dolayı ifadələrlə dinləyiciyə çatdırmaq istəyirsə, Bəkir Çobanzadə demişkən, belə natiq heç nə əkə bilmədiyi kimi, əkdüyündən də heç nə biçə bilməz.

Dəqiqlik. Bu anlayış bütövlükə mövzuya aiddir. Yəni ritorun mövzusu dəqiq olmalıdır. Bu dəqiqlik anlayışını içərisində konkretlik də özünə yer tapır. Mövzu natiqin özü üçün dəqiq və konkret deyilsə, o nədən danışacağını bilmədiyi kimi necə danışacağını da bilməyəcək. Bu isə son nəticədə sözlərin, bütövlükdə cümlələrin qeyri-dəqiqliyinə gətirib çıxaracaq ki, bu da danışanla dinləyən arasında anlaşmanı pozacaq.

XƏBƏR (M.Cəlil. «Dirilən adam»).

Bu il qarışıqlıq olduğundan dağa getmək çətin idi. Ancaq yaraqlı, arxalı adamlar getmişdilər. Yaybaşı Bəbir bəy külfəti aparmaq istədi. Qıssanın qılığına girdi:

-Qubaş, istidə əriyirsən, gəl sizi aparım qoyum dağa, gədələrdən də qarovul duran olar... Salman bəyin, Aslan bəyin evi də ordadır. Mən kəndi təkbaşına qoya bilməyəcəyəm. Sizsə də qalmayın, mənim oduma yanmayın, uşaqlar qırılır. Deyirlər bu yay od töküləcək. Aradan çıxın.

Başqa vaxt Qıssa belə bir təklifi bəlkə qəbul edərdi, lakin indi Bəbir bəyin «sancısı»nu yaxşı bilirdi. Ona bəlli idi ki, bəyin aranda qalmasının səbəbi Qumrudur. Qumrunu ərindən təkləyib, ələ gətirmək, özünə arvad eləmək istəyir. Buna görə də ailəni dağa göndərir, başından eləyir.

-Məni bağışlayasan. Cəhənnəmə, gora olsun kənd də, kəsək də, uşaq da! Dağa gedirsən, evini yığışdır apar, getmirsən, yum ağzını, köp yerində. Mən səni başına qoyub getməyəcəyəm!

Bəy Qıssanı yaxşı başa düşürdü. Bilirdi ki, bir az da bərkə salsa, qulağı ayrı şeylər eşidər...

Şam vaxtı dağ athlılarından bir neçəsi qayıtmışdı. Onlar həmişə olduğu kimi yeni xəbərlərlə gəlmişdilər. Bəyin eyvanında xalça salıb söykəndilər. Kabab yedilər, tut arağı içdilər, yemiş kəsdilər. Yemək üstündə şirin söhbətdən də qalmamırlar. Athların deməyinə görə, «ermənidə ermənilik qalmamış, darmadağın olmuşdu. Qırılanın sayı-hesbi yoxdur». Qara Aslanı da vurmuşdular. Kişinin meyidi düzdə tərk olandan sonra tapılmışdı:

-Kisib nə kisib... Bəy, başın üçün, evlər gördüm ki, Nəsrəddin şah əçidi! İpək pal-paltar ayaq alıb gedir. Nə başını ağrıdam, gedənin hamısı yükünü tutdu. Zabitlər qiymətdən ağır, vəzndən yüngül şey götürürdülər. Bizimki elə deyil. Ələ nə gəldi çarpışdırırdıq... Arvad-uşağa çılpalıq gətirmişəm. Alınan kənddə üç gün talan oldu. Əsgər gördüm dalına ağ samovar alıb, bəri qaçırdı, Qızlar nə qızlar, bulağın suyundan içib, alma kimi qızarıblar... Məşədi Cahangir danışdıqca Bəbir bəy qəlyanını tüstülədir, kirpiyini qırpırdı. O, qızlar haqqında eşitdiyini xatırında canlandırdı. Qumru bütün vücudu ilə gəlib gözünün qarşısında durdu. Məşədi Cahangir birdən dikəldi. Yadına düşən qərribə bir şeyi danışdı:

-Kəndi alandan sonra atışma yatdı. Camaat evlərə darışdı, hərdənbir güllə açılırdı. Ancaq hamı çalışır, axtarır, özünü varlı yerə salmaq istəyirdi. Mən girdiyim evdən bir qrammafon götürdüm. Eşiyə çıxanda bir arvad səsi eşitdim:

-A qardaş, müsəlmansan məni də apar! – O, saçı-başı açıq, enlisifət bir qadın idi. Hamı bizdən qorxub qaçdığı halda o, pilləkənlərdən düşüb, mənə tərəf gəldi, dedi: «Mən müsəlmanam, məni əsir gətirmişdilər. İndi üç aydı...» - Baxdım, baxdım, Avazlı Qənbər yadıma düşdü. Eşidibsən ki, onun arvadı dağdan yoxa çıxmışdı? Adını soruşdum, yanılmırdım, Qənbərin arvadı imiş. Yoldaşıma baxdım, o da mənə baxdı. Qadın ayaqlarına düşdü, yalvardı. Onu qaldırdım...

Acığımdan bilmirəm arvadı haçan parçalamışam, doğramışam.

Bu söhbətlər nə qədər qərribə və təzə olsa da, Bəbir bəyi məşğul edə bilmirdi, çünki o çox dalğın idi, gecikmiş və kiflənmiş bir

«eşqin» qoxusu ilə keflənmişdi. Qaynayan samovarın musiqisi altında xəyalata, ehtiraslı düşüncələrə dalmışdı.

Məşədi Cahangir qırğın və talandan danışmış dizinə çırpanda Bəbir bəy diksnir, atılır-düşür, düşmənlərinə meydan oxuyurdu. Bununla guya Məşədi Cahangiri «huş-guşla» dinlədiyini bildirmək istəyirdi.

Məşədi Cahangir Bəbir bəyin Qumruya olan münasibətini yaxşı bilirdi, lakin üzə vurmurdu. Ona görə də bəy üçün ən qiymətli bir xəbəri danışmaq istəyirdi. Yeni həvəslə dil açdı, diz çöküb danışdı:

-Rəncbərin də ki, başına sadağa oldu. Ermənilər öldürdülər.

-Həə... Belədir. Dünyanın işi...

Məşədi Cahangir anlatdı ki, bu xəbər bəyə çatmadı. Onu ayılmaq üçün bu kifayət deyilmiş. Sual verdi:

-Nə belədir? Dünyanın hansı işini deyirsən?

-Hər işi dana, ay sağ olmuş!..

-Heç bildin ki, nə dedim?

-Nə dedin? Müsəlmanın işini demirsənmi?

-Bir qulağın məndə olsun, a Bəbir, gör sənə nə deyirəm: Qədiri də öldürüblər!

Bəbir bəy qaşlarını çatdı. Ona tərəf əyildi. Qəlyan əlindən düşdü:

-Necə?

-Qədiri ey!.. Qədir tərəfindən başın sağ olsun... Allah sənə səbir versin! Necə olsa nökərin idi!

Bəyin qara və çuxur çöhrəsini gülüş işıqlandırdı. Bir az da Məşədi Cahangirə tərəf əyildi...

-Qədiri ha? Belə bizim bu Qumrunun əri!..

-Özüdür, həmin Qumrunun əri!..

Məşədi Cahangir son sözlərini mənalı əda ilə bitirdi. !Qu...mru...nun... əəəəri!»

-Qədiri?

-Qədiri!

-Öldürüblər?

-Canını da alıblar!

-Gavur?

-Lap gavur, kirvələr!

-Dağda?

-Yox, yolda. Carçı dərəsində üç erməni tutduq. Qədirin başbiletini onların cibindən çıxdı. Görünür, dağa gedəndə soyub öldürüblərmiş... Qorxma, onun qanını qardaşın yerdə qoymazdı. Sənin cövrünü hər yerdə lələşin çəkib, çəkəcəkdir!

Məşədi Cahangir danışa-danışa qatarının altındakı ciblərini qurdaladı. Çəkməsinin boğazından qana bulanmış bir kağız çıxarıb ortalığa tulladı. Bilet müqəddəs bir şikayətkimi göründü. Yazıları sürtülüb oxunmaz olmuşdu. Bəy bileti əlinə alanda qorxu hiss etdi. Qanlı vərəqlər quruyub kardona dönmüşdü. Qədirin bulanmış sürətində ölümün iti dırnaqları iz buraxmışdı. Anı bir xəyalatdan sonra Bəbir bəyin gözləri parıldadı. O özündə qərribə bir sevinc hiss etdi. Qalxıb Məşədi Cahangirə bir boşqab yaylıq üzüm gətirdi:

-Bağban qızına sovqat gəlib. Səndən əziz hansı qonağım yeyəcək? Döşə! Döşə getsin, sənin kimi igidə halaldır!

Qarı döyüldü. Qənbər tövşüyə-tövşüyə içəri girdi. Məşədi Cahangirə əl verdi. Xoş-beş eləməmiş onun alnından öpdü:

-Daha rahat yataram. Şortu qızının kələyini kəsdinmi? Əlinə dönüm. Mənim namusumu qorumusan, qeyrətinə əhsən! Elə bil dünyanı mənə bağışladın. – O, Məşədi Cahangirdən cavab gözləmədən Bəbir bəyə çevrildi: - Gördün ki, a bəy, gördün ki, sənə deyirəm qoymaram, qoymaram mənim arvadım... - Cümləni bitirmədən çal papağını yerə çırpıb, ürəkdən nə isə demək istəyirdi. Papağın küləyinə çırağ söndü. O, cümləsini qaranlıqda bitirdi: - Bu namus mənə haram olsun, əgər Məşədi Cahangir olmasa da, özüm tapıb, tikə-tikə doğramasaydım. Mənə Avazlı deyirlər. Ürəyimdə Əli qanı var.

-Bəy təsdiq etdi:

-Sən o pəhlivansan ki, girdin bağa, şəhid eylədin əlli min qurbağa.

Məşədi Cahangir güldü:

-Yox, aşna, bu masxara oldu! Şüşəkiyə qoydun məni lap!

Qonaqlar gedəndən sonra Bəbir bəy özündə yeni qüvvə, lap cavanlıq həvəsi duydu. Qalxıb aftafa-ləyən istədi. Yuyundu. Çuxasını geyindi. Gümüş toqqasını bağladı. Boğazlı çəkməsini ayağına çəkdi. Saat zəncirini döşünə taxıb, evdən çıxdı.

Qədirin vay xəbəri çoxdan alçaq daxmanı titrətmişdi. Qumru bunu eşidəndə ürəyi döşündən çıxıb daşa dəydi. Elə bil ki, onu dərin dənizlərin dibinə atdılar, uca dağları üzərinə yıxdılar.

O, sevgilisinin adını çəkir (indiyə qədər o, ərinin adını çəkməmişdi), vəfalı yoldaşının dalınca leysan kimi yağırı. Uşaq da döyükcüb qalmışdı. Anası heç belə eləməzdi. Heç onun bu qədər çırpındığı yox idi. Qumrunun kədəri fəlakətindən ağır idi. O, ölüm arzulayır, lakin tapa bilmirdi. Dağlar daş olub qəlbindən asılmış kimi, ağır nəfəs alırdı.

«Sağlıqla qal. Uşaqdan muğayət ol!...!»

Uzaq deyil. Dörd ay əvvəl şirin ailə həyatından ilk dəfə ayrılan cavan atanın son tapşırığı bu olmuşdu: «Faxirədən muğayət ol!.. Başına dönüm, Faxirədən muğayət ol, ağlamasın».

Bunları xatırladıqca Qumru ağlayırdı. Nisgil, kədər, məhəbbət, yoxsulluq!

Qumrunun həyatını təşkil edən məzmun bunlardı. Aclıq da, ehtiyac da unudulmuşdu. Uşaq anasının boş və solğun döşlərini sorub ağlayır, ağlayıb sorurdu.

Bu matəm xəbəri kənddə heç nəyi dəyişmədi. Heç kəsə təsir etmədi. Yalnız «millət», «vətən» şüarı çəkərək, sağa-sola çapıb gedən atlılar Qumrunun naləsini eşidib, dodaq büzür, lağa qoyurdular.

Qumrunun dağdan ağır xəbərini duyan Məşədi İslam isə heç bir şey edə bilmirdi. Onun qardaş qədər əziz olan sevgili yoldaşı, sirdaşı əlindən getmişdi. O, Qumrudan az matəm tutmurdu. Arvadı Tellini götürüb, Qumrunu ovutmağa gəlmişdi.

Bu axşam Telli yemək bişirib gətirmişdi. Uşağı özü saxayıb, Qumrunu rahat buraxmaq istəyirdi. Bəbir bəy Sarıqlı molla ilə başsağlığına gəlmişdi. Oturan kimi molla fatehə çəkdi. Hamı dodaqlarını tərptədi. Bir xeyli sakitlik oldu. Heç kəs dinmir, başqasını eşitmək istəyirdi. Bəy «göydəndülmə» xoşbəxtliyini

gizlətmək üçün qaşqabağını sallayır, özünü qüssəli göstərmək istəyirdi. Hələ mümkün olsa, kirpiklərini sıxıb, bir-iki damcı yaş da axıtmağı arzulayırdı. Bu, Qumrunun xoşuna gəlirdi.

Boynunu çiyinə qoydu, dəsmalını çıxarıb, ağzında saxladı. Yerə baxa-baxa, ağlayanlar kimi öskürdü, burnunu çəkdi. Sarıqlı mollaya elə gəldi ki, bu ailənin matəmi bəyə də təsir etmişdir. Ona görə sözünü saxladı, çubuğu sorub, tüstüsünü birdən püskürdü. Bir az da gözlədi, dizi üstə çöküb dilləndi:

-Qızım, qüssə elmə. Allah özü buyurub: külli nəfsin zaiqətil-movt. Qədir kafirlər əlində, din yolunda ölüb, deməli, şəhid olub. Ruhu cənnətdə ağalarımız ilə bahəmdir. Huri-pərilərnən həmsöhbət olub. Sən də ürəyini toxtat. Səbr elə. Balasının başı sağ olsun!

Bəy onu tamamladı:

-Nə olub qüssə eləyirsiniz... Qədir ölüb, biz ki varıq. Onun əyalının namusu bizim namusumuzdur. Millət yolunda ölənə can qurban elərik. Qoymarıq bir qırıq da korluq çəkəsən. Qumru xanım, heç vecinə də alma. Nə olub bəyəm, nə qədər canımızda can var, sizin qulluğunuzda...

Molla bəyin sözünə qüvvət verdi:

-Əlbəttə, əlbəttə! İslam deyilikmi!..

Bəy ifadəsini dəyişdi:

-Kişi çox qeyrətli kişi idi. Onun adı dillərdə qalacaq, çünki millət yolunda...

Sual və tapşırıqlar №9.

A. *M. Cəlalin «Dirilən adam» romanından verilmiş parçada natiqlik sənətinin hansı cəhətləri vardır?*

B. *Həmin bədii parçanı natiq kimi oxuyun.*

C. *Natiqlik sənəti haqqındakı aforizmləri ritorikanın sahələri üzrə qruplaşdırın.*

Ç. *Onların məzmununu yadda saxlayın.*

D. *Özünüz bəzi aforizmlər düzəldin.*

NİTQİN FORMALARI

Nitqin şifahi (dialogi, monoloji), yazılı və daxili (lal) növləri vardır. Şifahi nitq haqqında yuxarıda bəhs etdik. Yazılı nitq isə bilavasitə yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bu, daha çox dilin funksional üslublarına aiddir. Kitabın sonunda yazılı nitqin növləri haqqında məlumat veriləcək və ən zəruri əməli yazılar haqqında ayrıca bəhs edəcəyik. Yazılı nitqlə şifahi nitqin hansı fərqləri var?

1) Şifahi nitq ani şəkildə deyilir, yazılı nitq isə düşünülərək nisbətən aşağı sürətlə yazılır.

2) Şifahi nitq üzərində düzəliş aparmaq olmaz. Çünki o artıq deyilmişdir. Yazılı nitq üzərində düzəliş aparmaq mümkündür.

3) Şifahi nitqdə əsas rolu prosodik vasitələr oynayır. Yazılı nitqdə həmin vasitələri durğu işarələri, bəzən isə transkripsiya işarələri əvəz edir.

4) Şifahi nitqdə ritorun dayanıb növbəti cümləni düşünməsi mümkün deyil. Bu arzu olunmazdır və dinləyicinin diqqətini yayındırır. Yazılı nitqdə isə ritorun buna imkanı vardır.

Daxili (lal) nitq.

Daxili nitq daha sərbəstdir. Çünki səni nə eşidir, nə də yazdığını oxuyurlar. İlk baxışda bu sərbəstlik nitqin hər cür - vulqar sözlər, jarqonlar, dialektizmlər, arqolar işlətmək mümkün olduğunu göstərir. Amma nitq mədəniyyətinin sirlərini bilən mədəni adam heç vaxt öz daxili nitqində belə sözləri işlətməz. Daxili nitq zamanı insan sanki özü ilə dialoqa girir, öz hərəkətləri haqqında özü ilə müzakirə aparır.

NATIQLIK SƏNƏTİ HAQQINDA AFORİZMLƏR

1. Natiqlik sənətinin məqsədi inandırmaq yox, hər bir konkret halda inandırma üsulu tapmaqdır (Aristotel)

2. Bütün hallarda nitq canlı orqanizm kimi qurulmalıdır: Onun bədəninin başı və ayağı olmalı, gövdəsi və qurtaracaqları bir-birinə uyğun olmalı və bütövü yaratmalıdır (Əflatun, e.ə.V-IV əsr)

3. Əsl natiq odur ki, hər hansı bir məsələni səriştəli, işini bilərək, düzgün quruluşda, icra vaxtı ləyaqətini saxlayaraq izah etsin. **(Siseron)**

4. Bəlağətli nitqin son məqsədi adamları inandırmaqdır. **(Cufferild, Filipp, XVIII əsr ingilis yazıçısı)**

5. Bəlağətli nitq insan qəlbini riqqətə gətirən, ona öz ehtiras və həyəcanını keçirən, ona anlayışlar obrazları verən vergidir. **(Speranski. Rus dövlət xadimi, XVIII-XIX əsr)**

6. Bəlağətli nitq hər hansı bir şey haqqında gözəl danışmaq və bununla başqalarını öz fikirlərinə tabe etməyi bacarmaq sənətidir. **(Lomonosov)**

7. Məntiq yarımçıqlığı, günəş şamın alovunu qəbul etmədiyi kimi qəbul etmir. **(Viktor Hüqo)**

8. Şeir hər yerdə dühanın ilk övladı və bəlağətli nitqin ilk müəllimi olmuşdur. **(Volter, XVIII əsr, fransız yazıçısı)**

9. İnsan yalnız öz fikirlərində azad ola bilər. **(Haydeqqur, alman filosofu)**

10. Nitq heyrətamiz vasitədir, o qədər agah olmalıdır ki, ondan istifadə edəsən. **(Hegel)**

11. Sirrin gücü – yaradıcı qüvvədir... Yaxşı yaşamaq üçün, yaxşı düşünmək lazımdır. **(Rerix, rus rəssamı)**

12. Söz – insanın ən böyük silahıdır. O danışanı özünə aludə etdiyi kimi, başqalarını da öz parlaqlığı ilə kor edir. **(Koni A.F.)**

13. Deyilmiş fikri təkrar etmək yalandır. **(Tyutisev, rus şairi)**

14. Yalan – pis və şər işlərin ən müasir, ən aktual formasıdır. Aldatmağın fenomenologiyası, onun fəvqəladə müxtəlif və zərif formasıdır. **(Baxtin, filosof)**

Düşüncəsiz sözlər kimə gərəkdir?

Kim belə sözləri dinləyəcəkdir? (Nizami)

Söz deyən gözləyə gərək əndazə,

Nəinki əqlinə gələnə yazə. (Q.B.Zakir)

Yalan kürsüyə mindirir qəmi

Ac eyləyə bilməz doğrunu isbat. (Q.B.Zakir)

Az danışginən, olginən xamuş

Etmə aləmə sirri eşqi faş. (Nəbati)

*Gərdun Cəfayə raqib, bəri kəs iltihatın,
Ta olmasa məhəbbət, xoş gəlməz ixtilatın. (Nəbati)*
*Xəlq nə bilsin sənin ürəyindən keçəni,
Söylədiyən sözlər ilə tanıyacaq o səni. (Bakıxanov)*
*Qurana bax genişsə də mənaları, məzmunu
Beylə sinlə başlayaraq bitir yaxşı bil bunu. (Bakıxanov)*
*Cəzadan təqibdən olmadan azad
Bəzən sözlərini söyləmə çılpaq,
Asta ol, özünü daim gözlə sən,
Acı sözünü də de xoş sözlə sən. (M.Ş.Vazeh)*

III FƏSİL.

FONETİKA

Hər hansı bir dilin istər nəzəri cəhətdən, istərsə də praktik cəhətdən öyrənilməsi fonetikadan başlamalıdır. Yeni fənnin tələbinə görə, dil sisteminin bütün mövzuları nitq mədəniyyəti ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Bu, fənnin tədrisini yeni istiqamətdə aparmağı tələb edir. Bu fənnin tələbinə görə, dilin hər hansı bir vahidinin linqvistik xarakterini, hər hansı bir qanun və ya kateqoriyasını elmi şəkildə, dərinləndirən öyrətmək tələb olunmur. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birinci, bu fənni (Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti) keçənlər artıq Azərbaycan dilini praktik şəkildə bilir. İkinci, onlardan heç vaxt Azərbaycan dilinin elmi əsasları soruşulmayacaq, üçüncü bu fənn tələbələrə dilin problemləri ilə bağlı nitq mədəniyyəti məsələlərini öyrətməyi tələb edir. Buna görə də Azərbaycan dili artıq «Müasir Azərbaycan dili» fənni səviyyəsində deyil, praktik səviyyədə tədris edilməlidir. Belə bir tələbi yerinə yetirmək üçün əsas fikri dilin elmi problemlərinə deyil, daha çox mədəni danışığ, ünsiyyət məsələlərinə vermək lazım gəlir.

İşin belə qurulması asan və qanunauyğundur. Çətin məsələ odur ki, hər bir dil problemini ritorika ilə əlaqələndirmək lazım gəlir. Doğrudur, bir sıra hadisələri bilavasitə ritorika, bəlağətli üslub ilə əlaqədardır. Amma dilin bütün sistemini ritorika ilə əlaqələndirmək çətinidir. Deyək ki, tabeli mürəkkəb cümlənin növləri tədris olunur. Burada ritorika ilə bağlı cəmi bir-iki söz demək olar. Belə olduqda natiqlik sənəti (ritorika) sistemli şəkildə öyrənilə bilmir. Buna görə də dilə aid verilən hər bir mövzudan sonra natiqlik sənətinin sahələrinə – növlərinə aid bir mövzu verilir. Sonra verilmiş parça üzərində ritorik və linqvistik təhlil aparılır. Ona görə də əvvəlcə yuxarıda verilmiş natiqlik sənətinin növləri və sahələrini hər hansı bir linqvistik problemdən sonra verəndə müəyyən uyuşma olmaya bilər.

FONETİKANIN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ

Ümumi dilçilikdən məlumdur ki, fonetika dilçiliyin əhəmiyyətli bir bölməsi olub, dilin səs sistemini, səs qanunlarını öyrənir. Fonetika səsin akustik fizioloji cəhətlərini, ictimai mahiyyətini, səslərin dəyişməsi qanunlarını, səs-fonem problemini, vurğu, intonasiya, heca, fonetik hadisə və qanunları öyrənir. Azərbaycan dilinin fonetikasi bütün bu problemləri Azərbaycan dili materialı əsasında öyrənir.

FONETİKANIN NÖVLƏRİ

Danışiq səslərinə fonemlərə yanaşma metoduna görə fonetikanın aşağıdakı növləri vardır:

1. Təsviri fonetika. Adından da görüldüyü kimi, təsviri fonetika dilimizin müasir vəziyyətindəki səs sistemini öyrənir. Təsviri fonetikanın əhəmiyyəti, ümumiyyətlə, fonetikanın dil sistemindəki yeri deməkdir. Dilimizin müasir dövrdə səslənməsindən tutmuş, fonetik hadisə və qanunların tədqiqinə qədər bütün məsələlər təsviri fonetikanın üzərinə düşür. Bəzən təsviri fonetikada hər hansı bir səsin, səs kompleksinin necə dəyişdiyini öyrənmək lazım gəlir. Bu zaman fonetikanın ikinci növü – tarixi fonetika dəqiqləşdirməyə kömək edir.

2. Tarixi fonetika – Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi dilimizin keçirdiyi tarixi prosesləri əks etdirir. Məsələn, Dilimizin tarixində işlənmiş sağır nun deyilən bir səs müasir ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Əslində bu «sağır nun»un (1-6) işlənməsi bir sıra məsələlərdə aydınlıq yarada bilər. Məsələn, indi deyəndə ki, *atanı gördüm* məlum olmur ki, ikinci şəxsin atasını görmüşəm, ya ümumiyyətlə ata adlanan adamı. Və yaxud, deyəndə ki, *əlinə nə olub* müəyyən olmur ki, sənin əlinə, ya onun əlinə nə isə olub. Buna görə də **sağır nun** indi qalsa idi, belə anlaşılmazlıq olmazdı. Tarixi fonetika dilin səs tərkibində gedən inkişaf və dəyişikliyi öyrənir. Buna görə də bu fonetikanın

obyekti müasir dil ola bilməz. Bu fonetika öz tədqiqatını tarixi-yazılı abidələr üzərində aparır. Tarixi fonetika bəzən dildə müəyyən səsdəyişmələrini aşkar edir. Belə aşkarlamaları təsdiq etmək üçün qohum dillərə müraciət etmək lazım gəlir ki, bu da fonetikanın 3-cü növünü zəruri edir.

3. Müqayisəli fonetika. Müqayisəli fonetika həm dilimizin dialektlərini müqayisə yolu ilə, həm də qohum dillərin fonetik tərkibinə müraciət etməklə öz tədqiqatını aparır. Məsələn, B-M (bən-mən, kimi-kibi) d-t (daş-taş), t-s (dutsaq-dustaq). Belə səs dəyişmələrini Azərbaycan dilinin fonetikasına ilə türk və tatar dillərinin müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirmək olur.

4. Fizioloji fonetika. Fonetikanın bu növü öz qənaətlərini fiziologiyadan alır. Çünki səs cihazı (ağciyər, bronxlar, dil, dilçək, dodaqlar, dişlər, burun boşluğu və s. fiziologiyanın tədqiqat sahəsidir. Bu orqanların köməyi ilə insan səs çıxara bilir. Amma fizioloji fonetika insanın çıxara bildiyi bütün səsləri deyil, ictimai səsləri, onların akustik fizioloji xüsusiyyətlərini öyrənir. Fizioloji fonetika səsi yaranması və tələffüzü ilə yanaşı, səsin eşidilməsi, analiz edilməsi və mənalandırılması prosesini də öyrənir.

5. Təcrübi-eksperimental fonetika. Bu fonetika Azərbaycan dilçiliyində ən gənc sahədir. Səsin akustik keyfiyyətləri: tembr, tezliyi, səs dalğasının uzunluğu, dalğanın amplitudası və s. kimi cəhətləri xüsusi cihazlar (assiloqramlar, kimoqramlar və s.) vasitəsilə öyrənilir. Təcrübi fonetika əslində özünün bütün məlumatlarını fizikadan alır. Məsələn, səs dalğasının tezliyinin onun amplitudası ilə düz, dalğa uzunluğu ilə tərs mütənəsb olması ($T = h/s$) məlumatını fonetika fizikadan almışdır.

HEKAYƏTİ-TƏZVİCİ – ZÜLEYXA MƏA YUSİF – ƏLEYHÜSSƏLAM.

*Yenə endi Cəbrail bir gəz yerə,
Həqq-çələbdən Yusifə salam verə.
Nə ki, əmr etdisə rəbbül-əlmin,
Yusifə bir-bir xəbər verdi əmin.
Aydur: - ya Yusif, salam eylər çələb,*

Züleyxayi əsirgəyəsen, qılasan tələb.
Xaliqə yəlvardı çünkim ol xatun,
Dinləsün imdən gerü Züleyxa sözü.
Ol ki bicarə yanər yaqdi özin,
Rəva qıldı xaliq anun hacətin.
Züleyxanun sözün xilafın etməsün,
Söhbətin qırnağımın tərək etməsün.
Yusif aydur: - eşid, ya Cəbraili-həqq,
Ki olursun daima həqdən səbəq.
Bu əmr kimdən gətürdür, sorum sana.
Budur bən sana edəcəgüm sual,
Könlümə həm bir əcəb gəldi sual.
Gözsiz olmuş, həm qocalmış ol fəqir.
Hüsnü halı qalmamış, olmuş həqir.
Yigid ikən necə yaraşür qari,
Bu fikirdən könlümi qılsun bəri.
Xaliqüm lütf eyləyə böylə buni,
Bu fikirlər heyran eylədi bəni.
Necəsin, andən təmənnə edəyim,
Şimdi bən anı ki necə alayım.
Gəl kərəm eylə, əman, ey cəlil,
Dön gerü var həzrətə, ya Cəbrail.
Yenə vardı Cəbrail ol həzrətə,
Kim Züleyxa məqsudlərinə yetə.
Nə ola kim, sən anı bilməyəsin,
Dərdə layiq dərmanın qılməyəsin.
Dedi: -ya həqq, sana nə cümlə nihan?!
Aşkardür yanında cümlə əyan.
Həqq əmr edir Cəbrailə: gerü var,
Göstərüm bən ana hüsnü-səvar.
Züleyxayi Yusif gətirsün yaninə,
Qüdrətimü göstərüm bən anə.
Əl götürübən Yusif qılsun dua,
Ol nəbidür, duasi ərşə ağa.
Cəbrail gəldi, Yusifə söylədi,

*Nə ki həqq buyurdisə, şərh eylədi,
Züleyxayi Yusif ol dəm götürür,
Xəlvət olubən qəmu xəlqi sorur.
Cəbrail ilə Yusif andə turur,
Züleyxayə Cəbrail qanadin urur.
Çünki Yusif andə dua eylədi,
Duasin həqq-çələb qəbul eylədi.
Çünki Cəbrail qanadi doqunur,
Züleyxanun görməz gözi ol dəm görür.
On iki yaşında qızıoğlan olur,
Yusif anı görübən heyran olur.
Ol yanaqlar bağıra dönmiş idi,
Ol tənə kim, qəpqrəə olmuş idi.
Açıldı yanağı gülləri gerü
Zahir oldu yenə bülbüllər uru.
Yenə boyi incə dalə bənzədi,
Qaşları dəxi hilalə bənzədi.
Baqdı Yusif, gördü Züleyxanun yüzün,
Ah edübən atdı təxtindən özin.
Yusif aydur: - ya Züleyxa, söyləgil,
Sən bana razı olurmisən, degil.
Züleyxa aydur: - razı oldum bən sana,
Necə lütf etdi çələbüm, gör bana.
Yusif aydur: - uşbu saət durunuz,
Maliki bunda bana çağurunuz.
Gələ, nigah eyləyə bunu bana,
Kim nigah ilə ola övrət bana.
Xoş dügün eyləyib girə gərdəgə,
Züleyxa ilə kim, muradinə irə.
Züleyxa bustan oldu, Yusif bağban,
Şaftalü döşürdülər durmayuban.
Dəxi gülüstanə uzadur əlin,
Gah güllər ilə gah sünbülün.
Gah Züleyxa Yusifi tutar, urur,
Nələr etdün buna deyübən sorur.*

*Bən dəxi bu gecə heyfüm alayım,
Baxçə xəlvət, sana nələr qılayım.
Sübhə dəkin ikisi oynadilər,
Bir-birindən xoş muradin aldilər.*

Sual və tapşırıqlar №9.

- A.** *Bu parçada tarixi müqayisəli fonetika elementlərini tapın.*
- B.** *Müasir dilimizin fonetik sistemi ilə müqayisə edin.*
- C.** *Mətn üzərində linqvistik və ritorik təhlil aparın.*
- Ç.** *Mətn ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAİT VƏ SAMİTLƏR SİSTEMİ

Dünyada bizdən asılı və asılı olmayaraq milyonlarla səs baş verir. Bu səslər akustik, melodik və fonetik deyə üç qrupa bölünür. Akustik səslər fiziki-təbiət səsləridir ki, bunları fizikanın akustika bölməsində öyrənirlər. Melodik səslər isə davamlı səslər olub, bir-birinə qoşularaq musiqi səsləri yaradır. Dünya melodik sistemində cəmi 7 səs vardır ki, onlar həndəsi çoxluqlar və ardıcılıqlar şəklində bir-biri ilə birləşərək, biridigərinə bənzəməyən musiqilər yaradırlar. Fonetik səs isə ictimai məna daşıyan səslərdir ki, bu səslərin birləşməsindən semantik-linqvistik məna yaranır. İnsan yalnız fonemlərlə danışib bir-birini başa düşür. Azərbaycan dilində olan bütün fonemləri sait və samit olaraq iki qrupa bölürlər.

Sait səslər. Görkəmli dilçi alim Ə.M.Dəmirçizadə sait səslər haqqında yazırdı: «Ağ ciyərdən gələn hava axını gərgin vəziyyətdə olan səs tellərinə toxunub rəqslənmiş dalğalar şəklində səs çıxırından ağız boşluğuna keçir və avaza (musiqili tona) çevrilir. ...Belə avazlar xüsusən ağız boşluğunda əlavə avazlanma ilə rənglənir və bu yolla da müxtəlif saitlər yaranır. ... Ağız boşluğunda dilin müxtəlif vəziyyətdə olması – önə uzanması, arxaya çəkilməsi, yuxarı qalxması, dodaqların az və ya çox açılması, dairəvi şəkil alması və daha bir sıra hallar

saitlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Məhz buna görə də saitlərin təsnifində dilin və dodaqların iştirakı əsas əlamətdar ölçü vahidləri kimi nəzərə alınır.»¹ Dəmirçizadə saitlərin təsnifi üçün 6 prinsip təklif edir. Biz iki prinsip üzrə sait səsləri təsnif edəcəyik: **1) Dilin üfiqi vəziyyətinə görə; 2) Dodaqların vəziyyətinə görə.**

1) Dilin üfiqi vəziyyətinə görə saitlər üç qrupa bölünür:

Dilönü saitlər: *a, ö, i, ü (incə)*

Dilarxası saitlər: *a, ı, o, u (qalın)*

Dilortası sait: *ə (incə)*

2) Dodaqların iştirakına görə saitlər iki qrupa bölünür:

Dodaqlanan: *o, u, ö, ü*

Dodaqlanmayan: *a, ı, i, e, ə.*

Dilimizdə sait səslərin çoxluğu onu melodik və xoşavaz etmişdir.

Azərbaycan dilində samit səslər daha çoxdur. Azərbaycan dili samitləri (23 samit) də 7 prinsipə görə təsnif olunur. Amma bizim məqsədimiz dilimizdəki bütün samit səslərin xarakteristikasını vermək deyil. Ona görə də tək-cə səs tellərinin iştirakına görə onların təsnifini verməyi məqsəduyğun sayırıq. Bu cəhətdən samit səslər cingiltili və kar olaraq iki qrupa bölünür.

Danışıq zamanı səs telləri kipləşir, səs kanalı daralır, beləliklə cingiltili səslər meydana gəlir. Səs telləri az gərildikdə, hava axını onların arasından keçərək ağız boşluğuna daxil ola bilir. Bu zaman kar samitlər yaranır. Bundan əlavə ağızda tonun küyə üstün gəlməsi ilə sonor səslər yaranır. Beləliklə,

Cingiltili samitlər: *b, v, g, d, q, z, j, c, ğ, y*

Kar samitlər: *p, f, k, t, s, ş, ç, x, h*

Sonorlar: *l, m, n, r.*

Aşiq oldur kim gəlir canın fəda cananıma.

Burada beytlərdə sözlərin sayı müxtəlifdir, amma saitlər uzanaraq onları tarazlaşdırır.

İctimai siyasi natiqlik. Yuxarıda dediyimiz kimi, hər dərstdə ritorikanın da bir növü haqqında məlumat veriləcək.

¹ Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1972, s.40.

Ritorikanın 9 sahəsi, hər sahənin də bir neçə növü vardır. Bu dərstdən ictimai-siyasi natiqlik növlərindən başlayırıq.

VƏTƏNƏ, DÖVLƏTƏ, XALQA SƏDAQƏT ANDI.

1993-cü ilin oktyabrın 10-da Respublikasarayında Azərbaycanın yeni dövlət başçısının təntənəli andiçmə mərasimi keçirildi. Bayramsayağı bəzədilmiş salona Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərləri, xalq deputatları, Milli Məclisin üzvləri, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, cəmiyyətlərin başçıları, ictimaiyyətin, ziyalıların, gənclərin, hərbiçilərin nümayəndələri, din xadimləri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səfirliklərin rəhbərləri, xarici qonaqlar, mətbuat nümayəndələri toplaşmışdılar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev andiçmə mənasimində nitq söylədi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 1993-cü il oktyabrın 10-da andiçmə mərasimində nitqi.

Əziz həmvətənlər!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməyimi yüksək qiymətləndirirəm və bu münasibətlə Azərbaycan xalqına, Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarına öz hörmət və ehtiramımı, dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən mürəkkəb, faciəli dövrünü yaşayır. Məhz bu dövrdə mənim üzərimə qoyulan bu vəzifənin məsuliyyətini dərindən dərk edirəm və əmin etmək istəyirəm ki, bütün fəaliyyətimi, bütün həyatımı bu etibarlı doğrultmaq, xalqın ümidlərini doğrultmaq işinə həsr edəcəyəm.

Belə bir yüksək və məsuliyyətli vəzifəni öz üzərimə götürərkən, birinci növbədə Azərbaycan xalqının zəkasına, müdrikliyinə, qüdrətinə güvənirəm, arxalanıram. Azərbaycan xalqının mənə bəslədiyi ümidlər məni bu vəzifəni üzərimə götürməyə məxbur edibdir. Əmin etmək istəyirəm ki, bu ümidləri doğrultmaq üçün alimdən gələni əsirgəməyəcəyəm.

XX əsrin sonu dünyada köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş siyasi proseslərlə əlamətdardır. Azərbaycan xalqı da bu proseslərdən kənar qalmamış, nəhayət, əsrlərdən bəri bəslədiyi ümidlərinə,

arzularına çatmış, öz müstəqilliyinə nail olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi dünyada, keçmiş Sovetlər İttifaqında gedən ictimai-siyasi proseslərin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi tarixi bir hadisədir. Bu, Azərbaycan xalqının milli sərvəti, milli nailiyyətidir və bu müstəqilliyin əldə olunmasında hər hansı qrupun, hərəkatın, qüvvənin müstəsna xidmətləri olduğunu heç vəchlə qəbul etmək olmaz. Eyni zamanda Azərbaycanın müstəqilliyi respublika qarşısında, onun vətəndaşları qarşısında çox böyük və mürəkkəb vəzifələr qoyubdur. Dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, müstəqil dövlət quruluşu yaratmaq, dövlət atributlarını yaratmaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü, tam suverenliyini təmin etmək, ölkəmizi müharibə şəraitindən çıxarmaq, respublika vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmaq, onların yaşaması üçün lazımi şərait yaratmaq – bu vəzifələr mənim Prezident fəaliyyətimdə əsas istiqamətlər olacaqdır və mən bunların həyata keçirilməsində çalışacağam.

Azərbaycan Respublikası qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, böyük təbii sərvətlərə malikdir. Dövlət müstəqilliyi bunların hamısından Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafı üçün səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır. Bunlar bizim əsas vəzifələrimizdir. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini ağır və çətin bir şəraitdə əldə etmişdir...

Əlimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına basaraq and içirəm ki, biliyimi, təcrübəmi, qüvvəmi Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının rifahına həsr edəcəyəm.

And içirəm ki, Prezident vəzifəsini ali məqsədlər, amallar naminə yerinə yetirəcək, Azərbaycan Respublikasının tam müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm.

And içirəm ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının həyata keçirilməsinin təminatçısı olacaq, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasının, müdafiə edilməsinin təminatçısı olacağam. Azərbaycan Respublikasında azadlığın,

demokratik dəyişikliklərin, Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi dövlət kimi inkişaf etdirilməsinin təminatçısı olacağam. Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət edəcəyəm. Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri içərisində, dünya birliyində ləyaqətli yer tutmasına çalışacağam.

Əlimi Qurani-Şərifə basaraq and içirəm ki, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacaq və bu ənənələrin Azərbaycanda bərqərar olmasına, yaşamasına təminat yaradacağam.

ABŞ-ın birinci prezidenti (1789-1797) Corc Vaşinqtonun (1732-1799) 30 aprel 1789-cu il tarixdə ilk inoqurasiya (Monarxiyada tacqoyma, Şərqdə andiçmə) çıxışı.

Bu vaxta qədər Corc Vaşinqton, Aristotel demişkən artıq özünü tanıtmış, bütün xalqın sevimlisi-xilaskarı olmuşdu. 1775-ci ildə nizami ordu yaratmış və partizan dəstələri ilə birlikdə Britaniyanın nizami ordusunu məğlubiyətə uğratmış, 1787-ci ildə onun rəhbərliyi ilə ABŞ Konstitusiyası yaradılmışdır. Bu Konstitusiya kiçik düzəlişlərlə indi də qüvvədədir. ABŞ-da iki partiyalı sistem yaradılması üçün ilk təşəbbüs göstərmişdir. Prezident seçildəndən bir neçə ay keçməsinə baxmayaraq Nyu-Yorka gəlib taxta otura bilmirdi. 1789-cu ilin aprelin 14-də ABŞ kongresindən bir nəfər Munt-vernən şəhərinə gəlib C. Vaşinqtonu dəvət etdi. İki gün sonra o iki nəfər dostu ilə birlikdə at üstə 300 millik məsafəni qət etmək üçün Nyu-Yorka gəldi. Hər yerdə onu təntənə ilə – milli qəhrəman kimi qarşılayırdılar.

30 aprel 1789-cu ildə öz müavini Adamsın və şəhər məhkəməsinin sədri Robert Livingstonun müşayiəti ilə izdihamla dolu küçəyə baxan balkona çıxdı. Şəhər məhkəməsinin son dəqiqələrdə yadına düşüb tapıb gətirdiyi Tovratın (İncili) açıq səhifələri üzərinə sol əlini qoyan Vaşinqton sağ əlini yuxarı qaldırıb and içdi.

«Mən təntənəli surətdə and içirəm ki, Amerikanın prezidenti vəzifəsini vicdanla icra edəcəyəm. Özümün bütüm qüvvəmi sərf edərək Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasını dəstəkləyəcək,

qoruyacaq və müdafiə edəcəyəm». Bir anlıq fasilədən sonra dedi: «Buna and içirəm, bu işdə mənə Allah yardımçı olacaq!». Məhkəmə sədri mərasimi bircə yarımçıq cümlə ilə bitirdi: «Vəssalam!» Oradan o, senatın iclas salonuna keçərək senatorlar qarşısında özü tərtib etdiyi (8 səhifəlik) tarixi nitq söylədi.

«Həmvətənlərim – senatın və nümayəndələr palatasının üzvləri. Bu dəyişkən həyatın hadisələri içərisində heç bir hadisə məndə sizin sərəncamınızla göndərilmiş adamın bu ayın 14-də mənə verdiyi Bildirişin oyatdığı həyəcan qədər dərin hisslər oyatmamışdı.

Bir tərəfdən, mənə ahıl vaxtında sakitlik tapmaq ümidilə dəqiq düşünülmüş, həvəs və ümidlə seçdiyim sakit məskəndən öz ölkəm – vətənim çağırır ki, səsinə heç vaxt diqqət və məhəbbətlə cavab verməyə bilməzdim.

Digər tərəfdən, ölkənin həll etməyə çağırdığı vəzifələrin böyük və ağırlığı ən müdrik və təcrübəli adamlarda mənim belə çətinlikləri yerinə yetirə bilməyimə şübhə doğurmağa tam kifayətdir. Emosiyaların belə konfliktli zamanı mən cəsarətlə təsdiq edirəm ki, bu çətin vəzifələri yerinə yetirməyə kömək edə biləcək bütün halları diqqətlə öyrənərək, dərin düşüncələrdən sonra öz üzərimə götürürəm... (səh.35).

İkinci dəfə prezident seçiləndə 1793-cü ilin mart ayının 4-də (1930-cu ilə qədər ABŞ prezidentləri martın 4-də, 1930-cu ildən sonra isə yanvarın 4-də and içirlər) Corc Vaşinqton yenə əvvəlki kimi xalqa və senat üzvlərinə müraciət etmişdi.

Həmvətənlərim, mən ölkəmin çağırışı ilə yenidən onun birinci məsul şəxsi vəzifəsini yerinə yetirməyə dəvət edildim...

Konstitusiyaya görə prezidentin hər hansı bir rəsmi vəzifəni yerinə yetirməsindən qabaq onun and içməsi tələb olunur. Mən sizin iştirakınızla həmin andı içməyə başlamaq istəyirəm. Əgər belə sayılsa ki, Dövlət rəhbəri olduğum dövrdə mən hər hansı dərəcədə öz iradəmlə və şüurlu şəkildə qanunu pozmuşam, Konstitusiyada nəzərdə tutulan cəzani çəkməyə və bu gün bu

təntənəli mərasimdə iştirak edənlərin məzəmmətini qəbul etməyə hazırım (səh.41)¹.

Corc Uokez Buş (1946-cı ildə doğulub). İnaqurasiya çıxışı, 20 yanvar, 2001-ci il.

Prezident Klinton, Hörmətli qonaqlar və həmvətənlər.

Hakimiyyətin dinc şəkildə verilməsi tarixdə nadir hallarda olur, amma bu bizim ölkədə adi haldır. Biz sadəcə and içəmkə köhnə ənənəni təsdiq edir və yeni vəzifəyə başlayırıq. Hər şeydən əvvəl, ölkəmizə ləyaqətlə xidmət (rəhbərlik) etdiyi üçün prezident Klintona təşəkkür edirəm. Habelə mən vitse-prezident Qora təşəkkür edirəm ki, mənimlə ürəklə yarışdı və bu yarış mədəni şəkildə başa vurdu. Mən bir çox Amerika liderinin dayandığı, hələ gələcəkdə çoxlarının dayanacağı yerdə durmağı şərəf sayıram. Biz uzun tarixdə – o tarixi ki, biz yaşayır və davam etdiririk, həmin tarixdə bizə bir yer (vaxt) ayrılmışdır, həmin tarixin sonunu görmək alnımıza yazılmamışdır...

Keçən dövrlərin böyük hissəsində Amerikanın azadlıq və demokratiyaya inamı kükrəyən dövrdə dayanan nəhəng qaya kimi olmuşdur. Bizim demokratiyaya inamımız öz ölkəmizin məslək və əqidəsi qədər böyükdür... Mən and içirəm ki, mən ölkədə hamı üçün ədalətlə bərabər imkanlıq əsasında vahid millət yaratmaq üzərində çalışacağam... Amerikanın birliyi əsasında heç vaxt qan, insanların mənsəyi, torpaq ideyası dayanmamışdır. Bizi öz şəxsi keçmişimizdən ayıran ideallar bizi birləşdirir, bizi öz maraqlarımızdan yüksəyə qaldırır və bizə öyrədir ki, vətəndaş olmaq nədir. Hər bir uşağı bu prinsipə öyrətmək lazımdır... Tarix hələ sona yetməmişdir. Mələk hələ əvvəlki kimi qasırganın üzərində uçaraq onu idarə edir. Allah hamımızın yardımçısı olsun, hamımızdan razı olsun. Allah Amerikaya kömək olsun (səh.505, 509).

Sual və tapşırıqlar №10.

A. *Bu çıxışlarda qanadlı ifadələri seçin.*

B. *Hansı cümlə daha uğurlu siyasi və lingvistik effektə malikdir.*

¹ Инногуграционные речи президентов США. От Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша. М., Из-во Стратегия, 2001, стр.35, стр.41.

C. *Sən bu nitqi necə qurardın?*

Ç. *Bu çıxışlar üzərində ritorik və linqvistik təhlil aparın.*

FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLAR

Dilin bütün sistemində tarixi dəyişiklik gedir. Bu dəyişikliklər təbiidir. Çünki hər bir dilin dialektlərində müxtəlif sözlər yaşadığı kimi, müxtəlif fonetik hadisələr də yaranır və yaşayır. Bunlardan bəziləri ədəbi dilin normasına çevrilir – qanunlaşır. Bəziləri isə dialektlər səviyyəsində – hadisə olaraq qalır. Fonetik qanunlar ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi forması üçün zəruridir. Fonetik hadisələr isə yalnız şifahi danışığda yaşayır. O ədəbi dilə keçə bilmir. Buna görə də onlardan yazıda istifadə etmək linqvistik səhv hesab olunur.

A. *Fonetik qanunlar.*

Dilimizdə ən geniş yayılmış və onun atributuna çevrilmiş fonetik qanun ahəng qanunudur. Bu qanun dünya dilləri içərisində yalnız türk dillərində mövcuddur. Əgər bu qanunun bütün növlərini və sabitliyini axtarsaq, onu türk dilləri içərisində yalnız Azərbaycan dilində taparıq. Çünki başqa türk dillərində bu qanun ekstralingvistik təsirlər nəticəsində zəifləmişdir. Azərbaycan dilində isə nəinki başqa dillər təsir edərək ahəng qanununu zəiflətməmişdir, əksinə başqa dillərdə aldığımız sözləri ahəngə tabe etmişik. Məsələn, ərəbcədən: məsləhət, adm, məktəb, mükəmməl; farscadan: güzəşt, xəkəndaz, aşpaz, küftə, xanəndə və s. Dilimizdə ahəng qanununun olması eyni zamanda saitlərin çoxluğu ilə də bağlıdır ki, bu da Azərbaycan dilinin, hətta italyan dilindən də musiqili olmasına səbəb olmuşdur. Ahəng qanunu eynicinsli səslərin bir-birini izləməsinə deyilir. Bundan əlavə öz şəkildə olan dörd cür yazılan şəkildə həmişə kökün ahənginə tabe olur. Məsələn, üzüm-çü-lük, ütü-lə-mək və s.

Cingiltişmə qanunu. Bir sıra hallarda iki sait arasında (inter-vokal mövqe) kar və karlaşmış samitlər cingiltişir. Məsələn,

dörd, kənd, qənd və s. kimi sözlərdə axırncı samitlər karlaşır. Amma onlara saitlə başlayan şəkilçi artırıqda cingiltilər. Məsələn, *dərd+ə, kənd+ə, qənd+i*.

B. Fonetik hadisələr.

Nitq axını zamanı danışq üzləri müxtəlif xarakterli səsləri tələffüz etmək üçün tez-tez dəyişə bilmir. Hər bir səsin öz məxrəci olduğu üçün danışq üzləri müxtəlif məxrəclərdə qurula bilmir. Buna görə də nitqdə səs təhrifləri yaranır ki, buna fonetik hadisə deyilir. Ümumiyyətlə, dildə on fonetik hadisə qeyd olunur. Azərbaycan dilində bunlardan 5-i daha geniş yayılmışdır.

1. Assimilyasiya – Bir səsin başqa birisinə təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə və ya özünə yaxın məxrəcə salmasına assimilyasiya deyilir. Birinci halda tam, ikinci halda yarımçıq assimilyasiya baş verir.

2. Dissimilyasiya. Bu fonetik hadisə assimilyasiyanın tam əksidir. Əgər assimilyasiyada səslər biri digərinə təsir edərək onu öz məxrəcinə və yaxud özünə yaxın məxrəcə salırsa, dissimilyasiyada eyni səs öz cisindən olan səsə təsir edərək onun məxrəcini dəyişir. Məsələn,

Qararmaq – qaralmaq

Sararmaq – saralmaq

Hammal – hambal.

3. Metateza. Səslərin yerdəyişməsi. Bəzən danışq zamanı səslər öz mövqeyini (yerini) dəyişir. Azərbaycan dilində metateza söz daxilində yanaşı gələn samitlərin yerdəyişməsi hesabına baş verir, Məsələn, *Məşhur-məhşur, yanlış-yalnuş, doğrama-dorğama, qeyrət-qiryət, süfrə-sürfə, külfət-küflət, kirvə-kivrə, nəlbəki-lənbəki, vağzal-vazğal.*

Bundan əlavə, proteza hadisəsindən sonra da dissimilyasiyaya rast gəlmək olur. Məsələn, *İbrahim – İrbahim, İrza – Riza.*

4. Proteza – səsartırma. Alınma sözlərin əvvəlinə (bəzən də sonuna) sait səs artırılır. Doğrudur, bu, Azərbaycan dilinin

fonetik qanunu ilə əlaqədardır ki, söz başında iki samit yanaşı işlənməsin. Lakin bu, ədəbi dilimiz üçün normal sayılır.

a) **st, şk** səs kompleksi ilə başlanan alınma sözlərə «**i**» saiti artırılır. Məsələn, *stəkan-istəkan, stansiya-istansiya, şkaş-işkaş, stadion-istadion, stol-istol*.

b) Yenə söz başındakı samit yanaşı gəlirsə, onda iki samitin arasına bir sait səs artırılır. Məsələn, *klub-kulub, qram-qıram, qrup-qurup, xor-xılor, xrom-xırom*.

c) Azərbaycan dilində **r** samiti ilə başlayan söz demək olar ki, yoxdur. Buna görə də alınma sözlərin əvvəlinə «**i**» saiti artırılır. Məsələn,

farsca: Rza-İrza, razi-İrazi

ərəbcə: Rəsul-İrəsul, rəhm – irəhm, Rəhim – İrəhim.

ç) Sözü sonunda da alınma sözlərdə iki samit yanaşı gəldikdə onların arasına sait səs artırılır. Məsələn, *dövr-dövür, sədr-sədir, qədr – qədir, qəbr – qəbir, səbr – səbir* və s.

Dilimizdə artıq qanunlaşmış proteza hadisəsi də vardır. Sonu saitlə bitən sözlər, hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən **n, s** və sair səsləri artırılır. Belə səs artırılmasına indiyədək bitişdirici samit deyilirdi. Səbəbi aydın deyil. Nə üçün səs artırılması bitişdirici ünsür samit (ünsür) adlanmalıdır. Məsələn,

ata-atanın,

ana-ananın,

dana-dananın,

ata-atası,

ana-anası

dana-danası və s.

5. Eliziya – səs düşümü. Azərbaycan dilinin fonetik tərkibi üçün azhecalılıq xasdır. Bəzən bir neçə sözü qovuşması (birləşməsi) və ya sözə şəkilçilərin artırılması zamanı çoxhecalılıq yaranır. Sözü müəyyən dərəcədə qısaldaraq Azərbaycan dilinin fonetik qanunları çərçivəsinə salmaq üçün danışığ zamanı müxtəlif samit və ya sait səslər düşür.

1. Dialektlərimizdə: *Qovurma-qourma, söyüd-söüd, dostunuz-dostuuz*. Belə səsdüşümü yazıda sabitləşə bilməz. Amma elə səsdüşümü hadisələri vardır ki, bunlar artıq yazıda sabitləşmişlər.

Bunlar aşağıdakı hallarda baş verir:

a) Bir qrup Azərbaycan sözlərində hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etdikdə ikinci hecanın saiti düşür. Məsələn, *oğul,*

alın, ağız, boyun, burun və s. kimi sözlər hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə ikinci hecadakı sait səs düşəcək.

b) Ərəb və fars mənşəli sözlərdə də dilimizin bu fonetik qanunu özünü göstərir. Buna o səbəbdən qanun deyirik ki, artıq dildə sabitləşmiş və yazıda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, *fikir-fikrim, şəkil-şəklim, ömür-ömrün, nəsil-nəsliniz*.

OMAROĞLUNUN QAYITMASI (Vaqif Nəsib)¹.

Dedilər kəndə gəlir Omaroğlu. Tanıyanların içindən bir sazaq kimi keçdi bu xəbər. Bir-iki ağsaqqalına elə silkələdi ki...

Dəmirçi Abdulla əlini başının dalındakı şişə qoyub yerindəcə dondu. Ürəyindən bu sözlər keçdi, gicikən kimi içini dalaya-dalaya:

-Niyə gəlir bu sağ olmuş, başımızı yerə soxmağamı. O ki kəndin başbilən el atasıydı. Üstünə artırmayıbmı bəs ağlının, kamalının. Üzümüzdə lombaynan tüpürməyəmi gəlir.

Müsəllim kişi dəyirmanda eşitdi dəyirmançı Musaynan gapının şirin yerində. Sözüünü ağzında qoydu bu xəbər: onun gözüne baxmaqdasə dəyirmanın boğazına diri düşüb, ölü çıxmaq yaxşıdı – dedi.

Sarısələrin Rəhiminin başı daha çox əsməyə başladı. Elə bil bu xəbər qasırgaya dönüb başını silkələyirdi: bu sinnimizdə belimizi qıracaq onun gəlişi. Namrdlik nə bikar şeymiş, ay allah.

Əbdürrəhim kişinin yorğanına qor doldurdu bu gəliş, dedi kaş o gələndə kimi canımı verib gedəydim elə çayın o tərəfinə, qəbiristana. Onsuz da deyəsən ələyim ələnilib.

Bircə Qafarla Ləzgi Məhmmədə kar eləmədi. Yerləri rahat idi onların. Nə bilmək olar, bəlkə o gecəsi qəbirləri od tutub yanacaqdı rəhmətliklərin.

Poçtalyon Musaya tərs-tərs baxdılar qocalar, bu xəbəri gətirdiyinə görə. Elə bil atalarını söymüşdü bu cıy-cıy poçtalyon. Bircə Müsəllim çənəsinin altında bir də saldı onu. Qorxdu ki, birdən Tapdığı əməli olar bu da. Bir dəfə Tapdığı cinini tutduranda Omaroğlunu yadına salmışdı. Hələ bihörmət də eləmişdi Müsəllimi.

¹ V.Nəsib. Uzundərə. B., 1981, səh. 3-5.

-Omaroğlu bir gün gəlib hərənizin imanınıza bir tula bağlayacaq.

-Özün gördünmü, a Musa?

-Gördüm.

-De canın üçün.

-Öz başım haqqı.

-Gap da elədinmi?

-Bə nə, gedim gəlməyim, itkin Qafar qağamın əziz canı üçün düz bir saat danışdıq. Danışdıq deyəndə ki, poçtun alt yanındakı bağda əyləşdik. Saçı-saqqalı dümağdı. Danışmağı-zadı da yoxdu çox elə. Hərdən başını qaldırır bir sual tullayırdı.

-Nə barədə, bizi soruşub elədimi?

-Yox, elə birinci külfətini xəbər aldı. Dedim yaxşıdılar, şükür.

-Bə demədinmi...

-Yox hara deyirəm. Cıncırımı çıxara bilmədim.

-Sonra nə gap elədi.

-Məmmərzə kişini soruşdu.

-Məmmərzə hamıdan kişi çıxdı, gənə sağ olsun. Özüm dedi şenliyə gələcəyəm.

-Hə, dedi, bir-iki günə ordayam, Məmmərzəyə de evdə-eşikdə olsun.

Qocaların dərdli-azarlı günləri başladı, nə başladı. Ev dustağı oldular, idarənin qabağına çıxıb doyunca gap eləyə bilmədilər o xəbər gələndən.

Axır ki, gəlib çıxdı Omaroğlu. Maşını birbaşə Məmmərzə kişinin doqqazına sürdüdü. Məmmərzə kişi saç-saqqalı çallaşmış, bircə gözləri əvvəlki kimi zəhmli qalmış qaynuna baxanda doluxsundu, irəli yeriyib bərk-bərk qucaqladı. İkisinin də gözünün seli-suyu bir-birinə qarışdı. İkisi də dözümdə qaya parçası kimi şey idi. Bunu həyatın özü də sınaşıdı o ki var. İndi damlalar parçalayırdı bu sal daşları.

Sonra Məmmərzə qarıdan içəri buraxmadı onu. Əlini döşünə qoyub işarəylə bir az dur dedi. Özünü töylüyə verib üç-dörd gün bağlı saxladığı qoçu irəli çəkib yıxdı. Qağabındakının necə adam olduğunu bildiyindən səsini çıxartmırdı Omaroğlu. Qoçu onun

ayağı altında boğazlayanda yenə gözündən sel-su axdı, saqqalına süzüldü.

Bu o Məmmərzə idi ki, tutulmağından iki saat keçməmiş dalınca çay-çörək gətirmişdi. Məhkəmə olana kimi dörd yanında əsir-yesir olmuşdu... Söyüb qoyluyan da olmuşdu onu, su dalınca, çay dalınca gönədərn də. Əl buyruqçusu olub əl çəkməmişdi Omaroğlunun həndəvərindən. Sonra ona isti tuman-köynək, sırxlı göndrmişdi. Hər ay da xərclik. Sədr olan vaxtı qamçısı kənd boyu saqqıldayanda yeznəsi bu gözü tox Məmmərzə ondan heç nə ummamışdı. Verdiyi damazlıq düyəni zor-güclə töyləsinə buraxmışdı. Bacısı canını torpağa tapşırandan sonra da bu Məmmərzə kiş təzə arvad almamağı bir yana, onunla qohumluğu kəsməmişdi.

İndi də budu...

İçəri keçdilər. Lap başda gəvə üstə Omaroğluna yer hazırlamışdı Məmmərzə. Süfrə açmışdı.

-Mütəkkəyə dirsəklən bir az naştoylan, bu dəqiqə kabab hazır olacaq, atam, anam.

Salam-kəlam səssiz keçmişdi. İlk sözləri idi bu Məmmərzənin. Omaroğlu da heç fərqi nə varmadı bunun. Şişləri gətirib fətirlə cəmə sıyırdı, özü də bardaş qurdu.

-Azərbaycan-az, isti-isti yeyək deyirəm.

Omaroğlu əl uzatmayıb ona baxdı.

-Kəprətiv yenə idarənin altındadırmı?

-Nədi ki?

-Deyirəm bir az boğazı da...

Bu sözlər nə hala saldı yazıq Məmmərzə kişini. Boğazında qəhər düyün saldı, gözündə yaş. Özü qəsdən ortaya heç şey qoymamışdı. Bilirdi ki, Omaroğlu dilinə vuran deyil. Elə çoxusu onun üstə dalaşmadımı bu sağ olmuş. İndi gör yazıq Omaroğlu «zəhirmarsız» çörək yeyə bilmirdi.

-Bu dəqiqə dərdin alım.

Əlini taxçaya atıb başı xamırlı iki zoğal arağı çıxartdı. Omaroğlunun harda olduğu elə bil yadına indi düşdü.

-Əskipara dərəsində olduğumu gör necə də yadımdan çıxarmışam...

Daha heç nə demədi, böyüklərə bu ağzı xamırlılardan, cüyür ətindən həftə səkkiz yolladığını xatırladı.

-Aç görək. Qorxuram əlim tutmaya.

Fikir verdi, arağı görəndə əlləri əsirdi dağ boyda Omaroğlunun.

- Çappa stəkanlara doldur. Bu balacalardan kal boğazı islanmaz.

Vuruşdular. Stəkanı birinci başına çəkdi.

Sual və tapşırıqlar №11.

A. *Bu hekayədə sizi nə qane etmir.*

B. *Ədəbi dilin hansı normaları pozulmuşdur.*

C. *Bu parçanı hansı nitq situasiyasında belə oxumaq olar?*

İctimai-siyasi natiqlik. Bu ritorik sahənin birinci növü olaraq prezidentlərin inoqurasiya (and içmə) mərasimindəki nitqlərini vermişdik. İndi isə böyük siyasi məclislərdə dövlət başçılarının çıxışına misal veririk.

BMT-nin 50 illiyi yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında çıxış (Nyu-York, 22 oktyabr 1995-ci il.)

Hörmətli sədr!

Hörmətli dövlət və hökumət başçıları!

Hörmətli Baş katib!

Xanımlar və cənablar!

Bütün dünyada sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmlənməsinə çox böyük töhfələr vermiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əlli illiyi münasibətilə mən sizi Azərbaycan xalqı adından və şəxsən öz adımdan ürəkdən təbrik edirəm.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılmasından keçən yarım əsr ərzində böyük müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Bu da dünyanın əsası şəkildə yeniləşməsinə və BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinin əməli surətdə həyata keçirilməsini sübut edir.

Ən başlıca nəticə budur ki, «soyuq müharibə» illərindəki kəskin qarşıdurmaya baxmayaraq, yeni dünya müharibəsinin meydana çıxmasına yol verilməmişdir. Müstəmləkəçilik, aparteid, irqi ayrı-

seçkilik keçmişdə qalmışdır. Xalqlar öz talelərini həll etmək imkanı qazanmışlar, milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi əldə etmişlər.

Vaxtilə Sovetlər İttifaqının tərkibində olmuş respublikaların indi dövlət müstəqilliyi və suverenlik qazanmaları tarixi hadisədir.

Ümumbəşəri dəyərlər dynada geniş yayılır və bərqərar olur. Bunların arasında azadlıq, demokratiya və insan haqları ideyaları xüsusi yer tutur. İctimai-siyasi və dövlət quruculuğunda, iqtisadiyyatda, həyatın bütün sahələrində demokratik dəyişikliklər həyata keçirmək zərurəti çox ölkələr üçün ən vacib amil olmuşdur.

BMT-nin bütün üzvləri, xüsusən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və demokratik ənənələri olan iri dövlətlər bu nəticələrin əldə olunması üçün öz töhfələrini vermişlər. Lakin burada xüsusi rol Birləşmiş Millətlər Təşkilatına məxsusdur. O, 50 il ərzində bəşəriyyətin tarixində ən nüfuzlu və ən səlahiyyətli beynəlxalq təşkilata çevrilmişdir.

Ümidvaram ki, bu təşkilatın işi üçün meydana çıxmış maliyyə çətinlikləri onun gələcək uğurlu fəaliyyəti naminə aradan qaldırılacaqdır.

Bütün bunlar bizi sevindirir və bizdə iftixar hissi doğurur. Ancaq dünya hələ də tam təhlükəsiz, mükəmməl və ideal vəziyyətdə deyildir. Elə problemlər var ki, bunlar köklü şəkildə həll olunmalıdır. Dövlətlər arasındakı münasibətlərdə beynəlxalq hüquq normalarının pozulması, beynəlxalq terrorizm, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, aclıq və səfalətin aradan qaldırılması, ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınması məhz bu problemlərdir. Dünyanın bir çox regionlarında qanlı müharibələrə, milyonlarla insanların saysız-hesabsız əzab-əziyyətlərinə səbəb olan təcavüzkar millətçilik və separatizm halları sülh üçün böyük təhlükədir.

Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq yeddi ildən çoxdur ki, davam etməkdədir. Bu təcavüz ölkəmizin Dağlıq Qarabağ bölgəsini qəsb etmək məqsədi daşıyır. Erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizindən çox hissəsini işğal edib, həmin ərazilərdən zorla qovulmuş bir milyondan çox vətəndaşımız qaçqına çevrilib, hazırda çadır şəhərciklərində ağır, dözülməz vəziyyətdə yaşayır.

BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən dörd qətnamə qəbul edib. Ancaq həmin qətnamələr təcavüzkar tərəfindən yerinə yetirilmir. Buna görə də ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması üçün aparılan proses hələlilik istənilən nəticələri vermir.

Hörmətli dövlət və hökumət başçıları, mən bu gün sizə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, ATƏT-ə müraciət edərək Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasına, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, onun beynəlxalq miqyasda tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının bərpa olunmasına təsirli yardım göstərməyinizi xahiş edirəm.

Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edərək bəyan edirəm ki, biz yer kürəsinin hər hansı bir nöqtəsində və hər hansı bir formada təcavüzkarlığı pisləyirik. Biz sülh istəyirik. Biz bütün dünyada sülh istəyirik, bizim regionda sülh istəyirik, bütün qonşu dövlətlərlə sülh və mehriban münasibətlər istəyirik. Bu ümidlərlə, bu inamla mən bu şərəfli kürsünü tərk edirəm.

Diqqətinizə görə sağ olun!

HECA, VURĞU VƏ İNTONASIYA

Heca. Danışıq zamanı sözlər asanlıqla hissələrə bölünür. Bunlar heca adlanır. Hecanın varlığı sait səslərə bağlıdır. Çünki sözdə neçə sait varsa, bir o qədər heca vardır. Hələ orta məktəbdən məlumdur ki, hecalar açıq-qapalı, saf-qovuşuq, bundan əlavə, örtülü-örtüsüz olaraq müxtəlif qruplara bölünür.

1. Təkcə bir saيتدən ibarət olan heca saf heca adlanır: a-dam. Dilimizin qanununa görə saf heca, əsasən, sözün əvvəlində gəlir.

2. Sait və samitdən ibarət olan hecalar qovuşuq adlanır: *ba-ba, nə-və.*

3. Samitlə başlayıb, saitle qurtaran heca açıq adlanır: *xa-la, bi-bi.*

4. Samitlə bitən heca qapalı adlanır: *ət, əl, ox, ot.*

5. Samitlə başlayıb samitlə qurtaran , örtülü-qapalı adlanır. Məsələn, *qar-daş*.

Alınma sözlərdə bir sait və bir neçə samitin birləşməsindən hecaların yaranması mümkündür. Məsələn, *plyaj, spris, Marks, dram, qram* və s.

Hecalanmanın dildə praktik əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, nəfəsalmanı asanlaşdırır, tələffüzü normalaşdırır, orfoqrafik cəhətdən sözün sətirdən-sətrə keçirilməsini tənzimləyir.

Vurğu. Azərbaycan dilində fonosemantika əsasən vurğu və intonasiya ilə əmələ gəlir. Elementar məktəb qrammatikalarından məlumdur ki, sözdə bir hecanın, cümlədə bir sözün xüsusi olaraq (daha güclü və ucadan) tələffüz edilməsi vurğu adlanır. Vurğu bəzən sözün mənasını dəyişir. Omoqraflar məhz belə yaranır. Məsələn, *Qovurma – qovurma, gəlin-gəlin, qazma-qazma*.

Azərbaycan dilində vurğu əsasən sözün son hecası üzərinə düşür. Bu öz sözlərimizlə yanaşı, dilimizin təsiri ilə fonetik cəhətdən azərbaycanlılaşmış sözlərə də aiddir. Məsələn, öz sözlərimiz: *ata, ağac, odun, ayaq, dodaq, barmaq* və s.

Alınma sözlərdə: ərəb-fars mənşəli: *tələbə, müəllim, məktəb, kağız*,

Rus-Avropa mənşəli: *qəzet, problem, aktiv, telefon, partizan, parovoz*.

Bəzən belə təsirə qapılıaraq bütün alınma sözlərdə vurğunu son hecanın ya da ondan əvvəlki hecanın üzərinə salırlar. Bu, düzgün deyil. Məsələn, *İngiltərə, delta, dinamo, Pavlov, texnika* və s.

Məntiqi vurğu. Məntiqi vurğunun fonosemantik təsir dairəsi heca vurğusuna nisbəti geniş və əhatəlidir. Çünki məntiqi vurğu cümlənin məna yönümünü dəyişə bilər (ona yeni məna çaları verir). Vurğulu söz cümlədə aktuallaşmış üzv hesab olunur. Məsələn, Mən gördüm ki, kim isə gəldi. Amma kim gəldi bilmədim. Bu cümlələrdəki kim sözünün üzərinə düşən vurğunun mənanı necə dəyişdiyinə fikir verin.

Cümlədə hansı sözün üzərinə vurğu düşmüş olursa, o cümlənin məna yükünün (semantik sıqlətini) öz üzərinə götürür.

Məsələn, *Dünən Əzimə Humaya kitab verdi.*

1) *Dünən Əzimə Humaya kitab verdi. (Yəni məhz dünən)*

2) *Dünən Əzimə Humaya kitab verdi. (Yəni başqası yox, məhz Əzimə)*

3) *Dünən Əzimə Humaya kitab verdi. (Yəni, başqasına yox, məhz Humaya)*

4) *Dünən Əzimə Humaya kitab verdi. (Yəni, dəftər yox, kitab verdi)*

5) *Dünən Əzimə Humaya kitab verdi. (Yəni, kitabın verildiyi təsdiq olunur)*

Vurğunun bir söz üzərinə düşməsində də üslubi çalarlıqlar yaranır. Buna həyəcanlı vurğu deyilir. Burada modallıq da ifadə olunur. Azərbaycan dilində geminat (qoşa samit) yoxdur. Amma həyəcanlı – emfatik vurğu zamanı belə geminatlar yaranır. Məsələn, *Əccəb oldu, qoy ollsun! Danış! və s.*

İntonasiya. Şifahi nitqdə danışan ifadə edəcəyi fikirdən asılı olaraq dediyi cümlənin intonasiyasını seçir. Cümlə boyu orada iştirak edən səslər gah ucalır, gah alçalır, gah uzanır, gah qısalır, bütün bunlar nitqin ekspressivliyini təmin etmək üçündür. İntonasiya həm fonosemantik, həm də fonosintaktik mahiyyət daşıyır. Beləliklə, intonasiyaya belə bir tərif vermək olar ki, nitq axını zamanı danışanın ifadə edəcəyi fikirdən asılı olaraq formalaşan ritmik-melodik səs quruluşuna intonasiya deyilir. İntonasiya cümlənin mənasını müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, eyni söz və ya eyni sözlərdən ibarət cümlə müxtəlif məntiqi və qrammatik məna verir.

İntonasiyanın aşağıdakı fonosintaktik mənalara vardır:

1. Nəqli, sual, əmr və nida cümlələrini formalaşdıran intonasiya,
2. Arzu, xahiş məzmunu ifadə edən intonasiya,
3. Sadalama, qarşılaşdırma bildirən intonasiya. (Bu intonasiya növü bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin də yaranmasında aparıcı rol oynayır.

4. Cümlə daxilində xitabları, ara sözləri, ümumiləşdirici sözləri, əlavələri, xüsusiləşmələri nəzərə çarpdıran və ayıran intonasiya.

PAUZA (FASİLƏ)

Nitq axını zamanı cümləyə fonosintaktik çalar verən təkcə vurğu və intonasiya deyil, pauzanın (fasilənin) də xüsusi rolu, yeri vardır. Cümlədə fonetik ritmik qrupun (sintaqmın) yaranmasında pauza xüsusi rol oynayır. Pauza təfilələri müəyyənləşdirir. Əruz vəznində pauza təfilələri bir-birindən ayırır. Əruzun tələbinə görə, hətta bir söz iki hissəyə bölünə bilər. Məsələn,

*Müxtəsər kim, böylə dövrədən gərək etmək həzər
Ondan ötrün, kim deyildir, öz yerində Xeyri Şər.*

Pauza-fasilə-durğu şifahi nitqdə xüsusi rol oynayır. Onsuz insanlar normal kommunikativ münasibət yarada bilməzdilər. Yazıda isə həmin pauzanı – durğunu xüsusi işarələr – durğu işarələr təmin edir. Təkcə vergül işarəsinin yerini dəyişək

*Gözəl qız, atasının əlini sıxdı,
Gözəl, qız atasının əlini sıxdı.*

Və yaxud:

*Əmioğlun ölməyib ki, ağlayırsan!
Əmi, oğlun ölməyib ki, ağlayırsan!*

Durğu işarələrinin hər birinin öz funksiyası vardır.

1. Vergül+xitabları, ara sözləri, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələri, həmcins üzvləri, sadlamayı bildirmək üçün işlədilir.

Vergülün bəzən insan həyatını, insan taleyini həll etməsi halları çox olmuşdur.

Yusif Seyidovun kiçik bir xatirəsi bu cəhətdən maraqlıdır.¹

¹ Й.Сейидов. Кичик бир хатиря. Ясярляри, ВЪЫ Ёилд, сящ.114-115.

KİÇİK BİR XATİRƏ.

1951, ya 1952-ci il idi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Natəvan adına klubunda ədəbi-bədii dil məsələlərinə həsr edilmiş bir yığıncaq keçirilirdi. Prof.Ə.Dəmirçizadə məruzə edirdi. Həqiqətən, məzmunlu olan həmin məruzədə o, fikrin düzgün çatmasında durğu işarələrinin də əhəmiyyətini qeyd etdi və bu məqsədlə S.Vurğunun «Mənim andım» şeirindən aşağıdakı beytini misal gətirdi:

*Mən and içdim rəhbərimin vicdanındakı
Günəşdən də parlaq olan bir şeiriyyətə.*

Məruzəçi diqqəti cəlb etdi ki, birinci misranın sonunda vergül qoyulmalı və oxunuşunda birinci misradan sonra ötəri bir fasilə edilməlidir ki, məna düzgün anlaşılsın. O, beyti yazıldığı kimi (vergülsüz, fasiləsiz) oxudu və dedi ki, deməli şair elə bir şeiriyyətə and içir ki, o şeiriyyət rəhbərin vicdanındakı günəşdən də parlaqdır. S.Vurğun rəyasət heyətində idi və bu sözləri eşidəndə onun necə həyəcan keçirdiyi və bir an gözləmədən durub şeirin həmin hissəsini özünəməxsus intonasiya ilə dediyi indi də gözlərimin qabağındadır. S.Vurğunun ifasında və elə əslində də beytin mənası belə idi: rəhbərinmin vicdanındakı şeiriyyət günəşdən də parlaqdır, mən o şeiriyyətə and içdim. Prof. Ə.Dəmirçizadə etiraf etdi ki, o da şeiri bu məada başa düşür, sadəcə qeyd edir ki, birinci misradan sonra vergül qoymaq vacibdir:

*Mən and içdim rəhbərimin vicdanındakı,
Günəşdən də parlaq olan bir şeiriyyətə.*

Bu halda «rəhbərimin vicdanındakı» təyini «günəş» sözünə yox, şeiriyyət sözünə aid olur, vergül qoyulmayanda isə həmin təyin «günəş» sözünə aid olur və necə deyərlər, o dövr üçün təhlükəli məna alınır.

Cümlədə ən çox funksiyası olan durğu işarəsi vergüldür.

2. Nöqtə. Hər hansı bir məlumatın bitdiyini bildirmək üçün yazıda nöqtə işarəsi qoyulur və tam və qeyri-emosional durğu, fasilə edilir.

3. Qoşanöqtə ümumiləşdirici sözdən sonra və vasitəsiz nitqdən əvvəl qoyulur.

4. Üç nöqtə nitq axını məna bitkinliyi, məntiqi tamlığı olmadığını bildirir.

5. Sual işarəsi sual cümləsinin sonunda sual intonasiyası bildirmək üçün qoyulur. Bu işarə emosionallıq ifadə edən hər hansı bir sözdən və cümlədən sonra nida işarəsi ilə birlikdə qoyulur.

6. Nida – hər hansı emosional durğunu bildirən söz və cümlədən sonra qoyulur.

7. Nöqtəli vergül – iki fikir arasında aydınlaşdırma bildirmək üçün qoyulur və xüsusi fasilə tələb edir.

8. Tire. Tire defisdən uzun olub bəzən vergülün də funksiyalarını yerinə yetirir. Amma onların ifadə etdiyi mənalı fasilə bir-birindən fərqlənir.

BÖYÜKXANIM.¹

Günlər hiss olunmadan gəlib keçirdi. Əvvəllər Güləbatına elə gələrdi ki, onlar hamısı bir-birinə oxşayır, biri o birindən bir az şad olur, ya da bir az kədərli. İndi isə onun nəzərində günlər başqa məna kəsb etmişdi.

Əlbəttə, Hacınin evində, doğrudan da, onun üçün günlər hamısı bir-birinə bənzəyirdi, bir-birinin eyni idi: səhər tezdən durmaq, həyat-bacanı süpürmək, samovar qoymaq, bazara getmək, paltar yumaq, xanımın müxtəlif göstərişlərini yerinə yetirmək, axşam da yorğun-arğın dəhlizə çəkilərək bir az yazmaq, bir az oxumaq, bir az xəyallara qapılmaq, nəhayət yatmaq, hər gün də belə... Lakin zamanın çarxı hərləndikcə, Güləbatın yaşa dolduqca, bütün bunlar ancaq onun əllərinin, qollarının, ayaqlarının, əzələlərinin işinə çevrilirdi. Fikri, şüuru isə bunlarla kifayətlənmirdi, həyatın dörd divarı arasından kənarlara boylanırdı. Göylərə baxırdı, qonum-qonşuya diqqət edirdi, güclü küləklərin haralardansa qovub gətirdiyi tamamilə başqa ölkələrin havasını udurdu. Zamanın bu havasında gözəgörünməz nələr vardı!

¹ М.Ибрагимов. Пярвизин щяйаты. Б.: Эянълик, 1981, сящ. 112-116.

Onlar Güləbətinin fikrinə qida verirdi, hər gün təkrar olunan işini zahirən sakitcə və səliqə ilə yerinə yetirsə də, daxilən narahat duyğularla yaşayırdı. Beləliklə də, günlər yeknəsəq ahəngini itirir, başqa mənə ilə dolurdu. Xüsusən bizə məlum olan əcaib yuxusundan və ondan da əcaib naməlum adamla görüşəndən sonra fikirli olmuşdu. Gözləri insanlara və dünyaya qarşı sönməz bir maraqla qaynayırdı.

Günlərin dayanmaz axını içində payız çıxmış, qış gələrək Təbrizin bağlarına, dağlarına bollu qar-yağış töküüb getmişdi. Axıruncu çərşənbə idi. Şəhər ənənəvi təntənə və dəbdəbə ilə Novruz bayramını qarşılamağa hazırlayırdı. Xanım da kasalarda, boşqablarda səməni cücərdib pəncərələrə düzmüş, barmaqlarına xına qoymuş, cürbəcür şirniyyat alıb bayram süfrəsi açmışdı.

Bu günlər Hacı evdə tez-tez görünürdü. Xüsusən axşamlar heç yerə çıxmırdı. Güləbətin nə isə son günlər Hacıya yanına gəlib gedənlərin artdığını görürdü. Həm də bunların çoxu birinci dəfə idi gəlirdi, əvvəllər qapılarını açmayan adamlar idi, hamısı da görkəmindən tacirə,ərbaba oxşayırdı. Hamısı da elə ciddi görünürdü ki, Güləbətin üzlərinə baxmağa da qorxurdu.

-Xanım, samovara od salım, yenə ağanın yanına bir dəstə adam gəldi, - deyib fikrə getmiş xanımdan soruşdu:

-Salamat gəlməsinlər! – deyib xanım suala cavab verdi.

-Xanım, yəqin ağanın ticarəti artıb ki, bu qədər adam gəlib gedir, - deyərək Güləbətin adı bir şeylə maraqlanır kimi soruşdu. Xanım da eyni sadəliklə, lakin Hacıya qarşı istehza dolu səslə dedi:

-Yox, indi ağa başqa sevdaya düşüb... Siyasi olmaq istəyir. Hizb düzəldir. Get çay hazırla... İndi çağıracaq...

Doğrudan da, azca keçməmiş Hacı başını qapıdan dəhlizə çıxarıb boşluğa qışqırdı:

-Xanım, çay.

Bu iki kəlməni də tələsik deyib otağa çəkildi və oradakı söhbətə qoşuldu. Orada isə bir-birinə macal verməyən qarışıq səslər getdikcə güclənirdi. Xanım bu səslərə işarə edərək:

-Qızıqlar! Kül başınıza, Təbrizi abad edəcəklər! – deyib boğmaladı və bizlərdə bircə kəlmə «çay» sözünün nə qədər geniş mənada işləndiyini yaxşı bildiyindən kişmiş, xurma, noğul, badam içi, qoz ləpəsi və s. bu kimi bayram şirniyyatı yığıdığı xüsusi vazları və boşqabları bir-bir Güləbətina verib içəri göndərdi. Güləbətini otağa girəndə söhbət lap qızışmışdı. Adamlar hərəsi bir vəziyyətdə oturaraq siqaret və çubuq çəkə-çəkə danışdıqlarından otağı tüstü-tütün iyi basmışdı. Onlar bir boşluğa baxar kimi Güləbətina gözücu nəzər salıb elə dərhal onun varlığını unudaraq söhbətlərinə məşğul oldular. Güləbətini tələsmədən səliqə ilə boşqabları balaca dəyirmi stolların üstünə düzməyə başladı. Qulağı isə onlarda idi. Onların danışığından bunu anlaya bildi ki, kimləri isə tutublar və tutulanların şüri salmaqdan, aranı qarışdırmaqdan, hərəc-mərəclik törətməkdən, dünyanı alt-üst etməkdən başqa bir niyyəti yoxdur. Hamısı lat-lütün biridir, dinsiz-imsansızdır, allahsızdır, anasının əmcəyini kəsəndir, buna görə də hamısı boğazdan asılmağa, diri-diri odda yandırılmağa layiqdir!

Güləbətini otaqdan çıxanda qıpqırmızı qızarmışdı. Fikrində bircə şey dolanırdı: ilahi, o adam tutulanların içində olmasın! Güləbətini naməlum adamı öz aləmində «o adam» adlandırır. Hacınin adamları axşamdan bir az keçəndə dağılışdılar. Güləbətini qab-qacağı yığışdırıb bir bəhanə ilə universitetdə oxuyan evin böyük qızının otağına getməyi qərara aldı. Fikir vermişdi, Böyükxanım nəinki şəhərdəki, bütün ölkədəki hadisələrdən daha yaxşı xəbərdar olurdu. Onun dedikləri də həmişə düz çıxırdı. O, yəqin tutulanların kim olduğunu bilir. «Oxumağa bir kitab istəmə, özü vəd eləyib», - deyib düşündü və yavaşca onun qapısını taqqıldatdı. – Böyükxanım dərhal Güləbətini olduğunu bildi.

-Gəl, - Güləbətini! – deyib səsləndi.

Güləbətini içəri girəndə o divana dirsəklənərək nə isə oxuyurdu. Görünür, çoxdan bu cür oturub gərgin diqqətlə oxuduğundan gözləri şişən kimi olmuşdu. O başını qaldırıb, dikəldi, gözlərini ovdu.

-Gəl, əyləş görüm nə var, nə yox, Güləbətın? – deyib onu yanına çağırdı. Hal-əhval tutdu, anasını, atasını soruşdu. Güləbətın təşəkkür etdi.

-Dükən-bazarda nə var?

Güləbətın Böyükxanımın nə soruşduğunu yaxşı başa düşürdü. O çox zaman küçədə, bazarda baş verən hadisələr haqqında Güləbətından soruşardı. Güləbətın da gördüklərini, eşitdiklərini ona nəql edərdi. Lakin indi Güləbətın onun sualına öz düşündüyü mənada cavab verdi.

-Xanım, şəhərdə yaman xəbərlər gəzir. Deyirlər ki, bir dəstə siyasi tutblar. Şuriş salmaq istəyirlərmş. Sən bir şey eşitməmişən, xanım?

Böyükxanım maraqla Güləbətını süzdü və güldü:

-Sən də belə şeyləri başa düşürsən, Güləbətın? Xatalı şeylərdir ha...

-Mən heç şey qanmıram, xanım, bazarda eşitmişm, bayaq ağanın yanındakı adamlar da dınışırdılar. Deyirdilər hamısı dinsizin-imansızın biridir, hamısını dardan asmaq lazımdır...

-Qaragüruhlar! – deyib Böyükxanım kiminsə dalınca söyləndi.

-Onlar pis adamlardır, hə, xanım, siz də siyasiləri deyirsiniz, hə, xanım? – deyib Güləbətın soruşdu.

Xanım Güləbətının alnına sürüşüb tökülmüş saçını geri qatladi.

-Yox, Güləbətın, mən onları demirəm. Onlar vətənlərini istəyən adamlardır. Fədakar adamlardır. Sən bilirsənmi onlar nə istəyirlər? Eh, Güləbətın, Güləbətın, mən səni necə başa salım. Onlar istəyir ki, biz də qabağa gedək, mədəni xalqlar cərgəsinə çıxaq. Hər yerdə haq və ədalət olsun. Bax, necə deyim, sən o hovuzu görürsən, iki ay, üç ay təmizlənməyəndə, təzə su buraxmayanda iylənir, dibində cürbəcür qurdlar əmələ gəlir... Bizim camiət də elədir. Sular dəyişməlidir, təzə hava gəlməlidir. Onlar istəyən olsaydı, sən də oxuyardın, sənin kimi minləri də. Hə, Güləbətın, yaxşı yadıma düşdü. Sənə təzə kitab gətirmişəm, özü də ana dilimizdə.

Xanım kitabların altından balaca, sarı bir kitab çıxardı. Güləbətına verdi. Qız kitabı alıb üstünü oxudu. «Heydər babaya

salam» yazılmışdı. Çevirib o biri səhifəyə baxdı. Orada qaraqaş, qaragöz, iti baxışlı, ağıllı bir kişinin şəkli vardı. Güləbətinin ona diqqətlə baxdığını görən Böyükxanım dedi:

-Öz şairimizdir, Şəhriyərdir. Oxu, çox sadə və gözəl yazıb, oxuyarsan, nə başa düşməsən, soruşarsan, elə ki, qurtardın, söhbət edərik.

Güləbətın bu dəqiqə taleyindən o qədər razı idi ki, sanki dünyanı ona bağışlamışdılar. O, fikrində axırını çərşənbə axşamının belə xoş gəlməsini daha böyük sevinclərin müjdəsi bilib Böyükxanıma ürəkdən gələn bir minnətdarlıqla təşəkkür etdi:

-Çox sağ olun, xanım. Allah sizi həmişə xoşbəxt eləsin! – deyib qapıya tərəf yönəldi və astanada geri dönüb: - Gecəniz xeyrə qalsın, xanım! – deyərək otaqdan çıxdı. Lakin bu balaca yaraşlıq otağı da, onun içində yaşayan gözəl xanımı da ürəyində apardı. Ona elə gəlirdi ki, otaq büllur aynadan qayrılmışdır, kərpic mülkə havaxt baxsan, hardan baxsan, ilk öncə bu işıqlı otağı görəcəksən. Böyükxanım isə bu büllur otaqda yanan bir çıraq, bir ulduz idi ki, işığı uzaqlara yayılırdı...

Güləbətının yadına düşdü ki, bir zaman Sevindik də xəyalına ulduz kimi daxil olmuşdu. Yox, o elə indi də xəyalının təmiz göylərində parlaq şüa verir. İndi bu ulduz qoşalanmışdı. Bu müqayisə bacı ürəyində mümkün olmayan və buna görə də daha şirin görünən bir arzu doğurdu: «Sevindik və Böyükxanım necə də bir-birlərinə yaraşırlar... Kaş ulduzları barışsın!» - deyib düşündü. Sonra da düşündü ki, niyə mümkün olmasın, deyirlər bizim zamanədə elə şeylər olur ki, əvvəllər lap böyük adamların da xəyalına gəlməzmiş...

Sual və tapşırıqlar №12.

A. *Omaroğlunun qayıtmasında ədəbi dilimizin hansı fonetik qanunları pozulub?*

B. *Burada hansı fonetik hadisələr vardır?*

C. *R ritorik cəhətdən bu parçanı hansı sahəyə aid etmək olar?*

Ç. H.Əliyevin BMT-dəki çıxışını, ritorikanın hansı sahəsinə aid edirsiniz?

D. Daha bir neçə belə çıxış tapıb, onu linqvistik və ritorik cəhətdən təhlil edin.

YAZI, ORFOQRAFİYA, ORFOEPIYA

Yazı, bəşər mədəniyyətinin ən mühüm amili, onun dildən sonra ən böyük nailiyyətidir. Azərbaycan xalqı qədim və mədəni xalq olduğu üçün 1000 ildən çox yazı tarixinə malikdir. İndiki azərbaycanlıların ulu babaları əvvəlcə Alban əlifbasından müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra ərəb əlifbasından istifadə etmişlər.

Ərəb əlifbası isə Sami dil üçün yaradıldığından 9 sait səsi olan Azərbaycan dilinə yaramırdı. Uzun əsrlərdən bəri Azərbaycan ziyalıları ərəb əlifbasının namünasib olduğunu göstərmişlər. Belə ziyalılardan ən görkəmlisi M.F.Axundov idi.

A. M.F.Axundov və yeni əlifba ideyası.

M.F.Axundov XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, elmi, ədəbiyyatı tarixinə dahi şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur. Onun ədəbi-bədii elmi-fəlsəfi irsi habelə həyat və fəaliyyəti çox geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Çox tədqiq olunma baxımından XIX-XX əsr ziyalıları içərisində yalnız Mirzə Kazımbəy M.F.Axundovla müqayisə edilə bilər. M.F.Axundovun həyatı, fəaliyyəti, bədii, fəlsəfi, elmi dünyagörüşü kifayət qədər tədqiq edilmişdir.

M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatına yeni janr – dramaturgiya, realist nəsr gətirdiyi kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmaqda olan maarifçilik ideyasını böyük bir hərəkata çevirmişdir. Xalqın maariflənməsi, elmlərin tədrisi, dilimizin məktəblərdə öyrənilməsi kimi böyük problemlər ədibi həmişə düşündürmüş və öz coşğun fəaliyyətini bu məsələlərin həllinə həsr etmişdir. M.F.Axundova qədər və ondan sonra da

ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını söyləyənlər olmuşdur. Lakin XIX və XX əsrdə onun səviyyəsində heç kəs məsələni ciddiliyi ilə qoyub fəaliyyət göstərməmişdir.

M.F.Axundov ömrünün 25-30 ilini yeni əlifba yaratmaq ideyasına həsr etmişdir.

Köhnə ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını həm birbaşa, həm də dolayı yolla deyənlər öz ideyasında ardıcıl olmadıqlarına görə yeni əlifba ideyasının atası M.F.Axundov hesab olunur. Böyük mütəfəkkir keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ömrünün son günlərinə qədər bu arzunu həyata keçirmək üçün çalışmış zehni, qələmini, vaxtını, pulunu bu yolda sərf etmişdir. M.F.Axundov dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlməyən ərəb əlifbasını aşağıdakı səbəblərə görə yenisi ilə əvəz etməyi zəruri hesab edirdi:

«1) Əlifbamızdakı hərflərin çoxunun şəkli eynidir və onlar bir-birindən nöqtələrlə fərqlənir. Bəzən elə olur ki, nöqtələr öz yerlərində qoyulmur və ya tamamilə unudulur.

2) Nəhvçilərin istilahında ərəb adlanan sait hərflər sözün tərkibində yazılmaz, ancaq ehtimal ilə təyin olunur.

3) Bir neçə sait və bir neçə samit hərflər bizim əlifbamızda tamamilə yoxdur. Lakin dilimizdə deyilir. Samit hərflərindən biri (**g**) hərfidir ki, «gərd», yəni toz və «gürd» yəni pəhlivan bu hərf ilə yazılır. Əcəm gafi (**g**) olan bu hərfin ərəb kafı (**k**) ilə yazırlar ki, «gərd» (etdi) sözündə feldir.

4) Təyin olunan ərəblərdən fəthə və kəsrə arasında bir səs də (**e**) vardır ki, dilimizdə mövcuddur. Məsələn, «mey» (şərab) və «peyda» yəni (aşkar) kəlmələrdən birinci hərfdən sonra gələn ke, «beş» və «gec» kəlmələrində də eyni səs mövcuddur. Lakin əlifbamızda bu səs (hərf – A.B.) yoxdur».

Bu nöqsanları islah etmək dilimizin səs sisteminə uyğun bir əlifba tərtib etmək, bununla da xalqın savadlanması məsələsini xeyli asanlaşdırmaq arzusu M.F.Axundovu bir neçə əlifba layihəsi tərtib etməyə vadar etdi.

1857-ci ildə o, ilk əlifba layihəsi tərtib etdi. Burada o, yeni latın tipli əlifba təklif etmirdi. Bu layihədə müəllif köhnə ərəb

əlifbasını müəyyən mənada islah etmək, orada olmayan sait səsləri (hürufi müsəvvətə) əlavə edirdi.

Bundan əlavə, ərəb əlifbasında olmayan, beləliklə hərc-mərcliyə gətirib çıxaran durğu işarələrini (əlamət) və həmin layihəyə əlavə edirdi. Cəmi durğu işarələri – (əlamət) bunlardır:

1. Əlamət-sual - ?
2. Do qovs () – Moqabele bəraye cümleye mötərizə ya kəlmə miyaniyə dər cuf anha.
3. Əlamət qovl «ğeyr» - « »
4. Əlamətə bəyane – (:)
5. Əlamət təməl – (...)
6. Əlamət təəccob təhir və nida – (!)
7. Əlamətə etməmə mətləb – (.)

Birinci layihənin sonunda polkovnik Mirzə Fətəli Axundzadə hicri 1290 yazılıb.

Bu əlifba layihəsində müəllif əvvəlcədən güclü müqavimətə rast gələcəyini bildiyindən İslam dini əleyhinə olmadığını göstərmək üçün onu belə başlayır. Bismillahirrəhmanirrəhim. Əlhəmdülillahi Rəbbil ələmin. Vəssəlatu Vəssəlamu ələ Nəbiyyina və aliyyə cəmiin. Sonra «Əlifbaya cədidə»nin zəruriliyini göstərən yuxarıda dediyimiz dörd arqumenti göstərir.

Bu əlifbanın həyata keçirilməsi üçün çalışan, dost və tanışlarının, dövlət xadimlərinin hər cür köməyindən istifadə edən müəllif layihənin birinci müzakirəsini 1863-cü ildə Türkiyədə təşkil etdirir. Məlumdur ki, Türkiyə Elmlər Akademiyasında həmin layihə bəyənilmişdi. Amma bəzi düzəlişlər etmək də tövsiyyə edilmişdi. Lakin məsələ müsbət həll olunmamışdı. Sonra M.F.Axundov eyni xahişlə İran dövlətinə müraciət edir, yenə rədd cavabı alır. Amma o, bu ideyadan əl çəkmir. İslah edilmiş ərəb əlifbasında nümunələr və onun yeni proyektini, 17 səhifəlik bir məqalə, əski ərəb əlifbasının tənqidi, yen əlifba ilə kəlmələrin yazılışı, şəkilləri, əski əlifbanın öyrənilməsi çətinlikləri və müqayisəsi (fars və rus dillərində), və onlarla yazıda bu problemin başa çatması üçün çalışır. O, hər vasitə ilə çalışırdı ki, həm yuxarı təşkilatlarda, həm dini təbəqələrdə, həm

də geniş xalq kütlələrində yeni əlifbanın yalnız xeyirli olduğunu, dinə toxunmadığını sübut etsin. Bu işin ilk növbədə yazıb oxumaq və nəşriyyat işi üçün xeyirli olduğunu göstərirdi.

Beləliklə, müəllif sübut edir ki, hər bir hərfi yazıldığı üçün yeni əlifba türk dili üçün münasibdir.

M.F.Axundov əlifba layihələrini göndərdiyi İran dövlət nümayəndələri bu məsələyə çox ciddi şəkildə mane oldular. Lakin bu kimi uğursuzluqlar M.F.Axundovu ruhdan salmadı. Çünki öz əlifbasının təsir dairəsini görürdü, ağıllı və progressiv adamlardan, görkəmli alimlərdən sevindirici məlumatlar alırdı. Onun xaricdəki dostları və həmfikirləri əlifba haqqında yazılan əsərlər, çap olunan məqalələrdən bəhs edirdilər... 1869-cu ildə Parisdən Mirzə Yusf xan yazırdı: «...Sizə müjdə verməliyəm ki, sizin lifba haqqındaki fikriniz bu son vaxtlarda İstanbulda özünə xalqın beynində daha çox yer etmişdir... Sizin fikrinizin çoxlu tərəfdarları vardır...»

1870-ci ildə Mirzə Melkumxan İstanbuldan yazırdı: «Buradakı qəzetlərdə bizim məqsədimizə dair fransızca müfəssəl izahatlar yazıldı... İslam xalqlarının tərəqqisi xatirinə, dünyanın tərəqqisi xatirinə hər bir mütəfəkkir insan bu əlifbanın islahı uğrunda çalışmalıdır...» İranın Tiflisdə baş konsulu olmuş əli xan Tehrandan yazırdı: «Yaxın gələcəkdə Sizin əlifba haqqında paytaxtda bir vəlvələ qaldıracağam. Ümid edirəm ki, allaha-taalanın köməyi ilə cənabınızın məram və məqsədincə bir xidmət edə biləcəyəm.»

M.F.Axundov uğursuzluqlara görə ruhdan düşmüşdü. Bu ideyanın xalqın tərəqqisinə xidmət etdiyinə varlığı qədər inanırdı. Bu səbədən də bu yolda bütün maddi və mənvi çətinliklərə dözüür, var-dövlətini xərcləyir, son nəfəsinə qədər bu işdən dönməyəcəyini bildirirdi.

M.F.Axundov 1871-ci il iyun ayının 2-də İstanbulda Mirzə Melkum xana yazdığı məktubda deyirdi: «Nə qədər ki, mən sağam, əlifba fikrindən və onu həyata keçirmək arzusundan ayrıla bilməyəcəyəm... 10 ildən artıqdır ki, bu yolda ağır zəhmətlərə və böyük xərclərə qatlaşmışam. İşin başlanğıcında

tələbələri həvəsləndirmək üçün dəftərimdə qeyd etdiyimə görə, hər birisinə bir ərəfi ənam adı ilə verməklə 80 qızıl şərəfi bağışlamışam ki, yeni əlifbanı öyrənsinlər. Bir qədər pul da xoşbəxt mirzələrə vermişəm ki, yeni əlifbanın bir çox surətlərini çıxarmışlar. İstanbula gedib-gəlmək üçün 500 manat xərcim çıxıb... Bundan sonra da bu yolda nə qədər zəhmət və məxaric lazım olarsa, səmim-qəlbdən qəbul edəcəyəm ki, öz həmvətənlrimi qaranlıqdan işığa çıxarıb və bunun mənəvi ləzzətini dadım».

20 ilə qədər uğrunda mübarizə apardığı üçün yeni əlifba ideyasından ayrılmayan M.F.Axundov bu yoldakı çətinliklərdən ruhdan düşməmişdi. 1874-cü il yanvarın 20-də İran şahzadəsi Etizalüssəltənəyə yazdığı məktubda deyirdi: Bəli, mən özüm də anlayıram, amma yenə yazıram. Və diri olduqca yazacağam da, taki əlifbanı dəyişdirmək fikri bütün millətin arasında yayılmış olsun. Necə ki, on beş ilə yaxındır ki, bu fikrin toxumunu İran və Türkiyə torpağında səpmişəm. Şübhəsiz, bu toxum xələflərimizin əsrində üz göstərəcəkdir.

B. M.F.Axundovun ardıcılıarı.

Əlifba məsələsi həm elmi-linqvistik, həm mədəni, həm də maarif problemi olduğu üçün çox geniş vüsət almışdı. XIX əsrin əvvəllərində başlayaraq nəşr edilməyə başlayan dərsliklər içərisində elə birinə rast gəlmək olmaz ki, əlifba məsələsinə toxunulmasın. Azərbaycan yazısı ərəb əlifbası əsasında olduğu üçün bütün müəlliflər bu əlifbanın xüsusiyyətlərindən, onun dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlmədiyindən bəhs etmişlər. Bu məsələ M.F.Axundova qədər və ondan sonra da mövcud olmuşdur. M.F.Axundova qədər bu problem həm səthi, həm də qeyri-ardıcıl şəkildə qoyulurdu. M.F.Axundov isə bu qyeri-mütəşəkkil ideyanı qüvvətləndirib milyonların əqidəsinə çevirdi. Xalqın savadlanması üçün ərəb-sillabi əlifbasının çətinlik törətdiyini və yeni əlifbaya keçmək zərurətini dərk edən ziyalılar arasında görkəmli alim *Firidunbəy Köçərlinin* də xüsusi yeri vardır. F.Köçərli yorulmaz tədqiqatçı alim olaraq dilimizin tədrisi ilə bağlı bir sıra əsərlər yazdığı kimi, əlifba məsələsinə də

öz layiqli töhfəsini vermişdir. O, 1911-ci ildə Tiflis şəhərində M.F.Axundovun həyatı, ictimai fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı, fəlsəfi əsərləri və yeni əlifba haqqında mübarizəsini əks etdirən 71 səhifəlik bir kitab yazmışdı. Burada F.B.Köçərli M.F.Axundovun bu sahədəki xidmətlərinin böyüklüyünü göstərmək üçün, onun başladığı işin nə qədər böyük və lazımlı olduğunu belə şərh edir: «Ərəbdən götürdüyümüz əlifba sillabi və təqirə gələsi deyil və müsəlmanların tərəqqi və təali yolunda Avropa əhlindən dalda qalmağımızın böyük səbəblərindən birisi də həmin bu mayeyi səadət məbdəyi tərəqqimiz olan oxumaq və yazmaq alət və əsbabının qüsur ilə dolu olmağıdır». Sonra F.B.Köçərli ürək ağrısı ilə bu böyük və lazımlı işə başlamış M.F.Axundovun əməyinin bəhrə verə bilmədiyini də göstərir: «... Müsəlman əlifbasının təgyir və təbdili M.F.Axundovun baş fikirlərindən olub, bu yolda artıq səy və təlaş etmişdir. Amma cıfayda, bir tərəfdən qəflət və cəhalət və digər bir tərəfdən qərəzi-şəxsi, büxl və həsəd bizim camaat və millət işlərinin çoxuna mane olduğu kimi, mərhum Mirzənin dəxi bu gözəl fikrinə mane olub onun bu qədər çəkdiyi səy və zəhmətini səmərəsiz qoyub.

Yeni əlifba uğrunda çalışan Azərbaycan ziyalılarında biri də *Məmmədəğa Şahtaxtinski*dir. Görkəmli jurnalist və yazıçı M.Şahtaxtinski və Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında görkəmli rol oynamışdır. O, uzun müddət Azərbaycan mətbuatının, yeni tipli məktəbinin maarifinin yaranıb inkişaf etməsi yolunda çalışmış, yeni əlifbanın yaradılması işinə xüsusi fikir vermişdir. O, təxminən 1902-03-cü illərdə Tiflisdə «Sövti-Şərq əlifbası» adlı bir əsər nəşr etdirmişdir. Müəllif burada özünü M.F.Axundovun şagirdi hesab edir. «Xəttimizin islahına aid fikrin müvəccidi (vəcdə gətirəni – A.B.) və mücahidi o ədib pürhikmət olduğundan mənim də bu nacib əsərimin sahibi – mənəvisi o ustadi-təməddündür».

Müəllif öz əlifbası üçün əsas olaraq (məxəzittixaz) ərəb əlifbasını götürmüşdür. Ərəb əlifbasının müxtəlif məqamlarda, müxtəlif formalarda olması və başqasına bitməsi kimi naqis cəhəti göz önündə tutaraq yeni əlifbada hərflərin ayrı yazılması

şərtini əsas qəbul etmişdir. Bu haqda müəllif yazır: «...İstema-lımızda bulunan ərəb əlifbasını məxəz-ittixaz edib, Şərq üçün fonetik bir əlifba tənzim etmişəm ki, onun vasitəsilə ərəbi, farsı və türki kəlmələrin hamısını dildə deyilən kimi yazmaq mümkündür».

M.Şahtaxtinski öz əlifbasının yeniliklərini belə şərh edir: «Nöqtələr yerinə mən hürufun əşkali-əsasıyyəsinə təzə cızıqlar əlavə edib hər hərfə özünəməxsus bitişiek bir şəkil vermişəm. Bizim hürufun mətbu heyətləri ilə yazma şəkilləri arasında təfavüt yoxdur. Nə yazıda, nə basmada bir-birinə yapışdırılmazlar. Bizim hürufun hamısının boyu birdir». Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu əlifbanı təşkil edən hərflərin şəkilləri estetik cəhətdən o qədər də məqbul deyil.

Yeni əlifba uğrunda mübarizə aparan ziyalılardan biri də görkəmli ədib, böyük jurnalist, dilimizin saflığı uğrunda böyük mübariz C.Məmmədquluzadədir. O, yeni əlifba uğrunda ciddi və qətiyyətli mübarizə aparmışdır.

C.Məmmədquluzadə M.F.Axundov işinin böyük davamçısı kimi «Molla Nəsrəddin» jurnalında bu məsələyə çoxlu felyeton həsr etmişdir.

M.F.Axundovun açmış olduğu yolla bir çox alim və ziyalılar getdilər. Mirzə Sadiq Fani, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Məmməd-taği Sidqi, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Şeyxzadə Hafiz Məhəmmədəmin, Qafarzadə Əbdülxaliq Cənnəti, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Abbas Səhhət Mehdi-zadə, Mirzə Hüseyin Həsənzadə, İslambəy Qəbulov, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Həsən Səbri Eyvazov, Fərhad Ağazadə, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Mirzağa Mirmöhsünzadə, Zeynalabdin İnci-zadə, Mirzə Əbdülqadir İsmayılzadə Vüsaqi və onlarla başqaları öz böyük sələfləri M.F.Axundovun yeni əlifba ideyasının qızgın tərəfdarı olmuş, bu ideyanın həyata keçməsi üçün çalışmışlar.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, ərəb əlifbasından danışan, onun çətin və uyğunsuzluğunu göstərən elə bir adam yoxdur ki, imla məsələsinə toxunmamış olsun. Bu məsələdə də ən böyük xidmət M.F.Axundova aiddir.

C. Sovet dövründə yeni əlifba məsələsi.

Azərbaycan yazısı problemi, demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Füzulidən başlamış Azərbaycan dilini tədris edən bütün müəllimlərə qədər hamı ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişdi. XIX əsrdə M.F.Axundov bu məsələni bütün Zaqafqaziya, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirdi. Öz ardınca M.Şahtaxtı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və onlarla başqa ziyalıları apardı.

Yeni əlifba ideyası çoxlarının şüuruna hakim kəsilə də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi 1 il 8 ay sonra XKS bu məsələni müzakirə edib dövlət səviyyəsində həll etməyə qərar verdi. Əlifba məsələsində yenə də fikirlər haçalanmışdı. Bir qrup iddia edirdi ki, ərəb əlifbasını islah etməklə, ona müxtəlif sait səslər artırmaqla kifayətlənmək lazımdır. Bir qrup ziyalı isə başda N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, M.Şahtaxtı, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağazadə Şərqli, S.Vəlibəyov qəti şəkildə köhnə əlifbadan birdəfəlik qurtarmağı, latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi.

N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1922-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan ziyalılarının iclasında «Latınçılar» «İslahçılara» yeni əlifbanın zəruriliyini sübut edə bildilər. Latınçıların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi bir komissiya yaradıldı.

Komissiyaya aşağıdakı ziyalılar daxil idi: 1) Fərhad Ağazadə (sədr), 2) Xudadadbəy Məlikaslanov (sədrin müavini), 3) Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (katib). Üzvlər: Həmidbəy Şəhtaxtinski, Azadbəy Əmirov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrafilbəyov. Bu komissiya çox fəal işləyərək latın əlifbasının üstünlüklərini sübut edir, latın hərflərini dilimizə uyğunlaşdırır, «Kommunist» qəzeti və başqa mətbu orqanlarda elmi məqalələrlə çıxış edirlər. Bu komissiya

üzlərindən görkəmli alim və maarif xadimi Fərhad Ağazadənin (1882-1931-ci illər) adını xüsusi çəkmək lazımdır. Hələ inqilabdan əvvəl müəllim işləyərkən F.Ağazadə yeni əlifba ideyasının qızgın və ardıcıl tərəfdarı idi. O, 1922-ci ildə «Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır» adlı əsərində elmi şəkildə dilimizin fonetik sistemi, səslərimizin ərəb əlifbasında əks olunmaması kimi məsələləri sübut edirdi. Ərəb əlifbasının tarixi, xüsusiyyətləri, ümumi qüsurlarını göstərdiyi bu əsər dövrü üçün çox əhəmiyyətli idi. 1926-cı ildə M.F.Ağazadə Yeni türk əlifbası komitəsinin üzvü kimi I türkoloji qurultayın çağırılması işində fəal iştirak etməkdən əlavə ardıcıl şəkildə elmi məqalələrlə də çıxış edirdi. Qurultaydan sonra F.Ağazadə yeni əlifba məsələsinə aid 3 kitab nəşr etdirmişdir; 1926-cı ildə «История возникновения и проникновения в жизнь идей нового тюркского алфавита»; 1927-ci ildə «Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита» adlı kitablarını Bakıda, 1928-ci ildə isə Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə Kazan şəhərində «Очерки по истории развития движения нового алфавита и его достижения» kitabını nəşr etdirmişdir.

Yeni əlifba məsələsindən danışarkən Məhəmmədəğa Şahtaxtlının da xidmətini qeyd etmək lazımdır. M.Şahtaxtlı o vaxt yazırdı: «Söz yoxdur ki, əlifbamız o qədər geniş olmalıdır ki, onun ilə Avropa sözlərindən başqa, bütün türk və tatar dillərinin, fars və ərəb dillərinin kəlmələrini dəxi tələffüzə müvafiq yöndə yazmaq mümkün olsun. Belə əlifbamız olduqda tələffüzü türklərə məlum olmayan və ya az məlum olan hər kəlməni öz yazımızla, bu fonetik əlifbamızla yazırız ki, hər oxuyan tələffüzünü bilsin.

Respublika Əlyazmalar İnstitutunda «Dilimizin islahı» adlı «Kommunist» qəzetinin əlavəsi (4 nömrə) saxlanılır. Burada dilimizin islahı, terminlər yaradılması problemləri, yazı, orfoqrafiya və dil məsələləri ilə əlaqədar maraqlı materiallar vardır. Təəssüf ki, «Əlavə»nin hansı ilə aid olması göstərilməmişdir. Bu «Əlavə»də deyilir ki, hələ yenicə islamı qəbul etmiş türklər yeni hərflər yaradıb ərəb hərflərinə qoşa bilməzdilər; Bu müşkül və

bəlkə heç mümkün iş deyildi. Buna görə də türk dili ərəbləşdi, farslaşdı və kəndicə kasıblaşdı. «Azərbaycan MİK nəzdindəki mərkəzi islah komissionunun nəşr əfkarı» olan bu əlavənin 4-cü hissəsində göstərilir ki, hərflər məsələsi ilə dil məsələsini qarışdırmamalıdır. MİK yanındakı komissiyonun vəzifə və məqsədi dil üzərində işləməkdir. Bu komissiyaya hərflər məsələsinin dəxli yoxdur. Gələn nömrələr üçün məhz dil məsələlərindən yazın». Bununla əlaqədar olaraq həmin «Əlavə»də dil problemlərinə aid müxtəlif məqalələr nəşr edilmişdir.

1922-ci ilin mart ayında N.Nərimanovun təklifi ilə S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi bir komissiya yarandı. Həmin ilin iyul ayında komissiya Yeni Türk Əlifbası komitəsinə çevrildi. Bu komitə qəzet və jurnalların yeni əlifbaya keçməsi, mətbəələrdə latın şrifli məşinlərin quraşdırılması işində müəyyən uğurlar qazanmışdı. YTƏK-in təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci ilin oktyabrın 20-də idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel işlədilməsi haqqında dekret verir. Həmin ildən «Yeni yol» qəzeti latın əlifbası ilə nəşr edilməyə başladı. Bununla belə, hələ latın əlifbasının tam uğurlu şəkildə qəbul edilməsindən danışmaq olmazdı. Çünki latın əlifbasının özündə belə dilimizin bir sıra sait və samit səslərini göstərən hərflər işarələr yox idi. Bundan əlavə, hər bir qrafiki işarənin (qrafem) bir neçə forması (alloqrafi) olmalıdır. Bu qrafemlərin və alloqrafların nə kimi şəkilləri olmalıdır, bu şəkillər yazı işini çətinləşdirməzmi və s. bu kimi problemlər yalnız yüksək ixtisaslı alimlər tərəfindən həll edilə bilər. Buna görə də YTƏK sədri S.Ağamalıoğlu 1924-cü ildə B.Çobazadəni Bakıya dəvət etmişdi. 1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gələn B.Çobazadə «Yeni yol» qəzeti müxbirinin suallarına belə cavab vermişdi: «Mən Bakıya təzə gəlmişəm... Burada məktəblər daha əsri, daha əməli və xalqa yaxındır... Türklər məlum olduğu üzrə şimdiyə qədər 13 əlifba istifadə etmişlər və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzüviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunların ən fənasını ərəb əlifbası saymaq mümkündür... Ərəb əlifbası bu gün təmiz və xalq

türkcəsilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır.

Alim yeni əlifbanın gələcəkdə milli mədəniyyətimizin inkişafına misli görünməmiş dərəcədə kömək edəcəyinə inanaraq həmin müsahibəsində demişdi: «Yeni və dilimizin qanunlarına uyğun bir əlifba xalq dili ilə ədəbi üslub arasında divarı yıxaraq vahid bir maarif və ziyalı sinif yetişdirəcəkdir ki, çox keçmədən bunlar bütün xalq arasında elmin və texnikanın mənfəətlərini nəşr və ümumiləşdirə bilərlər. Çox qolay isbat etmək olar ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə sıxı-sıxıya bağlamış və türk xalq dilinin ədəbiləşməsinə mane olmuşdur. Latin əlifbasının ən böyük məziyyətlərindən biri dilimizin əcnəbilər tərəfindən çabuk öyrənilməsinə və bu sürətlə ədəbiyyatımızın millətlər arasında bir yer almasına yardım etməsidir».

Bu müsahibəsində o, bu məsələni geniş bir qurultay miqyasında həll etməyi lazım bilirdi.

Yeni Türk əlifbası layihəsi üzərində qızgın iş gedirdi. 1925-ci il sentyabrın 15-də Moskvada S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə keçən şərqsünasların iclası yeni əlifbaya keçmək üçün bütün ölkə türkoloqlarının iştirak edə biləcəyi bir qurultay çağırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu qurultayı çağırmaq SSRİ Şərqsünaslar cəmiyyəti ilə Azərbaycan tədqiq-tətəbbə Cəmiyyətinə tapşırıldı. Cəmiyyətinin türkologiya seksiyasında oktyabrın 20-də məruzə edən B.Çobanzadə deyirdi: «...Gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycan paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı eiraz etmədi».

Bundan sonra I türkoloji qurultayı çağırılıb keçirmək üçün təşkilat komissiyası yaradıldı. Bu komissiya dil və əlifba məsələlərinə aid çoxlu məqalə nəşr etməklə qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi. Prof. B.Çobanzadə is yeni türk əlifbası komitəsinin elmi rəhbəri kimi, bu qurultayın planını və əməli vəzifələrini müəyyənləşdirir, əsas məruzə hazırlayır və yeni əlifba layihəsini tərtib edirdi. Nəhayət, 1926-cı i fevralın 26-dan martın 5-dək Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyəti və SSRİ Şərqsünaslar Cəmiyyəti Bakıda birinci Ümumittifaq türkoloj qurultayı çağırıldı. Qurultay Maarif sarayında (indiki EA Rəyasət heyətinin binasında) keçirildi. Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Qurultayı Azərbaycan YTƏK sədri, AZMİK sədri Səməd Ağamalıoğlu giriş sözü ilə açdı. Abdul Cabbarovun təklifi ilə qurultayın Rəyasət heyəti seçildi. Fəxri rəyasət heyətinə isə 6 nəfər: Əlibəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, Marr, Lunaçarski, Tomsen seçildi. Hələ 600 nəfər dilçi, ədəbiyyatşünas, şərqsünas və başqa elm sahələrinin nümayəndələri iştirak edirdi. Dilçiliyimizin və mədəni quruculuq tarixində müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq qurultay haqqında geniş məlumat verməyi vacib hesab edirik.

Qurultay 5 nəfərlik mandat, 6 nəfərlik redaksiya komissiyası seçdikdən sonra SSRİ MİK sədri Qəzənfər Musabəyov qurultay iştirakçılarını Sovet dövləti və Azərbaycan XKS adından təbrik etdi. Bir neçə təşkilat adından çıxış edən nətiqlər qurultay iştirakçılarını təbrik etdilər. Sonra Ömər Əliyevin təklifi ilə SSRİ və Azərbaycan MİK-ə, SSRİ Millətlər Sovetinə, Stalinə təbrik teleqramları hazırlandı. Bununla birinci iclas qurtardı.

Qurultayın 17 iclası keçirilmiş, burada 37 məruzə dinlənilmişdir. Bu məruzələrin 5-i türk xalqlarının tarix və etnoqrafiyasına, 2-si türk xalqlarının ədəbiyyatına. 7-si türk xalqlarının dillərinə, 7-si əlifba probleminə, 6-sı orfoqrafiya problemlərinə, 2-si türk xalqlarının mədəniyyətinə, 5 məruzə türk ədəbi dilinin terminologiya problemlərin, 3 məruzə isə türk dillərinin tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdi.

Qurultayda V.V.Bartold, Miller, L.V.Şerba, Oldenburq kimi alimlər məruzə etmişdilər.

Qurultayın martın 27-də keçirilən iclasında bircə məruzə – prof. B.V.Çobanzadənin «О близком родстве тюркских языков» («Türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında») adlı məruzəsi dinlənildi. Bu məruzədə alim M.Kaşqariyə və başqa mənbələrə əsaslanaraq türk dillərinin yaxın qohumluğunu sübut etməkdən əlavə, bu sahədəki nöqsanları da göstərirdi. Alim məruzəsində deyirdi:

1) Türk dillərinin tədqiqi çox halda tarixi, iqtisadi və siyasi məsələləri işıqlandırmaq məqsədi ilə yardımçı, köməkçi vasitə olmuşdur.

2) Müxtəlif türk dillərini nə qədər müqayisə etməyə çalışsalar da, bir çox halda, son nəticədə bu tədqiqlər məhdudlaşmış və qapanmışdır və həmin dilin çərçivəsindən kənara çıxmır.

3) Türk dillərinin təsnifatına həsr edilmiş əsərlərin isə aşağıdakı qüsurları vardır:

a) Yalnız səs xüsusiyyətləri əsas götürülür.

b) Tarixi faktlara və xüsusiyyətlərə toxunulmur və onlarla hesablaşmırlar.

c) Çox halda bir prinsip başqası ilə qarışdırılır.

IV iclasda 2 məruzə dinlənilmişdi.

Qurultayın V iclasında A.Samoyloviç, S.Y.Malov və İ.İ.Aşmarin türk dillərinin tarixi problemlərindən danışdılar.

Qurultayın VI iclası Qorxmazovun sədrliyi ilə keçmiş, burada 6 məruzə dinlənilmişdi. Məruzələrin hamısı orfoqrafiya məsələlərinə həsr edilmişdir. Məruzəçilər: A.V.Şerba, L.Jirkov, Q.İbrahimov, Ş.Rəhimli, F.Ağazadə və Baytursun orfoqrafiya məsələləri haqqında məruzə etmişdilər.

Qurultayın martın 2-də keçirilən VIII iclasında Ağamalı oğlu sədrlik edirdi. B.Çobanzadə, H.Zeynalli, Baytursun və Odabaş elmi-ədəbi dilin terminologiya problemləri haqqında məruzə etdilər.

B.Çobanzadə elmin inkişafı üçün terminlər sisteminin əhəmiyyətindən, türk dillərindəki termin kasıblığından bəhs

edərək elmi terminlər yaratmaq üçün 3 əsas baza təklif edirdi: ümumtürk, ərəb-fars və rus-Avropa (B.Çobanzadə məruzəsini azərbaycanca etmişdi).

H.Zeynallı «Türk dillərində elmi terminologiya sistemi» adlı məruzəsində alınma terminləri yalnız kök kimi qəbul edərək onları türk dilinə tabe etmək, türk dilində alınma terminlərin qarşılığını axtarmağı təklif edirdi. H.Zeynallının məruzəsi 7 hissədən ibarət idi. Bu iclasda Baytursun və Odabaş da terminologiya məsələlərinə aid məruzə etdilər.

Türkoloji qurultay çağırmağın ilkin ideyası yeni əlifbaya keçmək lüzumundan doğduğu kimi, ən geniş müzakirə edilən problem də əlifba məsələsi oldu. Qurultayın IX-X-XI-XII və XIII iclası məhz yeni əlifba probleminə həsr edildi. Yeni türk əlifbası elmi prizidumu tərəfindən hazırlanmış yeni türk əlifbası layihəsi qurultayın müzakirəsinə verildi. B.Çobanzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu əlifba layihəsi qurultay iştirakçılarının böyük marağına səbəb oldu. Başqa respublikalardan gəlmiş türkoloq-alimlər həmin əlifba layihəsi əsasında öz dilləri üçün yazı sistemi tərtib etməyə qərar verdilər.

Qurultayda əsas 5 məruzə ilə yanaşı, C.Məmmədzadənin «Türk dillərinin əlifba sistemləri» haqqındakı məruzəsi də çox maraq doğurdu.

Lakin ərəbçilər də qurultayda yox deyildi. Ərəbçilər adından Tatarıstan nümayəndəsi Qalimcan Şərəf çıxış etdi. Məruzəçi ərəb əlifbasının latına nisbətən 5 üstün cəhətini qeyd edərək deyirdi: həmin xalq mədəni cəhətdən nə qədər yüksəkdirsə, onun mədəni dəyərləri nə qədər çoxdursa, yeni şriftə keçmək həmin xalq üçün bir o qədər çətin olacaq. Bu çətinliklər təkcə iqtisadi-maliyyə ilə deyil, ictimai cəhətlə də əlaqədardır.

Qurultayın XIII iclasında Qorxmazov qurultayın yeni əlifba haqqında qərarını oxuyur və təklif edir. Qurultay bütün türk respublikalarına tövsiyə edir ki, Azərbaycanın təcrübə və metodlarına söykənərək özlərində yeni latın əlifbasına keçsinlər.

Q.Şərəf təklif edir: ərəb əlifbası saxlanılsın.

S.Ağamalıoğlu səs qoyur: Latinçılar – 101 səs, Ərəbçilər – 2 səs, Bitərəf qalır – 9 nəfər.

Qurultay bu barədə qətnamə mətnini hazırlamaq üçün 26 nəfərdən ibarət komissiya seçir. Onların içərisində H.Cəbiyev, C.Məmmədzadə, B.Çobanzadə və Şahmuradov da var idi.

Qeyd etməliyik ki, qurultaya bir çoxları ərəbçi kimi gəlsələr də, latınçı kimi getdilər (Məsələn, H.S.Ayvazov, Ağçörəkli və s.) Bu hadisə 1926-cı il martın 4-də olmuşdu. Bu gün Bakıda dahi özbək şairi Ə.Növainin 485 illik yubileyi keçirilirdi. Qurultayın bütün 500 iştirakçısı birlikdə həmin yubileyə getdi.

Sonrakı iclasda Mehmed Fuad Köprülizadə «Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı» mövzusunda məruzə etdi.

Qurultayın son iclaslarında 3 məruzə türk dillərinin məktəblərdə yeri və tədrisi metodikası məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qurultay bütün müzakirə edilən məsələlərə aid qətnamələr qəbul etmişdir.

Qurultay martın 6-da öz işini qurtardı. Qurultay iştirakçıları çox mühüm qərar və qətnamələr qəbul etdilər. Bu qərarlardan bir neçəsinə nəzər salaıq.

1) İki ildən bir türkoloji qurultay çağırılsın. Növbəti qurultay iki ildən sonra Səmərqənd şəhərində çağırılsın.

2) Latın əlifbasına keçmək üzrə Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə edilsin. (Demək lazımdır ki, bir çox xalq – 50-dək Bakıya, yeni türk əlifbası komitəsinə müraciət edib onlara əlifba tərtib etməyi xahiş etmişdi.)

3) Azərbaycan Yeni türk əlifbası komitəsinin təqdim etdiyi layihə bəyənilsin və s.

Bu qurultaydan sonra Azərbaycan YTƏK SSRİ MİK-in sərəncamına keçdi. Bundan sonra respublika alimlərinin fəaliyyəti ümumittifaq miqyasına çıxdı.

Qurultaydan sonra neçə il onun qərarları yerinə yetirilirdi. YTƏK MK öz plenumlarında yeni-yeni xalqlara əlifbalar tərtib edərək təsdiq edirdi. Belə plenumlardan 1-i Bakıda 1927-ci ilin iyulunda olmuş, burada lak, dargin, ləzgi, abxaz və başqaları üçün əlifbalar tərtib edilmişdi. 1928-ci ildə Daşkənddə (yanvar

ayında), Həmin ilin dekabrında Kazanda, 1930-cu ilin mayında Alma-Ata şəhərində plenumlar olmuşdur. Bu plenumların hamısında B.Çobanzadə məruzə etmiş, əlifba layihələri tərtib etmişdi. Kazan plenumundan əvvəl Tacik, Dondon, Dağıstan, Taliş, abxaz və s. xalqlar YTƏMK-a müraciət edib onlar üçün əlifba tərtib edilməsini xahiş etmişdilər. Bu plenumda onların hamısı qəbul edildi.

1929-cu ilin noyabr ayının 21-22-də Moskvada YTƏMK və kommunist Akademiyası böyük əlifba sərgisi təşkil etmişdi. B.Çobanzadənin tərtib etdiyi 36 əlifba sərgidə nümayiş etdirildi. Onlardan 16-sı türk, 20-si başqa xalqlar üçün tərtib edilmişdi. B.Çobanzadə bu əlifbaya artıq türk əlifbası yox, «Şərq əlifbası» adı vermişdi. Alim bu problemə onlarla məqalə həsr etmişdi.

YTƏMK orqanı olan «Культура и письменность Востока» adlı məcmuənin demək olar ki, hamısında B.Çobanzadə əlifba probleminə aid məqalə nəşr etdirmişdir.

Türkoloji qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu haqda Fransa şərqşünası prof. Mosinyonun sözləri daha diqqətəlayiqdir:

-Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqin zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənlər məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərq gedəcək. Şərq ayağa qalxır. Şərq güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər mədəniyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik.

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da bu əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi. Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latın əlifbasına keçməsi haqqında SSRİ

MİK və XKS 7 avqust 1929-cu il qərarı halledici rol oynadı. Həmin qərarla deyilirdi: «SSRİ-nin bütün dövlət idarələrinə və ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələrinə tapşırılsın ki, türk-tatar dillərində bütün yazılı və çap işlərində, xüsusilə SSRİ hökumətinin qanunlarının nəşrində yeni latın sistemli əlifbadan istifadə etsinlər.

SSRİ MİK sədri – Q.Musabəyov,

SSRİ XKS sədri – B.Şmidt

SSRİ MİK katibi əvəzi S.Çutskayev.

1929-cu ildə qəbul olunmuş latın əlifbasından Azərbaycan xalqı cəmi 10 il istifadə etdi. 1939-cu ildə heç bir ehtiyac olmadan «SSRİ xalqlarının qardaş birliyində daha yaxından iştirak etmək» bəhanəsi ilə Azərbaycan xalqına Kirill əlifbasını qəbul etdirdilər. Kirill əlifbasına keçmək ideyası yuxarıdan gəlmişdi üçün heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Ziyalıların çox az qismi istisna olunmaqla çoxları bu işi «Lenin-Stalin partiyasının» yeni qayğısı kimi qəbul etdi.

Azərbaycan SSR Baş Sovetinin 1939-cu il 7-14 iyul tarixli sessiyası «Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında qanun»u müzakirə və qəbul etdi. M.Yaqubovun sədrliyi ilə keçirilən sessiyanın beşinci iclasında Xalq Maarif komissarı M.Məmmədov «Kirill əlifbasına keçməyin zəruriliyi haqqında» məruzə etdi. Müzakirələrdə R.Rza, K.Rzayev, S.Vurğun və başqaları çıxış etmişdilər.

S.Vurğun çıxışında yeni Kirill əlifbasını təqdir etsə də, öz mövqeyini belə bildirmişdi: «Bilirsiniz ki, bizim dilimizdə bir çox səslər vardır ki, ruscada bunlar yoxdur. Məsələn, **ə, ö, h, g, c, ğ** və **s**. Bu səslər rus dilində olmadığı üçün bunların hərfləri də rus dilində yoxdur. **B** səslər dilimizin səslərini doğuran səslərdir. Bu səsləri saxlamaqla onlara münasib şəkil tapıb qoymalıyıq. Bir çox hərf də vardır ki, bəzi yoldaşlar onların bizim yeni əlifbamıza daxil olmasını təklif edirlər. Məsələn, **ы, и, ш, я, ю** və sairə. Lakin bizdə iki səsdən əmələ gələn hərf yoxdur. Mən bu hərflərin yeni əlifbamıza daxil edilməsinə başdan zidd olmuşam, yenə də ziddəm».

Sessiya deputat S.Rüstəmzadənin təqdim etdiyi layihəyə əsaslanaraq qərara alır:

1940-cı ilin yanvarın 1-dən başlayaraq Azərbaycan yazısı latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilsin.

Beləliklə, xalqımız böyük təşəbbüs və zəhmətdən sonra qəbul etdiyi latın qrafikasından əl çəkməli oldu. Əslində Kirill əlifbası bizim dilimizə uyğun deyildi, çünki Azərbaycan dilində olan 3 sait, 5 samit səsin rus dilində işarəsi olmadığı kimi **я, ю, ё, ш, щ** kimi işarələrin də bizim dilimizdə aid olduğu səs yoxdur. Beləliklə, 15 hərfi işarə fərqi olan və yazılması çətin olan bir əlifbanı qəbul etmək lazım deyildi. Məsələn, **ж, т** və s. hərfləri yazmaq üçün nə qədər artıq hərəkət etmək lazım gəlir. Buna baxmayaraq, belə bir uğursuz əlifbanı qeydsiz-şertsiz qəbul etməli olduq. Əlbəttə, sonralar bəzi hərflər yazı sistemimizdən çıxarıldı.

Əslində Sovet imperiyasının dağılmasının bünövrəsini qoyan 1985-ci ilin mart plenumundan sonra xalqlar öz milli dili, yazısı və mədəniyyəti haqqında düşünməyə imkan tapdı. 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK «Azərbaycan dilinin qrafikası haqqında» məsələ müzakirə etdi. Ondan bir neçə gün sonra Azərbaycan SSR Ali Soveti bu məsələyə baxıb yeni əlifbaya keçməyi zəruri saydı və yeni əlifba layihəsi hazırlamaq üçün Ali Sovetin Rəyasət heyəti yanında 35 nəfərdən ibarət bir komissiya yaratdı. Həmin komissiya keçmişdə işlətdiyimiz latın əlifbası üzərində kiçik dəyişiklik aparmaqla onu Milli Şuranın müzakirəsinə verdi. Milli Şura həmin layihəni müzakirə edərək qəbul etdi.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı:

1. Azərbaycan əlifbasının latından rus qrafikasına keçirilməsi haqqında 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan SSR qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2. 1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa edilsin.

Ali Sovetin sədri isə 25 dekabr 1991-ci ildə özünün 34№-li fərmanı ilə latın əlifbasının bərpası mexanizmini müəyyənləşdirmişdir.

Amma burada da bir sıra mübahisə doğuran hərfi işarələr vardır.

ORFOQRAFIYA

Orfoqrafiya problemi Azərbaycan dilçiliyi üçün təzə deyildi. Hələ keçən əsrin əvvəllərində bir elmi problem səviyyəsinə qaldırılan orfoqrafiyanın tarixi kökləri neçə yüz illər əvvələ gedib çıxır. Türk dilindən dərs deyən, türk dilində yazan hər bir adam ərəb əlifbasında düzgün yazmağın çətin olduğunu deyird. Bununla əlaqədar demək olar ki, bütün dərsliklərdə düzgün yazmağın zərurəti hamının eyni cür yazıb oxuması üçün bir qaydalar sisteminin lüzumu haqqında bəhs edilirdi. Yeni – latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş türk əlifbası ilə düzgün yazma qaydalarının təsbit və tətbiq edilməsi təkcə Azərbaycanda deyil, yeni əlifbanı qəbul etmiş bütün türk respublikalarının qarşısında duran birinci dərəcəli elmi-mədəni problem idi. Yeni əlifba probleminin aktuallığı haqqında prof. M.Hüseynzadə yazırdı: «Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ... klassik rus və sovet yazıçılarının əsərlərinin kütləvi surətdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, məktəblərdə Azərbaycan dilinin görkəmli və aparıcı yer tutması, canlı dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiq edilməsi, dilimizin fonetik qanunlarının möhkəmlənməsi və bir sıra başqa məsələlər dilimizi normallaşdırmaq, onun bütün xüsusiyyətlərini zahirə çıxarmaq, təsbiq etmək, onun gələcək yollarını aydınlaşdırmaq ehtiyacı doğurdu. Bunun üçün də ədəbi dilimizin yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtib edilməsi məsələsi ortaya çıxdı. 1928 və 1931-ci illərdə çağırılan orfoqrafiya konfranslarında aydın oldu ki, dilimizdəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq, yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək ən zəruri məsələlərdən biridir. Orfoqrafiya elmi

əhəmiyyətlə yanaşı, mədəni əhəmiyyətə də malikdir. Bir dilin vahid düzgün yazma qaydalarının olması mətbuat, təhsil sistemi və s. sahələrdə sabitlik yaratdığı kimi, ədəbi dilin normalarının da sabitləşməsinə kömək edir. Orfoqrafiya normaları ilə orfoepiya normaları arasındakı münasibətin sabitləşməsi üçün onların hər biri özlüyündə müəyyənləşdirilməlidir. Belə dürlüştürmə mədəni yazı qaydalarının meydana gəlməsinə kömək etdiyi kimi, ədəbi tələffüzü də dəqiqləşdirirdi. Əks halda orfoqrafiya prinsiplərinin hər hansı birinə verilən üstünlük yazıda anlaşılmazlığa, ədəbi tələffüzdə bayağılığa gətirib çıxara bilərdi. T.Q.Vinokur «Писать как говорим, или говорит как пишем» adlı məqaləsində göstərir ki, bunların heç biri digərinə tabe edilməməli, «tələffüz ilə yaxınlaşma, sadələşmə, qayda və müstəsnaqlar ixtisar olmalıdır».

Yeni türk əlifbasını qəbulundan sonra orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşdirilmədiyi kimi, düzgün ədəbi tələffüz normaları da dəqiqləşdirilməmişdi. O vaxtlar Azərbaycan dilçilərinin qarşısında təkcə öz dilimizin orfoqrafiya qaydalarını tərtib etmək məsələsi deyil, başqa türk xalqlarının dilləri üçün də orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşdirmək vəzifəsi dururdu. Azərbaycan dilçiləri xüsusilə B.Çobanzadə 1927-ci ilin sentyabrında və 1929-cu ilin avqust aylarında Kırmda və Qazanda, 1928-ci ilin yavarında Bakıda, 1929-cu ilin mayında Daşkənddə, 1930-cu ilin mayında Türkmənistanda çağırılan imla konfranslarında vahid orfoqrafiya qanunları tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi işində fəal iştirak edirdi. B.Çobanzadə «Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti» adlı məqaləsində yazırdı: «Qurultay ədəbi tələffüzlərin göz önündə tutulmasını və nəhayət, bütün türk-tatar şivələrinin ümumi xüsusiyyətlərini əsas alaraq vahid, birlik transkripsiyon əlifbası meydana gətirilməsini tövsiyə etməklə fərdi, anarxiyalı, qaidəsiz və ölçüsüz imlanın qarşısına keçmək üçün ən əsaslı çarələri göstərmiş oldu. Azərbaycan, Tatarıstan, Özbəkistan... kibi az-çox uzun bir maziyə malik ədəbiyyatları olan türk ölkələri üçün ədəbi tələffüz üzərində vahid imla yaratmaq qayət asan bir işdir.

Yalnız burada iradə və normativ fəaliyyət şərtidir». B.Çobanzadə haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, ədəbi dil kimi formalaşmış olan dillər üçün orfoqrafiya qaydaları yaratmaq çox asandır. Çünki burada «Sövti üsulla» yazı qaydaları tərtib etmək mümkündür. Orfoqrafiya tərtib edərkən heç bir prinsipi yeganə hesab etmək olmaz. O vaxt B.Çobanzadə orfoqrafiya qaydaları tərtib edərkən mütləq tələffüzə müəyyən yer vermək lazım olduğunu göstərirdi: «Azərbaycanda bir neçə cərəyan olduğu halda, doğru söyləmə təməllərini, bizim fikrimizcə, bunların heç birisi verə bilməz. Məqsəd bu cərəyanlardan birisini əsas almaqla bərabər, digərləri ilə olan ümumi nöqtələri tapmaqdır. Bu surətlə bir tərəfdən həm dilə ümumi bir istiqamət vermiş olar, həm də «doğru yazma» üçün lazım gələn olduqca qüvvətli əsaslar tapılmış olar». Həmin məqalədə o, yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtibində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmağı təklif edirdi: 1. *Tarixi*; 2. *Əcnəbi sözləri*; 3. *Təxalif*; 4. *Şəkli (morfoloji)*; 5. *Sövti (fonetik)*.

Bu prinsipləri o, rus dilində yazmış olduğu «О принципах Азербайджанского правописания» adlı məqaləsində də göstərmişdi.

Yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtibi geniş elmi problem olduğu kimi, həm də dövlət əhəmiyyətli bir iş idi. Bu səbəbdən də yeni bir konfrans çağırmaq, burada orfoqrafiya qaydaları tərtibi prinsiplərini geniş müzakirə etmək və dövlət qərarı ilə təsdiq etdirmək lazımdır. Bu sahədə o, başqa xalqların təcrübəsindən də istifadə etməyi lazım bilirdi. Alim belə bir konfransın vəzifələrini müəyyən edərək deyirdi: «Bunun üçün (imla məsələləri nəzərdə tutulur – A.B.) dil ilə imla arasındakı bağı tapıb üzə çıxarmaq... başqa xalqların imla və dilləri arasında bu bağı nə surətdə saxlandığını bilmək çox faydalıdır... Azərbaycanda ilk dəfə toplanmaqda olan bu konqres ilə imla məsələsi daimi olaraq həll edilib qurtarmayacağına şübhə yoxdur. Dilin daimi surətdə inkişaf etməsilə yazı, imla ilə dil arasında daimi bir açıqlıq, boşluq

əmələ gəlir. Bu boşluğu doldurmaq üçün müəyyən fasilələrlə daimi surətdə imla və istilah konqreslərini təkrar etmək olar.

Alim yanılmırdı. O, dərk edirdi ki, dil və onun qanunları cəmiyyətin inkişaf qanunları ilə əlaqədardır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir. Orfoqrafiya sistemi zaman-zaman dəyişilməzsə, yeniləşib dilin inkişafı ilə ələqələndirilməsə, köhnəlib tələb olunan səviyyədən aşağıda dayanar. Beləliklə, dil irəliləyib gedər, orfoqrafiya isə geriləyər. B.Çobanzadənin sözləri ilə desək, dillə orfoqrafiya arasında «boşluq» yaranar.

Yeni əlifbaya keçdikdən iki il sonra, 1928-ci ildə Azərbaycanda ilk imla konfransı çağırıldı. Bu konfransda B.Çobanzadə sədr olmuş və əsas məruzə ilə çıxış etmişdir. «Yeni əlifba və imla əsasları» adlı məruzə ilə isə Vəli Xulufu çıxış etmişdi. Konfrans B.Çobanzadə və Vəli Xulufunun məruzələrinə kiçik dəyişiklik etməklə 41 maddədən ibarət imla qaydaları qəbul etdi. Həmin konfransın materiallarında oxuyuruq: «Dövlət elmi şurası və maarif komissarlığı kollegiyası tərəfindən bəzi kiçik tədillər ilə təsdiq olunmuş birinci imla konfransının qərarı. Konfrans B.Çobanzadənin «İmlada ümumi prinsiplər» adlı və V.Xulufunun «Yeni əlifba və imla əsasları» adlı məruzələrinin tezislərinə əsaslanaraq qərara gəldi:

1. Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq Sövti (fonetik) prinsip qəbul edilməlidir.

2. Şəkli – morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində, b) fars-ərəb və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında, c) Suffikslərdə (ədatlarda).

3. Bu dörd (*namus, qarpuz, pambuq, dərt*) sözdən başqa bütün türkcə və türkmənşəli kəlmələrdən tarixi ənənə və formanı atmalı, bu kimi sözləri canlı dilin tələffüz etdiyi kimi yazmalı və oxumalıdır.

4. Azərbaycan türkcəsində səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində bəzi sözlər müxtəlif cür yazılır. Məsələn, *torpaq, yarpaq* və s. Bunu yarpaq, torpaq kimi işlətməli.

5. Dilimizdə «x» ilə bitən sözləri «q», «k» ilə yazmalı. Məsələn, *torpaq-torpağı*.

Bən, şimdi, bənimsəmək kimi sözləri ümumi Azərbaycan dilində olan *mən, indi, mənimsəmək* – deyə qəbul etməli və yazmalı.

6. Ədadı vəsfıyənın sonnucu ədatı ahəngə uyaraq **-ıncı, -inci, -uncu, -üncü** deyə bitişməlidir. Məsələn, *ikinci, birinci, üçüncü, altıncı*».

Konfrans belə hesab etdi ki, bu qərarlar mütləq və dəyişməz deyildir. Konfransın qəbul etdiyi qərarın son 41-ci bəndində deyilirdi: «Burada qəbul edlən qərarların həyata tətbiq edilməsində və gələcəkdə də dəxi bunlara bənzər ortaya çıxa biləcək mübahisəli məsələlərə elmi cəhətdən yanaşılması və imla komisyonu təşkil edilməsini Xalq Maarif Komissarlığından rica etməyi konfrans qərara alır. Konfrans şübhə etmir ki, bu qərarlar... əldə etdiyimiz müvəffəqiyyətlərdən və mədəni inqilab yolunda atdığımız ən böyük addımlardan biridir».

Bundan sonra 1936-cı ildə ilk orfoqrafiya qaydaları nəşr edilir. Bu qaydalar 1928-ci ildə qəbul edilmiş qaydalara nisbətən irəliyə doğru bir addım idi. Bu qaydalardan bir az sonra SSRİ EA Azərbaycan filialının tarix, dil və ədəbiyyat institutu və Azərbaycan SSR XMK «Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası» adlı ikinci imla qaydaları məcmuəsini nəşr etdi. Bu orfoqrafiya qaydaları bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, irəliyə doğru bir addım oldu. 1939-cu ildə Azərbaycanda Kirill əlifbasının qəbulu ilə əlaqədar olaraq 1940-cı ildə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası» adı ilə üçüncü orfoqrafiya qaydaları meydana çıxdı. 1936-cı ildə sonra indiki orfoqrafiya qaydalarının qəbuluna (1958) qədər, yəni 22 ildə 6 dəfə dəyişdirilmişdir.

«Belə az müddətdə orfoqrafiya qaydalarının bu qədər dəyişdirilməsi yazılı ədəbi dilimizin inkişafına, xalq arasında geniş yayılmasına mənfi təsir göstərmiş, uğurlu savadlanma işini çətinləşdirmişdir.

Orfoqrafiyamızın sabitləşməsində prof. M.Hüseynzadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etməliyik.

1955-ci ildə M.Hüseynzadənin tərtib etdiyi «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» layihəsi elmi ictimaiyyətin

müzakirəsinə verilmişdi. Təxminən ictimaiyyətin üçillik müzakirəsindən sonra həmin layihə əsasında (bəzi təklifləri nəzərə almaqla) Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 nömrəli qərarı ilə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» təsdiq edildi. 1959-cu ildə yenə Respublika Nazirlər Sovetinin 6 aprel tarixli 268 nömrəli qərarı ilə həmin orfoqrafiya qaydalarının 8-ci paragrafı dəyişdirilmişdir. Otuz yeddi ildir ki, bütün yazı sistemimiz 1958-ci ildə təsdiq edilmiş orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Bu, onu göstərir ki, həmin orfoqrafiya qaydaları həm elmi, həm də təcrübi cəhətdən özünü doğrultmuşdur. Bu, M.Hüseynzadənin dilçiliyimiz qarşısında, «Azərbaycan dilçilik elmi»nin xalqımız qarşısında göstərdiyi xidmətlərin ən böyüyü idi.

Orfoqrafiya qaydalarının nəzəri və təcrübi problemləri ilə daha çox məşğul olan prof. Ə.R.Əfəndizadənin də bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alimin bu sahəyə həsr etdiyi «Azərbaycan dili orfoqrafiya tədrisinin elmi əsasları», «Düzgün yazı təliminin elmi əsasları» əsərləri daha çox diqqəti cəlb edir. Adını son çəkdiyimiz əsərdə alim yazır: «Orfoqrafiya dilin qrammatik quruluşu və fonetik sistemi ilə daha sıx əlaqədar olduğu üçün onun qaydalarında tez-tez dəyişiklik edilməsinə, əslində, heç də dilin inkişafı qanunauyğunluqlarından irəli gələn bir ehtiyac kimi baxmaq olmaz.

Orfoqrafiya problemlərinə Azərbaycanın bir sıra dilçiləri monoqrafik əsərlər həsr etmişlər. Bunlar arasında A.Axundovun «Dil və mədəniyyət», A.M.Qurbanovun «Müasir Azərbaycan dilinin qrafikası və orfoqrafiyası», Ə.M.Dəmirçizadənin «Müasir Azərbaycan dili» (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), H.Abdullayevin «Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri» adlı monoqrafiya, dəslük və dərs vəsaitlərini xüsusi göstərmək olar.

İndi yenidən latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş yazımız üçün yeni orfoqrafiya qaydaları hazırlanmalıdır.

1992-ci ildən Kirill əlifbası ilə yanaşı işlətdiyimiz latın əlifbasında «yüklü hərflər» məsələsinə baxılmalıdır.

Sual və tapşırıqlar №13.

A. *Durğu işarələri haqqında verilmiş nəzəri məlumatdan çıxış edərək, onların işləndiyi cümlələri seçin (və ya tərtib edin). Onların tələb etdiyi fasiləyə diqqət yetirin. Müəllimlə birlikdə fasilələrin, pauzaların xarakterini müəyyənləşdirin.*

B. *İctimai-siyasi nitqin əsas əlamətlərindən biri, zəngin məlumata malik olmaq, dinləyicilərin kim olduğunu, sənə münasibətini bilməkdir. Belə münasibətin pozulduğu bir situasiya düşünüb yazın.*

C. *«Böyükxanım» hekayəsində fonetik hadisə və qanunları və durğu işarələri yerindədirmi?*

ORFOEPIYA

Orfoepiya da yunanca olub *optho* – düzgün, *ephos* – nitq, *danışiq* deməkdir.

Orfoqrafiya ilə orfoepiyanın sərhədlərini müəyyənləşdirmək filologiya elminin ən başlıca vəzifələrindəndir. Yəni danışdığımız kimi yazmalı, və ya yazdığımız kimi danışmalıyıq. Bunların heç biri mütləq ola bilməz. Çünki yazdığımız kimi danışsaq, nitqdə bayağılıq olacaq, danışdığımız kimi yazsaq, yazıda hərc-mərclik olacaq. Ona görə də hər ikisinin tələblərinə əməl etməliyik.

Düzgün ədəbi tələffüz üslubundan danışan müəlliflər müxtəlif üslublar təklif edirlər. Məsələn, rus dilinin orfoepiyasındakı üslublardan bəhs edənlər 1) kitab üslubu, 2) danışiq üslubu, 3) sadə nitq üslubu ayırırlar. **Kitab** üslubuna **poetik**, akademik natiqlik üslubunu aid edilir. Danışiq üslubunu ciddi və sərbəst olaraq 2 qrupa bölürlər. Belə bölgü bir qədər qaranlıq gəlir. Düzgün ədəbi tələffüz qaydaları üç mənbədən pozula bilər: 1) şivələr, 2) yazı, 3) başqa dillər.

1. Şivələr hesabına ədəbi tələffüz normalarının pozulmasına daha çox rast gəlirik. Ədəbi dilin təsiri nə qədər güclü olsa da, hər yerdə (məişətdən başqa) ədəbi dil mühiti mövcud olsa da, çox adam dialekt təsirindən qurtara bilmir.

2. Yazı dedikdə düzgün orfoqrafik yazı nəzərdə tuturuq. Yəni orfoqrafiyanın tələbləri əsasında danışmağı çox adam mədənilik elementi hesab edir.

3. Başqa dillərdən alınmış sözlər adətən dilimizin qanunları əsasında tələffüz olunur. Bəzən hər hansı bir sözü mənbə dildə olduğu kimi tələffüz etmək hallarına da rast gəlirik. Belə olduqda dilimizin fonetik-orfoqrafik qanunları pozulmuş olur.

Dilimizin düzgün ədəbi tələffüz qaydalarından Ə.Əfəndizadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev və başqaları bəhs etmişlər. Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatı daha çox diqqəti cəlb edir.¹ Ə.Dəmirçizadə orfoepiya qaydalarının 3 şəraitdə formalaşdığını göstərir.

A. Lügəvi şərait. Burada söz daxilində səslərin yeri məqamı ilə əlaqədar düzgün tələffüz olunma qaydalarından bəhs edilir. Burada hər bir səsin söz daxilində necə tələffüz olunmasını göstərən alim yazır: Azərbaycan dilində olan saitlər və samitlər sözün başında və sonunda eyni cür işlədilmir. Sözün sonunda t samiti işlədilmir – *dost-dos, kommunist-kommunis*.

B. Qrafiki şərait. Məlumdur ki, bir sıra idarə və təşkiat adları dünya dövlətlərinin (ölkələrin) adları mürəkkəb adlar və ya bütövlükdə vermək məqsədə uyğun sayılmır. Çünki «Birləşmiş Millətlər Təşkilatı», «Amerika Birləşmiş Ştatları», «Avropa Şurası Parlament Assosiasiyası» və s. kimi mürəkkəb adları sadəcə olaraq abbreviatura şəklində (baş hərflərdən ibarət) vermək daha məqsədə uyğundur. Amma avreviaturların tələffüzündə çox vaxt təhriflər meydana gəlir.

C. Qramatik şəraitdə tələffüz. Bu, əsasən, morfemlərin tələffüzünə aiddir. Köklərə şəkilçilərin birləşməsi zamanı çoxlu təhriflər – fonetik hadisələr meydana çıxır. Buna görə də fonomorfoloji və fonosintaktik hadisə və normalardan bəhs etmək lazım gəlir.

¹ Orfoepiya qaydalarının şərhində Ə.Dəmirçizadənin konsepsiyasına əsaslanmışdır. (Müasir Azərbaycan dili. B., 1972).

Lügəvi şəraitdə tələffüz.

A saiti. Dilimizin tarixində olduğu kimi, müasir dilimizdə də, **a** saiti yalnız alınma sözlərdə uzun tələffüz olunur. Müqayisə et: *Alim – alma, Arif – arıq, Kabel – baba, Qabil – sancaq.* Bəzən alınma sözlərdə **a** iki vahiddə tələffüz olunur: *saat, maarif.*

Ə saiti. *A* saitinin incə variantı olan **ə** saiti də dilimizdə yüksək tezliyə malik olan səslərdən olub, sözün bütün mövqelərində işlənir. Dilimizin öz sözlərində **ə** saiti bütün mövqelərdə adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. *Əl, təpə, çiçək* və s.

Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdə müəyyən qədər uzun tələffüz olunur. Məsələn, *Təmin, Rəna, qəbul, məşuqə, məsudə, təlim* və s.

I saiti. Bu sait daha çox öz sözlərimizdə işlənir. Məlum olduğu üzrə, bu sait sözün əvvəlində işlənmir. Bu saitin uzanıb qısalma çalarları da başqalarına nisbətən məhduddur. Bəzi sözlərdə hətta o eşidilməz olur. Məsələn, *qıfıl, qızartı.*

Sual ədatları olmayan sözlər sual məqamında işləndikdə **ı** *bir qədər uzanır, çox qazanır?, yenə qalır?, qardaşı?* və s.

İ saiti **ı** saitinin incə variantıdır. **İ** saiti **ı** saitinə nisbətən daha çox işlənmə tezliyinə malikdir. Bu sait dilimizdə hər bir məqamda işlənə bilər. Azərbaycan dilində köməkçi sözlər olan *idi, imiş, ikən, ilə, isə* sözlərində **i** səsi azacıq uzun tələffüz olunur. Yalnız alınma sözlərdə **i** saiti uzun tələffüz olunur. Məsələn, *İran, bixəbər, bisavad, şivə, nizə* və s.

U saiti. Müəyyən mənada uğursuz sait sayıla bilər. Çünki musiqidə onu uzun tələffüz etmək olmaz, onun içərisində zəngulə vurmaq olmaz. Bu sait dilimizdə sözün bütün mövqelərində işlənə bilər. Məsələn, *uzaq, uşaq, oxu, duru* və s.

Alınma sözlərdə bəzən **u** saiti uzun tələffüz olunur: *aludə, asudə, Füzuli* və s.

Ü saiti. Bu sait səs də dilimizin öz sözlərində bütün məqamlarda işlənir. Məsələn, *ütü, bütün.*

Ü saiti tək-cə sual bildirən sözlərdə (sual ədatı işlənmədikdə) uzanır. Məsələn, *Sən gördün? Özün götürdün?*

O saiti. Bu sait Azərbaycan sözlərinin ilk hecasında işlənib, sözün sonunda işlənir. Məsələn, *odun, oraq, oğlan, gəl, qoçaq*.

Bəzən şivələrdə **o** saitindən sonra gələn **y, v, n** samitləri düşərək difton yaradır. Məsələn, *dovşan, yovşan, qovurma, soyuq, toyuq, donuz* və s.

Alınma sözlərdə (*filoloq, texnoloq, geoloq*) bir qədər uzun tələffüz olunur. Başqa hallarda **o** saiti adi kəmiyyətdə tələffüz olunur.

E saiti dilimizdə çox geniş işlənmə tezliyinə malik deyil. Sözün bütün mövqelərində işlənir: *el, sel, tel, elə* və s.

E saiti alınma sözlərdə bir qədər uzun tələffüz olunur. Bu da keçmiş apostrof işarəsi ilə yazılan sözlərdə baş verirdi. Məsələn, *edam, elan, emal, istedad, istefa*.

Avropa mənşəli sözləri mənbə dildə olduğu kimi tələffüz etdikdə **e** uzanır. Məsələn, *era, etika, epilepsiya, epos, endokrin*.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə iki sait səsin yanaşı gəlməsi dilimizin fonetik qanununa uyğun deyil. Ona görə də belə hallarda iki saitin arasında bir samit də tələffüz olunur.

Aı – aid-ayid, xain-xayin

Ae – aerostat – ayrostat

Ea – reaksiya – reyaksiya, rehabilitasiya – reyabilitasiya və s.

Samitlərin tələffüzü.

Nitq mədəniyyəti baxımından samitlərin də düzgün, orfoepik qaydalara əməl edərək tələffüz edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də hər bir samitin orfoepik qanunlar işığında izahı lazımdır.

B samiti. Bu cingiltili samit Azərbaycan dilində sözün bütün məqamlarında işlənir. Məsələn,

Sözün əvvəlində: *baş, baba, bol, burun, boran*

Sözün ortasında: *tabaq, qabaq, səbət, oba, qabıq*

Sözün sonunda: *qab, dib, cib, innab, doşab*.

Bu samit çox hecalı sözlərin sonunda qarlaşır. Məsələn, *kitab, qutab, məktəb, məktub*.

Alınma sözlərin ortasında dominat yarandıqda (yanaşı işləndikdə) birinci b səsi karlaşır. Məsələn, *Təkəbbür, təşəbbüs, Cabbar, Abbas*.

V samiti. Bu cingiltili samit də sözün əvvəlində, ortasında və axırında işlənə bilər. Məsələn,

Sözün əvvəlində: *ver, var, vur*

Sözün ortasında: *suvaq, duvaq, qovar, davar*

Sözün sonunda: *ev, sev, div, alov, qaşov*.

Alınma sözlərdə kar samitdən əvvəl gəldikdə geri assimilyasiya nəticəsində v karlaşır. Məsələn, *avtobus, avtomat, avtoritet, Astraliya, Ovşar, avtomobil*.

Familiyaların- soyadadların sonunda gələn ov, yev şəkilçilərində v samiti karlaşır. Məsələn, *Dadaşov, Quliyev, Rüstəmov, Bağırov*.

Q samiti. Q cingiltili samiti də sözün bütün məqamlarında işlənir. Çox vaxt öz adı məxrəcində tələffüz olunur.

Sözün əvvəlində: *qab, qov, qol, quş, qul, qucaq*

Sözün ortasında: Azərbaycan dilinin öz sözlərində q samiti sözün ortasında az işlənir. Məsələn, *qoruqda*.

Sözün ortasında qoşa (dominant şəklində) işləndikdə birinci q karlaşır. Məsələn, *doqqaz, doqquz, saqqız*.

Sözün sonunda gələn q samiti karlaşır: *dodaq, qonaq, qaymaq*.

D samiti. Sözün bütün məqamlarında işlənir və çox vaxt adı məxrəcində tələffüz olunur. Məsələn,

Sözün əvvəlində: *daş, diş, dil, dib, don, dar*

Sözün ortasında: *odun, dodaq, bədyə, aydın, qundaq*.

Sözün sonunda: Təkhəcalı sözlərdə qarşılır: *od, dad, yad, ad*.

Təkhəcalı sözlərdə samitdən sonra karlaşır. Məsələn, *dörd, kənd*.

Çoxhecalı sözlərdə d samiti qarlaşaraq t kimi tələffüz olunur. Məsələn, *qanad, palıd, armud*.

Z samiti. Sözün başında: *zəli, zolaq, zoğ, zəng, ziba, zümrüd*.

Sözün ortasında: *pozan, qazanc, qəzet, əzələ, qəzəl, gözəl*.

Sözün sonunda: tək hecalı sözlərdə saitdən sonra qarlaşmır. Məsələn, *naz, qaz, daz, tez, iz*.

Sözün sonunda:

a) kar samitdən sonra gəldikdə irəli assimilyasiya nəticəsində karlaşır. Məsələn, *ləfz, məhz*.

b) Çoxhecalı sözlərdə sözün sonunda karlaşır: *Qorxmaz, Dəryaz, Kələkbaz, saqqız, Nərgiz*.

G samiti. Bu cingiltili samit də çox vaxt öz adi məxrəcində tələffüz olunur.

Sözün əvvəlində: *gavalı, gecə, gec, gen, göz, göy, göl*.

Sözün ortasında: *çəngəl, xəngəl, güzgü, düzgün*.

Sözün ortasında iki sait arasında gəldikdə **y** samiti kimi tələffüz olunur. Məsələn, *əgər, məyər, Niyar, iyid*.

Sözün sonunda **g** samiti mütləq karlaşır. Məsələn, *qəşəng, tüfəng, zəng, pələng*.

C samiti. C samiti də dilimizdə sözün bütün məqamlarında işlənir.

Sözün əvvəlində: *cib, cin, cod, corab, cızlıq, cılız*.

Sözün ortasında: *aciz, qanacaq, dayanacaq, sancaq, qucaq, bucaq, böcək, dərəcə*.

Sözün sonunda karlaşır: *çəkiç, dinc, sinc*.

Dilimizdə sonor samitlər bütün məqamlarda öz adi məxrəcində tələffüz olunur. Sonorlar: **m, n, r**.

Bundan əlavə, **j, ğ, y** samitləri də bütün mövqələrdə öz adi məxrəcində tələffüz olunur.

Kar samitlər.

Cingiltili samitlərdən fərqli olaraq kar samitlərdə qarşılaşma yoxdur. Onların müxtəlif çalarlıqlarda tələffüzü də cingiltili samitlərə nisbətən məhduddur.

P samiti. Bu kar samit də müxtəlif mövqələrdə işləyə bilər. Daha çox öz adi məxrəcində tələffüz olunur.

Sözün başında: *papaq, parça, parıldamaq*

Sözün ortasında: *qoparmaq, təpər, kərək, arpa, kirpi, körpü*

Sözün sonunda: *sap, top, tap, ərp*

Bəzən söz daxilində iki **p** səsi yanaşı gəldikdə ikinci **p** cingiltiləşir. Məsələn, *tappıltı, guppultu, ağappaq* və s.

F samiti. Bu kar samit dilimizdə geniş yayıldığı kimi, sözün hər üç məqamında işlənir. **F** samiti çox vaxt adi məxrəcində tələffüz olunur.

Sözün əvvəlində: *Fərəməz, Fərhad, fikir, fərq*

Sözün ortasında: *Dəftər, Səfdər, Cəfər, Səfir, tufəng, Şəfəq*

Sözün sonunda: *Şərəf, Sədəf, hədəf.*

K samiti. K samiti dilimizdə – öz sözlərimizdə çox məhduddur.

Rus və Avropa sözlərindən **k** samiti olan sözlər dilimizə keçən ilk mərhələdə **q** kimi tələffüz olunur. Məsələn, *Kolxoz – qolxoz, kombayn – qombayn, kadr – qadr.*

Sonralar bu samit ədəbi dilimizdə sabit tələffüz məxrəci qazandı. İndi heç kəs knopka əvəzinə qnopka və s. deməz.

T Samiti. Bu kar samit dilimizdə çox işlənən səslərdəndir. Sözün bütün məqamlarında işlənir.

Sözün başında: *top, tar, taz, torpaq, tikan, təzə, Təbriz*

Sözün ortasında: *ətək, Atikə, Ata, qatar, qatıq,*

Sözün sonunda: *tut, çat, ot, bat, qat.*

Sözün ortasında geminat şəklində işləndikdə bu samitin ikincisi bir qədər cingiltiləşir. Məsələn, Səttar, müttəhim, ətтар.

K samiti. Bu samit səs dilimizdə geniş şəklində işlənməklə bərabər, daha çox halda öz adi məxrəcində tələffüz olunur. Məsələn,

Söz əvvəlində: *Kərim, Kitab, kor, kal, kəl*

Sözün ortasında: *iki, tək, səki, Şəki*

Sözün sonunda: *tük, yük, tək, tik.*

Bu səs sözün ortasında gəldikdə – kar samitdən sonra bir qədər cingiltiləşir. Məsələn, *Yetikn, küskün, məskun.*

K samiti sözün sonunda bəzən **y** və **x** ilə sanki əvəz olunur. Məsələn, *Yemək, kəpək, külək, çürük, köpük.*

Kar samitlərdən **x, h, s, c** həmişə eyni məxrəcdə tələffüz olunur. **İ** samiti haqqında da eyni sözləri demək olar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, nə yazdığımız kimi oxumalı, nə də danışdığımız kimi yazmalıyıq. Düzgün ədəbi tələffüz normalarının sabitləşməsi də orfoqrafiya qanunları kimi həm

elmi, həm də mədəni məsələdir. Dilin düzgün, sabit ədəbi tələffüz normalarına əməl edilməsi nitq fəaliyyətinin bütün sahələri üçün lazımdır. Aktyorlardan tutmuş, radio və televiziya diktorlarına, ali məclislərin tribunalarından çıxış edən natiqlərədək, təhsil sistemində çalışanlara kimi, uşaq deklomasiyalarından tutmuş, hərbi komandalara kimi hamı vahid ədəbi tələffüz normalarından çıxış etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya məsələlərindən çox bəhs edilməsinə baxmayaraq, düzgün ədəbi tələffüz məsələlərindən o qədər də geniş bəhs edilməmişdir. Doğrudur, XIX əsr alim və yazıçılarının bu və ya digər əsərində müəyyən samit səslərin tələffüzü haqqında bəhs edilmişdir. Amma bütövlükdə ardıcıl şəkildə orfoepiya problemlərindən Sovet hakimiyyəti illərində bəhs edilmişdir. Hələ 1947-ci ildə böyük səhnə xadmi, alim və rejissor Kazım Ziya səhnə sənətinin əsas olan aktyor tələffüzü haqqında elmi əsər yazmışdı.

Orfoepiya sahəsində Əziz Əfəndizadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, 1954-cü ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi «Azərbaycan dilinin orfoepiyası» adlı əsərində ilk dəfə olaraq dilimizin ədəbi tələffüz normalarından sistemli və əhatəli şəkildə bəhs etmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi üçcildlik «Müasir Azərbaycan dil» kitabının I cildində də orfoepiya məsələlərindən bəhs edilmişdir. Bundan əlavə, onlarla məqalədə bu və ya digər münasibətlə dilimizin ədəbi tələffüz normalarına toxunulmuşdur.

ÜÇ ANA (Adil Babayev).

Ağlamaq, ah-nalə etmək gündəlik peşəsiydi Bibixanımın. İki oğlu və iki kürəkəni cəbhədə idi. Onlar müharibəyə gedəndən hər axşam əllərini Allahın dərgahına açar, əzizlərinin sağ-salamat qayıtması, qəvi düşmənin yerlə-yeksan edilməsi üçün Allaha yalvarardı. Səhər tezdən sübh namazından sonra yenə əllərini göyə qaldıraraq rəbbindən dünən istədiklərini təkrar istərdi.

Yeməyə çörək, içməyə çay-qənd olmasa belə, hər gün səhər samovarı sahib tut yanığı ilə çay dəmlər, əlinə keçəni balalarına

verər, onlara çay içirərdi. Neçə müddət idi ki, iki toyuğu da yumurtaya düşmüşdü. Uşaqlarının ac olmasına baxmayaraq, yumurtaları yığib toyuqların ikisini də basdırmaq istəyirdi. Bilirdi ki, bu iki toyuq başqalarından daha qyrətlidir. 14-15 yumurta yumurtladıqdan sonra mütləq qırt düşəcəklər. Belə də oldu. Toyuqların hər ikisi qırtıldamağa başladı. Bibixanım çox sevindi. Hə, balalarım, toyuqlarımız qırt düşüb, basdırıram. Allah qoysa, payızda yaxşı fərələr, beçələr olacaq, hərdən kəsib yeyərik. Axşamçağı – naxır qayıdan vaxt Bibixanım mərəkdə toyuqlar yumurtlayan yerə 12 yumurta qoydu. Toyuqları növbə ilə başının üstündən irəli-geri aparıb-gətirərək dedi:

-Altınıza 12 yumurta qoydum – 12 imam eşqilə. Səndən 12 cücə istəyirəm, yayda örüşə yayacağam, payızda yığib sayacağam. Balanı çıxar, çil toyuğum, çil toyuğum.

Toyuqların qabağına dən və su da qoydu ki, onlar tez-tez yumurtanın üstündən durmasınlar; yoxsa yumurtalar soyuyar, lax çıxar. Toyuqları basdırdıqdan sonra üç həftə öz əvvəlki qayğısı, öz əvvəlki ax-ufu ilə yaşadı Bibixanım. Hər axşam, hər səhər namazdan sonra – ey ulu Pərvərdigar, sənə and verirəm öz böyüklüyünə, mənim sinəmə bala dağı çəkmə, qızlarımı 17-18 yaşından dul qoyma. Oğlanlarımı və kürəkənlərimi özün hiş elə. Onları sağ-salamat mənə qaytarsan, 4 ay oruc tutacağam, imam ehsanı verəcəyəm – nəzir eləyirəm!

Bunları deyəndən sonra özünə də dua etməyi unutmazdı.

-İlahi Pərvərdigar, sənə and verirəm öz böyüklüyünə, 124 min peyğəmbərin haqqına və hörmətinə məni öldürmə. Kənddə bir başıpapaqlı yoxdur ki, qəbir qazıb məni dəfn eləsin, qızlarıma həyan olsun!

Amma bu sözləri elə deyərdi ki, qızları eşitməsin. Üç həftədən sonra əri müharibəyə getdiyindən bir uşaqla anasının yanında qalan Fatma əlində balaca bir sarı cücə anasından muştuluq istədi:

-Nənə, muştuluğumu ver, cücələr çıxıb.

Amma toyuq qızın əlini dimdiyi ilə vurub qanatmışdı.

-Nənəcan, görürsən, toyuq əlimi nə kökə qoyub?

-Axı o da anadır, ay bala. Sən onun balasını götürəndə bilmirdin anası qəzəblənər – deyən Bibixanımı qəhər boğdu. O, sözünün dalısını gətirə bilmədi. Boğula-boğula bunları deyə bildi:

-Mən bir toyuqca da yoxam! Toyuq balasına toxunanı qana bulayır, mən isə balamın sinəsinə güllə tuşlayana heç nə eləyə bilmirəm. Kaş orda – cəbhədə olaydım, dişimlə düşməni didərdim, bax bu əllərimlə ciyərini çıxarardım.

-Yaxşı, ay nənə, yenə başlama, hamısı gələcək də, hələ demişəm gələndə mənə bir samovar da gətirsin – deyə Fatma anasını sakitləşdirməyə başladı.

-Ey, ay bala, sən uşaqsan, nə bilirsən müharibə nədir, - deyə Bibixanım gözünün yaşını sildi.

-Gedək toyuq-cücəyə baş çəkək – qızının qanamış əlindən yapışdı. Onlar mərəyə gələndə hər iki toyuq öz cücələrini qabağına düzmüş, bəzilərini qanadlarının altında gizlətmişdi. Bibixanım toyuqlardan birinə yanaşıb onu əlinə götürmək istəyəndə toyuq tüklərini qabardıb sahibinə hücum etmək istədi.

-Yox, balalarına dəymirəm, qorxma – deyib Bibixanım toyuğu götürüb yerə qoydu. Sonra cücələrini də anasının yanında cərgələdi. Eyni üsulla ikinci toyuğu yerə qoyub balalarını da qabağına qoyub, onlara yumurtalı umac və su verdi. Üç gündən sonra toyuqları cücələri ilə birlikdə həyatə buraxdı. Elə həmin gündən həyatdə qarğalar peyda oldu.

-Onlar cücənin qənimidir, dadansalar, bircə cücə qoymazlar – deyə Bibixanım qızına tərəf döndü. Qız yerdən bir daş götürüb qarğaları qovdu. Bu andan Bibixanımın bir qayğısı da artdı. Cücələri qarğadan qorumaq!

Səhər toyuq-cücə həyatdə görünən kimi, qarğalar həyatın üstündə dövrə vurmağa başlayırdı. Bu vaxt Bibixanımın qulaqlarında düşmən təyyarələrinin dəhşətli səsi eşidilir, gözlərinə isə düşmən təyyarələri görünürdü. Toyuqlar qıy vuraraq həyəcan signalı verir, balalarını yanına çağırıb qanadları altına alırdı. Bunu görəndə Bibixanımın dərdi birə-min artdı:

-Allah, mənə bir toyuq qədər də imkan verməmişən ki, düşmən gələndə balalarımın qabağına keçim ki, güllə mənə gəlsin!

Yenə ana toyuğun qıy səsini eşidən cücələr analarının qanadı altına girməyə tələsirdi. Qarğalar bir-bir hücum edib cücəni götürmək istəyəndə ana toyuğa sanki ilahi bir qüvvə gəldi. Balalarının düşmən caynağına keçməməsi üçün qarğanın gözündə qorxunc bir vəziyyət aldı. Bunu görən Bibixanım hiss etdi ki, ana toyuq düşmən qarğalarla üz-üzə durub onlarla bacarmaz! Birdən ona da daxili bir qüvvə hakim kəsildi. Kaş mən də indi cəbhədə olaydım. Ana toyuq kimi elə qıy vurardım ki, səsım hər yerdə bütün Avropada, Qarabağda eşidilsin.

-Ehey balalarım, igid oğullar, siz cücə deyilsiz, qarğanın qabağından qaçasız! Düşmən qabağından qaçmazlar. Onda o sizi arxadan bir-bir məhv edər! Sonra ananızı ağladar, mərəyinizə doluşub qırıl-daşa-qırıl-daşa bayram edər! İgid olun, bir-birinizdən ayrılmayın, onda qarğalar sizə bata bilməz!

Beləcə, Bibixanımla qızı Fatma hər gün bir neçə dəfə cücələri qarğadan qoruya-qoruya 3 ay yaşadılar. Qarğalardan biri Həbib əminin bağında əkilmiş, budaqları Bibixanımgilin həyatına sallanmış 150 illik böyük bir qoz ağacında özünə yuva tikirdi. Dünyanın hər üzünü görmüş, təcrübə qazanmış Bibixanım hiss edirdi ki, bu yuva bir ana qarğa üçün tikilir. Deməli, bu yuvada hansısa ana qarğa bala çıxaracaq!

Belə də oldu. Ana qarğanın yuvada qırılması başqalaşdı. Bibixanım öz həyat təcrübəsindən quşların səsinin mənasını bilirdi. Qarğanın da qırılısından bildi ki, cücələrin qənimi olan quş kürt yatıb bala çıxaracaq. Qarının qəlbindən üşütməli bir fikir keçdi: özün bəs deyildin, hələ bala da çıxar, mənim cücələrimə qənim kəsilsin! Sonra fikrindən daşındı. Yox! O da Allahın məxluğudur. Onu da Allah yaradıb, məsləhət onundur.

Bir neçə gündən sonra bir su içim saata yuvasından ayrılan ana qarğa qayıdıb yumurtaları yerində görmədi. Qarğanın aramsız qarılısı fəryada döndü. Bibixanım səsə çölə çıxdı. Qarğa yuvanın ətrafında hərlənir, fəryad qoparırdı – ana fəryadı!

O gecə iki ananın fəryadı, ah-naləsi Bibixanımla yatmağa qoymadı. Biri dünən oğlu cəbhədə düşmən gülləsinə tuş olmuş

Ruxsarə qarının, biri də yumurtalarının yerini boş görən ana qarğanın!

Nə dəhşətli olurmuş, nə ağır olurmuş anlamaq dərdi?! Bibixanım hər iki ananı gözəl başa düşür, özü də onlarla həmahəng ağlayırdı...

Səhər açılmış, günəş ağacının başına, qarğanın yuvasına düşmüşdü, Ana qarğa yenə özünə yer tapmır, hey çırpınır, fəryad qoparırdı. Bibixanım həyatə çıxıb məhəllə uşaqlarının qarğaya baxaraq atılıb-düşdüklərini gördü. Dərhal hiss etdi ki, onlar qarğanın yumurtalarını götürüblər. Onları yanına çağırırdı:

- Ey bicəngələr, bu saat aparın quşun yumurtalarını yerinə qoyun! O da canlıdır. Günahdır. Günah bilirsiniz nədir? Yumurtaları kim götürübsə, qarğanın qarğışı onun atasını cəbhədə öldürər!

Uşaqlardan biri qabağa yeriyib: Bibixanım nənə, - dedi, - yumurtaları mən götürmüşəm, anam da bilmir.

- Bala, Allah ki bilir! Apar qoy yerinə, biz heç bir anaya bala dağı çəkdirməmişik.

Uşaq tez ağaca dırmaşıb yumurtaları yuvaya qoydu. Yem dalınca getmiş ana qarğa geri qayıdanda yumurtaları yerində görüb, tez onların üstünə qonaraq, onları isitməyə və çalxalamağa başladı. Amma soyumuş yumurtalar lax çıxdığı üçün ana qarğanın bütün səyi boş çıxdı.

Qar yağmasa da, hər gecə güclü şaxta olurdu. Ana qarğa bala çıxarmaq ümidi ilə o qədər eşələnmişdi ki, döşündəki tüklər tökülüb əti görsənirdi. Güclü şaxta onun düz lütləşmiş döşündən xəncər kimi içəri keçib ürəyinə soxulmuşdu. Bir gün səhər Bibixanım qarğanı yuvasında donub-ölmüş görəndə yenə ağlamağa başladı.

- İlahi pərvərdigar, bir qarğa ana kimi hamıya dərs verdi. Allahın qarğası öldü, amma bala məhəbbətindən keçmədi.

Bəs mən, bəs bütün analar! Allahım, hər şey sənin əlindədir, vəhşi adamların ürəyinə bala dağı çək! Onda görsünlər ki, başqasının yurd-yuvasını tar-mar etmək, özgənin qanını tökmək nə deməkdir.

Yenə Bibixanımın qulaqlarında təyyarələrin uğultusu eşidilirdi.

Sual və tapşırıqlar №14.

- A.** *Yazımızın və əlifbamızın tarixini öyrənin.*
- B.** *Orfoqrafiya qanunlarını və Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının tarixini öyrənin.*
- C.** *Orfoqrafiya ilə orfoepiya qanunlarını müqayisə edin.*
- Ç.** *Orfoepiya hissəsində orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmış sözləri (misalları) ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə oxuyun.*
- D.** *«Üç ana» hekayəsi üzrə orfoepik təhlil aparın (orada hansı sözləri təhrif etmək olar).*

IV FƏSİL.

LEKSİKOLOGİYA

Leksikologiya dilçiliyin əhəmiyyətli sahələrindən biri olub, dilin leksik tərkibini öyrənir. Bu termin iki yunan sözündən ibarətdir: **lexis – söz, logos – söz**. Yəni söz haqqında söz, söz haqqında elm. Dil strukturunu öyrənən başlıca dilçilik sahələri (fonetika, morfologiya, sintaksis) kimi leksikologiya da öz tədqiqat istiqamətinə görə üç qismə bölünür: 1. Təsviri leksikologiya. 2. *Tarixi leksikologiya*. 3. *Müqayisəli leksikologiya*.

Təsviri leksikologiya – konkret bir dilin və ya dil ailəsinin leksik tərkibini müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Təsviri leksikologiya bu gün dildə işlənən leksik vahidlərin sistemini, mənə qruplarını, dildə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir.

Tarixi leksikologiya – hər hansı bir dilin və ya geniş mənada dil ailəsinin leksik sistemini tarixi inkişaf aspektində öyrənir. Bəzən elə hallar olur ki, bir dildə iki söz müvazi işlənir, tarixi inkişaf nəticəsində bunlardan biri dildən çıxır (Məsələn, arxaikləşən sinonim sözlər).

Dildə hər hansı bir sözün nə vaxt dildə peyda olması və yaxud hər hansı bir sözün dildən çıxması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Bundan əlavə, tarixi leksikologiya sözün etimologiyasını (həqiqi – etimoloji mənasını) də öyrənir. Etimologiya iki yerə bölünür: 1) *uydurma, yalançı xalq etimologiyası*; 2) *elmi etimologiya*.

Uydurma – xalq etimologiyası sözün xarici formasına əsaslanır və bu formanın keçirdiyi tarixi inkişaf və dəyişikliyi nəzərə almır. Məsələn, rus dilində *Norveqia – noverxia*.

Azərbaycan dilində: *kommunist – qəmnist, poliklinika – poluklinika, pasport – başbilit* və s.

Elmi etimologiya isə sözün daxili formasından çıxış edərək, onun keçirdiyi tarixi inkişaf və təkamülü, fonetik dəyişikliyi nəzərə alır. Sözün etimoloji mənasının müəyyənləşdirilməsində üç cəhətlə rastlaşırıq: 1) söz öz ilkin mənası ilə əlaqəsini

kəsməmişdir; 2) sözün müasir forması ilə ilkin forması arasındakı əlaqə kəsilmək üzrədir; 3) əlaqə tamam kəsilmişdir.

Birinci vəziyyətdə olan sözlər dildə daha çoxdur. Bunların mənasını dürüsləşdirmək çox çətinidir. Məsələn, *su, çörək, yel, gəlmək, getmək* və s. Belə sözlər, əlbəttə, dildə təsadüfi yaranmamışdır. Bununla belə, onların mənasını axtarmaq elm üçün o qədər də faydalı deyil.

İkinci vəziyyətdə – yəni ilkin məna ilə əlaqəsini itirməkdə olan sözlər dilçilik üçün daha maraqlıdır. Çünki həmin sözlərin daxili formasından, onların keçirdiyi tarixi dəyişiklikdən çıxış edərək ilkin mənasını və müasir mənənin törəmə yuvasını müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, *yastıq, dustaq* sözlərini götürək. Bu günki formada onların mənasını müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyil. Amma dilimizin tarixində *s* və *t* səslərinin yerdəyişmə hadisəsini nəzərə aldıqda həmin sözlərin *yatsıq* və *dutsaq*, yəni yatılan yer və tut saxla sözlərindən törədiyini görürük.

Üçüncü vəziyyətdə olan – yəni ilkin məna və forması ilə əlaqəni tam itirmiş sözlərin etimoloji mənasını tapmaqda dilçilik tarixi hadisə və rəvayətlərə əsaslanır. Bəzən hadisə və rəvayət unudulsa da, onunla bağlı ad qalır. Məsələn, Təvəkkül dərəsi, Dilbər döngəsi toponimlərində olduğu kimi, Təvəkkül gözətçi olduğu dərə, Dilbərin igidlik göstərdiyi döngə onların adı ilə adlanır, neçə əsr keçəndən sonra da həmin toponimlər həmin adı daşıyır.

Tarixi leksikologiya təsviri leksikologiyanın bir sıra qaranlıq məsələlərini aydınlaşdırır.

Müqayisəli leksikologiya da tarixi leksikologiya üçün sanki məhək daşı rolunu oynayır. Müqayisəli leksikologiya qohum dillərin tarixi və təsviri leksikasını müqayisə edir. Belə ki, hər hansı bir leksemin bir dildə mənasını müəyyənləşdirmək üçün onun qohum dildəki mənası ilə müqayisə edilir. Belə müqayisə elmi məqsəd daşıyır. Belə ki, müqayisə nəticəsində məlum olur ki, qohum dillərin leksik tərkibində tarixi yaxınlıq, eynilik olmuşdur. Zaman keçdikcə, qohum dillər arasında diferensial cəhətlər çoxaldıqca, dil vahidləri – o cümlədən də sözlər arasında mənaca uzaqlaşma baş vermişdir. Məsələn, aşağıdakı sözlərə diqqət edək:

Azərbaycanca	Tatarca
tüstü	tütün
yandırmaq	yakmaq
gənc-cavan	yaş
qoca	qart

Bu sözlərin müqayisəsindən aydın olur ki, tatar dilində işlənən həmin sözlər dilimizdə ya nə vaxtsa işlənmiş – həmin mənanı ifadə etmiş, ya da bu gün başqa mənada işlənir. Buna görə də müqayisəli leksikologiya üçün, öz nəzəri nəticələrini yoxlamaq üçün ən tutarlı mənbə tarixi leksikologiyadır.

LEKSİKOLOGİYANIN ŞÖBƏLƏRİ

Dilçiliyin ilkin inkişaf mərhələsində sözlə bağlı sahələr bir-birindən təcrid edilməmişdi. Amma zaman keçdikcə, dilçilik özü inkişaf etdikcə sözə yanaşma mövqeləri, onu qiymətləndirmə yolları, mənalandırma məqamları müxtəlifləşdi. Buna görə də leksikologiyanın öz daxilində müstəqil şöbələr yarandı. Leksikologiyanın şöbələri aşağıdakılardır: **a) semasiologiya, b) onomastika, c) frazeologiya, ç) leksikoqrafiya.**

Bu sahələrin hər biri geniş monoqrafik tədqiqat obyektidir. Bunların hər biri haqqında geniş elmi tədqiqat əsərləri və dərsliklər yazılmışdır. Burada isə bu sahələr haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmək lazım gəlir.

Semasiologiya (*sema* – yunanca *məna*, *işarə*, *logos* – *elm* deməkdir) sözün mənası haqqında elmdir. Leksikologiyanın daxilində belə bir şöbənin yaranmasına nə ehtiyac var? Məlumdur ki, leksikologiya və semasiologiyanın hər ikisinin vahidi sözdür. Lakin leksikologiya sözə bir lüğəti vahid kimi yanaşır, onun formalarını, morfem tərkibini öyrənir. Söz yaratma, söz formalarının yaranması, konversiyası, leksik və qrammatik keyfiyyət alması, avto və monosemantik səviyyələr məhz leksikologiyada öyrənilir. Lakin sözlər eyni bir formada, eyni leksik qrammatik səviyyədə qalmır. Funksional fəaliyyətlə

əlaqədar olaraq onlar yeni məna və məna çalarlığı (sözlərin üslubi layları) kəsb edir ki, onların leksikologiyasının meyarı ilə öyrənmək mümkün deyil. Ona görə də sözlərin daxili mahiyyətinə nüfuz edə bilən bir sahənin – semasiologiyanın meydana gəlməsi lüzumu yaranır. Hətta bəzi tədqiqat əsərlərində frazeologiyanı da semasiologiyanın bir qolu hesab edirlər.

Leksikologiya ilə semasiologiya arasında qəti sərhəd də qoymaq olmaz. Belə ki, sözlərin bəzi qrupları (tabu, evfemizm, arqo və jarqonlar) hər iki elm sahəsinin birləşməsinə tələb edir. Semasiologiya sözün funksional fəaliyyəti zamanı kəsb etdiyi mənaları, onun daxili məna və geniş mahiyyət dəyişikliyini öyrənir. Bu səbəbdən də sözlərin məna qrupları, üslubi layları kimi sahələr semasiologiyanın sahəsinə aiddir. Bu haqda söz bəhsində geniş danışacağıq.

Onomastika – ingiliscə – **onomastica**, fransızca – **onomastique**, almanca – **onomastik** adlanan bu elm sahəsi yunanca – **onuma** xüsusi ad haqqında elm deməkdir. Bütün sahələrdə termin elmi anlayışı dəqiq ifadə etməlidir. Amma ümumi dilçilikdə, habelə Azərbaycan dilçiliyində bu termin müxtəlif cür – onomosologiya, onomologiya, onomotologiya və s. kimi adlanır. Onomastika dedikdə adşünaslıq da yada düşür. Belə ki, böyük bir zümrənin adlar sistemi onomastika üçün əsas obyekt təşkil edir. Məsələn, antroponimika (şəxs adları), toponimika (yer adları), oykonimika (şəhər və kənd adları), fitonimika (bitki adları), kosmonimika (səma cisimlərinin adları), hidronimika (dəniz, çay və göl adları) və s. onomastikanın daxili şöbələridir. Onomastikanın bütün sahələrinin eyni dərəcəli əhəmiyyət daşıdığını demək olmaz. Belə ki, kosmonimika ilə toponimikanın mahiyyəti, bir xalqın tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyəti eyni deyil. Antroponimika – şəxs adları, familiyalar, təxəllüslər və s.-dən bəhs edir.

Şəxs adlarının və familiyalarının öyrənilməsi təkcə dilçilik üçün deyil, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəxs adları, müəyyən mənada, tarixi kateqoriyadır. Yəni hansı bir xalqın vəziyyəti, dünyagörüşü, məişət tərzini və təsərrüfat həyatı və s. şəxs adlarının

yanmasında xüsusi rol oynayır. İslam dinini qəbul edənə qədər yalnız öz adlarımız – Qazan, Beyrək, Tural, Tarakünə və s. mövcud idi. İslam dinini qəbul etdikdən sonra Allahqulu, İmamqulu, Həsənqulu, Hüseyinqulu, Əliverdi, Allahverdi və s. adlar qoyuldu. *Qul*, *verdi* və s. hissələr olmazsa, kimin ixtiyarı vardı uşağını Məhəmməd, Həsən, Hüseyin və s. adlandırsın? İslama fanatik münasibət dəyişdikdən sonra hər kəs Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyin və s. kimi adlar qoya bildi.

Familiyalar da belədir. Əvvəllər neçə mərtəbəli olmasına baxmayaraq, hər kəsin adı, atasının, babasının, böyük babasının və s. adları dəqiq olurdu. XIX əsrin birinci yarısından sonra rus üsulu ilə «ov» «yev» şəkilçiləri artırıldı. Bu, çox böyük qeyri-dəqiqlik yaratdı. Məsələn, bütöv bir nəsil Məmmədov familiyası daşıyır. Kimdir Məmməd? Familiyanı daşıyanların çoxu bunu bilmir və buna heç əhəmiyyət də vermir. Bu səbəbdən də nəsilin tarixi itir.

Adamın ad və familiyası əhəmiyyətli məsələdir. İndi familiya sarıdan özümü də qayıtdığımız vaxtda adlarımız haqqında da dərindən düşünmək, uşaqlara yüngül, zövqsüz adlar vermək olmaz. Unutmaq olmaz ki, bu günkü körpə sabah öz adı ilə cəmiyyət üçün çıxanda utana bilər. Toponimikanın da əhəmiyyəti böyükdür. Bəllidir ki, yer adları ana dili əsasında yaranır. Yer adları müxtəlif münasibətlərlə yaranır. Toponimlər xalqın tarixini öyrənmək işində çox mühüm mənbə rolu oynayır.

FRAZEOLÖGİYA

Frazeologiya termini iki yunan sözünün (**frasis** – **ifadə**, **logos** – **elm**) birləşməsindən əmələ gəlib, dildəki sabit birləşmələri əhatə edir. Frazeologiya geniş mənada iki sahəni əhatə edir: 1) dildəki frazeoloji birləşmələrin məcmusunu; 2) bir birləşmələri öyrənən elm sahəsini.

Dildəki söz birləşmələri müxtəlif xarakterdə olur. Sintaksis bəhsində görəcəyimiz kimi, sözlər elə üsulla birləşə bilər ki, öz əvvəlki mənalərini itirməsin, yəni birləşmə daxilində öz əvvəlki

mənasını saxlasın. Belə birləşmələr nitq prosesində yaranır və həmin sözlər asanlıqla birləşmə tərkibindən çıxıb başqa sözlərə birləşərək yeni söz birləşməsi yaradır. Belə birləşmələr nitq vahidi olub, sərbəst birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələrdə isə birləşmənin komponentləri əvvəlki leksik mənasından uzaqlaşmış olur. Sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən sabit söz birləşmələri dildə sonralar yaranır. Bunu sadəcə belə bir məntiqlə sübut etmək olar ki, sabit birləşmələr sərbəst söz birləşmələri əsasında yaranır. Doğrudur, bunu inkar edənlər də vardır, amma frazeoloji birləşməni göydəndüşmə hesab etmək olmaz. Hər hansı bir söz bu və ya digər əlamətinə görə öz ilkin məna yuvasından uzaqlaşmış səviyyədə başqa bir sözlə birləşir. Burada xalqın dünyagörüşü, həyat tərzi ilə yanaşı həmin sözün aid olduğu əşya və anlayışın aparıcı rolu olur. Məsələn, Azərbaycan xalqının dünyagörüşünə görə, gözəl odur ki, qaş, gözü qara olsun. Rus xalqında isə sarıya üstünlük verilir. Bu səbəbdən eyni ekspressiv ifadə zonasında müxtəlif idiomatik ifadələrdən istifadə edilir: *Niyə, sənin qaşın qaradır? Почему, ты рыжая что ли?*

Yuxarıda dediyimiz kimi, frazeoloji birləşmələr xalqın dünyagörüşündən və dilin daxili qanunlarından yarandığı üçün nə tərkib hissələrinə ayrılır, nə də başqa dilə tərcümə edilir.

B.N.Qolovinin sözləri ilə desək, frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

Sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən frazeoloji birləşmələrin öyrənilmə tarixi o qədər də qədim deyil. Bu günə qədər dünya dilçiləri arasında frazeologiya haqqında hamının qəbul edə biləcəyi ümumi, konkret bir fikir yoxdur. Dildə hazır şəkildə mövcud olan bütün söz birləşmələrinin hamısını frazeoloji birləşmə hesab edənlərlə yanaşı, belə söz birləşmələrinə komponentlərinin parçalanması, üzvlənməsi mümkün olmayan söz birləşmələrini daxil edənlər də vardır.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi Ferdinand de Sössür və Ş.Ballidən başlayır. Rus dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, O.S.Axmanova; Azərbaycan

dilçiliyində H.B.Bayramov, S.Ə.Cəfərov və başqaları frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışlar. İndi dilçiliyimizdə frazeologiyanın bütöv bir sistemi hazırlanmışdır¹.

Ümumi və xüsusi dilçilik aspektində frazeologiya haqqında kifayət qədər bəhs edildiyini nəzərə alaraq bu məsələdən geniş bəhs etməyə lüzum görmürük. Frazeoloji birləşmələrin quruluşu, komponentləri arasındakı münasibətlərdən bəhs etmək istərdik.

İdiomlar. Belə birləşmələrdə komponentlərin hər ikisi öz müstəqil mənasını itirir. Belə birləşmələr frazeoloji qovuşma da adlanır. Məsələn,

Gözüm su içməyir heç Xuramandan,

Onu başqa ruhda böyütmüş zaman. (S.Vurğun)

O gedən gündən evimizin hər bucağına qəm çilənib. (A.Babayev)

Bu cümlələrdəki *gözü su içməmək, qəm çilmək* frazeoloji qovuşmadır.

Frazeoloji birlik. Belə birləşmələrdə komponentlərdən birinin mənası qədər hiss edilir. Məsələn, *söz salmaq, gözdən pərdə asmaq, pişiyini ağaca dırmaşdırmaq, nazını çəkmək* və s. Məsələn,

Bir qönçə yetirdim, bəzədim, nazını çəkdim,

Aldı fələk əldən onu, yarım yada düşdü. (C.Cabbarlı)

Frazeoloji birləşmə. Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən biri öz əvvəlki mənasında işlədilir. Məsələn, *qayğı çəkmək, dilə-dişə düşmək, daşa dönmək* və s.

Saqiya, cam tut ol aşıqə kim qayğuludur

Qayğı çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur. (Füzuli)

Qeyd etmək lazımdır ki, dildə frazeoloji söz birləşmələri olduğu kimi, frazeoloji cümlələr də olur ki, onları təhlil etmək, cümlə üzvlərinə ayırmaq olmur. Məsələn: *Sənin ağzın nodir, mənim bir sözümü iki eləyəsən* və yaxud, *Pristavin ağzı nə idi ki, Nəbinin qabağına ağac tuta.*

Bu cümlələri sintaktik cəhətdən təhlil etmək olmaz.

¹ H.B.Bayramov. «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». Bakı, «Maarif», 1978.

İNSAN (Adil Babayev).

*İnsan – ən şərəfli varlıq dünyada,
İnsansız dünyamız dünya olmazdı.
İnsan bu dünyada, həm o dünyada,
Olmasa həyat və ölüm olmazdı.*

*İnsandan əvvəl də okean olmuş,
Külək vıyıldamış daşa dəyərək.
Yazda çiçək açmış, payızda solmuş,
Tısbəğa sürünmüş belin əyərək.*

*Təbiət hökmünü verərmiş hərdən,
Sellər, sular dağı, daşı titrətsin.
İldırım düşərmiş göyün üzündən,
Günəş çalışarmış buzu əritsin.*

*Nə ölən var imiş, nə də öldürən,
Dünya başdan-başa asudə imiş.
Heç yerdə yox imiş qanı tökülən,
Qan tökənlər ana bətnində imiş.*

*Bir gün dünyada insan göründü,
Dünya rahatlığını itirdi o gün.
O andan ədalət yerdə süründü,
Güc, qüvvət ağalığ etdiyi üçün.*

*Yaradan insana düşüncə verdi,
İnsan idrakilə yaşasın deyə.
İnsansa üzünü yana çevirdi,
Dünyanın tozunu sovurdu göyə.*

*Dünya yaşa doldu, ötdü əsrlər,
Yaxşıyla, pisiylə doldu boşaldı.
Yaxşını yaşatdı yaxşı nəsillər,
Pislərin əməli pislərə qaldı.*

*İnsan övladının vətəni dünya
Parçalandı, çoxlu ölkələr oldu.
Qurunu qurtarıb keçdilər suya,
Dənizlər axaraq çaylara doldu.*

*İki şey idarə etdi dünyanı,
Birisi Yaradan, birisi də pul.*

*Yaranan saymadı heç Yaradanı,
İkinci amirə oldu dünya qul.
Allah varhəgim bildirmək üçün,
Yerdə rəsuluna vəhy göndərdi.
Allahdan Musaya vəhy gələn gün,
İnsanlıq rəbbinə üzün döndərdi.
İnsanlıq çoxaldı, artdı dünyada,
Qohumlar birləşib bir millət oldu.
Biri düzdə qaldı, biri də dağda,
Yaşadığı torpaq məmləkət oldu.
Aqillər yaşadı «Vətən», «E1» - deyə,
Sərvət toplamaqla olmadı işi.
Vətən şöhrətini qaldırdı göyə,
Səxavət, insanlıq oldu vərdişi.
Biri yaşatmaqçün dərman tapdı,
İnsanlıq qurtarsın ölümdən, qandan.
Birisi fələkdən elmini qapdı,
Bəşər məhrum olsun cisimdən, candan.
Hər dövrün özünün təqazəsi var,
Hər kəs öz dövrünün övladı olur.
Tarix dəyişdikcə dəyişir onlar,
Dünya bu minvalla boşalır, dolur.
Bir vaxt bu dünyaya göz açdım mən də,
Kasıblıq da gördüm, aclıq da gördüm.
Sərvətdən yan keçdim aqlım kəsəndə,
Atımı ad-sanın dalınca sürdüm.
Hamının əlçatmaz zirvə sandığı,
Elmin məqamma yüksəldim axır.
Nadanın idrakı, elmi dandığı
Vaxt gəlmiş, alimə indi kim baxır?!
Bütün rütbələrdən yenə də əvət,
Alimin rütbəsi yüksəkdir əlbət.
Söylədin Nizami, ay sənə rəhmət,
Gör indi alimə kim verir qiymət.*

*Elmlə, ədəblə ömrü yaşadım,
Dilimdən, əlimdən pislik gəlmədi.
Bildim ədalətlə qoşadır adım,
Adım pis işlərdə heç çəkilmədi.
Nələrə qadirdir insanın əli!
De nələr gəlməyir onun əlindən?
Əgər saxlamasa yaxşının əli,
Dünya dağlardı lap təməmindən.
İnsan var insanı yaşatsın deyə,
Yaşayır, şam kimi əriyir özü.
İnsan var bəşəri sovurar göyə,
Nə ölümdən doyar, nə qandan gözü.
İnsan var tarixə elə yol açmış,
Min illər, milyonlar keçmiş o yoldan.
İnsan silah tapmış, od-alov saçmış,
Milyonlar məhv olmuş qurduğu torda.*

Sual və tapşırıqlar №15.

- A.** *Leksikologiya ilə leksikanın fərqi nədir?*
- B.** *«İnsan» şeiri ritorikanın hansı sahəsinə aiddir?*
- C.** *Bu şeirdə natiqlik sənətinin hansı cəhətləri üstünlük təşkil edir?*
- Ç.** *Şeirdə tarixilik varmı?*
- D.** *Şeirdəki sözləri müxtəlif mənə qruplarına ayırın.*

LEKSİKOQRAFIYA. LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Leksikoqrafiya.

Bu termin də yunanca **leksis** – **söz**, **graphie** - **yazıram** sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, ilkin mərhələdə sözlərin qeydə alınması, dilin leksik tərkibinin təsviri mənasında işlənmiş, zaman keçdikcə adamların bu məsələyə münasibəti dəyişmiş, genişlənmiş və dərinləşmişdir. Bunun nəticəsində də bu günkü

lüğətçilik anlayışı meydana gəlmişdir. Dildəki sözlərin bu və ya digər xarakterinə görə qeydə almaq dilçilik tarixində lüğətlərin və bu sahədə müəyyən peşənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. VII əsrdə ərəb alimi Əbül Əsvadın Əli İbn Əbu Talibin tələbi ilə Quranın sinonimlər lüğətini tərtib etməsi, XI əsrdə gorkəmli leksikoqraf alim Mahmud Kaşğarının «Divanilüğəti-it-türk» adlı üçcildlik lüğət tərtib etməsi bu işin başlanğıcını qoymuşdur.

İspan alimi Kasares leksikoqrafiyanı elmdən çox sənət hesab edir. Çünki leksikoqraf dərin elmi mühakimələr, axtarışlar qarşısında dayanmaqdan daha çox vahid prinsip üzrə material toplayır. Kasareslə tam razılaşmaq olmaz. Çünki lüğətlərin elə növləri vardır ki, nəinki bir, hətta bütün elmlər orada əhatə olunmalıdır. Məsələn, izahlı və ensiklopedik lüğətlərdə bütün elmi terminlər izah edilməlidir.

Tərcümə və izahlı lüğətlər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə sözlük, ikinci hissə məqalə adlanır. Bəzi lüğətlərdə (orfoqrafiya, tezlik və s.) isə yalnız birinci hissə olur.

Lüğətlərin növləri.

Bütün lüğətlər linqvistik və ensiklopedik olaraq 2 qrupa bölünür. Lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1) Tərcümə lüğətləri. Bu lüğətlər iki və daha çoxdilli olur. Məsələn: «Rusca-azərbaycanca lüğət», «Azərbaycanca-rusca lüğət» (ikidilli), «Farsca-rusca-azərbaycanca lüğət» (üçdilli), V.V.Radlovun «Opıt slovarə törkskix nareçiy» adlı lüğəti və s.

2) Orfoqrafik lüğətlər. Bu və ya digər dildəki bütün sözlərin məcmusunu göstərən və onların düzgün yazılma əsaslarını verən lüğətlər. Məsələn: «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti».

3) Dialektoloji lüğətlər. Bu və ya digər dialektə işlədilən və ya bir dilin dialektlərində işlədilən dialekt sözlərinin təsviri. Bunlar ədəbi dildəki ekvivalenti və ya izahı ilə verilir. Məsələn, «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti».

4) Terminoloji lüğətlər. Hər bir elmin öz terminlər sistemi vardır ki, bunların mənasını izah edən lüğətlərə terminoloji

lüğətlər deyilir. Məsələn, «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti», «Dilçilik terminləri lüğəti» və s.

5) İzahlı lüğətlər. İzahlı lüğətlər, əsasən, birdilli olur, bir dildə işlədilən söz və sabit söz birləşmələrini izah edir. Məsələn, M.Dalın «Толковый словарь живого великорусского языка» adlı lüğəti, dörd cildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» və s.

6) Etimoloji lüğətlər. Adından göründüyü kimi, belə lüğətlər dildə işlənən etimonların ilkin – həqiqi mənasını öyrənən lüğətlərdir. Belə lüğətlər bir, iki və ya çoxdilli ola bilər. Məsələn, «Türk dillərinin etimoloji lüğəti», «Kartavel dillərinin etimoloji lüğəti» və s.

7) Ensiklopedik lüğətlər. Bu, lüğətlərin ən mükəmməl növüdür. Ensiklopedik lüğətlər formasına görə izahlı lüğələrdən fərqlənir. Amma məzmununa, əhatə dairəsinə görə öz mükəmməlliyi ilə izahlı lüğətlərdən seçilir. Ensiklopedik lüğətlər xalqın elmi və mədəni inkişafının nəticəsində meydana gəlir. Əgər başqa lüğətləri bir nəfər tərtib edə bilirsə, ensiklopedik lüğətləri böyük bir qrup tərtib edir. Çünki burada bütün elm və sənət sahələrinə, terminlərə, toponimik və antroponimik adlara aid dürüst məlumat vermək lazım gəlir. Buna görə də belə lüğətlərin tərtibi bir nəfərin imkanı xaricindədir. Bunlardan başqa, tezlik, omonim, antonim, sinonim, tarixi və s. lüğət növləri də vardır.

Lüğətlərin tərtibi prinsipi.

Tətbiqi dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi, lüğətçilik üzrə bütün dünya dilçi-leksikoqraflarının əməl etdiyi xüsusi prinsiplər sistemi hazırlanmışdır. Bütün lüğətlərin tərtibində baş prinsip – əlifba prinsipidir. Bu prinsip lüğətdən istifadə məsələsini asanlaşdırır. İkinci prinsip izahedici lüğətlərin məqalə hissəsinə aiddir. Burada çoxmənalı sözlərin izahı verilərkən lüğəvi mənə yuvasına yaxınlıq əsas götürülüb, sözlər izah edilir.

Sual və tapşırıqlar №16.

A. Müxtəlif lüğətlərdən nitq mədəniyyətinə dair bir neçə aforizm seçin.

B. *İzahlı lüğətlərlə ensiklopedik lüğətlərdə verilmiş (ritorika haqqındakı) məlumatları müqayisə edin.*

C. *Lüğətlərdən əxlaqa aid frazeoloji birləşmələr seçin.*

Ç. *Özünü düşünüb frazeoloji (paremioloji yəni atalar sözü və ya zərbul-məsəl səciyyəli) ifadələr düzəldib cümlədə işlədin.*

SÖZ.¹ MAHIYƏTİ. ŞAİR VƏ MÜTƏFƏKKİRLƏRİN SÖZ-KƏLAM-DİL HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ

Söz dilin semantik yarusunun əsas vahidi, təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir. Dilin əsas funksiyalarından biri olan nominativ funksiya məhz sözlər əsasında reallaşır. Dil nə quru qrammatik qanunlar, nə də sırf fonetik səslənmələr dilidir. Dil sözlər dilidir. Söz olmasa, obyektiv gerçəklikdəki əşyaları və insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmaz. Dildəki sözlərin mexaniki çoxluğu dilin inkişafından xəbər verir. Dilin inkişaf dərəcəsi onun qrammatik quruluşu ilə deyil, leksik tərkibinin zənginliyi ilə ölçülür. Sözü çox olan xalqın (dilin) təfəkkürü zəngin olur.

Sözsüz dilin nə leksik-semantik, nə də sintaktik-qrammatik səviyyəsi olardı. Cümlədə əsas məna yükü sözün üzərinə düşür. Habelə semantik sahədə söz ətrafında yaranır. Sözüün ümumi dil strukturunda yeri o dərəcədə əhəmiyyətlidir ki, qrammatik məna daşıyıcıları olan bütün vasitələr məhz sözlə münasibətə girdikdən sonra ünsiyyət elementinə çevrilir. İstər köməkçi nitq hissələri, istərsə də başqa qrammatik əlaqə vasitələri (artikillər, prefikslər, infikslər və s.) sözlər vasitəsi ilə və onlarla əlaqədə reallaşır. Dildə söz qədər çoxfunksiyalı, geniş imkanlı vahid yoxdur. Məsələn, *sakit* sözünü götürək.

¹ İncildə deyilir ki, Başdan girdə – hamıdan əvvəl kəlam var idi. Kəlam – söz Allah nəzdində idi və kəlam Allah idi. O, başlanğıcda Allah nəzdində idi. Hər şey onun vasitəsilə yarandı və olmaz olan şeylərdən heç biri onsuz olmadı. İncil, 1991, Stokholn, səh. 211.

Sakit dərş danışır cümləsində isim, *sakit uşaq adamı yormur* cümləsində sifət, *sakitlik* sözündə struktur ünsür, *sakit* – vəziyyətində isə bir cümlədir. Dildəki sözlər belə elastik xüsusiyyətə malik olmasaydı, nə üslublardan nə üslubi laylardan, nə də çoxmənalılıqdan danışmaq olardı. Hər hansı bir dildə danışan adam həmin dildə çoxlu söz bilir. Lakin bu sözlərin xarakterinə, daxili mənə fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Onları seçib cümlə tərtib etməyi bacarır. Lakin onların nəzəri təhlilini vermək, elmi cəhətdən mahiyyətini qiymətləndirmək çətinidir. Sözün xarakteri mürəkkəb, çoxcəhətli olduğu kimi, funksional fəaliyyətlə əlaqədar olaraq aldığı yeni mənələr, mənə çalarlıqları da çoxcəhətlidir. Bu cəhətlər sözü konkret olaraq qiymətləndirməyi çətinləşdirir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqedən çoxlu söz deyilməsinə baxmayaraq, dilçilikdə hamının qəbul etdiyi, bütün dillərin bütün sözlərinin əlamətlərini əhatə edə bilən tərif hələ yoxdur.

Sözün tərfi haqqında. Məntiqdən məlumdur ki, tərif təriflənenin əsas əlamətlərini, keyfiyyətlərini, daxili məzmununu, funksional xarakterini əhatə etməlidir. Sözün çoxcəhətliliyi belə bir tərfi verməyə mane olur.

Alimlər çox vaxt sözün müəyyən bir cəhətini əsas götürüb ona tərif vermişlər. Belə tərif sözə başqa mövqedən yanaşanları qanə etmir. Bəziləri sözə «mənə ifadə edən səs kompleksi» kimi baxmışlar. Onda bəs önlük və ön qoşmalar necə olsun? Axı onlar da mənə ifadə edən səs kompleksləridir.

N.Məmmədov və A.Axundovun «Dilçiliyə giriş» adlı dərşliyində sözə belə tərif verilir: «Sözün müəyyən səs tərkibindən ibarət olması, müəyyən kollektiv üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşaraq dilin leksik vahidi olmasından ibarətdir»¹.

Bu tərfi tam adlandırmaq olarmı? Qeydsiz-şərtsiz bizcə, bu tərfi də qəbul etmək olmaz. Çünki bu kollektivin anlamadığı söz, başqa kollektiv üçün anlaşılı ola bilər.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». Bakı, 1966, səh. 167.

Yuxarıda dediyimiz kimi, sözün tərifinin verilməsi çox çətindir. Çünki söz çoxcəhətli dil vahididir. Bu səbəbdən də bəziləri sözə tərif verməyin mümkün olmadığını göstərmişlər.

Sözə müxtəlif mövqedən yanaşdıqda ona müxtəlif təriflər vermək mümkündür. Əgər sözə məntiqi-semantik mövqedən yanaşsaq, ona məfhum işarəsi kimi baxaraq belə bir təriflə razılaşımaq olar. «Əşya və hadisələrin insan şüurunda ümumiləşmiş inikasına məfhum deyilir. Məfhumların adlarına isə söz deyilir». Bu tərif də sözün ümumi cəhətlərini əks etdirmir. Çünki bir çox sözlər (əvəzlilər, saylar, köməkçi nitq hissələri) məfhum işarəsi ola bilmir.

Fonetik mövqedən yanaşaraq sözü səs kompleksi kimi də qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki çoxlu morfemlər, artikllər vardır ki, səs kompleksi olub, məna ifadə etmir.

Rus alimlərindən V.V.Vinoqradov, O.S.Axmanova, B.N.Qolovin və Y.M.Qalkina-Fedoruk və s. sözə müxtəlif təriflər vermişlər. B.N.Qolovin sözə belə tərif verir: «Söz dilin fikir ifadə etmək üçün nitqdə sərbəst işlədilən ən kiçik mənalı vahididir».

Bu tərifi də qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək çətindir. Çünki burada da sözün anlayış ifadə etmək kimi əsas cəhəti əks olunmur. Y.M.Qalkina-Fedoruk V.Qolovinə nisbətən bir addım irəli getmişdir. Y.Qalkina-Fedorukun tərifinə nəzər salaq. O, yazır: «Söz tarixən birləşmiş insan kollektivi tərəfindən eyni cür başa düşülən və varlığın ayrı-ayrı hissələrini bildirən, qrammatik cəhətdən formalaşmış nitq vahididir»¹.

Əslində bu tərifi də tam hesab etmək olmaz. Çünki sabit söz birləşmələri də həmin keyfiyyətləri daşıyır. Bununla belə, bu tərif sözün ictimai xarakterini əks etdirdiyinə görə müəyyən mənada məqbul hesab edilə bilər. Prof. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilov da həmin tərifi məqbul sayırlar².

¹ Головин Б.Н. «Введение в языкознание». М., 1977, стр. 69.

² Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. «Azərbaycan dilinin semasiologiyası». Bakı, 1979, səh. 7-268.

Bizcə, sözün əksər əlamətlərini əks etdirə bilən belə bir tərifi az etiraz doğurardı: «Müəyyən səs kompleksindən ibarət olub, müstəqil lüğəvi məna daşıyıb anlayış ifadə edən leksik vahidə söz deyilir».

Sözün xarici və daxili cəhətləri vardır. Maddi hesab edilən səs tərkibinin olması sözün xarici cəhətidir. Bu, sözün mahiyyətini əks etdirmir. Belə olsaydı, sözləri tərsinə oxumaqla da həmin mənanı almaq olardı.

Sözün mənası dedikdə onun məntiqi-semantik mahiyyəti nəzərdə tutulur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, məna anlayışı ilə sözün mənası anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. «Məna» daha geniş məfhumdur. Məna insan şüurunda bu və ya digər şeyin hadisənin qiymətləndirilməsi, onun haqqında bilik, anlayış əks etdirilməsidir. Bu geniş fəlsəfi anlayış insan təfəkkürünün bütün sahələrini əhatə edir. Çünki mənasız nə şüur, nə təfəkkür, nə də dil elementi ola bilərdi. İnsan təfəkkürünün məntiqi-semantik mənalardan sistemi geniş və mürəkkəbdir. Dil və onun qanunları, daxili qrammatik quruluşdan doğan funksional fəaliyyət prosesində reallaşan qrammatik mənalardan da mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Məntiqi-semantik təfəkkürlə dildəki qrammatika arasında üzvi yaxınlıq vardır. Əks təqdirdə dildəki qrammatik mənalardan reallaşma bilməz və dinləyicidə müəyyən fikir yarada bilməz. Dinləyənlə danışanı bir fikir ətrafında yaxınlaşdırıb birləşdirən məhz mənadır. Biz məntiqi-semantik mənanı ona görə daha geniş hesab edirik ki, insan təfəkküründə mücərrəd cəhətlər daha genişdir. Bəzən bir qrammatik mənanın dinləyicidə başqa bir fikir oyatması da buradan irəli gəlir, yəni danışanın gerçəklikdəki əşya və hadisələrə müraciəti ilə dinləyənin münasibəti arasında fərq olur. Bu zaman onlar arasında kommunikasiya olmur. Bu çox mürəkkəb problemdir.

Məntiqi-qrammatik mənalardan ifadəsinə qayıdaq. Elə mənalardan vardır ki, heç bir dil elementi ilə ifadə olunmur. Məsələn, «sıfır mənanı» götürək. Sıfır məna ilə sıfır şəkilini eyniləşdirmək olmaz. Sıfır məna hər hansı ifadəlilikdən məhrum

olmalıdır. Buradakı sıfır anlayışı onu başqaları ilə müqayisədə meydana çıxır. Məsələn, «qıpqırmızı» anlayışını biz haradan götürmüşük? Əlbəttə, qırmızı haqqında anlayışımız olmasa, onun şiddətləndirilməsi də olmazdı. Söhbət qıpqırmızı olan əşyadan getdikdə qırmızı sıfır anlayış kimi mütləq xatirimizdə canlanmışdır. Və yaxud başqa bir misal:

1) *Biz Qafqaz müsəlmanları razı olmaıq ki, övrətlərimiz evdən eşiyə çıxsınlar və üzüaçıq gəzsinslər (C.Məmmədquluzadə).*

2) *Çünki biz Quranda üz açmağa qədəğan və haram edən açıq bir ayə və işarə görmürük (C.Məmmədquluzadə).*

Bu iki misalda sıfır mənalara diqqət edək.

Birinci cümlədə *Qafqaz müsəlmanları* birləşməsinin birinci tərəfində forma cəhətdən cümlədə reallaşmayan sıfır yiyelik anlayışı vardır.

Yenə birinci cümlədə *övrətlərimiz* sözünün mənə sahəsinə fikir verin. Burada mənsubiyyət kateqoriyası forma və məntiqi cəhətdən mövcuddur. Bəs onda söz kimə, hansı şəxsə mənsubdur? Bu sözü formal mənsubiyyət kateqoriyası əlamətinə görə təktərəfli təyini söz birləşməsi hesab edirik. Belə olduqda birləşmənin birinci komponenti öz (bizim) mənası reallaşmış olur. Deməli, «öz» sıfır komponent kimi nəzərdə tutulur.

İkinci cümlədə «*ayə və işarə görmürük*» birləşməsinə nəzər yetirək. Burada görmək təsirli fel olduğundan ayə və işarə sözünü təsirlik halda idarə etməlidir. Formal əlamət isə yoxdur. Onların ifadə etdiyi sıfır qrammatik mənadan bu sözlərin təsirlik halda olduğunu yəqin edirik.

Şair və mütəfəkkirlərin söz-kəlam-dil haqqında mülahizələri.

Əlbəttə, şair və mütəfəkkirlər dilin struktur elementləri haqqında fikir söyləmişlər. Bunu onlardan tələb etmək də olmaz, çünki bu, sırf dilçilərin vəzifəsidir. Alim və şairlər dilin fəlsəfi-sosial-ekstralingvistik problemləri haqqında müəyyən fikir söyləmişlər. Bütün şair və mütəfəkkirləri dil-kəlam-söz məsələsi ətrafında belə bir ümumi cəhət birləşdirir ki, onların

hamısı sözə (habelə öz sözünə) qiymət vermək, az danışmaq, yersiz söz demmək məsələsindən bəhs edir. Məsələn,

Xaqani deyirdi:

*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistani,
O şagirdəm ki, eyrəndim sükut ilə əlifbanı...
Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə sukut oldu,
Bəladır dil başa, lakin sükut hər dərdin dərmanı.*

Nəsimi yazırdı:

*Nəsimi, nəfsini tanı, sən ondan sözünü söylə,
Eşidən söylüyən, görən, görünən səndə peydadır.*

Füzuli deyirdi:

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Klassik şairlərimizdən bir neçəsi söz-kəlam-dil haqqında geniş və hərtərəfli bəhs etmişlər. Onlardan bəzilərinin dil haqqında mülahizələri demək olar ki, xüsusi tədqiq edilməyə layiqdir.

Nizami Gəncəvinin dil-kəlam-söz haqqındak mülahizələri.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Nizami əbu Məhəmməd Nizaməddin İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Gəncəvi) təkcə ədəbiyyatımızın deyil, eləcə də elmimizin bir sıra sahələri üçün çox maraqlı və zəngin irs qoyub getmişdir. Vaxtilə dahi şairin farsca yazmasından dolayı onu fars hesab edirdilər. İndi isə onun əsərlərindəki çoxlu faktlardan çıxış edərək şairin türk-azərbaycanlı olmasına heç kəs şübhə etmir. Bundan əlavə, şairin əsərlərindəki türk əhval-ruhiyyəsi türk adət-ənənəsi, türk-Azərbaycan atalar sözləri və zərbül-məsəllərin işlədilməsi onun türk oğlu olub, bu dili hədsiz sevdininə inkaredilməz dəlildir. Onun ana dilinə sonsuz məhəbbəti, bu dilin nüfuzunu kiçik şəkildə aşağı salma təşəbbüsü şairi qəzəbləndirmişdir. Məsələn, Şirvanşah Əbülmüzzəffər Əxistanın şairə «Leyli və Məcnun»u başqa dildə yad etməsini götürək. Şirvanşahlar özlərini İran-fars xətt səltənətinin nümayəndələri hesab etdikləri üçün Azərbaycan xalqına həqarətlə baxır və onun dilini də sevmirdilər. Bu

səbəbdən də Nizamiyə Şərqi bu böyük məhəbbət dastanını ərəb və fars dili ilə zینətləndirməyi xahiş edir.

*Ey söz dünyasına hakim, Nizami,
Qulluğa məhrəmsən, tut iltiçamı...
İstərəm Məcnunun böyük eşqinə,
Bir söz xəzinəsi açasan yenə...
Bakirə Leylitək, ey böyük ustad,
Şeirdə iki-üç bakir söz yarat...
Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət.
Sözün sərraftıyam, sən ki bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçərəm mən.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yer almışdır bizim nəslimiz.*

Bu parçada Şirvanşah açıqca fars dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə edərək birincini daha üstün tutur. S.Vurğun «torki» sözünü haqlı olaraq türk dili kimi tərcümə etmişdir. Mübariz Əlizadənin, Y.E.Eortelsin, R.Əliyevin bu nöqtədəki fikirləri sanki hədəfə düzgün dəyməmişdir. Şairin «Gəlinə fars və ərəb dili ilə zinət vur» deməsi mübahisəyə ehtiyac qoymur. Nizami bütün əsərlərində öz türklüyünə işarə etmişdir. O zamanlar indi bizim türk adlandırdığımız diyar Rum, onun dili isə Rum dili adlanırdı. Türk dili dedikdə isə ilk növbədə Azərbaycan dili nəzərdə tutulurdu.

Nizami poemalarının hamısının əvvəlində söz (soxən) kəlam-geniş mənada dil haqqında öz həmişəyaşar mülahizələrini söyləmişdir. Bu hələ akad. A.O.Makovelskipin 1947-ci ildə diqqətini cəlb etmiş «Nizaminin sözün gücü və bədii yaradıcılıq haqqında fikirləri» adlı məqaləsində demək olar ki, Nizaminin bütün əsərlərindən dil-nitq-söz haqqındakı fikirləri seçmişdir. Amma Makovelski Nizaminin bu fikirlərinin geniş şərhini verməmişdir. Prof. Y.M.Seyidov və S.Əlizadə də Azərbaycan şairlərinin söz sənəti haqqındakı fikirlərindən ibarət bir məcmuə tərtib etmişlər. Nizaminin söz haqqındakı fikirlərini nominativ

mənada götürmək olmaz. O, söz dedikdə təfəkkür nəzərə alınmalıdır. Bu məsələ geniş və müstəqil elmi problem kimi qoyulmağa və tədqiq edilməyə layiqdir. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, Nizaminin dil-təfəkkür haqqındakı fikirləri tərcümə edilərkən müxtəlif səbəblərdən-vəzn və qafiyə xatirinə, bəzən də anlaşılmazlığa görə qeyri sərrast ifadələrin, düzgün olmayan fikirlərin meydana gəlməsinə, beləliklə, şairip öz fikirlərinin təhrif edilməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də gələcəkdə şairin əsərlərinə dilçilik mövqeyindən yanaşdıqda onun əslinə və ya filoloji-sətri tərcüməsinə müraciət etmək daha faydalı olar. Aşağıdakı fikrin tərcüməsinə baxaq:

Bu şərdə ifadə edilmiş fikrin tərcüməsinə baxaq. R.Rzanın tərcüməsində:

*Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.
Su artıb həddini aşarsa əgər,
İçəni doyurmaz, mütləq qərq edər.
Bədəndə həddindən artıq olsa qan,
Neştərlə tökərlər onu damardan.
Az danış desinlər sözündə güc var,
Çox sözü dinləyəən çox nöqsan tutar.
Çox söyləmək bəlkə sənə asandır,
«Çox oldu» desələr böyük nöqsandır.*

L.Xatequrovun tərtib etdiyi «Xosrov və Şirin»də həmin hissə belə mənalandırılır:

*Sözün çoxsa əksilt
Biri yüz etmə, yüzü bir et.
Su həddən yuxarı çıxsın,
Çoxluğundan nəhayət (insanı) qərq edər.
Qan bədəndə həddindən artıq olsa,
(Bədən) neştər cəzasına məruz qalar.
Az söz söylə ki, işə yarayan olsun,
Çünki çox sözdə çox da nöqsan olar.
Əgər sənə çox danışmaq xoş da olsa,
Ancaq «çox danışmaq» (ifadəsi böyük söyüşdür)*

A.O.Makovelski bu fikri belə ifadə edir:

Слов у тебя много, немногими сделай их;

Из одного не сделай сто, из ста сделай одно!

Когда вода выступает за пределы умеренного состояния,

Полноводность к потоплению придет в конце концов.

Когда крови в теле делается больше обычного, заслуживает она наказания ланцетом. Мало говори слов, чтобы применили их в деле, ибо в обычных словах много и зла. Хотя многоречивость тебе и легко, «много не говори» - тяжкое ругательство (т.е. обвинение во многословии очень неприятно).

Y.E.Bertelsdə isə həmin fikir belə ifadə edilir:

Много у тебя слов, но убавь их

Одно в сто не превращай, сто – одним сделай.

Когда вода поднимается выше уровня,

Обилием она в конце концов утонит.

Если крови в теле считают больше обычного,

Заслуживает (тело) кары ланцета.

Говори поменьше слов, дабы прислушались к ним,

Ибо во многом и зла много найдут.

Если тебе и приятно говорить много,

То ведь выражение: «не говори» (так) – много – великое ругательство.

Burada ümumi fikir bir olsa da, dərindən yanaşdıqda müxtəliflik asanlıqla üzə çıxır. R.Rzanın tərcüməsində fikrin ifadəsinə, şəriyyəyə nöqsan tutmaq çətinidir. Amma dilçilik mövqeyindən yanaşdıqda, kiçik də olsa, fikir yayınmasına rast gəlmək olur.

Nizami sözün anlayışla, dilin təfəkkürlə əlaqəsinə də toxunmuşdur. Dilin ekspressiv funksiyası təfəkkürdə formalaşan fikirləri ifadə etməkdən ibarətdir. İnsan nitqi onun fikirlərinin reallaşmasını təmin edir. Nitqdə ifadə edilmiş məna təfəkkürdə yaranmış fikrin gercəkliyidir. Və onların səviyyəsi, dəyəri, sərrastlığı və s. keyfiyyətləri bir-birini şərtləndirir. Məsələn,

R.Rzada:

Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir,

Kim belə sözləri dinləyəcəkdir

Göründüyü kimi, nə azərbaycanca, nə də rusca müəllifin fikri düzgün ifadə edilmişdir. Şerin hərfi-əsli mənası belədir:

Təfəkkürdən (düşüncədən) gəlməyən söz nə deməyə, nə yazmağa layiqdir.

Nizami sözü-nitqi-dili insanın daxili aləmi hesab etməkdən əlavə, onu başqa canlılardan fərqləndirən bütün yaranmışların əşrəfi edən, hətta onun varlığına, canına bərabər bir anlayış hesab edir. «Sırrlar xəzinəsi»ndə oxuyuruq:

*Söz eşqin lüğətində öz canımızdır bizim,
Biz-sözük, görkəməmiz-eyvanımızdır bizim.*

«Xosrov və Şirin»də buna bənzər fikri şair belə ifadə edir:

*Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Cantək əzizliyi bəlkə bundandır.*

Nizaminin dilə münasibəti məsələsini aydınlaşdırmaq bizim tədqiqatın əsas məqsədi olmadığı üçün kiçik bir icmalla kifayətlənməli oluruq. Bu problem müstəqil tədqiqat obyektı olmalıdır.

Nizami yaradıcılığı bir ümmandır ki, onda elmin bütün sahələrinə aid istənilən fikri tapmaq olar. Nizaminin dil haqqında fikirləri bir də ona görə qiymətlidir ki, özündən sonrakı şair və mütəfəkkirlər onun fikirlərinə istinad etmişlər. Məsələn,

Nəsimi deyir:

*Zülfü qaşın Nəsimiyə xətti-həsəndir ey sənəm,
«Cim» ilə «Nun» bu hüsn ilə qansı kitab içindədir.*

Füzuli deyir:

*Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər, özgədir can.*

Nəsiminin söz haqqında fikirləri.

Nəsiminin söz-kəlam haqqındakı fikirləri bir çox halda Nizamiyə söykənsə də, dövrünə, etiqadına görə ondan fərqlənir. Bundan əlavə, Nəsimi ana dilində yazdığı üçün onda müxtəliflik ola bilməz. Nəsimi yaradıcılığı ədəbi dilimizin» inkişafında xüsusi bir mərhələ, əvəzsiz bir baza olduğu kimi, dilçiliyimizin

inkişafında da xüsusi rol oynamışdır. Ədəbi dilimizin inkişafında Nəsimi əsərlərindən bəhs edildiyi halda, Nəsiminin dilçilik baxışları, söz haqqındakı fikirləri haqqında, demək olar ki, heç bəhs edilməmişdir. Nəsimi hürufi təriqəti ilə bağlı fikirlərini çox vaxt yalnız bu təriqətin üzvlərinin başa düşə biləcəyi dildə ifadə edir. Yəni Nəsiminin bir çox fikir və müəmmallarının mənasını bilmək üçün mütləq hürufilərin ünsiyyət üçün istifadə etdikləri elementlərin mahiyyətini anlamaq lazımdır. Nəsimi Bağdadda Vətən deyəndə Azərbaycanı, ana dili deyəndə doğma türkcəsini – Azərbaycan dilini nəzərdə tuturdu.

Ey dəvət eyləyən bizi firdovsə, -eylə bil,

Cənnətdən özgə vardurur əla məkanımız

Burda şair öz vətəninin firdovsdən-behiştdən daha «əla» olduğunu göstərir.

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün

Kim var bu dildən özgə bizim bir lisanımız

Burada şair Bağdad əhlinə öz sözünü deyərkən, öz təriqətinin sirrlərini bəyan edərkən, «dilimi anla», «sözümü bil» deməkdən əlavə özünün bu dildən başqa doğma «Lisanı» olduğunu da söyləyir»¹.

Nəsimi hər sözün bir anlayış, hər cümlənin bir fikir ifadə etdiyini söyləyir. Şair belə hesab edir ki, hər söz həmişə öz nominativ mənasında işlənmədiyi kimi, hər cümlənin mənasını dərhal dərk etmək çətinidir. Yəni sözün mənasını bilmək üçün bəzən onun daha dərin qatlarına nüfuz etmək lazım gəlir. Elm aləmində müəyyən mübahisəyə səbəb olan bir qəzəlin mənasının şərhinə baxaq.

Canani mənim sevdigimi can dəxi bilməz,

Könlüm diləgin dünyada canan dəxi bilməz.

Heç kimsə Nəsimi sözünü faş edə bilməz,

Bu «quş dilidir» bunu Süleyman dəxi bilməz.

Buna oxşar fikri başqa yerdə belə ifadə edir:

Canani mənim sevdigimi can bilir ancaq,

Könlüm diləgini dünyada canan bilir ancaq.

¹ Prof. C.V.Qəhrəmanov da bunu təsdiq edir.

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz
Bu «quş dili»dir, bunu Süleyman bilir ancaq.*

Şairin «İraq divanı»nın tərtibçisi divanın ön sözündə prof. C.Qəhrəmanovun təqdim etdiyi mətnlə razılaşmır və göstərir ki, bu şəkildə qəzəllərdə «məntiqsizlik» vardır. Ola bilməz ki, Nəsimi bir yandan Süleymanın quş dilini bildiyini təsdiqləsin, digər tərəfdən də onu inkar etsin. Heç şübhəsiz bu anlaşılmazlığın nəticəsidir ki, bu gözəl şeir isə nə M.Quluzadənin, nə H.Araslının və nə də C.Qəhrəmanovun tərtibində indiki əlifbamızla çap olunmuş kitablarda öz əksini tapmamışdır.

M.Füzulinin söz-nitq-dil haqqında fikirləri.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) də sözün fəziləti və qüdrəti haqqında danışmış, onu insan aqlının, zəkasının gövhəri hesab etmişdir. O, da öz böyük sələfləri kimi – Nizami, Nəsimi, sözün az, mənanın geniş və dərin olmasını tələb etmiş, insan zəkasının bu nadir incisini qum dənələri kimi bol-bol səpməməyi məsləhət görmüşdür. Şairin məşhur «Söz» qəzəlində oxuyuruq:

*Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz...
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Dahi şair orijinal sözü yüksək qiymətləndirir. Başqasının dediyi sözləri təkrar etməyi qüsurlu hesab edir. Yəni deyilmiş söz maraqsız olduğu kimi, deyilməmiş söz də qərribə qarşılır. «...Söylənmiş bir sözü söyləndiyinə görə, söylənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə işlətmək olmur».

Şair sözü bəzən şeir sənəti mənasında işlədir ki, bu da sözə onun verdiyi yüksək qiymətdən irəli gəlir.

*Əbədi şadlığın şərabı üçün,
Sözdən özgə cahanda yox saqi.
Sözün ölməzliyinə söz yoxdur,
Biz gedərsək də söz qalar baqi*

Şair sözə o qədər qiymət verir ki, özünün də onu qiymətləndirməyə gücü çatmadığını, başqa sözlə, bu sahədə həmin anlayışı ifadə edə biləcək «söz yoxdur», - deyir.

Sözün vəsfi mənim hünərim deyil,

Sözün qiymətinə söz yox, yaqın bil.

Şair sözün qiymətini çox yüksək məqamda təsvir etdiyi kimi, sözü-şeyri də yüksək ali şəxslərə aid edir. Şair əsərlərinin IV cildində verilmiş qəsidələrin dibaçəsində belə deyir: «Tərif o söz sahibinə layıqdır ki, ümumi surətlərin dili və şəxsi fərdlərin hərflərindən yaranan varlığın qəsidəsi onun qüdrətinin kəlamı ilə nəzm edilmişdir.

Öylə münim ki, qəza nemətinin şükri üçün,

Bülbülü-natiqəni aşiq edib söz gülünə.

Zahir etməzdi sözün dürrünü nitqin sədəfi,

Vəsfi-tövsidən gərəkməzdisə insan dilinə.

Füzuli sözü, geniş mənada dili «insan qəlbinin, xəzinəsinin gövhəri» hesab edərək öz böyük sələfləri Nizami və Nəsimi kimi, insan varlığına bərabər tutur. O, belə hesab edir ki, insan məhz söz sayəsində məxluqatın əsrəfi səviyyəsində durur. İnsanın təfəkkürü və dili onun nə dərəcədə kamil və qabil olduğunu göstərir. «Leyli və Məcnun»un sonunda şair sözü məhz belə səciyyələndirir:

Sözdür gühəri-xəzineyi-dil,

İzhari-sifati-zato qabil.

Can sözdür, əgər bilirsə insan,

Sözdür ki, deyərlər, özgədir can.

Mənalar və anlayışlar dənizi olan insan təfəkkürü haqqında düşünən şair heyratə gəlir ki, insanlar bu qədər yanlış və doğru fikirləri uzun müddət ifadə edirlər nə söz, nə də fikir qurtarır. Farsca divanının dibaçəsində şair deyir: «Allah, Allah. Mənalar necə bir xəzinədir ki, xilqətin əvvəlindən bəri istər şəriətə tabe olanlar, istərsə həvavühəvəs sahiblərin bir-birinə əks olan məzhəb və görüşlərin doğru və ya yanlış hökmlərini ifadə etmək üçün onları sərf edirlər, yenə də qətiyyənlə pozulub əksilmir; kəlam (söz) necə bir (nazik səpdir ki, o xəzinənin dürləri dənə-

dənə bu sapa elə bir nizamla düzülmüşdür ki, heç bir mənə onsuz surət ala bilmir:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.

Uca Tanrı. Ürək necə bir idrak sahibidir ki, həmişə o xəzinədən maarif cövhərləri çıxarıb ibarə sapına düzür, dil necə bir məşşatədir ki, o sana düzülmüş cəvahirləri zəmanə gözəlinin boynuna həmayil edir, həm cəvahirlərə qiymət verir (dil – A.B.), həm də gözəli zinətləndirir».

Burada şairin dilin özü-sistemi, onun leksik tərkibi (söz nizamı) haqqındakı fikirləri aydın görünür. Dili elə bir məşşatəyə bənzədir ki, o, sözlə gözəli zinətləndirir. Bundan əlavə, sözün özünün məhz dil sistemində qiymətləndirilməsinin də şahidi oluruq.

Dilçiliyin mühüm problemlərindən biri də «ana dili» məsələsidir. Ana dili insanın milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, dünyanı dərk etdiyi vasitədir. İnsan hansı dil əsasında düşünürsə, məhz həmin dil onun ana dilidir. Bu dildə danışmaq asan olduğu kimi, başqa dilləri də insan həmin ana dili bazasında öyrənir.

Ustad şair üç dildə misilsiz sənət nümunəsi yaratmışdır. Bu haqda şair deyir: «Bəzən ərəbcə şer yazdım və ərəb fəsihlərini müxtəlif mənzumələrimə şadlandırdım. Bu mənim üçün asan idi. Çünki mənim elmi bəhslər (fənlər, yaxud mübahisə) dilim ərəbcə idi. Bəzən türkcə şer meydanında at çapdım və türk zəriflərinə türkcə şerin gözəlliklərilə zövq verdim. Bu da məni o qədər təşvişə salmadı. Çünki türkcə şer mənim əslimin (milli mənsubiyyət nəzərdə tutulur – A.B.) səliqəsinə uyğundur. Bəzən fars dili sapına inci düzdüm və o budaqdan könül meyvəsi dərdim».

Şair ana dilinin türk dili olduğunu göstərməklə gələcəkdə törənə biləcək bir sıra elmi mübahisələrin sanki qarşısını almışdır. Böyük şamr türk dili dedikdə Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutmuşdu. Əsərləri külliyyatının (beşcildlik) birinci cildinin dibaçəsində şair osmanlı və tatar ləhcəsindən lazımınca istifadə edə bilmədiyini belə ifadə edir: «Təvəqqe budur ümumən

əhaliyi-izü etibardan, xüsusən büləğayi – Rum və fisəhayi tatardan ki, əgər şahidi hüsni-ibarətimdə ol diyarın əlfazü ibarətlərindən ziyavər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol mülklərin lətaifü zərbül-məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daini məzur buyuralar».

XV-XVIII əsrlərdə türk dili hətta «Qızılbaş» dili Azərbaycan türkcəsinə aid edilmişdir. Eyni fikri M.Ş.Qasımov da təsdiq etmişdir: «Həmin dövrdə osmanlı türkcəsi «Rumi» adlandırılırdı və onun dili azəri-türk dilindən fərqləndirilirdi. Məhz buna görə də görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli türki ləfzilə nəzmi-nazik yazaraq, «Büləqayi rum və füsəhayi-tatardan» onların dilində yazmadığı üçün üzürxahlıq etmişdir».

Bir çox halda əlifba və yazı məsələsindən bəhs edənlər Füzulinin aşağıdakı fikirlərinə istinad edərək onun ərəb əlifbası əleyhinə çıxdığını göstərirlər. Şair deyir:

*Qələm olsun əli ol katibi bədtəhririn,
Ki fəsadi qələmi sözü müzə şur eylər.
Gah bir hərf süqutilə qılır Nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurilə gözü gur eylər.*

Bu, doğrudan da, belədir. Ərəb dili sami dil olduğu üçün orada saifləri göstərməyə və sözləri hecalamağa ehtiyac yoxdur. Türk dilləri – o cümlədən Azərbaycan dili sillabik olduğu üçün ərəb əlifbası dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlmir. Bu, həmişə bir problemə çevrilmiş məsələdir. Əvvələn, dilimizin tarixi fonetikasını öyrənmək, digər tərəfdən isə yazmaq məsələsində ərəb hərflərinin uyğunsuzluğu həmişə çətinlik törətmişdir. Bu səbəbdən də sözlərimizi düzgün oxuyub yazmaq çətinləşmişdir. Füzuli bu şeirdə açıq ərəb əlifbası əleyhinə çıxmır. «Katibi bədtəhriri» tənqid edir. Bununla belə, şair dolayı yolla ərəb əlifbasının türk dili üçün yararsızlığını göstərir. Şairin «hər əlifbey oxuyan qareyi-quran olmaz» fikri də dediyimizə sübutdur.

Şair və mütəfəkkirlərimizin dil haqqındakı fikirləri zaman keçdikcə başqaları tərəfindən canlanır, beləliklə, dilin hər hansı bir problemi ətrafında fikir sistemi yaranır. Biz həmin sistemi göstərməklə özül olaraq Nizami, Nəsimi və Füzulini seçib

sonrakı şairlərdə həmin dilçilik fikirlərinin inkişafını izləmək istərdik. Əlbəttə, sonrakı şairlərdə təzahür edən əvvəlki dilçilik fikirlərini geniş və hərtərəfli şərh etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Yalnız dilçilik fikirlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bir neçə klassik şairlərimizdən nümunələr verməklə kifayətlənirik.

Qazi Bürhanəddin (1344-1398):

*Ləbün meyiylə bir dəm dimağ ağər tər ola,
Gərək ki, sözlərimüzdən cahan müəttər ola
Bən sözü təvil ədəməzəm, şöylə fəridəm,
Ki qalmaya cüz eşq vücudunda ziyadə
Dilüm sərraf olur isə, rəvadur
Çü könlüm bir yeni nanə irişdi
Söz uzun etməvü suzə çarə qıl,
Bən sana çoxdur derəm sözün uzun.*

Şəmsəddin Məhəmməd Əssar Təbrizi (1325-1390):

*Dedi: Gizli xəzinədir sözlərində məlahət,
Mənalının azarındır səndəki bu fəsihət
Gördüm onun sözlərində rədd edilməz məntiq var,
Etiraza yer yox idi, haqlı idi aşikar
Söz sehrilə, qəm pərdəsi arxasından hər zaman,
Cilvələnər gülər üzlü, xumar gözlü min canan.*

XIII əsr anadilli poeziyamızın gözəl nümunəsi olan «**Dastani-Əhməd Hərami**»dən:

*Nə dilim var onu şərh eyləyəm bən,
Nə bilim var ki, şərhin söyləyəm bən.*

Marağalı Əhvədi (1274-1338):

*Kimin ki, yükündə belə mətah var,
Nitqi əməlinin dilində olar...
Həmin söhbətindən tanınar özü
Düz, ölçülü olar onun hər sözü.*

Qasimi Ənvər-Seyyid Əli bin Harun bin Əbülqasim Hüseyni Təbrizi (1357-1433):

*Qasima, sən sus dava açma dili,
Çünki yoxdur quş dilini anlayan*

Mirzə Cahənşah Həqiqi (1397-1467):

*Şərhi-ləbin çü nitqə gətirdi həqiqini,
Mən bundan özgə nitqi durərbar bilmərəm.*

Şah İsmayıl Xətai (1487-1524):

*Aşiq oldur kim, sözü canu dililə yar bir,
Bir durur aşiq əzəldən sevgili dildarı bir*

*Sözünü bir söyləyənin,
Sözünü edər ağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin,
Yüzünü edər ağ bir söz.*

*Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı.
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.*

*Sözünü yaxşı bişirkil,
Yaxşı us ilə düşürkil.
Yaramazını şaşırkil,
Canına olur dağ bir söz.*

Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyata keçid olduğu üçün, şair və mütəfəkkirlərin dil haqqındakı fikirləri də əsil dilçiliyin yaranması üçün bir bünövrə rolu oynayır. Hər ikisində bir sistem yaranır. Demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatının elə bir görkəmli nümayəndəsi yoxdur ki, onun söz-kəlam-dil haqqında müəyyən mülahizəsi olmasın. Cəmi 400 illik bir dövrün ədəbiyyatına ötəri bir nəzərdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, şair və mütəfəkkirlərimizin dil haqqındakı mülahizələri müəyyən sistem təşkil edir. Bu sistemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) Sözün qüdrəti haqqında;
- 2) Dil və təfəkkür məsələsi;
- 3) Sözü az işlətmək – qənaət etmək, çox danışmamaq haqqında;
- 4) Sözün yoxdan var olması;
- 5) Ana dili məsələsi;

6) Sözü canla-insan vücudu ilə bərabər tutmaq, insanlığın ən ümdə əlaməti hesab etmək.

Sual və tapşırıqlar №17.

- A. *Söz haqqında şair və mütəfəkkirlərin fikrini sistemləşdirin.*
- B. *Şair və mütəfəkkirlərin söz haqqındakı fikirlərini əzbərləyin.*
- C. *İncili kəlam-söz haqqında.*

SÖZÜN MƏNASI

Sözün mənası dedikdə maddi səslənmə cildi ilə formalaşmış, hamı tərəfindən eyni cür başa düşülən anlayış işarəsi nəzərdə tutulur. Sözün mənası məsələsinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür yanaşılmışdır. Məsələn, görkəmli rus dilçisi A.A.Potebnya sözün birinci mənası olaraq xüsusi leksik mənanı, ikinci, ümumi mənası kimi qrammatik mənanı nəzərdə tutur¹.

Sözün mənası dedikdə onun leksik və qrammatik mənalарının sintezini nəzərdə tutanlar, əsasən düzgün hərəkət edirlər. Məsələn, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun «Azərbaycan dilinin semasiologiyası» adlı əsərində oxuyuruq: «Sözün mənası» dedikdə onun həm leksik, həm də qrammatik mənası nəzərdə tutulur. Leksik məna sözün maddi məzmunudur və adətən, sözün kökündə (əsasında) təzahür edir. Qrammatik məna dil vahidləri arasında, habelə obyektiv aləmə məxsus denotatlar arasında muhtəlif münasibətləri bildirir və adətən, sözün formaları (şəkilçilər, təkrarlar, mürəkkəbləşmə, köməkçi sözlər və s.) vasitəsilə ifadə olunur².

Doğrudur, sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında qəti, keçilməz sərhəd qoymaq olmaz. Amma onların sıx əlaqəsini onların ayrılmazlığı kimi də başa düşmək olmaz. Leksik məna sözün mahiyyət və funksiyalarında təzahür edirsə,

¹ Потебня А.А. «Из записок по русской грамматике». М., 1958, Т. 1-2, стр. 34.

² Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. «Azərbaycan dilinin semasiologiyası». Bakı, 1979, səh. 27.

qrammatik mənə forma və qeyri-məfhumi mənaların ifadəsində təzahür edir.

Sözün leksik mənası. Onun aşağıdakı növlərini göstərmək olar.

1) *Sözün əşyavi mənası.* Buraya sözün real, maddi, əsas, bir sözlə, leksik lüğəvi mənaları daxildir. Burada söz qrammatik formalardan və bu formalarla birlikdə ifadə etdiyi mənalardan təcrid olunmuş şəkildə götürülür. Belə sözlərin mənası insan şüurunda obyektiv, real şəkildə əks olunur. Buna görə də konkret mənə ilə əşyavi mənə arasında bir yaxınlıq nəzərə çarpır.

2) *Nominativ mənə.* Sözün bu mənası birbaşa onun aid olduğu əşyaya yönəldilmiş olur. Əslində hadisənin özünün də nominativ mənası vardır. Əşyavi mənadan fərqli olaraq, nominativ mənə əşyanın keyfiyyətini də əhatə edir. *Alma* sözünün əşyavi mənası olduğu kimi, nominativ mənası da vardır. Amma yaxşı sözünün əşyavi mənası yox, nominativ mənası vardır. Yaxşı sözünün ilkin müstəqim mənası hamıya aydındır (pis sözünün əksi kimi). Bu nominativ mənə əsasında yeni köçürmə, törəmə, məcazi mənalar da meydana gələ bilər.

3) *Məcəzi mənə.* Müstəqim mənadan fərqli olaraq sözün məcazi mənası daha geniş, amma mücərrəd olur. Sözün şüurlu surətdə bu və ya digər əlamətinə görə nitqdə işlədilməsi, həmin əlamət və ya keyfiyyətin başqa əşyalara aid edilib yenidən adlandırılması nəticəsində məcazi mənalar yaranır. Əslində sözlərin mənə sistemi, üslubi laylara ayrılması məcazi mənə kəsb etməsi nəticəsində baş verir. Aşağıdakı misallara diqqət verək:

Məhəmməd həsən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyət-titrəyət üzünü tutdu athya:

-Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydər xan körpüsünə daş daşımğa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı məni aldadır, deyir ki, burda deyil. (C.Məmmədquluzadə.)

Daş qəbli insanları neylərdin, ilahi?

Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi? (Sabir)

Bu misallardan birincidə *daş* sözü nominativ əşyavi mənasında işləndiyi halda, ikinci misalda köçürmə, məcazi

mənada işlənmişdir. *Daş* sözünün mənası əlamətinə görə ürəklə əlaqələndirilib məcazi mənada işlədilmişdir.

Sözün əzizləmə mənası. Sözün əzizləmə mənası nominativ və ümumi mənalardan kənarında deyil, həmin semantik sahədə yararlıdır. Əzizləmə və kiçiltmə mənasını, bəlkə də mənə çalarını sözə verən ona əlavə edilmiş şəkilçilər ifadə edir. Məsələn, azərbaycanca *evcik, gəlincik, quşcuğaz, mənciyəz*; rus dilində *domik, tumboçka, kukolka* və s. müvafiq sözlərin kiçiltmə mənalarıdır.

Dil sistemində söz qədər funksiya dairəsi geniş olan ikinci vahid yoxdur. Dilin funksional fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq söz öz mənasını daralda və genişləndirə bilər. Məsələn, *Vətən* və *maşın* sözlərini götürək. *Vətən* ilkin mənada adamın doğulub, boya-başa çatdığı konkret yerdir. Amma bu nisbi anlayış müxtəlif yerlərdə müxtəlif məqamlarda müxtəlif cür başa düşülür. *Vətən* sözü tarixi inkişaf nəticəsində öz semantik dairəsini genişləndirmişdir. Hər bir söz və hətta söz birləşməsi funksional fəaliyyət prosesində dar ixtisas və ya terminoloji səviyyədə çıxıb ümumişlək xarakter aldıqda mənə genişlənməsi baş verir. Sabit söz birləşmələrinin semantik həcmi genişləndikdə də mənə genişlənməsi baş verir. Məsələn, «*topal-diqaç*», «*ana, məni qurda vermə*» oyunu.

Mənə genişlənməsinin əksini söz mənasının daralması təmin edir. Tarixi inkişaf və funksional fəaliyyət prosesində sözlər əvvəlki mənalarını ya tamamilə itirir, ya da ondan uzaqlaşır. Bunun nəticəsində mənə daralması baş verir. Məsələn, *aylıq, donluq* sözlərini götürək. *Aylıq – əmək haqqı, donluq* isə bir *paltara çatan əmək haqqı* mənalarında işlənmişdir. Zaman keçdikcə hər iki sözün mənası daralmış, biri *məvacib*, digəri isə *parça* mənasında işlənmişdir.

Funksional dəyişmədən danışırkən söz mənasının mütərəqqi və reqressiv dəyişməsinə də qeyd etmək lazımdır. Sözlər dildəki fəaliyyəti – işlənməsi ilə əlaqədar olaraq öz mənalarını müsbət və ya mənfi istiqamətdə dəyişir. Müsbət mənada olan dəyişiklik mütərəqqi, yəni mənənin yaxşılaşması adlanır. Məsələn, *köpək uşağı* söz birləşməsi mənfi anlayışı ifadə edir. Məsələn:

Allahverdi: Getmək olmur? Köpək uşaqları bir iş görüblər ki, iş olsun? İki tirəlik salıblar, nə o yandan bu yana getmək olur, nə də bu yandan o yana. (C.Cabbarlı)

Müasir Azərbaycan dilində *köpək oğlu* və ya *köpək qızı* müsbət – həsəd, tərif mənalarda da işlədilir. Məsələn, *Köpək oğlu oxuyanda adama ləzzət verir.*

Dildə sözlərin mütərəqqi mənada dəyişməsi prosesi olduğu kimi, mənanın pisləşməsi prosesi də gedir. Bəzi sözlər öz əvvəlki yaxşı, müsbət mənalərini itirərək mənfi mənə alır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ərov* sözünü götürək. Bu sözün ilkin mənası *ari-ob*, yəni *təmiz-şirin su* deməkdir. Sonradan söz evfemist mahiyyət alıb – yəni pis anlayışı yaxşı sözlə ifadə etmək arzu və tələbi nəticəsində çirkab mənasında işlənilir. Məsələn,

Həyətin bir səmtində var idi əngənək, yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb, gəlib qapının yanında göl durmuşdu. (C.Məmmədquluzadə)

Dildəki sözlər işləndiyi məqamlardan, münasibətlərdən asılı olaraq çoxlu yeni mənə və mənə çalarlıqları kəsb edir. Bunun nəticəsində sözlərin üslubi laylaşması və semantik qruplaşması meydana gəlir.

Sözün mənasından danışarkən onun ifadə etdiyi anlayışla olan əlaqəsini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün mənası ilə ifadə etdiyi anlayış dialektik vəhdətdədir.

Sözün səs tərkibi – xarici cəhəti maddi olduğu halda, onun ifadə etdiyi mənə, mənəvidir. Sözün səs tərkibi onun mənasının yaranmasında aparıcı rol oynamır. Belə ki, *çörək-kərəç, kitab-batik, tələbə-əbələt* və s. cür sözlərin quruluşunda da eyni cür başa düşülmür. Məlumdur ki, hər bir sözün fonetik tərkibini səslərin sayından asılı olaraq çoxlu formada demək olar. Amma yeni mənə almaq olmaz. Bu o deməkdir ki, sözün ifadə etdiyi mənə ondakı səslərdən asılı deyil. Sözün yalnız bircə formada (fonetik qanunlara əməl edərək) düzükdə mənə alınır.

Mənə ilə anlayışı yaxınlaşdıran, hər ikisinin insanın təcrübəsi, biliyi əsasında bu və ya digər əşya və hadisə haqqında təfəkkürdə müəyyən bir inikas yaratmasıdır. Lakin sözün mənası

ilə anlayış arasındakı fərqi də görməmək olmaz. Sözü mənəsi ilə anlayış arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Sözü mənəsi anlayışa nisbətən daha genişdir. Əgər məfhum əşya və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdırsa, mənə əşya və hadisə haqqında biliklərin tam toplusudur. Hər hansı bir şey haqqında hamıda anlayış ola bilər. Lakin həmin şeyin mənəsini tam şəkildə ifadə etmək üçün məfhumun ifadə edə bilmədiyi daha dərin və geniş anlayışlara malik olmaq lazımdır. Məsələn: balıq haqqında olan anlayış hələ *balıq* sözünün ifadə etdiyi tam mənəni bildirmir. *Balıq* haqqında geniş, hərtərəfli, dərin bilik olmadan onun mənəsini dərk etmək də olmaz.

2) Məfhumlarda üslubilik olmadığı halda, mənədə üslubilik mövcud olur.

3) Məfhumlarda məcazilik olmur, amma mənə məcazi ola bilər. Yəni *daş* sözünün aid olduğu anlayış-məfhum müstəqim olur (daş haqqındakı biliklərimizin obyektiv, əşyavi inikası). *Daş* sözünün məcazi mənəsi isə daha çoxdur:

a) bərklik mənəsində: *daşqəlbli, daşürəkli;*

b) qazanc mənəsində: *Filankəs daşdan çörək çıxarır;*

c) ev dağıtmaq mənəsində: *Evin daşını daş üstə qoymadılar;*

ç) bir işi boynuna almamaq mənəsində: *Daş atıb, başını tutdu ki, mənəm bu işdən xəbərim yoxdur;*

d) sakitlik mənəsində: *Daşdan səs çıxdı. Ondan yox.*

5 MƏRTƏBƏLİ BİNANIN 6-cı MƏRTƏBƏSİ (Anar).

Vəsl qədrin bilmədim hicran bəlası çəkmədən

Zülməti hier etdi çox mübhəm işi rövşən mana.

Zaur boğuş səslə:

-Bəli, mənəm, -dedi. -Gözləməirdin?

Təhminə çiyinini çəkdi:

-Gəl içəri də, -dedi.

İçəri keçdilər. Otaqdan yavaş musiqi sədaları, mətbəxdən isə qovrulmuş şabalıd iyi gəlirdi.

-Sən hardan gəlib çıxmısan bura?

-Telefonu niyə götürmürsən?

-Xarabdır da telefonum. Dünəndən işləmir. Yəqin pulun gecikdirmişəm, kəsiblər... Yaxşı, burda niyə dayanmışıq, gəl otağa.

Zaur ömründə birinci dəfə Təhminənin otağına girirdi. Təsəvvüründə çox canlandırmışdı bu otağı.

İndi isə Təhminənin dəfələrlə, bütün təfsilatıyla təsvir elədiyi şeyləri görürdü - standart rumin mebeli, divarlarda Təhminənin iri fotoları, küncdə əlvan üfürmə şar, təbiətin qərribə şıltağı – əncir ağacı, ləng kəfkirli iri divar saati – bütün bunlar otaqda, amma təsvir olunmamış və təsəvvür edilməyəcək, izah olunmayacaq bir hava, nə isə xüsusi bir rəvnəq, bir zövq də duyulurdu hər yerdə – Təhminənin zövqü, Təhminənin şəxsiyyəti... Torşerin əlaqaranlıq şöləsində, kiçik dəyirmi masanın üstündə iki stəkan çay, konfet, mürəbbə və üç qədəh vardı: qədəhlərdən ikisi boş, üçüncüsü dolu idi.

Təhminə:

-Əyləş, -dedi.

-Qonaqların var?

-Əşi, nə qonaq... Qonşumuzdur – Mədinə...

-Bu konyakı onunla içirsiniz?

-Bəli. İndi səni də qonaq edirik. -Təhminə bufeti açıb konyak şüşəsini çıxartdı. Şüşənin yarısı boş idi.

-Yarım şüşə konyakı elə ikiniz vurmusuz? -Zaur sərt və kəskin danışdı: cinayətkarı işə edən müstəntiq ahəngi vardı səşində.

-Zaurik, bir az nəzakətli danış. Sənə konyak verirlər iç, nə borcuna butulkanın yarısını kim boşaldıb.

-Belə de... Çox əcəb... Görürəm, ayrı qonağın da var. Tək bir qonşu Mədinə deyil.

Təhminə təəccüblə:

-Ayrı kimdir? -deyə soruşdu.

Zaur özünü güclə saxlayaraq:

-Bax bu üçüncü qədəhin sahibi... Amma doğru buyurdun, nə borcuma kimdir o, odur ki, soruşmuram da.

Təhminə elə bil üçüncü qədəhi yalnız indi gördü, bir müddət maddım-maddım bu qədəhə baxdı, sonra birdən bərkdən güldü.

-Ceyranı lap gözündən vurdun, -dedi. -Doğrudan da bu qədəhin sahibi mənim üçüncü qonağımdır.

Zaur dözmədi:

Soruşmaq ayıb olmasın, bəs o kimdir belə? -deyə xəbər aldı.

-Kimdir? Necə kimdir? Sən.

-Mən? - «nədi yəni Zauru açıq-açıqına dolayır?».

-Salammələyküm. -Mədinə otağa daxil oldu, əlində iri bir boşqab vardı, boşqabın içində də qovrulmuş şabalıd.

Zaur Mədinəylə görüşdü.

Təhminə:

-Doğrudan a, lap yadımdan çıxmışdı, -dedi. -Siz axı tanışsınız.

-Zaura «Ronson» alışqanını Mədinə gətirmişdi iş.

Təhminə:

-Görürsən, Mədinə, -dedi. -Bilmirəm Zauru qaynanası çox istəyir, ya kim çox istəyir, amma hər halda lap məqamında gəlib çıxıb. Axı o da qovrulmuş şabalıdın dəlisidir.

Zaur düşündü ki, hər şey, Təhminənin yadındadır, bir dəfə, hələ əlaqələrinin başlamasından çox qabaq Zaur nəşriyyata qovrulmuş şabalıd alıb gətirmişdi. Təhminəni də qonaq eləmişdi və elə onda demişdi ki, çox xoşlayır qovrulmuş şabalıdı...

-Yaxşı, əyləş görək, Mədinə.

Təhminə iki boş qədəhə konyak süzdü, üçüncü dolu qədəhi isə Zaurun qabağına qoydu.

-Bilirsən nə münasibətlə içirik? -deyə Zaurdan soruşdu.

Zaur:

-Yox, -dedi.

Təhminə:

-Bir iş vardı onu qeyd eləyirik.

Zaur hiss edirdi ki, Təhminə bu axşam nə isə həyəcanlı, bir qədər çılğın və əsəbidir, amma nə idi bunun səbəbi, bilmirdi – Zaurun qəfildən gəlməsini, ya başqa bir hadisəmi? Ya bəlkə bir az artıq içmişdi Təhminə.

Təhminə əsəbi gülüslə:

-Adətən adamlar xoş hadisələri qeyd edirlər, -dedi, -amma biz Mədinəylə mənim boşanmağımı qeyd edirik.

Mədinə:

-Sən də keçdin bizim dəstəyə, -dedi.

Zaur bilirdi ki, Mədinə neçə il bundan qabaq ərindən ayrılıb, balaca məzəli bir oğlu var; Təhminə həmişə bu uşaq haqqında danışardı...

Sükut çökdü... Sonra Təhminə:

-Bu gün məhkəmə oldu, Zaur, -dedi. –Rəsmən ayrıldıq.

Sual və tapşırıqlar №18.

A. *Sözün nominativ və əsyavi mənası arasında nə kimi fərqlər var?*

B. *Məna ilə anlayış arasında hansı fərqlər var?*

C. *Yuxarıdakı bədii parçada sözləri mənalarına görə qruplaşdırın.*

Ç. *Həmin bədii parçanı natiqlik sənətinin tələblərinə görə ucadan oxuyun.*

D. *Natiqlik sənətinin hansı əlaməti burada daha qabarıqdır?*

SÖZÜN FUNKSİYALARI

Hər bir dil vahidinin öz funksiyası vardır. Funksiya terminini nisbi mənada başa düşmək lazımdır. Yəni hər bir dil vahidinin ilkin (yarusdaxili) və funksional vəzifəsi olur. Məsələn, fonemin yarusdaxili funksiyası, əsasən, diferensiallaşdırmadan – məna fərqləndirmədən ibarətdir. Bu, fonemin ilkin, başlıca funksiyasıdır. Lakin fonem öz səviyyəsindən çıxıb yeni sintaktik (cümlə üzvü), funksiyası da qazana bilər.

Morfem və leksem haqqında da eyni sözləri demək olar. Leksem – söz, əsasən, məna – anlayış adı kimi dildə işlənsə də, onun bir sıra funksiyaları vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Nominativ funksiya. Bu funksiya bütövlükdə dilin nominativ funksiyasını şərtləndirir. Yəni dil öz adlandırma funksiyasını sözün bu vəzifəsi ilə yerinə yetirir. Bu funksiya sözün nəyi isə adlandırmasını tələb edir. Adlandırma funksiyası dedikdə mənəni və xüsusi adlandırmanı fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, hər hansı əşyanın adını dedikdə anlayış ifadə edilirsə, xüsusi

adlarda anlayış ifadə edilmir. Məsələn, *at* və *Qurban* sözlərini müqayisə edək. *At* dedikdə təsəvvürümüzdə müəyyən anlayış – heyvan canlanır və bu ad vasitəsilə biz qoyun, keçi və dəvədən fərqli bir anlayışı nəzərə çarpdırırıq. *Qurban* sözü isə öz adlandırma funksiyası ilə anlayış deyil, Məmməddən, Kamaldan, Yaqubdan fərqlənən bir adı ifadə edir. Bu funksiyaya bəzən differensiaslaşdırma funksiyası deyilir.

Ekspressiv funksiya. Ekspressiv funksiya da bütövlükdə dilə aiddir, yəni ifadəlilik, ümumiyyətlə, dil vasitəsilə reallaşır. Bununla belə, sözlərin özündə də müəyyən ekspressivlik vardır. Ekspressivlik bütün sözlərdə deyil, bir qrup elə sözlərdə ifadə edilir ki, onlar insanın daxili hiss və duyğularını, həyəcanlarını, şadlıq və kədərini ifadə edir. Bu xarakterli dil vahidlərini bəzən söz hesab etmirlər. Çünki onlarda ekspressivlik olduğu halda, nominativlik olmur. Yəni onların adlandırma funksiyası olmadığından onları dil vahidi hesab etmirlər. Ümumi dilçilikdə J.Vanderies, Ş.Balli, rus dilçiliyində İ.İ.Meşşaninov, V.V.Vinoqradov, Azərbaycan dilçiliyində Z.Verdiyeva, M.Adilov və F.Ağayeva hiss, həyəcan ifadə edən dil vahidlərini (nidaları) söz hesab edirlər. Buna üç əsas vardır: birinci, bu nidalar ümumidir, bütün dillərdə anlaşılır (*ah, ax, of, uy və s.*). İkinci, bu sözlərdə emosional-ekspressivlik ifadə edilir. Üçüncü, adi sözlər ilə nidalar arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki bir sıra nidalar əsas söz (məfhum işarəsi) ola bilər və əksinə. Çox güman ki, *ah, aman, uf* və s.kimi sözlər əvvəlcə nida olmuş, sonra nominativ funksiya kəsb etmişdir. Məsələn:

*Olsaydı məndəki qəm, Fərhadı mübtələdə,
Bir ah ilə verərdi, min Bisütunu badə.
Versəydi ahi-məcnun fəryadımın sədasın,
Quşmu qərar tuturdu başı üstəki yuvadə. (Füzuli)*

və ya

Ahın şərarəti etməz əsər bir kəsə hop-hop. (Sabir)

Bu cümlələrdəki *ah* müstəqil söz məqamında işlənmiş isimdir. Suala cavab verir, cümlə üzvüdür. Aşağıdakı misalda isə *ah* sözü nida – emosional sözdür.

*Yox kimsə bu dərdi-dildən agah,
Bu dərdi-dil ilə neyləyim? Ah! (Füzuli)*

Siqnikativ funksiya. Sözlün siqnikativ funksiyası nominativ funksiyadan daha genişdir. Nominativ funksiya sözlün adlandırmasına xidmət edirsə, siqnikativ funksiya onun aid olduğu məfhumu işarə edir. Bütün sözlərin nominativ funksiyası olmadığı kimi, bütün sözlər məfhum ifadə etmir. Məhz bu cəhət bu iki əlaqəli funksiyaları bir-birindən ayırır. Belə ki, biz alma sözünü dedikdə onun nominativ funksiyası əşya – meyvə olaraq onu adlandırır, differensial funksiyası başqalarından fərqləndirirsə, siqnikativ funksiya həmin əşyanın bütün əsas əlamət və keyfiyyətlərinin ümumiləşmiş şəkildə şüurumuzda canlanmasını təmin edir.

Sözlün ümumiləşdirici funksiyası. Sözlərin hamısının ümumiləşdirici funksiyası vardır. Hər bir söz aid olduğu əşyanın heç bir konkret əlamətini əks etdirmir. Əgər belə olmasa, heç bir dilin sözlərini yadda saxlamaq olmaz. Məsələn, *ağac* sözü şüurumuzda «*ağac*» anlayışını ümumi şəkildə canlandırıdığından yaş, quru, yarpaqlı, şam, küknar, alma və s. kimi konkret əlamətlər istisna edilir. Əgər hər sözdə onun aid olduğu əşyanın konkret əlamətləri ehtiva edilsə idi, dildə saysız-hesabsız leksik vahidlər meydana gələrdi ki, bu da dilə böyük ağırlıq gətirmiş olar, onun qrammatikasının tərtibini qeyri-mümkün edərdi.

DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI
(C.Məmmədquluzadə).

Əhvalatdan üç il keçib, dördüncü ilə ayaq qoyurdu. Qış fəslə idi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günorta vaxtı idi. Hava xoş idi. Hərçənd havada bir az sazaq var idi, amma günün təsiri bilinirdi. Hava xoş olmaq cəhətə kəndlilər divar-ların dibinə düzülüb və yannarını yerə verib məşğul idilər söhbətə. Məhəmmədhasən əminin damının dalında divarın dibində üç-dörd kişi oturub danışdılar. Bu hində küçə ilə bir qəribə kəndli qabağında beş-on yüklü eşşək yolnan keçirdi. Eşşəklər yavuqlaşdılar. Və istiyirdilər keçsinlər. Oturanların içində bir qoca kişi qaçıb və eşşəklərin içinə özünü soxub bir çal eşşəyin başını

qaytardı və durdu diqqət ilə eşşəyin o üzünə bu üzünə baxmağa. Eşşəklərin sahibi əlbət elə güman elədi ki, qoca kişi eşşək almaq istiyir. Qaçdı qabağa və o biri eşşəklərin başını «çöçə» deyə-deyə qaytarıb saxladı yolun ortasında və gəldi çal eşşəyin yanına. Qoca kişi gah eşşəyin qabağına keçir, gah dalına keçir, başına baxır, qıçlarına baxır, quyruğına baxır, qıçlarına baxır. Sonra da ağzını açdı dişlərinə baxdı. Eşşək sahibi başladı eşşəyi tərifləməyə:

-And olsun allaha, belə eşşək olmaz, bu eşşəkdən hünər əksik deyil. Görürsən nə qədər yük çatmışam. Düz yeddi put yükdü. Əgər almaq meylin olsa sənə ucuz da verərəm.

Qoca kişi genə eşşəyin ağzını ayırıb diqqətlə ağzına baxandan sonra başını qovzadı və üzünü tutdu eşşək sahibinə:

-Qardaşoğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?

-Əmi, nə vecinə kimdən almışam. Həyə, alacaqsan al, almıyacaqsan qoy gedim, məni avara eləmə. Qoca kişinin yoldaşları da bir zad başa düşüb durub gəldilər yavuşa. Qoca kişi üzünü onların birisinə tutub dedi:

-Məşədi Oruc əmoğlu, gəl bir sən də bu eşşəyə bax, bu eşşək məni bir az şəkə salır.

Görünür ki, eşşək sahibi özü də bir zad duydu. Çünki qoca kişi bu sözü diyən kimi eşşəyin dalına bir-iki dəyənək ilişdirib istədi eşşəyi sürüb gedə. Amma qoca kişi qoymadı. Məşədi Oruc da qoca kişi kimi eşşəyi diqqətlə vərəviird eliyib üzünü tutdu qoca kişiyə:

-Məhəmmədhasən əmi, mən bilirəm sənənin şəkə düşməyini. Sən bu eşşəyi öz eşşəyinə oxşadırsan.

Genə eşşək sahibi eşşəyə bir-iki dəyənək endirib istədi sürüb gedə. Məhəmmədhasən əmi və Məşədi Oruc qoymadılar. Qalan kəndlilər də yığışdılar və eşşəyi əhatə edib baxırdılar eşşəyin o üzünə bu üzünə. Məhəmmədhasən əmi üzünü eşşək sahibinə tutub dedi:

-Qardaşoğlu, sənə and verirəm on iki inama. Doğrusunu de, görüm bu eşşəyi kimdən almısan?

-Əmi, and olsun Allaha, mən bu eşşəyi düz beş ildi qarabağlıdan almışam on bir manata.

Bir az vaxtda eşşəyin başına bəlkə əlli adam cəm oldu. Hər yetişən ki, Məhəmmədhasən əminin itən eşşəyini tanıyırdı təsdiq elədi ki, bu eşşək Məhəmmədhasən əminin öz eşşəyidir. Məhəmmədhasən əmi yapışdı eşşək sahibinin yaxasından və çəkə-çəkə çıxartdı adamları içindən ki, aparın qlavanın yanına. Qlava haman Kərbəlayı İsmayıl idi. Məhəmmədhasən əmini eşşəkçinin qurşağına salıb çəkə-çəkə aparırdı. Bu hində Xudayarbəy başında şikara papaq, əynində mahud çuxa, ağ tuman və əlində zoğal ağacı döngədən çıxıb və cəmiyyəti görüb yavuşlaşdı adamların içinə. Məhəmmədhasən əhvalatı nəql elədi və şikayətini eləyəndən sonra Xudayarbəy adamları aralayıb gəldi eşşəyin yanına və diqqətlə o tərəfinə bu tərəfinə baxıb eşşəyi tanıdı.

-Bəli, bu, Məhəmmədhasən əminin eşşəyidir.

Sonra üzünü eşşəkçiyə tutub soruşdu:

-Ədə, bu eşşəyi sən haradan almısan?

Eşşəkçi Məhəmmədhasən əmiyə verdiyi cavabı Xudayarbəyə də verdi. Amma gözünə döndüyüm Xudayarbəy dəyənəyi qaldırdı göyə. Nə yemədən turşulu aş. Eşşəkçiyə bir ağac, iki ağac, üç ağac, ta o qədər vurdu ki, yazıq kişi düşdü Xudayarbəyin ayaqlarına, başladı yalvarmağa ki, eşşəyi alsın dəxi onu döyməsin.

Bu cür eşşək tapıldı. Xudayarbəy Qasıməlini qoşdu eşşəkçinin yanına ki, aparıb onu kəndin kənarından ötürsün qırağa və bərk-bərk eşşəkçiyə tapşırırdı ki, bir də buralara üz döndərməsin.

Məhəmmədhasən əmi Xudayarbəyə dua eliyə-eliyə eşşəyi sürdü və apardı qatdı tövləsinə. Amma təəccüblü şey budur ki, indiyə kimi Məhəmmədhasən əminin oğlu Əhməd görükmür. İndiyə kimi bu qədər qışqırığa, bu qədər cəmiyyətə nə Əhməd adamların içinə gəldi, nə də Məhəmmədhasən əminin övrəti, başını qapıdan eşiyə uzatdı ki, görsün bu nə mərəkədi.

Əhməd də ölübdü, Məhəmmədhasən əminin övrəti də ölübdü. Əhmədi bildir boğazağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini eliyib axırı bir dərdə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı Məhəmmədhasən əmiyə. Amma Məhəmmədhasən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrəti də eşşəyin dərdi öldürdü. Qərək, eşşək tapıldı.

Eşşəyi Məhəmmədhəsən əmiyə tapşırıb Xudayarbəy adamların içindən çıxıdı və gəldiyi dar küçə ilə gedib bir yekə darvazadan girdi həyəətə. Həyətin sol tərəfində Vəliqulu əynində cındır qədək arxalıq və başında köhnə boz papaq kürəklə peyin sərirdi. Xudayarbəy Vəliqulunun yanından düz keçdi. Və sağ səmtdə səkinin yanında durub çağırdı:

-Ay qız Ziba, o lüleyini bir gətir mənə.

Ev qapısı açıldı. Yeddi-səkkiz yaşında bir göyçək qız uşağı əlində lüleyin eşiyə çıxıb gətirdi lüleyini Xudayarbəyin yanına qoyub titrəyə-titrəyə qayıtdı evə. Xudayarbəy başladı dəstəməyə.

Bu qızı biz tanıyıyıq. Bu qız Zeynəbin qızı Zibadır. Zibanın üst-başına baxan kimi görsənirdi ki, bu qız yetim qızdı. Əvvəla, budur ki, paltarının hamısı köhnəliyindən başqa, özgə əynindən çıxma paltara oxşuyurdu. Solmuş qırmızı çitdən dizlik Zibanın ayaqlarının üstə düşmüşdü. Köhnə qara laskirdən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə, həmçinin özgə arxalığına oxşuyurdu. Başında var idi köhnə qara çarğat. Ayaqlarında yekə kişi başmağı. Xudayarbəy dəstəməzi alıb girdi içəri.

Xudayarbəy girən bir xırda otaqdı. Yuxarı başda kürsü qoyulubdu. Kürsünün üstə salınıb rəğbətədi yekə yorğan. Yorğanın üstdən rəğbətədi cecim. Otağın işıq gələn yeri iki xırda akuşkadı. Akuşkalar təzə akuşkaya oxşuyurlar. Qalan üç divarın hərəsində iki taxça, taxçalarda düzülüb mücürü, mis və çini qab, boxça. Bir taxçada var bir qəlyan. Sol səmtdən divara iki-üç mis məcməyi dayanıbdı. Fərşə salınıb üç-dörd tikə palaz, kobud kənd xəlçəsi. Kürsünün üstə nimçə və üstə qoyulub samavar. Samavar təzə dəmə qoyulubdu. Xülaseyi-kəlam, bu ev kəndə görə çox səliqəli evdir.

Xudayarbəy otağa girəndə yuxarı başda kürsüdə bir cavan övrət oturmuşdu. Bu övrətin olar on dörd-on beş sinni. Artıq olmaz. Bu övrətin göyçəkliyi və çirkinliyi barəsində heç bir söz demək olmaz. Səbəbi odu ki, bu övrət indiki halətdə üzünə o qədər ənlilik, kirşan, rasıx və gözlərinə o qədər sürmə çəkib ki, əsl sürəti bəzəklər içində gizləniydi. Qərəz, bu cavan övrət özünə kəndə layiq bəzək veribdi. Xudayarbəy keçdi oturdu kürsünün yuxarı başında. Cavan övrət kürsünün üstə qabağına iki stəkan qoyub məşğul idi

onları yuyub dəstmallamağa. Qapıdan girən yerdə sağ tərəfdə durmuşdu Ziba qucağında uşaq yorğançasına bükülmüş qız uşağı. Uşaq ağlayırdı. Ziba onu ovutmaqdan ötəri atılıb düşürdü. Və öz-özünə miğıldaya-miğıldaya uşağın ağlamağının dəmini tuturdu.

Cavan övrət bir stəkan çay töküüb qoydu Xudayarbəyin qabağına. Bir stəkan töküüb qoydu öz qabağına. Sonra Zibanı çağırıb uşağı aldı və saldı döşünə. Uşaq ovundu. Ziba çəkildi durdu kənardə. Və divara dayanıb əllərini saldı yanına.

Xudayarbəy stəkanı çəkdi qabağına və dalını yenə yükə təkyəliyib üzünü tutdu Zibaya:

-Qız, anan genə ağlayır?

-Anam elə ha ağlayır. Ağlamaqdan gözləri lap tutulubdu.

Xudayarbəy ucadan xa-xa-xa!.. -çəkib genə dedi:

-Xa-xa-xa!.. Niyə ağlayır? Əri Kərbəlayı Heydər yadına düşüb?

Qız cavabverdi:

-Yox, dadaşından ötəri ağlamır, səndən ötəri ağlayır.

-Xa-xa-xa!.. Məni yəni o qədər istəyir?

-Yox, istəməkdən ötəri ağlamır. Deyir: məni boşasın.

Qız bu söz deyən kimi guya ki, Xudayarbəyi bir ilan sançdı. Xudayarbəy cəld ayağa durub hücum çəkdi Zibanın üstə. Qız evdən çıxıb qaçan vaxtda ayağı ilişdi astanıya. Üzü üstə dəydi yerə. Xudayarbəy yetişdi Zibanın başına, gözüna bir-iki yumruq vurub baxdı gördü ki, qızın burnundan qan gəlir. Həyətdən Vəliqulunu çağırdı ki, bacısını götürüb aparsın evlərinə və özü də tövşüyə-tövşüyə rəng-ruhu qaçmış gəldi oturdu yerinə. Cavan övrət oturduğu yerdə dinməz-söyləməz vaqiyəyə tamaşa eliyirdi. Vəliqulu yapışdı Zibanın əlindən və hər ikisi üz qoydular evinə səmt.

Xudayarbəy bu sözdən ötəri hali-təbdən çıxdı ki, Ziba dedi:

-Anam deyir məni boşasın.

Lazımdır əhvalatı tefsilən nəql etmək.

Zeynəb Xudayarbəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarımın ərzində Zeynəbin anadan əmndiyi süd burnunun dəliklərindən gəlib töküldü. Xudayarbəy onu incitməkdə idi.

Xudayarbəy çox tədbirli adamdı. Zeynəbi incitməklikdə Xudayarbəyin tək bircə məramı var idi. Xudayarbəyin qəsdı Zeynəbin və səğirlərin var-yoxuna, puluna və mülkünə sahib olub Zeynəbi çölə ötürmək idi. Zeynəb özü çoxdan bunu başa düşmüşdü. Amma nə qədər Xudayarbəy onu bu xüsusda incidib dara qısnıyırdı, döyürdü, söyürdü, amma Zeynəb hər bir əziyyətə tablaşıb Xudayarbəyin təkliflərinə əbədən razı olmurdu.

Sual və tapşırıqlar №19.

- A. *Sözün nominativ-adlandırma funksiyası nə deməkdir?*
- B. *Sözün ümumiləşdirici funksiyası olmasaydı dildə nə baş verərdi?*
- C. *Əşyanın adı ilə özü arasında əlaqə olsaydı nə olardı.*
- Ç. *Verilmi ş parçada xəlqiliklə-kaloritlə bağlı sözləri seçin.*
- D. *Natiqlik sənətinin hansı əlaməti burada daha qabarıqdır?*

SÖZ VƏ MƏFHUM

Söz və məfhum arasındakı münasibət sırf fəlsəfi xarakterdə olur. Məfhum nədir? Bu terminin ərəbcə mənası fəhm olunmuş, anlaşılmiş deməkdir. Buna görə də məfhumla anlayış terminləri dilçilikdə müvazi işlənir. Məfhum – anlayış, əşya, və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdır. Anlayış təfəkkürün ən başlıca elementidir. Obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsi əslində anlayışdan başlayır. Əgər gerçəklikdəki obyektiv varlıqlar və hadisələr haqqında insanın anlayışı olmasa, mühakimə, sübüt, əqli ümumiləşdirmə kimi təfəkkür prosesləri olmaz.

Anlayışlar vasitəsilə insan hər bir obyektı dərk edə bilir. Anlayışımız olmayan hər hansı bir əşya və hadisənin mahiyyətini dərk edə bilmərik. Obyektiv anlayışla subyektiv anlayışları, habelə konkret anlayışlarla mücərrəd anlayışları eyniləşdirmək olmaz.

Obyektiv varlıqlar təfəkkürdə özünün obyektiv inikasını yaradır. Bunun üçün hər hansı konkret obyekt haqqında üç cəhət məlum olmalıdır: 1) *nədir?* 2) *nə üçündür?* 3) *necədir?*

Hər hansı bir əşya haqqında biz üç məlumatı hiss üzvlərimiz vasitəsilə alırıq. Məsələn, əgər biz *nar* məfhumunu təfəkkürümüzdə olduğu kimi canlandırmaq istəyiriksə, bunu müxtəlif üsullarla etmək olar: adını deməklə, şəklini və ya özünü göstərməklə. *Nar* haqqında əvvəlcədən təsəvvürü olmayan adam bu üç cəhətin heç birindən özünə məlumat hasil edə bilməyəcək. Yəni əşyanın necəliyi, onun nəliyi və nə üçünlüyü haqqında məlumat verə bilməyəcək. Deməli, həmin adamın təfəkküründə *nar* anlayışı əks olunmur. Bunu bütöv xalqa da aid etmək olar. Əgər bir xalqın məs., yapon xalqının təfəkküründə *nar* anlayışı yoxdursa, onun dilində heç vaxt *nar* anlayışını ifadə edən söz ola bilməz.

Anlayışlar «təcrübənin məlumatlarını ümumiləşdirən nəticədir»¹ sözləri ilə tam razılaşmaq olar. Çünki həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar məhz təcrübi biliklər əsasında yaranır.

Əgər bir azərbaycanlı Hindistandakı meyvələrdən birini görsə, onun formasından çıxış edərək mahiyyətini anlamaq bilməyəcək. Həmin meyvənin hind dilindəki adı da onun anlaşılmasına kömək edə bilməz.

Bəs mücərrəd anlayışlar necə? Onların xarici forması, mövcudluğu yoxdur. Bəs onları insan necə dərk edir, mahiyyəti haqqında necə anlayış əldə edir?

Bu, hər şeydən əvvəl insanın mücərrəd təfəkkürü, onun dünyagörüşü, təhsili, həyatı mövqeyi və nəhayət, tərbiyəsi ilə əlaqədardır. İnsan ictimai inkişafın ilkin mərhələlərində öz primitiv zəkası ilə mücərrəd anlayışların mahiyyətini dərk edə bilməzdi. Mücərrəd anlayışları dərk etmək üçün insanın zəkası kamilləşməli, əqli isə dərinləşməlidir. Bunu çox asan üsulla sınamaq olar. Məsələn, kiçik yaşlı uşaqdan *var*, *yox*, *səadət*, *hüquq*, *yaxşılıq*, *pislik* və s. anlayışların mənasını soruşmaq olmaz. Onlar həmin sözlərin mənasını bilməzlər. Zaman keçdikcə insan zəkası kamilləşir, əqli dərinləşir, dilin idrakı funksiyası əsasında həmin sözləri müxtəlif məqamlarda, müxtəlif cəhətlərdən o qədər eşidir ki, özündə müəyyən (subyektiv və mücərrəd) anlayış yaradır.

¹ Кондаков Н.И. «Логический словарь». М., 1971.

Anlayışlar insan təfəkkürünün bir pilləsi olduğundan təfəkkür və onun tərz-i dəyişən kimi anlayışlar da dəyişir. Yəni obyektiv hadisələrlə bağlı olaraq insan təfəkküründə gedən dəyişiklik onun ilk növbədə anlayışlarının dəyişməsi ilə şərtlənir. Anlayışlar dəyişən kimi onların adı olan sözlər də dəyişir. Deməli, dildə gedən daimi dəyişiklik – sözlərin köhnəlib dildən çıxması və yeni sözlərin yaranması, anlayışların dəyişməsi ilə əlaqədardır. Əslinə qalırsa, hər hansı bir dilin fonetik sistemini yaxşı bilən adam bir gündə yüzlərlə söz yarada bilər. Məsələn, *mipəl* sözü Azərbaycan dilində nə vaxtsa yarana bilər. Çünki bu söz dilimizin fonetik qanunu əsasında yaradılmışdır. Amma belə söz dilimizdə işlənməz, çünki onun ifadə edəcəyi anlayış yoxdur. Dildə sözü yaşadan anlayışlardır. Dildə yeni sözün yaranması da anlayışın yaranmasına bağlıdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, sözlər anlayışların işarəsidir. Bəzən sözlə anlayış eyniləşdirilir. Halbuki, bunların mahiyyəti və funksiyaları arasında fərqlər vardır. Sözlə anlayış arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Bir anlayış müxtəlif sözlərlə ifadə edilə bilər: *böyük, yekə, iri, nəhəng; ürək, könül, qəlb; ölmək, rəhmətə getmək, vəfat etmək.*

Sinonim cərgənin dominantı həmin sözlərin anlayış ifadəçisi olur.

2) Elə sözlər vardır ki, məfhum – anlayış ifadə etmir. Məsələn, Saylar: *beş, yeddi, əlli.* Bu sözlərdə anlayış ifadə edilmir.

Şəxs əvzlilikləri də anlayış ifadə etmir: *mən, sən, o* və s.

Qrammatik söz hesab edilən ikinci dərəcəli – köməkçi nitq hissələri də anlayış ifadə etmir:

Bağlayıcılar: *və, amma, ancaq, çünki, elə ki, belə ki* və s.

Qoşmalar: *ötrü, kimi, sarı, doğru, üçün, görə* və s.

Ədatlar: *di, gör, ha, ki, bəs.*

Modal sözlər: *görəsən, deyəsən, təəssüf, bəlkə, ola bilsin* və s. sözlərdə heç bir anlayış – məfhum ifadə edilmir. Lakin bu dil vahidlərini mənadan məhrum hesab etmək olmaz. Bu dil vahidləri özünəməxsus qrammatik mənalar ifadə edir.

3) Qrammatik mənə daşıyıcıları olan qrammatik kateqoriyalarda nisbi-qrammatik anlayış olur. Ancaq onlar sözlərlə deyil, morfemlərlə ifadə edilir. Məsələn, çoxluq mənası anlayışını bildirən kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə edilir. Azərbaycan dilində də **-lar**, **-lər** şəkilçisini söz hesab etmək olmaz.

4) Məfhum – anlayış ümumbəşəri xarakterdə olduğu halda, sözlər milli səciyyə daşıyır. Bunun səbəbini geniş mənada təfəkkürün bəşəri, dilin milli xarakterində axtarmaq lazımdır. Təfəkkür kateqoriyaları kimi, onun elementləri olan anlayışlar da bəşeridir. Məsələn, *çörək*, *daş*, *duz* və s. sözlərin ifadə etdiyi anlayışlar bütün dünya xalqlarının təfəkküründə eyni cür əks olunur. Bəs həmin anlayışların işarələri necə? Bu anlayışları ifadə etmək üçün hər dilin öz işarəsi – sözü vardır. Məsələn, rus dilində: *xleb*, *kameng*, *solğ*; fars dilində: *nan*, *səng*, *nəmək*.

Əgər təfəkkür bəşəri olduğu kimi, dil də bəşəri olsaydı, onda dil elementləri olan sözlər də bəşəri olardı.

Söz, onun mənası, funksiyaları, məfhumla əlaqəsi və s. məsələlərdən bəhs edərkən onun aid olduğu əşya və hadisələrə olan münasibəti haqqında da danışmaq lazımdır. Bu məsələ sözün nominativ və reprezentativ funksiyalarının sintezini özündə əks etdirir. Sözün aid olduğu əşya və hadisəni düzgün əks etdirməsi, onları dəqiq ifadə etməsi əsas şərtidir. Hər bir söz bir əşyanı və ya hadisəni dəqiq şəkildə əks etdirməlidir. Sözün əşya ilə əlaqəsi məsələsi çox mürəkkəbdir. Qədim yunan dilçilərindən başlamış bəzi müasir dilçilərə qədər çoxları sözün mənə – anlayış cəhətini, onun əşya ilə əlaqəsini eyniləşdirərək bu fikrə gəlmişlər ki, əşyanın adı ilə özü arasında funksional rabitə vardır (Bu haqda qədim yunan dilçiliyindən bəhs edərkən ətraflı danışılmışdır). Onlar iddia edirdilər ki, əşyanın adı onun ya formasına, ya da funksiyasına görə verilir. Yəni əşya – ad – funksiya arasında bir əlaqə vardır¹.

Əgər əşyanın adı ilə funksiyası, məzmunu və ya forması arasında bir əlaqə olsaydı, ya bir əşyanın bütün dillər üçün bir

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». B., 1966, səh. 171.

adı olmalı idi, ya da bir adı daşıyan bütün əşyalar eyni forma və məzmununda olmalı idi.

Amma bir cəhət də vardır ki, bəzi əşyaları insan özü düzəltdiyindən onları funksiyasına və məzmununa, bəzən də formasına görə özü adlandırır:

a) funksiyasına görə: *qapaq*, *qapı* (qapadığı üçün), *qazma* (qazdığı üçün), *ələk* (ələdiyi üçün), *süzgəc* (süzdüyü üçün), *tutacaq* (tutmaq üçün) və s.;

b) formasına görə: *top* (toplaşıb cəm olduğu üçün), *ələk* (əl formasında olduğu üçün), *barmaqlıq* (maşında, dəyirməndə) (barmağa oxşadığı üçün) və s.;

c) məzmununa görə: (rus dilində), *koptilka* (əlçırağı) – hisləndiyi üçün, *cmpeña* (ox) – atıldığı üçün, *sklad* (anbar) – şey yığıldığı üçün;

ç) Bir qrup adlar insan tərəfindən müəyyən əlamət və funksiyaya görə verilir. Məs., *ağacdələn*, *goreşən*.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə adları daşıyan əşya və obyektlər insanın mücərrəd təfəkkürü formalaşdıqdan sonra, insanın öz iradəsinin tələbi ilə yaranmışdır. Buna görə də onların adları özünə bağlı şəkildə verilmişdir.

Bundan əlavə, toponimik adlar yenə insan tərəfindən düşünülərək verilir. Toponimik adların verilməsinin çox səbəbi vardır. Belə ki, Ağstafa-Oğuz tayfasının, Biləcəri-Bələncər tayfasının, Abşeron-Əfşəran tayfasının adı ilə adlandırılmışdır.

İnsan iradəsindən kənar yaranmış əşyaların adları isə tam təsadüfidir. Məsələn, *daş*, *ot*, *torpaq*, *ağac* və s. adlar təsadüfi xarakter daşıyır. Onların adını dəyişsək insan təfəkküründə heç bir dəyişiklik yaranmaz.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əşya obyektiv gerçəklikdə mövcud olan zərurət, onun adı isə təsadüfidir. Yəni almaya qarpız desək, (bütün cəmiyyət şərtləşsə) bir müddət qəribə gəlsə də, sonralar hamı ona alışacaq və yaxud Əzimə adlı qızı Humay deyə adlandırsaq (adını dəyişsək) Əzimənin nə xarakterində, nə də formasında Humayın heç bir əlaməti peyda olmayacaq. Deməli, motivləşdirilməmiş adlarda əşya ilə bağlı heç nə olmur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, müasir dünya dilləri leksik tərkib cəhətdən o qədər inkişaf etmişdir ki, heç kəs öz ana dilindəki sözlərin yarısının belə mənasını bilə bilməz.

Dildəki sözlərin sayı o qədər çox, tərkibi o qədər mürəkkəbdir ki, heç bir lüğət aid olduğu dilin bütün sözlərini əhatə edə bilməz. Psixoloqlar öyrənmişlər ki, orta savadlı bir adam ana dilindəki sözlərin 7-8 faizini işlədir, yaxşı təhsil görmüş adamlar öz nitqində cəmi 6000-9000 söz işlədir.

Bir maraqlı müqayisə; V.İ.Dalın tərtib etdiyi «Canlı Velikorus dilinin izahlı lüğəti»ndə 220000-dən artıq söz vardır.

Rus alimləri «Puşkin dilinin lüğəti»ni tərtib etmişlər. Burada cəmi 21290 söz vardır. Belə çıxır ki, XIX əsr rus ziyalıları içərisində ən çox söz işlətməmiş olan A.S.Puşkin rus dilindəki sözlərin 10 faizindən də azını işlətməmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, biz ana dilimizdə olan sözlərin cüzi bir hissəsini işlədirik. Bu mövqedən yanaşdıqda dildəki bütün sözləri fəal və qeyri-fəal deyə iki qrupa bölmək olar. Dildəki qeyri-fəal sözlərin sayı fəal sözlərdən çoxdur. Fəal sözlər gündəlik həyatda, ünsiyyət prosesində hamının işlətdiyi və başa düşdüyü sözlərdir. Qeyri-fəal sözlər məsələsində müəyyən mübahisələr vardır. Məsələn, prof. N.Məmmədov «Dilçiliyə giriş»də yazır: «Qeyri-fəal sözlər isə insanın istər danışmaq zamanı işlətdiyi və istərsə də əsərləri oxuduğu zaman başa düşmədiyi sözlərə deyilir»¹. Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Passiv – qeyri-fəal sözlər – bizim mənasını bilib, işlətmədiyimiz sözlərdir. Məsələn, gündəlik həyatda məişət, təsərrüfat, ictimai fəaliyyətlə bağlı olan *su, ot, çörək, getmək, qələm, yol* və s. kimi sözlər tez-tez fəal şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, insanın gündəlik həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olmayan bir sıra sözlər hər kəsin dilində həftədə, ayda bir dəfə də işlənmir. Məsələn, *zirvə, dərə, təpə, mağara* və s. kimi sözlərin mənasını bilsək də az işlədirik. Buna bənzər fikrə A.A.Reformatskidə də rast gəlmək olar. O, yazır: «passiv sözlər – bu o sözlərdir ki, həmin dildə danışan başa düşür, amma özü

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». B., 1966, səh. 192.

işlətmir (məsələn, xüsusi texniki və ya diplomatik sözlər, habelə müxtəlif ekspressiv ifadələr)»¹.

Doğrudur, dildə olan bəzi poetik-ekspressiv sözlər vardır ki, (məsələn, *sevmək, hicrana düşmək, vüsala çatmaq*) onlar adi danışmada işlədilmir. Lakin bunun mənalərini hamı başa düşür. Fəal və qeyri-fəal sözlər anlayışı xarici dil öyrənmək prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xarici dili öyrənərkən onu bütün fəal və qeyri-fəal sözlərini deyil, gündəlik həyatda mühitdə lazım olan sözləri öyrənmək lazımdır. Amma məsələdə də ifrata varmaq, fəal və qeyri-fəal deyər sözlər arasında sədd qoymaq olmaz.

Bir vaxtlar Amerika və İngiltərədə bu dili öyrənmək üç «zəruri sözlər» siyahısı tərtib edilib reklam kimi təbliğ edilirdi. Bu, ingilis dilini öyrənməyə xidmət etmədi. Əksinə ziyan verdi. Çünki həmin siyahını («Tuna Basis English») tərtib edənlər dilin bir qanununu unutmuşdular ki, bu gün fəal olan söz sabah passivləşir və yaxud sosial həyatın bu sahəsində fəal işlənən söz başqa sahə üçün qeyri-fəal və əksinə ola bilər. Ümumi dilçilik elminin bu cəhətini bilməmək xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasında nöqsanlara aparıb çıxarır. Dildə sözlərin passivləşib yenidən fəallaşması prosesi də gedir. Məsələn, Azərbaycan dilində vaxtilə geniş şəkildə işlənən *ıcarə, ıcarədar, kürk, sahibkar* və s. kimi sözlər bir müddət dilimizdən çıxmışdı, indi yenidən işlənməyə başlayıb.

Dildəki sözlərin fəal və qeyri-fəallığı xalqın təfəkküründən, fəaliyyət və dünyagörüşündən, cəmiyyətin siyasi əsasında, onun bazisindən asılıdır. Dialektik inkişaf və aramsız dəyişmə dildə, şüurda mütləq öz əksini tapmalıdır. Buna görə də dildəki sözlərin bir qrupu köhnələrək dildən çıxır, yeni sözlər yaranır.

NEOLOGİZMLƏR

¹ Реформатский А.А. «Введение в языкознание». М., 1955, стр. 102-103.

Neo – yeni, logos – söz deməkdir. Neologizm yeni yaranmış sözlərə deyilir.

Həyat durmadan dəyişir, yeniləşir, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir. Həmin anlayışları adlandırmaq üçün yeni sözlərin dildə yaranması da təbii haldır. Məsələn, Rusiyada XX, əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş siyasi hərəkətlə əlaqədar, olaraq *bolşevik, bolşevizm, menşevik, revolyusiya*, Azərbaycanda meydana gəlmiş yeniliklərlə bağlı *inqilab, inqilabçı, firqə, firqəçi* və s. kimi sözlər o vaxt neologizm hesab edilirdi. Neologizmlər əmələgəlmə, yaranma mənbəyinə və yollarına görə müxtəlif olur. Neologizmləri iki qrupa bölmək olar:

a) Dilin öz materialı əsasında yaranan yeni sözlər. Belə sözlər müstəqim və kalka olaraq iki qrupa bölünür. Məsələn, *əyləc, toxtac, önləmək* və s. dilimizin öz materialı əsasında yaranmışdır. Amma bu sözlərin tormoz (saxlayan), önləmək, (qabaqlamaq) əsasında yaranmadığını demək olmaz. Belə sözlər dilimizdə çoxdur: *açıqlamaq* (şərh etmək), *yelçəkər* (skvoznyak), *soyuducu* (xolodelnik), *dondurma* (morojenoe) və s. Belə sözlər kalka üsulu ilə yaranmış yeni sözlərdir. Bundan əlavə, bəzən dildə olan bir çox əcnəbi sözləri dilin öz materialı əsasında düzəldilmiş, düşünülmə tapılmış sözlərlə əvəz etmə də yeni sözlər yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *soyad* – fəmiyyə, *olay* – hadisə, *güvənc* – fəxr etmə və s. Belə sözləri dildə yaratmağın müsbət və nöqsan cəhəti vardır. Yaxşı cəhət ondan ibarətdir ki, dil doğmalaşır, öz soy kökünə daha möhkəm bağlanır. Çatışmayan cəhəti odur ki, xalq illərdən bəri adət etdiyi sözü unuda bilmir. Bundan əlavə, yeni yaranmış söz dilin qrammatik quruluşuna çətin daxil olur. Bəzən isim və fel düzəldən şəkilçilərin artırıldığı sözü hansı nitq hissəsinə aid etmək çətin olur. Məsələn: *yuyum* (moyka) sözünün isim və ya sifət olduğunu fərqləndirmək çətin olur. Bu vəziyyət bəzən purizmə aparıb çıxarır. Ona görə də yeni söz yaradılması prosesində ehtiyatlı olmaq lazımdır. 30-cu illərdə Azərbaycanda belə bir hərəkət başlamışdı. *Zəncir – düzgü, pəncərə – görük, astronomiya – göybil* və s. kimi adlandırılırdı. Məlumdur ki, «Molla Nəsrəddin» bu terminoloji komissiyayı «Dilbil

komissionu» adlandırmışdı. Çünki bütün elmlərin adlarının sonuna *bil* sözü artırırıldı: *yərbil, göybil* və s.

Yeri gəlmişkən, onu deyək ki, bu hərəkət (o vaxt purizm adlanırdı) bizdə dayandısa, müasir Türkiyədə indi də davam etməkdədir. Rəsmi ədəbiyyatda göstərilədiyinə görə, bu hərəkət başlananda türk dilindəki sözlərin yetmiş beş faizi ərəb mənşəli idi. İndi isə həmin rəqəm türk dilinin öz materialı əsasında düşünülüb tapılmış sözlərin xeyrinə dəyişmiş, yəni 75-80% öz milli sözləri olmuşdur¹.

b) Dildə yeni yaranan sözlərin bir qrupu da başqa dillərdən keçən sözlərdir. Belə sözlər «adətən, dilin daha çox təmasda olduğu dildən keçir». Vaxtilə fransızlarla ingilislərin sıx əlaqəsi olduğundan çoxlu fransız mənşəli söz ingilis dilinə keçmişdir. Avropada fransız və alman dilləri mötəbər hesab edildiyindən XIX əsr Rusiyasında hamı bu dillərə meyl göstərmişdir. Buna görə də həmin dillərdən rus dilinə çoxlu sözlər keçmişdir.

Azərbaycan dilini götürmüş olsaq, XIX əsrə qədər, dilimizə külli miqdarda ərəb və fars sözləri keçmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının ərəblərlə, ərəb dili və dini ilə əlaqəsi farsların vasitəsilə olduğundan ərəb sözləri dilimizə fars dili vasitəsilə keçmişdir. Rusiyanın təhdinə keçdikdən sonra Azərbaycan dilinin Şimal qolu Cənubdan fərqlənməyə başlamışdır: Rus dilindən və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər dilimizə axın təşkil etmişdi.

20-ci illərdə isə bu axın daha da güclənmiş, dilimizdə Avropa mənşəli leksikonun çəkisini artırmışdı.

Neologizmlər dilə keçəndə ilk mərhələdə gəldiyi dilin fonetik tərkibinə uyğun şəkildə, əslində olduğundan fərqli şəkildə işlədilir. Sonralar həmin sözlər ya dildən çıxır, ya da əslinə yaxın şəkildə dildə vətəndaşlıq qazanır. Məsələn,

Mən bir başa düşə bilmirəm ki, bura klubdur, zavoddur, akitpropdur, ya da ki, məktəbdir, gəlmisən, dərsini de də. (C.Cabbarlı).

¹ Ə.Rəsulov, R.Rüstəmov. «Türk dili». Bakı, 1989, səh. 6.

Bacım, anam, bura klubdur, nədir ki? Sovprob gedir, qosmoloko gəlir, akitprop gedir, kolxozsentr gəlir. (C.Cabbarlı).

Bu hansı zakunda yazılıb ki, əri kolxoz olmasın, arvadı tovlayıb aparasan, hə? (C.Cabbarlı).

Sən bir spokoyıs ol, mən sənə işin əslini subutalni dokumentalni danışım. (C.Cabbarlı).

Zakunda arvad vurmağa palaqayıs yoxdur. (C.Cabbarlı).

Odur ha, yenə də salıb oğul-uşağı dalınca, tuman da dizdən yuxarı, baldırları da ki, iltiriski kimi işiq salır. (C.Cabbarlı).

Arvadları da doldurun dama, kişiləri də, olsun hopçılıq. (C.Cabbarlı).

Sən məşcidə at bağlamaq istəyirsən, uçqulla eləmək istəyirsən, ancaq deyirlər sən yaxşı adamsan, bütün arvadlara kömək eləyirsən, mən də bircə sənə küman gətirirəm. (C.Cabbarlı).

Misallarda verilən *akitprop* (*aqitpropoqanda – təbliğat, təşviqat*) *sovprob* (*советские проблемы – sovet problemləri*), *qosmoloko* (*süüd birliyi*), *kolxozsentr* (*kolxoz mərkəzi*), *zakun* (*zakon, qanun*), *spokoyıs* (*sakit*), *subutalni*, *dokumentalni*, *palaqayıs* (*пологается*), *iltiriski* (*электрически*), *hopçılıq* (*обучиü sözündən*), *uçqulla* (*школа*) sözləri rus dilindən təhrif edilmiş şəkildə dilimizə keçmiş, dilimizə daxil olub vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədiyindən dildən çıxmışdır.

Bəzi sözlər ədəbi dildə işlənməsə də xalq danışığı dilində qalır. Məsələn,

Bayaq selsovetin əliylə ərizə yazmışdılar ki, Almaz intriqantdır. (C.Cabbarlı)

İki gündür salamımı da almırlar, deyirlər ki, Almaz ilə çaşqa-loşka olmuşam. (C.Cabbarlı)

Bizim də vallah nöyütümüz qurtarıb. (C.Cabbarlı)

Mənə deyir, sənə kolkosa götürmürəm, mollasan, cadu-pitkişisən, mamaçasan, arvadların qamını korlayırsan. (C.Cabbarlı).

Buradakı *intrıqa*, *çaşqa-loşka*, *nöyüt*, *kolkos* sözləri xalq danışığı dilində geniş işlənməmişdir.

Bir qrup yeni keçən söz isə dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məsələn,

İmamyar: Öz partiyamız üçün, kolxoz yolunda hər bir işdə candan-başdan keçməyə hazırım. (C.C.)

Biri də odur ha, o başda oturan çılpaqlı kişi. (C.C)

Qonaqlar yığışmışdılar zal otağına. Stolun üstünə qoyulmuşdu samovar. (C.Məmmədquluzadə)

Daha xarakterik bir misal. XIX əsrin ortalarında bizim babalanımız kartofa kim deyirdi. Məsələn:

Hətəm xan ağa: – həkim sahib, vallah, heç başa düşmədim ki, nə danışdınız. Qlifform kimdir? Liriney kimdir? Turnefort kimdir? Niyə onlar zəhmət çəkib otlara dərəcə qərar veriblər? Germanı nədir, kartofl kimdir, o niyə azarlamışdır? O nə böyük şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə onun etimadi-məzəcəna ve tuli ömrünə talibdir? (M.F.Axundov).

Bu misallardakı *zal, stol, samovar, kartof* və s.sözlər öz dövrü üçün neologizm olsa da, sonralar dilimizdə hamı tərəfdən başa düşülən sözlər olmuşlar.

Neologizmlərin ümumi və xüsusi deyilən növləri də vardır.

Ümumi neologizmlər dilə başqa dildən keçir və hamı tərəfindən işlədilir. Xüsusi neologizmlər isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən dilə gətirilir. Bu, müxtəlif elm sahələrinə aid kəşflərin adı, yazıçı və şairlərin düşünüb tapdığı sözlərdən ibarətdir. Məsələn, kimyada *ANAZ* (Академия Наук Азербайджана). Rəsul Rzanın dilimizə gətirdiyi *toxtac, əyləc, göy qurşağı*, S.Vurğunun ilk dəfə ədəbi dilə gətirdiyi sayrışmaq sözü və s. bu qəbildəndir.

Özəl, imic, soyqırım, yetərsay, kontiq, firma, fermer, impispent, inoqurasiya, interaktiv, test, brifink, deportasiya və yüzlərlə söz son illərdə dilimizə daxil olmuşdur.

ARXAİZMLƏR

Tarixi inkişaf nəticəsində insanın sosial həyatında, məişətində, təsərrüfatında, dünyagörüşündə dəyişiklik davam edir, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir. Bu proses elə həmin sferalarda bəzi anlayışların (habelə onların adlarının), bəzi əşyaların (onların adlarının) köhnəlib dildən çıxmasına səbəb olur. Müəyyən mənada demək olar ki, dildən çıxan sözlər dilin arxivinə, lüğət tərkibinin qeyri-işlək sferasına keçir. Arxaik sözlərə belə bir tərif vermək olar: müəyyən səbəb nəticəsində köhnələrək dildən çıxan sözlərə arxaik sözlər deyilir.

Dildə sözlər birdən-birə arxaikləşmir, müəyyən müddət dildə onu əvəz edən sözlə bəzən müvazi işlənir. Məsələn, *səs – ün, xəstə – sayrı, sağ – əsən* və s. kimi sözlər XVI əsr Azərbaycan dilində müvazi işlənmiş, sonra *ün* öz yerini «səs»ə, *sayru* «xəstə»yə, *əsən* «sağ»a vermişdir. Məsələn,

Can olmaz isə, sən tək canan yetər mana,

Vəslin bu xəstə könlümə dərman yetər mana. (Xətai)

Quş beçələri ünü yuvadan,

Məktəb ünü tək gəlir havadan. (Xətai)

Həm söylə, nigar, sağ, əsənmi?

O fitnəli yar sağ, əsənmi?

Der sağdır, əsəndir, ol pəriru,

Səndən vəli eyləmiş bəri ru. (Xətai)

Bəzən dilin öz sözünü alınma sözlər dildən çıxarır. Məsələn, «su» Azərbaycan dilinin öz sözü olduğu halda ərəb sözü tərəf bunu dilimizdən çıxarmışdır. Belə ki, XVI əsrdə fəal surətdə Azərbaycan dilində işlənən su sözünü tərəf sözü əvəz etmişdir.

Sular axadır çəməndə hər su,

Nərkiz gülünün gözündə uyğu. (Xətai)

Eyni sözü «us» ağıl sözləri haqqında da demək olar. Məsələn,

Usum yeridi, bulandı beynim,

Öz yolunu görməz oldu eynim. (Xətai)

Arxaikləşmiş sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Fəllərin arxaikləşməsi: *ayıtmaq (demək), irişmək (yermək), ağırlamaq (adını anmaq)*. Məsələn:

Dəli ozan aydır:

And içəyim bu köz boğaz qısrığa bildikim yoq. (D.Q.)

Al ilə ala gözrin aldatdı aldı canımı,

Alinə bax, nə al edər, kimsə irişməz alinə. (Nəsimi)

Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın. (Füzuli)

b) Müxtəlif səbəblərdən arxaikləşən sözlər: *duş – yuxu, çağ – vaxt, suç – günah* və s. Məsələn,

Düşdə gördü dün Xətan, yar olubdur həmdəmi,

Ya düşümdür, ya xəyalım, bu nə halətdir mana. (Xətai)

Mən səninlə seyləşəndə gər zimistan, gər bahar,

Hər nə çağ görsəm səni, aləm gülüstandır mana. (Xətai)

Yalıncaq gördü kim, yanar, sazdan çıxdı, Beyrəkin ayağına düşdü, qılncı altından keçdi. Beyrək dəxi suçundan keçdi. (Dədə Qorqud).

Köhnələrək dildən çıxan sözlərin bir qrupunu da tarixizmlər təşkil edir. Bunlar müəyyən tarixi hadisə, köhnə ictimai-siyasi qurumun məişət həyatı, təsərrüfat fəaliyyəti və s. ilə bağlı olaraq köhnəlib dildən çıxan əşyaların adlarıdır: Məs.

a) köhnə ictimai münasibətlər ilə bağlı olan arxaizmlər: *bəy, xan, barin, nökar* və s. Məsələn,

Qurbanəli bəy atlardan bərk başladı nökarinə çığırmağa və qonaqların hamısı qaçdılar akoşqaların qabağına. (C.Məmmədquluzadə)

b) köhnə idarə üsulu ilə bağlı olan arxaizmlər: *qorodovoy, polis, pristav, yasovul, qlava, katda* və s. Məsələn:

Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyətdə girmək heç kəsə izn verilmir. (C.M.)

Əgər səni qorodovoy eyləyələr, min il qulluqdan çıxılmazsan, bir də mən iyirmi beş ildir ki, polis qulluğundayam. (Ə.Haqverdiyev)

c) köhnə çəki və ölçü adları bildirən arxaizmlər: *girvənkə, arşın, qulac* və s. Məsələn,

Ada, Mirzə Həsən, durma tez şəhərə adam göndər, yarım girvənkə zəfəran gətirsin. (C.M.)

Hөрüklərin dar gərdəndə qulac-qulac ilandır (Rahim).

ç) köhnə geyim adları bildirən arxaizmlər: *çuxa, oba, qoba, tuman, arxalıq, çəpkən, çadra, çarşab, rübənd* və s. Məsələn,

Köhnə qara laskirddən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özgə arxalığa oxşayırdı. (C.M.)

d) köhnə silah adları bildirən arxaizmlər: *ox, kaman, nizə, kürz, qılnc, əmud*. Məsələn,

Dəli Həsən ilə Koroğlu dava eləyəsi oldular, qılınclarını çəkib bir-birinə hücum etdilər. Qılıncdan murad hasil olmadı, əmuda əl atdılar, əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl uzatdılar. (Koroğlu)

e) köhnə ticarət sistemi ilə bağlı arxaizmlər: *baqqal, tacir, sövdəgər* və s. Məsələn:

Ay nənə bir qırmızı saqqal kişi,

Ağzi dualı qoca baqqal kişi. (Sabir)

Dilin lüğət tərkibində daim dəyişmə və inkişaf etmə prosesi gedir.

HEKAYƏTİ-YUSİF ƏLEYHÜSSƏLAM (Suli Fəqih, XIII əsr)

Ol zəmandə kim, Yusif sultan idi,

Gözsiz idi Züleyxa, bidərman idi.

Bir parə ətmək bulamaz kim yeyə,

Qarnı toya, rahat olə, uyuyə.

Bir kilimi əba edinmiş idi,

Hüsn dəftərin çələb vermiş idi.

Dünya fanidir ki, xubluq budurur,

Xubluğun da son ucu...

Yeni büküb Züleyxa qurşar idi,

Belinə bağladı gör ki, neylədi.

Yusifin seyranı yoluna varur,

Andə bir ev yapıdurubən oturur.

Aydur: -Yusif gəlicək ünün eşidüm,

Əlim irməz Yusifə, ya mən nedüm?!

Bir qarıçuq var idi Züleyxa ilə,

Turur idi daima andə böylə.

Nə vəqt keçər Yusif, bana degil,

Gizləmə anı, bana həm söyləgil.
Əlüm alub yolınə çıxar bəni,
Ta fəda qılum ana tatlu canı.
Həm dəgə bana anun atınun tozi,
Kim görər olə, bu biçərə gözi.
Yenə bir gəz Yusif atlanur gəlür,
Ol qarıcıuq anı uzaqdan görür.
Züleyxayə gəlüb xəbər verür həmin,
Nə turursin, Yusifün gəldi yəqin.
Həm əlindən tutar, evdən çıxarər,
Gedə-gedə Yusif öninə varər.
Züleyxa başlər, nəyə urur, çağırur,
Yusif eşidür, atın çəkir, turur.
Yusif aydur: bana kimdür çağırən?
Görun kimdür yoldə turub çağırən!
Çevrə baqub Züleyxayi görmədilər,
Keçdilər, ol aradə durmadilər.
Züleyxa ağlar, gerü evinə gəlür,
Əlləri ilə başinə dögər, turur.
Züleyxa yanində bir püt var idi,
Gecə-gündüz ol pütə tapar idi.
Çünki evə ol püt qatıp gəlür,
Pütə ip taqubanı yerdə sürür.
Aydur: -necə yıldur sana tapırəm,
Kim, qamu məqsudlărümə bən irəm.
Yoxsul oldum sana tapandaş bərü,
Gözsüz oldum səni öpəndən bərü.
Səni tanrı deyübən bən öpərəm,
Neylədük, netdün bəni, ey bikərəm?!
Bay ikən yoxsul eylədün sən bəni,
Ərlü ikən tul eylədün sən bəni.
Məlum oldı, tanrı degülsin bayıq
Tanrılığə necə olasin layıq.
Tanrı oldur, yeri-gögi yaradur,
İnsü cinnü həm mələik yaradur.

Üstümüzdə ayu fələk döndərür,
Rəhmətini yerə-gögə endürür.
Yusif ana tapdığıçün, ol əziz,
Qul ikən həm sultan oldi ol əziz.
Züleyxa andə xoş şəhadət götürür,
Ol pütün boyninə ip taqub sürür.
Həm varuban püti bazardə satur,
Sidqilə islam dininün yolın tutur.
Yenə gəlüb evinə xoş oturur,
Ahü zar eyləyübəni turur.
Bunun üstünə genə bir ay keçər,
Yusifün yolu genə andən düşər.
Züleyxa ondən çıqub həm çağırur,
Atinə qamçı urur, yaqın gəlür.
Bir baqışda Züleyxayi Yusif bilür.
Yusif gəlübən atıp əglər, turur.
Yusif aydur: -nəyə çağırdun bana,
Ya qarıcuq, nə dilərsən, de bana.
Yoxsul isən, sana altun verəyim,
Çıplaq isən, eyü tonlər verəyim.
Züleyxa aydur: -hələ bu halüm anləgil,
Nə dersəm, sana, sözüm dinləgil
Züleyxa bənəm, biləsin, şahi-cəhan!
Canüm içrə eşqünü qıldum nihan.
Gözsüz oldum ağlamaqdən, ya əmir,
Neçə yıldır, eşqinə oldum əsir.
Şimdi islam dininə girdüm, paşa,
Bəni əsir eylədün, səndən haşa.
Tanrı birdür, sən amun peyğəmbəri,
Tanrı oldur, ölüyi qılır diri.
Yusif andə Züleyxanın dinlər sözlərin,
Fikr edüb ağlar, qan eylər gözlərin.
Yusif aydur: -eşqünə nişan gərək,
Eşq yolincə varməğə ki can gərək.
Gerçək isə bir nişan görsədəsin,

*Andən sonra məqsuduna irəsin.
Züleyxa aydur: -qamçuni uzat bana,
Ta ki, nişan göstərəyim bən sana.
Qamçini Yusif əlindən uzadur,
Ulu-kiçi, cümlə ləşkər gözədür.
Züleyxa ah edüb içindən od çıxar,
Yusif qamçisini ol oda yaqar.
Qamçi dutuşub həm yanar, tutər,
Qorqusından qamçıyı yerə atər.
Yusif andə qamçıyı atmiyə idi,
Ati, tonı Yusifün yana idi.
Züleyxa aydur: bir saat qatləmədün,
Qamçini atdın yabanə, dutmədün.
Neçə yıldur, bən bu odə yanərəm,
Dün-günü bən ki böylə yanərəm.
İmdi bənüm halümi ailə bu gün,
Urməgil yürəgümə daxi dügün.
Yusif aydur: -dön gerü, var evünə,
Malu mülki həp gerü verüm sana.
Züleyxa dönər gerü, evinə gəlür,
Şükr edübən yüzünü yerə urur.
Aydur: -ya həqq, bana eyləkil mədəd,
Sana bənzər nə əhməd var, nə səməd.
Qamulərün işini sənsin düzən,
Verən, alan sənsin yazubən bozan.
İmdi bənüm işümi daxi onar,
Gözüm yaşı artubən oldı pınar.*

Sual və tapşırıqlar №20.

- A.** Neologizmlərə münasibətiniz necədir?
- B.** «Yusif və Züleyxa» əsərindəki arxaizmləri seçin.
- C.** Əsərdən verilmiş hissəni nəsrə çevirin; ritorika qaydaları əsasından oxuyun.
- Ç.** Yenidən «dirilən» arxaizmlər tapıb dəftərinizə köçürün.
- D.** Başqa neologizmləri tapıb dəftərinizə köçürün.

E. İnoqurosiya, impicment sözləri işlənən kiçik mətn tərtib edin.

LÜĞƏT FONDU VƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

Dilin lüğət tərkibinin tədqiqi problemi leksikologiyanın ən mühüm vəzifələrindəndir. Lüğət tərkibi nədir? Lüğət tərkibinin mahiyyəti haqqında elmi dilçilikdə, demək olar ki, mübahisə yoxdur. Bütün dilçilərin qəbul etdiyi kimi, dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmuyuna lüğət tərkibi deyilir. Hər hansı bir dildə danışanların hamısının mənasını bildiyi və bilmədiyi sözlər və sabit söz birləşmələri həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dildəki bütün sözlərin etimoloji mənasını bilmək mümkün deyil. Dilin lüğət tərkibində sözlərin sayının çox olması həmin xalqın təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir. Lüğət tərkibinin zənginliyi həmin dilin inkişafını şərtləndirir. Dilin inkişafını onun qrammatik quruluşunda deyil, məhz leksik tərkibində axtarmaq lazımdır. Belə ki, cəmi 100-200 sözə malik olan dillər vardır ki, qrammatik quruluşa malik olsalar belə, həmin dillərə inkişaf etmiş demək olmaz.

Yuxarıda dedik ki, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısının mənasını bilmək, onları işlətmək heç bir adama müəssər olmaz. Təkcə ona görə ki, bütün elm sahələrinə aid olan terminlərin mənasını heç kəs bütünlükdə bilə bilməz. Amma dilin leksik tərkibində elə bir sfera vardır ki, oradakı sözlərin mənasını hamı bilir və gündəlik həyatda onları işlədir. Leksikonun bu sferası lüğət fondu adlanır. Lüğət fondu haqqında bütün alimlərin yekdil fikri bundan ibarətdir ki, bu fond dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir. Amma buraya hansı sözlərin və necə daxil olması haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzən belə hesab edirlər ki, dilin əsas lüğət fondu həmin dilin yalnız öz sözlərindən ibarət olur. Bəzən isə sözlərin sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməsini lüğət fonduna keçid üçün şərt hesab edirlər. Bu mənada A.A.Reformatskinin fikri daha dəqiq və

elmidir. O, göstərir ki, dilin lüğət fonduna keçən sözlər üç əsas suala cavab verməlidir: *kimə? hansı şəraitdə? nə vaxt?*

Yəni, *kimə?* – *hamıya; harada – hər yerdə; nə vaxt?* – *hər vaxt.*

Aydın olan sözlər dilin lüğət fonduna daxil olur:¹ Yəni kimdən nə vaxt istəsən *çörək, su, daş, ev, ata, ana* və s. sözlərin mənasını soruşsan, düzgün cavab ala bilərsən. Bu o deməkdir ki, əslində dilə başqa dillərdən keçmiş və ya gəlmiş sözlər də həmin üç suala cavab verdikdən sonra lüğət fonduna keçmiş hesab edilir. Məsələn, yuxarıda misal çəkdiyimiz kimi, XIX əsrin ortalarında bizim babalarımız kartofa kim deyirdi. Yəni kartof sözünün mənasını bilmirdik. İndi kimdən, harada və nə vaxt istəsən kartof sözünün mənasını soruşa bilərsən. Hamı düzgün cavab verəcək. Çünki kartof xalqımızın məişətinə keçmiş, orada (əvvəlcə lüğət tərkibində) o qədər işlənmişdir ki, artıq dilimizin özününküləşmişdir. Deməli, lüğət fonduna həmin dilin öz sözləri və özününküləşmiş sözlər daxildir.

Bütün dediklərimizə əsasən lüğət fonduna belə bir tərif vermək olar: hər hansı bir dildə danışanların hamısı tərəfəndən hər yerdə, hər vaxt anlaşılan sözlər sferinə lüğət fondu deyilir. Dilin lüğət fondu onun milli mənzərəsini edir. Yəni dili leksik cəhətdən yaşadan, onun müstəqilliyini şərtləndirən lüğət fondudur. Lüğət fondu ilə lüğət tərkibini eyniləşdirmək olmadığı kimi, onları təcrid etmək də olmaz. Onlar arasında aşağıdakı ümumi və fərqli cəhətlər vardır:

1. Lüğət fondu lüğət tərkibinin içərisində yerləşir. Daha doğrusu onun bir hissəsidir.

2. Lüğət tərkibi ilə lüğət fondu arasında ziddiyyət yox, qarşılıqlı əlaqə vardır. Yəni onlar bir-birini zənginləşdirir.

3. Dilin lüğət tərkibi daha sürətlə dəyişdiyi halda, lüğət fondu ləng dəyişib müəyyən mənada sabit olur.

4. Dilin lüğət fondu qohum dillərin lüğət fonduna daha yaxın olur. Çünki buradakı köklü sözlər əsrlərlə dilin lüğət fondunda işlənmiş başqa sözlə, ümumi bir mənbədən törəmişdir.

¹ Реформатский А.А. «Введение в языкознание». М., 1955, стр. 98.

5. Alınma sözlər ilk dəfə lüğət tərkibinə daxil olur.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbələri və yolları.

Yuxarıda dediyimiz kimi, xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki əsas baza – mənbə mövcuddur: **1. Dilin öz milli bazası – lüğət fondu; 2. Başqa dillər.**

Dilin öz milli bazası – lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqi haldır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşqlı və ifadəli olur.

Dilin milli bazası hesabına lüğət tərkibi aşağıdakı yollarla zənginləşir:

1. *Leksik yolla.* Bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünü künlənmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir. Məsələn,

*Ömür birdir, gün birdir, yetsə dəm, saat deməz,
Baqi olmaz can bu təndə, fanidir, ədvar bir. (Xətai)*

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,

Bilməzsəm, gözümə dursun.

Yaxşı qaftanların çox geymişəm,

Bilməzsəm, kəfənim olsun. (Dədə Qorqud)

Dilimizin XI-XII əsr abidəsi olan «Dədə Qorqud»dan və XVI əsrdə yaşamış Şah İsmayıl Xətaidən gətirdiyimiz misallarda *ömür, bir, gün, yetmək, saat, can, tən, fani, mən, nemət, çox, yemək, bilmək, gözə durmaq, yaxşı, geymək, kəfən, olmaq* və s. sözlər klassik dilimizdə olduğu mənalarında işlənir. Yəni onlar hazır şəkildə müasir Azərbaycan dilinə klassik dilimizdən keçmişdir.

2. *Morfoloji yolla.* Bu yolla sözlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaradır. Beləliklə, şəkilçi artırmaqla

dilin öz sözləri hesabına yeni sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir. Məsələn, *beynəlmiləlçi, qabaqcıl, kolxozçu, bələdçi* və s. kimi sözlər məhz şəkilçi artıraraq, yeni məna kəsb edib lüğət tərkibinə keçmişdir.

Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri yeni söz yaradılmasında fəal iştirak edir. Bu, hər şeydən əvvəl, dilimizin iltisəqilik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bu şəkilçilərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

a) -cı, -çi, -çu, -çü şəkilçiləri, əsasən, qoşulduğu sözdən peşə, sənət, ixtisas sahibi anlayışı yaradır. Bu şəkilçilərin funksiyası əvvəllər məhdud olmuş, sonralar genişlənərək yeni ictimai-siyasi mənalı sözlər yaranmasına xidmət etmişdir. Yəni *suçu, çörəkçi, qapıçı* və s. qədimdən mövcud olduğu halda, *partiyaçı, qulluqçu, komsomolçu* və s. sonradan yaranmışdır.

b) -ıcı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçiləri əsasən fərdən isim düzəldəndir. Bəzən düzəltmə sifətlər də bu şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Məsələn, *göstərici, sorucu, qoruyucu, oxucu, boğucu, ötürücü, kəsici, bilici, üzücü, yorucu* və s.

c) -inc, -inc, -unc, -ünc şəkilçiləri fellərdən sifət, bəzən də isim düzəldir. Məsələn, *qorxunc, qaxınc* və s.

ç) -cıl, -cil, -cul, -cül şəkilçiləri müxtəlif nitq hissələrindən sifətlər yaradır. Məsələn, *kefcil, işcil, qabaqcıl* və s.

d) -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçiləri dilimizin ən qədim və ən məhsuldar şəkilçilərindən hesab edilir. Bu şəkilçilərin işlənmə diapozonu da çox genişdir. Belə ki, bu şəkilçilər həm isimlərin, həm sifətlərin, həm sayların və həm də substantivləşə bilən başqa sözlərə artırılaraq yeni mənalar yaradır.

İsimdən: *daşlıq, ağaclarıq, otluq, zibillik, əkinçilik.*

Sifətdən: *yaxşılıq, pislik, aqlıq, qorxaqlıq.*

Saydan: *beşlik, üçlük, çoxluq, azlıq* və s.

e) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri müsbət anlayış ifadə edən sifətlər (-süz şəkilçisinin əksi) və isimlər yaradır. Məsələn, *şəhərli, bakılı, qorxulu, sulu, ağıllı, dilli, başlı, atalı-analı, ağıl-qaralı* və s.

ə) -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri dörd cür yazılan **-lı** şəkilçisinin əksinə olaraq mənfi anlayış yaradır. Bu şəkilçi hər hansı bir

əşyada bu və ya digər əlamətin olmadığını bildirir. Başqa sözlə isimlərdən mənfi mənali sifətlər yaradır. Məsələn, *ağılsız, dilsiz, duzsuz, savadsız, başsız, dilsiz-ağızsız, əlsiz-ayaqsız* və s.

f) -ış, -iş, -uş, -üş şəkilçiləri fel köklərinə artırılaraq isim yaradır. Məsələn, *gülüş, barış, (sülh), dönüş, gəliş, bildiriş, uçuş, yaranış* və s.

g) -laş, -ləş şəkilçiləri isim, sifət və saylara artırılaraq düzəltmə fel əmələ gətirir. Məsələn, *gəncləş, cavanlaş, yaxşılaş, birləş, gücləş, duzlaş, əlləş* və s. Bu üsulla şəkilçilərin sayını artırmaq da olar.

3. *Sintaktik yolla*. Bu üsulla dilin öz sözləri və özününküləşmiş sözlər birləşərək bir anlayış ifadə edir. Məsələn, *seçki qabağı, bayram sayacağı* və s. Bu proses müasir dövrdə də getməkdədir. Məsələn, genosid əvəzinə *soyqırım*, familiya əvəzinə *soyad*, mənşə əvəzinə *soykök* və s.

4. *Kalka yolu ilə*. Buna vaxtilə basmaqəlib üsulu deyirdilər. Bu üsulu fərqləndirən cəhət nədir? Burada anlayış gəlmə, söz milli olur. Yəni başqa xalqdan gəlmiş anlayışı ifadə etmək üçün dilin milli bazasından istifadə edərək adlandırılır. Məsələn, *udarnik – zərbəçi, kolxoznik – kolxozçu, xolodilnik – soyuducu, morojenoe – dondurma, skvoznyak – yelçəkər* və s.

Başqa dillərdən alınma sözlər.

Alınma sözlər dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil olarsa, deməli o, inkişaf etməmişdir. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu dillərin də yaxınlaşması, birinin digərinə söz verməsi üçün zəmin yaradır.

Bəzən dilimizin lüğət tərkibindən çoxlu ərəb-fars, rus və Avropa sözləri olduğundan məyus olurlar ki, öz sözümüz azdır. Buna heç bir əsas yoxdur. Çünki neçə əsrlərdən bəri dilimizə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlər artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İndi xüsusi filoloji məlumatı olmayan çox adam

məktəb, kitab, həkim, sinif, kədər, qəm, zalım, məzlum, eşq, aşiq, məşuq və s. yüzlərlə belə sözlərin ərəb mənşəli olduğunu bilmir.

Başqa dildən sözalmanın iki üsulu vardır:

Birinci: alınma – vasitəsiz keçmə. Alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin iştirakı olmadan keçir. Belə sözlər az təhrif olunmuş olur. Məsələn, lügət tərkibinin başqa dillər hesabına zənginləşməsini göstərən sxemə baxaq: Burada Azərbaycan dilinin başqa dillərdən söz alması göstərilmişdir:

1. Rus dilindən alınma sözlər: *traktor, kombayn, kolxoz, samovar, komsomol* və s.

2. Fars dilindən: *şəkər, kandar, kargüzar, xakəndaz, payəndaz, dilbər, dilsuz, xətkəş, rəngsaz, sənətkar, cəfakar* və s.

3. Ərəb dilindən fars dilinə, fars dilindən də Azərbaycan dilinə keçən sözlər. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar ərəblərlə birbaşa əlaqədar olmadıqları kimi, Azərbaycan dili də ərəb dili ilə birbaşa əlaqədə olmamışdır. Doğrudur, ərəblər istər xilafət dövründə, istərsə də XIV əsrə qədər Azərbaycanda nüfuzu olduğu vaxtlar dilimizə bəzi ərəb sözləri keçmişdir. Amma farslar bu iki xalq arasında olduğu kimi, fars dili də ərəb və Azərbaycan dilləri arasında orta mövqedə dayanmışdır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, biz, hətta islam dinini də fars traktovkasında qəbul etmişik. Bu cəhətin dildə əksini bir də onda görmək olar ki, ərəb sözləri dilimizə çoxlu fars dili şəkilçisi artırılaraq gəlmişdir. Məsələn, *zülmkar, cəfakeş, bəlakeş, saatsaz, əlaqədar, əzabkeş, kədərək, surətəbaz* və s.

Ərəb sözləri dilimizin fonetik qanunlarını qəbul etdikdən sonra özünüküləşmişdir. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli sözlər: *eşq, aşiq, məşuq, hökm, hakim, məhkum, həkim, təhkim, mühakimə, elm, alim, məlum, cəhd, cahid, cəhl, cahil, zülm, zahm, məzlum* və s.

Başqa dildən sözalmanın ikinci üsulu – üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsidir. Belə sözlərə qısaca olaraq gəlmə sözlər demək olar. Çünki onlar bir dildən başqasına keçib sonra, üçüncü dilə keçir. Bu mənada Azərbaycan dilinin gəlmə sözlər hesabına zənginləşməsində rus dilinin böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan Rusiyaya qatıldıqdan sonra dilimizə rus dilinin öz sözləri və başqa dillərdən aldığı sözlər kütləvi şəkildə keçmişdir. İndi dilimizdə işlənən Avropa mənşəli sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün etimoloji lüğətlərə baxsaq, dilimizdə çoxlu Avropa mənşəli sözlər olduğunu görürük:

a) Alman sözləri: *şlaqen – vurmaq, baum – ağac (şlaqbaum), hals – boğaz, tux – dəsmal, (halstux – qalstuk), apfel – alma, sin – Çin (apelsin), soldat, ştat, marka, abzas, bint* və s.

b) İngilis sözləri: *vaqzal, xuliqan, mitinq, folklor, futbol, lift, pozisiya, opponent, park, klub* və s.

c) Fransız sözləri: *loja, adres, avanqard, büro, püre, kalife, albom, bloknot, briqada, dram, janr, qastronom, beton, marşal, milyon, partizan, redaktor, redaksiya, felyeton* və s.

ç) Latın sözləri: Latın mənşəli sözlər bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində vardır. Belə sözlərin müxtəlif dillərdə geniş şəkildə işlənməsi təsadüfi deyil. Ölü dil olduğu üçün bütün dünyada tibb terminləri və dərman reseptləri bu dildə aparılır. Bundan əlavə, qədim Roma bir sıra anlayışların, hətta elmlərin vətəni olduğu üçün onların adları da latındadır. Konkret Azərbaycan dilində aşağıdakı latın mənşəli sözlərə rast gəlinir: *proses, radio, respublika, seriya, universitet, firma, familiya, klassik, kurs, laboratoriya, laborant, orden, norma, prospekt, intonasiya, kanal, institut, diktör, direktör, dissertant, dissertasiya, diktatura, dikiant, akt, assistent, auditoriya, qonorar, qlobus* və s.

d) Yunan mənşəli sözlər: Latın dili haqqında dediklərimiz yunan dilinə də aiddir. Belə ki, bir sıra elmlərin vətəni Yunanıstan olduğu üçün çoxlu elmi terminlər yunan mənşəlidir. Yunan mənşəli sözlərə dünyanın bütün dillərində rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə keçmiş aşağıdakı yunan mənşəli sözlərə rast gəlirik: *aqronom, avtomat, omonim, sinonim, antonim, antoqonizm, atom, astronomiya, qrammatika, demokrat, demokratiya, demoqoq, dialekt, dialektika, monument, monoloq, dialoq, drama, dramatism, dra-maturgiya, ideya,*

idealizm, idealist, kafedra, poeziya, telefon, filosof, fizika, filologiya və s.

e) **İtalyan sözləri:** İtalyan mənşəli sözlər də dilimizdə işlənməkdədir. Məsələn: *opera, ariya, duet, balet, kvartet, konsert, kamera, libretto, solo, pianino* və s. Göründüyü kimi, italyan sözləri daha çox musiqi ilə bağlı sözlərdir ki, bütün dünya dillərinə keçmişdir. Bunun səbəbi ilk növbədə İtaliyanın musiqi vətəni olmasıdır.

Sözlərin keçməindən bəhs edərkən bəzən onların uzun dolayı marşrut üzrə hərəkət etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmiş olan *sarofan* sözü fars mənşəlidir. Fars dilində bu söz *sər* (baş) – *pa* (ayaq) – başdan ayağa geyilən paltar mənasındadır. Bu söz fransız dilinə keçmiş, **f** samiti **p** ilə əvəz edilmiş, oradan rus dilinə keçmiş sonra *sarofan* şəklində Azərbaycan dilinə gəlmişdir.

Eyni sözü ərəb mənşəli *çamadan, protokol, alkoqol* və s. sözlər haqqında da demək olar. Ərəb dilində *came* (paltar) – *dan* (qab) sözü rus dilinə *çamadan* kimi keçmişdir. Rus dilində **c** samiti olmadığından əvvəlcə *çamadan*, sonralar *çemodan* şəklində işlənmiş, Azərbaycan dilinə rus dilində olduğu kimi keçmişdir. Əgər belə olmasaydı, bu sözü ərəbcə olduğu kimi işlədərdik. Eynilə *protokol* (bərətül qövl) *söz qalığı, əlköhl* və s. sözlər rus dilinin fonetik qanunlarına tabe olduqdan sonra Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Göründüyü kimi, başqa dillərdən Azərbaycan dilinə sözlərin prosesində rus dili xüsusi rol oynamışdır. Rus dili XIX esrin əvvəlindən başlayaraq Anadolu türkcəsindən başqa, demək olar ki, bütün türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XIX esrin görkəmli alimi, yazıçı və mütəfəkkiri M.F.Axundovdan başlamış Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyahları rus dilini yaxşı bildikləri kimi, bu dilin yaxşı cəhətlərini qeyd etmiş və öyrənilməsinə vacib saymışlar. S.Ə.Şirvani, N.Nərimanov, C.Məmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və onlarla başqaları rus dilinin zənginliyindən bəhs etmiş və bu dili öyrənməyi tövsiyə etmişlər.

Başqa dildən sözalmanın xeyrini yuxanda dəfələrlə göstərmişik. Amma sözalma kortəbii olmamalı, elmi prinsipə əsaslanmalıdır. Necə etmək lazımdır ki, gəlmə və ya alınma söz dilin leksik tərkibini zənginləşdirsin? Bu suala belə cavab vermək olar: Əgər söz zərurət nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda dili zənginləşdirir. Məsələn, rus dilindən *samovar*, *traktor*, *kombayn*, *bolşevik* və s. kimi sözlər öz ifadə etdikləri anlayışla birlikdə dilimizə keçmişdir. Yəni bu sözlər haqqında Azərbaycan xalqının təfəkküründə anlayış olmadığı kimi, dilimizdə də sözlər yox idi. Həmin sözlər təfəkkürümüzü zənginləşdirdiyi kimi, dilimizi də zənginləşdirmişdir. Bunu ümumişlək sözlər haqqında demək mümkündür. Əgər biz *maşın* sözünü almaqla dilimizi zənginləşdiririksə, *xleb* (*çörək*), *voda* (*su*) və s. sözləri alıb işlətsək, dilimizi zibilləmiş olarıq. Çünki həmin sözlərin ekvivalenti öz dilimizdə vardır. XIX əsrdə Rusiyada bir avropalılışma meyli var idi. Bu proses əsrimizin əvvəllərinə qədər davam etdi.

N.Nərimanov dilə söz gətirərkən ehtiyatlı olmağı, lüzumsuz yerə sözləri tərcümə etməməyi tələb edirdi. Məsələn, *liberal*, *teatr*, *fanatik*, *despotizm* sözlərini tərcümə etməməyi tələb edirdi. Böyük ədib bəzi Avropa mənşəli sözləri tərcümə edərək dilimizi bayağılaşdıranlara qarşı amansız mövqə tutur.

Nərimanov bəzi sözlərin tərcümə edilməsinə cəhd göstərən tərcüməçiləri bunda təqsirləndirirdi ki, onlar sözün mənasını, ilkin mənşəyini bilmir, bu səbəbdən xüsusi isimləri də tərcümə etməyə cəhd edirdilər. Məsələn, *boykot* sözünün mənşəcə xüsusi isim olduğunu bilməyib onu tərcümə etmək istəyənlərə deyirdi:

«*Boykot sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida, Tiflis, Moskva, Mariya... sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-hasdır, əfəndim! Anladınız?!...*

Lakin bu xoşbəxt şəxs kim olubsa, bilmirsiniz, zənn edirəm. Mən söyləyəyəm: İrlandiya dövlətində cənab Lord İrnanın böyük mülklərinə baxıcı Çarlz Boykot olub, cəmi ixtiyarat onun əlində imiş. Cənab Boykot Lordun mülklərini icarəyə verib,

ıcarədarlar ilə çox yaman rəftar edirmiş. İcarədarlar cənab Boykotun zümlərinə, əziyyətlərinə xeyli vaxt davam edib ah və nalə edərmiş. Lakin bunların bərəsində olan zülm bir payəyə çatdı ki, kənar şəhərlərdə də cənab Boykota lənət edirdilər. Axirül-əmr İrlandiya camaatı icarədarlara olunan zümləri qəbul etməyib lənətnamə düzəltdi ki, «Boykot» ilə heç kəsin əlaqəsi olmasın. Belə də həqiqət oldu. Böyük, kiçik – hamı əlaqəsini «Boykot»dan bilmərrə üzdü... Boykot cənablan tək-tənha qalib İrlandiyadan qeyri dövlətə qaçdı... İndi bir dürüst diqqət ediniz millətin qeyrətinə, hümmətinə, ittifaqına, ittihadına! Bəli, «Boykot» cənablarını Boykot etdilər. Yəni onu topsuz-tüfəngsiz camaat öz arasından rədd etdi»¹.

Görkəmli dramaturq, Azərbaycan elminin, mədəniyyətin fədailərindən biri Ə.Haqqverdiyevin də dilin təmizliyi haqqında diqqətəlayiq fikirləri vardır. O, dilimizə rus cümlə konstruksiyalarının lazımsız gətirilməsinə qarşı yazırdı: «90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Bəylə ziyalılarımız indi də az deyildir. Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz: «O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər», «Mənim qardaşım tarda yaxşı oynayır», «Əhmədin qızı ərə çıxdı», «Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək lazımdır» və i.ə. Dilə qarışmış hədsiz rus sözlərindən isə danışmağa ehtiyac yoxdur»².

«AYGÜN» poemasından nəsrə çevrilmiş hissə (S.Vurğun).

Müharibə veteranı olsa da ömrünü, gününü bu sovxozun çiçəklənməsinə sərf etmişdi. Əmirxan o sovxozda Quba bağlarında şitil alıb, alma-armud əkdı. Lakin bir müddətdən sonra şəhər mühiti Əmirxanı özünə çəkdi. Bu məqsədlə Əmirxan gileylənib dedi:

-«Eh bu çöldə nə var? Mən hara, çöl hara?» - deydi təəssüfləndi.

¹ M.Məmmədov. «Nərimanov və ana dili». Bakı, 1971, səh. 73.

² Ə.Haqqverdiyev. Əsərləri. II cild, B., 1971, səh. 439.

Aygün isə əksinə, səhər tez durub tarlada, kətmənlə vuruşdu. Muğan qızlarına qoşulub, başına yaylıq bağlayıb, onlarla birgə işləyirdi. Hərdən də şair fikirləşirdi. Mənim Aybənizim mənim qız balam, hünərdə, namusda, Aygün olardı. O il Əmirxanın sahələrində bağlar vaxtında çiçək açmadı, ağacların çoxunu don vurdu. Aygün öz sənətini eşqinə qurban verdiyini hərdən anlayırdı. Ancaq Əmirxanın əli işdən artıq soyumuşdu. Bir gün Aygünə dedi:

-Bu sənətdən bir kar aşmaz, tez Bakıya qayıdaq. Yenə Bakı çıxardar bizi ağ günə. Hələ kəndlərə mədəniyyət gəlməmişdir. Bu xəbər Aygünün də ürəyindən oldu. Əmirxan bir müddətdən sonra aqronom sənətinə getmədi. Bir iş üstündə heç bir ay belə işləmir. Hərdən Aygün onu məzəmmət edərək deyirdi: «Eh, bu nədir, hər bir işin alayarımcıq».

Bir səhər çağı Aygün radionu qurur. Radiodan tələbə yoldaşları konsert verirlər. Tələbə yoldaşı Şəfiqə piano çalır. Halbuki Şəfiqə ixtisasdan 4, Aygün isə 5 alardı. Digər tələbə yoldaşı Gülnar tar, Elyar isə mahnı ifa etmələri Aygünün köhnə xatirələrinə od səpir. Bu dəm Aygün dönüb Əmirxana deyir:

-Eşidirsənmi tay-tuşlarım səs-səsə verib oxuyurlar. Mənsə onlara həsəd aparıram. Əmirxan soruşdu:

-Fikrin nədir?

Aygün:

-Oxumaqdır.

Əmirxan:

-Harada oxumaq?

Aygün:

-Necə harada, sən ki, bunu bilirsən. Bəstəkarlıq işindədir həvəsim. Niyə gülürsən?

Əmirxan:

-Gülürəm ki, qəribə iştahan vardır. Yer üzündə hansı qadın bəstəkardır?

Aygün:

-Bəstəkar da, filosof da olur qadınlar. Kişilərdən heç də geri deyildir onlar.

Əmirxan:

-Qadın gərək öz evinin, ərinin, övladının səliqəsinə baxsın. Yoxsa, «Rast» oxuyub min adamın üzünə gülə. Ər də baxıb arvadına ət tökə. Yox, sən deyən kişilərdən olammaram.

Aygün bu sözdən tutulub tez körpəsinin üzünə baxdı.

Ancaq səhərisi günü Aygün məktəbə getdi. Onun gəlişinə müəllimləri, dostları sevindi. Artıq Aygün evdə piano çalır, sənətin incəliklərini öyrənməyə başlayır. Bir az Əmirxan da qulaq asdı, ancaq əfsuslar olsun ki, o sənəti duymayıb fit çala-çala evdən çıxır. Həmin gün Aygün əri gəlmədiyinə görə gecə yatmur. Gecənin bir vaxtı əri dəm gəlir. Aygün ərinin bu hərəkətlərinə dözə bilmir, evdən getməyi qərara alır. Lakin xeyirxah bir səs ürəyindən dilə gəlir ki, analar səbirli olur. Məhkəmə qurma, uşağın xatirinə günahından keç, öz əlinlə öz evini yıxıb uçurma. Bu da bir insandır, bəlkə düzəldi.

Sərxoş Əmirxan səhər duran kimi Aygünə:

-Nə var yenə, qaşqabağın yerlə sürünür? Yetimlərin başdan aşır, yoxsa ölənlərin var?

-Xeyr, sənin gözlərinə elə görünür.

Əmirxan:

-Bilirsənmi nə var, aşna? Açıq danışırım? Mən kişiyəm, gəzəcəyəm istədiyim tək.

Bu sözlərdən sonra Aygün qəzəblənərək:

-Əvvəla mənə aşna demə! Bir anayam mən! Bizim evə yaraşmayıb bu küçə sözü. Bir də çalış əl çək bu vərmişdən, insan öz evini öz əli ilə yıxar.

Əmirxan:

-Hansı vərmiş? Nə olub ki? Oğruyam, nəyəm? Ya da məndən böyüklərə yaltaqlanıram?

Aygün isə astaca:

-Məni məcbur etmə hər şeyi deyim. Mən bu uşağa, özümə, sənə yanırım.

Əmirxan:

-Nahaq yerə.

Aygün:

-Necə nahaq yerə. Axı düşün, sən atasın, öz qədrini bil. Mənim ərim öz evinin sahibi deyil.

Əmirxan:

-Yaxşı, kimdir bizim evin sahibi, balam?

Aygün:

-Sahib mənəm, bir çağadır, bir də dörd divar. Rəvadırımı gecə-gündüz tək qalam. Harda qaldı bəs məhəbbət, ilqar. Yalnız sən xatirinə evdə oturdum, tay-tuşum səntkardır.

Əmirxan Aygünün sözlərindən peşman olub, öz günahlarını etiraf edir. Bir daha evə gec gəlməyəcəyini deyir.

Günlərin bir günü yenə də Əmirxanla, Aygün arasında oxumaq üstündə mübahisə düşür. Axırda Əmirxan ona deyir:

-Getsən birdəfəlik gədəsən gərək. Bu sözdən sonra Aygün bir müddət xəstə olur. Xəstəliyini aradan qaldırıqdan sonra Ülkəri də götürüb çıxır. Evdən çıxanda Ülkər bu sözləri deyir:

-Ay ana, getsək də qayıdaq yenə...

Əmirxan evə gelir ki, nə Aygün var, nə də ki qız. Yalnız xırdaca bir məktub vardır. Məktubda yazılmışdır: «Bir vaxt bu evə mən gülə-gülə gəldim, indi isə ağlayıb gedirəm. Yalnız öz nəfsini sevib, məni düşünmədin. Səndədir günah. «Getsən bir dəfəlik gədəsən gərək» deyib öz əhdini sən unuttun. Çalış öz balanın üzünə bir gün hünərlə, bir işlə görün».

Əmirxan məktubu oxuyub fikirləşir. «Qadındır, nə qədər qəzəblənsə də, acığı beş gündə soyuyub gedər» deyə onun qayıdacağına güman edir. Lakin Aygün qayıtmadı. Ancaq Əmirxan ildə bir dəfə uşağının ad gününə hədiyyələr göndərirdi. Aygün tanınmış bəstəkar olan vaxt, məşhur konserti olur. Konsert münasibətilə dostları məclis təşkil edir. Həmin məclisde Elyar oxuyur. Qızlar Elyarın Aygünə vurulduğunu hiss edirlər. Həmin gün Aygünün üç dəfə qapısı döyülür, ancaq bir kişi bir dəstə gülü ona verib gedir. Bu Əmirxan idi. Ülkər isə:

-Ata, ata! - deyib qışqırır.

Sanki məclisə bir sükut çökdü. Hamı bir azdan xıslın-xıslın deyindi: Heç kəsin balası öz atasına, anasına həsrət qalmasın. Aygünü dərin bir fikir apardı.

Səhərə qədər yata bilmədi. Bu düşüncələr əsasında bir romans yazdı. Elyar da yatmadı bütün gecəni və fikirləşdi görəsən Aygün sevərmi məni.

Əmirxan da məclisdən gedəndən sonra yata bilmədi. Bir az özünü danladı, nəhaq görüldüm dedi, o yüksəldi, mən isə dalda qaldım, qeyrətim olmadı bir qadın qədər. Ancaq bir daha Aygün tərəfə üz qoymaram.

Artıq Ülkər səkkiz yaşına çatmışdı.

Atasını soruşanda Aygün olanları açmayıb, qəsdən Əmirxanı tərifləyir, hətta Əmirxanı küsdürən özü olduğunu deyir.

Günlərin bir günü Ülkər evdə ağlayır. Aygün onu sakitləşdirməyə çalışsa da Ülkər inadından dönmür. Axırda Ülkər həqiqəti açıb deyir:

-Dərsdən sonra bağdan keçirdim. Atamı uzaqdan gördüm. O, məni qucaqlayıb öpdü. Sonra məni qayıq seyrinə apardı.

Sual və tapşırıqlar №21.

- A.** *Dilin lüğət tərkibinə sözlər hansı yolla keçir?*
- B.** *Dil yalnız öz sözlərindən ibarət olsa nə olar?*
- C.** *Natiq yerli-yersiz əcnəbi sözləri neologizm adı ilə təqdim edə biləirmi?*
- Ç.** *Başqa neologizmləri tapıb dəftərinizə köçürün.*

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ SÖZLƏRİN MƏNA QRUPLARI

Dilin lüğət tərkibində çoxlu sözlər mövcud olur. Onlara müxtəlif mövqələrdən yanaşaraq qruplaşdırmaq, tədqiq etmək mümkündür. Belə üsullardan biri də sözlərin forma və məzmununu nəzərə alaraq onların cəhətli və mürəkkəb olduğu kimi, sözlər də çoxcəhətli, çoxaspektlidir. Göstərmək lazımdır ki, sözlər dildə işləndikcə xalqın təfəkkür tərzini, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq ilkin mənasını genişləndirir, yeni-yeni məna çalarlığı alır, müxtəlif mənalarda işlədilir, öz

formasını dəyişir və s. Bu proses dildə həmişə davam etdiyindən sözlərin forma və məna münasibətləri də dəyişir. Buna görə də dildə mənaların şaxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi baş verir. Beləliklə, bəzən söz ilkin lüğəvi mənasından uzaqlaşır, yeni-yeni mənalar kəsb edir. Bu prosesin tədqiqi leksikologiya ilə semasiologiyanın birgə fəaliyyətini tələb edir. Bu, xüsusilə çoxmənalılıqda lazımdır. Sözüün nominativ vəziyyətdə tədqiqi bəzən istənilən nəticəni vermir. Ona görə də semasiologiya-leksikologiyaya kömək edir.

Çoxmənalılıq.

Sözüün çoxmənalılığı və ya polisemiya dildəki bu və ya digər leksik vahidin ilkin mənadan başqa yeni mənalarda işlənməsini öyrənir (**poli** – **yunanca çox**, **sema** – **məna**, **işarə** deməkdir). Sözlərin bir əşyadan başqasına köçürülməsi, bir əşyanın əlamətinin, ya onun bir cəhətinin adlanması çoxmənalılığı şərtləndirir. Burada sözüün işarə etdiyi əşyanın xarici (qeyri-funksional) cəhəti əsas götürülür. Belə düşünmək səhv olardı ki, hər yerdə köçürmə, məcazi məna dil faktıdır. Çox vaxt köçürmə üslubi, habelə bədi-üslubi mahiyyət daşıyır. Bunlar obrazlı ifadələr adlanır. Dildə çoxmənalılığın yaranması bir neçə səbəbdən ola bilər.

Metafora.

Funksional çoxmənalılıq. Sözlər aid olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyalara köçürülür, funksional köçürmədə əşyanın xarici forması deyil, onun daxili məzmunu – vəzifəsi əsas rol oynayır. Məsələn, *ayaq* sözü insan və ya başqa canlıların dayanmasını, ayaqüstü durmasını təmin edən bədən hissəsidir. Bu funksiyanı başqa əşyalarda görmək olar. Belə ki, *mizin*, *sobanın*, *şkafın* və s. əşyaların bu funksiyasını yerinə yetirən hissəsinə də *ayaq* deyilir.

Ayaq sözüünün bir neçə işlənmə məqamına nəzər salaq: *Dəmirçioğlu bir güc verdi, Koroğlu baxdı ki, Qırat elə ayağı bağlı, buxovlu qalxır.* (*Koroğlu*)

Çətin məqam mənasında: *Dar ayaqda satıb balalarına xərclik düzəldərsən.*

Ayaq sözü təkcə funksiya etibarilə deyil, ümumi mənə və oxşarlıq üzrə də keçir. Məsələn, yerin, zəminin ayağı, musiqidə muğam ayağı (Yəni musiqi tonunun yüksək başlanğıc laddan aşağı lada düşməsi) və s. mənalarında işlənir.

Sürət mənasında: *Uşaq ayağı ilə yol getsən, axşama mənzilə çatarsan.*

Son, axır mənasında: *O, sözünün nə başını bilir, nə ayağını.*

Və ya *Bəlli Əhməd ölüm ayağındadır (Koroğlu).*

Miqdar mənasında: *Sən bir dəfə gəlincə mən beş ayaq gedib gəlmişəm* və s. haqq-hesab mənasında: *Mənim ayağımda on min qoyun var.*

Baş sözünün əsas aid olduğu fizioloji orqan insanda düşünmək üçündür. Bu söz heyvanlarda ümumi oxşarlığa görə adlanmışdır. Bəzən çox bilikli adama da baş, bəzən *kəllə* deyirlər. Bu, başın əsas funksiyası olan düşünmək funksiyasına görə yaranmışdır.

Eyni sözləri *dərmək* sözü haqqında da demək olar. *Dərmək* qədim türk dili lüğətlərində toplamaq mənasında işlənmişdir. İndi dilimizdəki *nəfəsini dərmək* məhz özünü toplamaq mənasında işlədilir. Bəzən danışıda: «*Göyərtni yu, qoy suyu dərilsin*» (Yəni *suyu bir yerə yığulsın*) mənasında da işlədilir.

Eyni mənəni «*Dədə Qorqud*» dilində də görə bilirik: «*Bin yerdə ipək xəliçəsi döşənmiş, İç oğuz (Taş oğuz) bəngləri söhbətə dərilmişdi*» (D.Q. 1988, səh.94).

Və yaxud: «*Bir yigidin qara dağ yumrusunca varı ola yığardərər qismətindən artığın yeyəməz*» (D.Q., səh.31).

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənəlilik müxtəlif funksiyalarla əlaqədar olaraq genişlənə və təkrarlana bilər. Vəzifə oxşarlığına görə keçən sözlə, elə məcazlana bilər ki, hətta onun ilkin mənəsi ilə əlaqəsi zəifləyər. Məsələn, *dayı* ananın qardaşı mənasında indi də dilimizdə işlənir. Amma onun yeni mənəsi (hami – proteksionist) meydana gəlmişdir. Məsələn,

-*Ə, Firtuşqulu, hansı məktəbi qurtarmısən?*

-Bəs dayım sizə deməyib? (televiziya verilişindən).

Başqa bir misal: *yol* keçib getmək üçün düzəldilmiş yerə deyilir. Məsələn, *Binanı təhvil verəndən sonra məlum oldu ki, heç ora yol da çəkməyiblər. Yol* sözünün bu oxşar funksiyası əsasında dildə çoxlu mənalar yaranmışdır. Məsələn,

a) *Biz də hər bir yolla camaatı elmdən saxlayırdıq və elm dalınca gedənlərin küfrlərinə hökm verirdik. (Ə.H.)*

b) *Niyə sən məni yoldan çıxartdın? Mən də üç yetimə bir-birinin dalınca qəyyum olub üçünü də quru yerdə qoydum. (Ə.H.)*

c) *Əkinçilərin bəzisi bir yol xərcini düzəltmək üçün buğdanın bir azını qabaqca döyüb satırdılar. (Ə.H.)*

Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə də keçməsidir ki, burada həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalar alır. Yuxarıda konkret adların keçməsinə gördük. Halbuki, mücərrəd anlayışlar əsasında da sözlər metafora təşkil edir. Ara sözünü götürək. Bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə izah edilir: iki nöqtə, iki şey arasındakı məsafə. Lakin ara sözünün mənə dairəsi genişlənərək çoxlu yeni mənalar kəsb etmişdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

1. Öz nominativ mənasında: *Ölüm qaş ilə göz arasındadır: (məsəl).*

2. Yer mənasında:

Yarım saat bir arada qalmadıq.

Eşq atəşin canımıza salmadıq. (M.P.V.)

3. Münasibət mənasında:

Nə deməkdir dost-dostundan əyilmək,

Gərəkdir düzələ yol, ara gərək. (M.P.V.)

Və ya

Güman var yaxında aramız düzələ. (Ə.V.).

4. Tədbir tökmək mənasında: *Aradan qaldırmaq: Fəxrəddin iki ailə arasında davam edən düşmənçiliyi aradan qaldırmaq və Rüstəm bəylə barışmaq qərarına gəlir. (N.V.)*

5. *Ara* sözü dilin bütün qrammatik əlamətlərini qəbul edərək, hətta birləşmə komponenti kimi çıxış edərək müxtəlif mənalarda

işlədilir. Məsələn, Nədənsə, *divar yazan uşaqlarla mənim aram yoxdur.*

6. Zaman mənasında: *Aradan beş-on gün keçdi. (C.M.)*

7. Bəd əməl sahibi mənasında (ara qarışdırma). *Onun gəncliyində nalayiq və qocalığında miyançı, ara qarışdırən, evlər yıxan, hətta qatil olduğunu göstərir. (N.V.)*

8. Ara sözü **-lıq** şəkilçisi qəbul edərək aralıq mənasında həm isim, həm də sifət məzmununu kəsb edir. Məsələn, «*Aralıq övrəti*» *Nurcahan xüsusi mülkiyyətinə hakim olduğu burjuamülkədar cəmiyyətində insan sifətini tamamilə itirmiş, son dərəcədə vicdansız və heysiyyətsiz bir qadındır. (N.V.)*

Forma oxşarlığına görə, yəni xarici əlamətlərinə görə sözlərin keçməsi. Bu üsulla yaranan çoxmənalılıq daha geniş yayılmışdır. Çünki burada həcm, xarici şəkil, rəng və s. kimi əlamətlər metafora yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Məsələn, *topa* – toplanmış mənasında həm pambıq, həm də bulud ilə əlaqədardır. Hətta *insan topası* da işlədilir. *Budaq* – ağacda, budaq – qohum dillərdə və s. *Göz* – bulağın gözü, qoyun gözü. *Çəkmək* – dərd çəkmək, cərimə çəkmək, yol çəkmək, ah çəkmək, sədd çəkmək və s.

Səslənməyə görə sözlərin keçməsi: *Külək ulayır, qurd ulayır. Bülbül cəh-cəh vurur, xanəndə cəh-cəh vurur. Arı vızıldayır, maşın vızıldayır.*

Təəssürat, assosiasiya və s. təsirlə oyanan təsəvvürlərin keçməsi.

Qırmızı xətt və ya bir əsərdən hər hansı bir fikrin qırmızı xətt kimi keçməsi. Fikrin məğzi, fındığın məğzi; hərarətli baxış, hərarətli söz, hərarətli alqış, hərarətli təbrik, hərarətli münasibət.

Metaforaların bir növü də hərflərin mənalandırılmasıdır. Ərəb əlifbasında hər bir hərfin öz yeri və mənası vardır. Geniş mənada hürufilik təriqətinin özü hərflərin məzmun və mahiyyətindən istifadə etmək nəticəsində yaranmışdır. Ərəb hərflərinin əbcəd hesabında öz sabit yeri vardır. Bundan əlavə, hər bir hərfin oxşar cəhətindən istifadə edilərək Şərq xalqlarının dilində və ədəbiyyatında çoxlu metaforalar yaradılmışdır. Məsələn, *Əlif qəddim dönübdür*

Qəmindən dalə sənsiz – yəni düz qəddim sənin qəmindən ayılmışdır. Şərq ədəbiyyatında «lam» hərfi – saça, «mim» hərfi – gözəlin dodağına, «te» dişlərinə, «qaf» qaşına bənzədilir. Məsələn,

Qaf qaşını te dəndanı zülfü lam

Görməyəndə mən oluram əlalhal. –

Yəni «q»ya oxşar qaşını, «t» dişini, «l» zülfünü görməyəndə «qətl» oluram (ölürəm) və s.

Füzuli ərəb hərflərinin formasından çıxış edərək Məcnunun vəziyyətini belə şərh edir:

Düş, ey əlif, istiqamətindən!

Şərm eylə bu qəddi-qamətindən!

Qəddi həvəsilə dəm urarsan,

Ol getdi əcəb ki, sən durarsan!

Ey nun! Çü nihandır ebruyi-yar,

Sən dəxi nəzərdə durma zinhar!

Ey mim çü ağzı oldu caib,

Oldu sənə həm adəm münasib! (Füzuli)

Və yaxud:

Dost bizi buyurdu xidmət şərifə,

Dedik ki, baş üstə kafü lamu kaf!

Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim,

Çoxların eləyib həyyu lamu kaf.

Rəqəm metaforaları. Bütün dünya xalqlarında rəqəmlərə mənə verilmişdir. Bu, Şərq xalqlarında da vardır. Bir, iki üç, beş, yeddi, qırx, yüz və s. rəqəmlər müqəddəsdir. Bu, xüsusilə klassik ədəbiyyatımızda geniş yayılmışdır. Məsələn,

Cəhənnəmin hər dərəsində qırx üç dərə var, hər dərənin yetmiş quyu kimi çuxur yerləri var, hər çuxurun içi yeddi yüz illik yoldur. Hər ili üç yüz altmış gündür. Hər bir günü dünya illərinin min ilidir. (Ə.H.)

Biz ərəb əlifbasındakı hərflərin müəyyən rəqəm bildirməsini dedik. Klassik ədəbiyyatda çox vaxt ili göstəmək üçün söz yazır, həmin sözləri hərflər-rəqəmlərə çevirib ili müəyyənləşdirirlər.

Metonimiya.

Metaforalar sözlərin oxşarlığına görə keçməsi idisə, metonimiya sözlərin əlaqə üzrə keçməsidir. Bir neçə əlaqə ilə bir-birinə bağlanan sözlərin birinin adı başqasına köçürülür (meta – dəyişmə, nim – ad). Metonimlər də metaforalar kimi çox geniş yayılmışdır. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: a) *məkana görə adın köçürülməsi*; b) *zamana görə adın köçürülməsi*; c) *müəllif – əsər köçürülməsi*; ç) *canlı – məkan köçürülməsi (forma – mündərəcə)*; d) *maddi əsasla görə köçürmə*.

Məkana görə köçürmə. Məkana görə sözlərin köçməsi, əsasən, məkanla bağlı olanlara məkanın adının verilməsi əsasında olur. Məsələn, *Auditoriya sakit idi. Bütün şəhər meydana axırdı* və s.

Əgər gündə hər əli ilə bir inqilabçı tutub boğazından asdırsa, iki aydan sonra Rusiyada qurd quzu ilə otlar, nə Dum lazım olar, nə də mum (Ə.H.)

Pirin tərifi cəmi ətraf kəndlərə və şəhərə düşdü, bütün kənd oraya axırdı. (Ə.H.)

Tabut yavaş-yavaş keçir şəhərdən,

Şəhər görməmişdir bu izdihamı.

Başlar uzanmışdır pəncərələrdən,

Çünki sığışmayır yollara hamı.

Kimindir bu tabut? Kimdir bu ölən?

Deyin filosofdur, dahidir nədir?

Kimdir arxasınca bu şəhər gedən?

Bizim bu qəhrəman adı fəhlədir. (S.V.)

Bütün sovet laboratoriyalarına, bütün dünyaya xəbər vermək lazımdır. (C.C)

Aya, Dəmirçioğlu, vur, qabaq sənin, dal mənim. (Koroğlu)

Bu cümlələrdəki *auditoriya, şəhər, Dum, kənd, laboratoriya, qabaq, dal* və s. həmin yerlərlə əlaqədar olan adamları əvəz etmişdir.

Bundan əlavə, «Danışır Bakı», «Göstərir Moskva» cümlələri metaforik cümlələrdir.

Zamana görə adın keçməsi. Zaman anlayışı bildirən sözlər mənaca genişlənərək başqa adlara keçə bildiyi kimi, müstəqil şəkildə də işlənərək yeni mənə ifadə edir. Məsələn, *gün, həftə, ay,*

il və *s.zaman* anlayışı ifadə edən sözlərdir. Bu sözlər müxtəlif məqamlarda işlənərək yeni mənalar kəsb edir. Məsələn,

Sən gedəndən sonra nə gecəm gecədir, nə gündüzüm-gündüz.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə fəlakət sənsiz,

Hər nəfəs çəkdim, hədə getdi o saat sənsiz. (Nizami).

Axır, əvvəl, gün və *s.* sözlər daha çox mənalarda işlədilir.

Məsələn,

Əvvəl nə idi bu aşinalıq?

Axır niyə eyelədin cüdalıq?

Bu günləri kim, qəm içrə zarəm,

Hicran ələmilə biqərarəm

Gər naleyi-ömrə kilki-təqdir,

Gündür deyibən, qılırsa təhrir. (Füzuli)

Müəllif – əsər münasibəti əsasında adın köçürülməsi. Müəlliflə əsərin yerini dəyişmək və ya bunsuz müəllifi əsər əvəzinə işlətməklə metonim yaranır. Məsələn, *Mən Molla Nəsrəddini darmadağın edəcəyəm. Sabiri əzbər bilməyən və sevməyən yoxdur. Cavanlıqda, o, Sədini dəfələrlə oxumuşdu.*

Canlı ilə onun əlaqədar olduğu məkanın əsasında yaranan metonimlər. Hər hansı bir müəssisənin kolektivi əvəzinə müəssisənin özünün adı işlənirsə, onda metonimlər yaranır. Məsələn, *Bakı Dövlət Universiteti tələbə qəbulu elan edir. Dillər Universiteti tələbələrin mədəni istirahətinə ciddi fikir verir. Bütün zavod onu lənətlədi* və s.

Aydındır ki, tələbə qəbulu elan edən, tələbələrin mədəni istirahətinə ciddi fikir verən, lənətləyən təşkilat deyil, onlarla əlaqədar olan adamlardır.

TƏVAZÖKARLIQ QAYDALARI HAQQINDA (A.Bakıxanov).

Bu sifət insan vücudunun yaraşığı, zahiri və mənəvi mənfəətlərin mənbəyi ola bilər. Zahiri mənfəət odur ki, mərifətli adamlar bir nəfəri təvazökar gördükdə onu özlərinə dost seçərlər, özlərini bəyənən xudpəsəndlər isə ondan hörmət gördüklərindən və onların qüruruna toxunmadığından onunla mehriban olarlar. Bu surətlə onun dostları çox, düşmənləri isə az olar. Ehtimal ki, düşmənlərin

özləri də onunla dost olmaq istərlər. Heç olmazsa, ona əziyyət verməkdə coşmaz və tələsməzlər. Bunun mənəvi mənfəəti ondadır ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olar və daha fəxr etməz. Beləliklə, təvazökar adam gündən-günə özünə fikir verir, naqis sifətlərini mümkün qədər düzəldər və bununla da allahın dərgahında bəyənilər və tükənməz feyzlərə çatar. Doğrudan da, insanın öz vücudundakı zəif hissəciyə belə ixtiyarı olmadığı halda, təkəbbür və lovgalıq etməyə nə haqqı vardır?

Maraqlı burasıdır ki, bir çoxları rütbə, mal, nəsəb və kamalına görə özlərini böyük hesab edirlər. Halbuki rütbə qayğıkeşlik və ehtiyacın çoxluğundan ibarətdir. Rütbə sahibinin vəzifədən kənar edildiyi zaman çəkdiyi qəm vəzifə başına keçdiyi zamanda etdiyi sadlıqdan artıq olar.

Hafiz deyir:

«Həsirin xoş nəqşi, yoxsulluq və arxayın yuxu,

Elə bir nemətdir ki, şahların əlinə düşməz».

Dünya malına gəldikdə, demək olar ki, o həmişə eldən-elə keçən və puç olan bir şeydir.

Müəllif deyir:

«Bunlar bir yana dursun, insan var-dövlətdən qudurduqda şərə düşər. Nəsəbə gəldikdə, eyb olsun o diriyə ki, ölüsü ilə fəxr edər, bu vasitə ilə də özünün fəzilətsizliyini etiraf etməyə qalxışa. Qabiliyyətli oğulun buna ehtiyacı yoxdur, naxələf oğul isə öz ata-baba nəslinin ləkəsidir».

Sədi demişdir:

«Tutaq ki, atan fəzilətli adam idi,

Atanın fəzilətindən sənə nə?»-

Kamaldan bəhs etdikdə, demək lazımdır ki, diqqətli mülahizə etsək, görərik ki, alim nə qədər elm öyrənsə, yenə çox şeyi bilmədiyini etiraf edəcəkdir...

Sənai demişdir:

«O bilik çox yaxşıdır ki,

Onun vasitəsilə öz nadanlığını etiraf edə biləsən...».

İnsan öz nöqsan və acizliyinin həqiqətini bildikdə qürur və təkəbbürdən vaz keçər və özgələrin eyb və nöqsanları onun

nəzərində böyük görünməz. Bu səbəbdən də həlimliyi artar, qəzəbi azalar və qəzəbin əzabdan başqa nəticəsi olmadığını bilir. Çünki qəzəb insanı təbii halından çıxarar, çox zaman çürbəçür xəstəliklərə düçar edər. Bir də elə işə qurşanar ki, hər iki dünyada peşmançılıq çəkər. Burada bəyənilmiş etidal daha artıq tələb olunur.

Eyni zamanda həlimliyin acizlik, təvazökarlığın isə alçalmaq dərəcəsinə gəlib çıxmasından saqınmaq lazımdır. Hirs və vüqarı yeri gəldikdə bədəni qorumaq üçün alət etmək olar. Çünki bəzən bir çoxları birini aciz gördükdə onu incitməyə tələslər.

İNSAF HAQQINDA (A.Bakıxanov).

Bu pakizə xasiyyət yaradılışın saflığından və qəlbin incəliyindən əmələ gəlir. İnsaf elə bir aynadır ki, insan öz işlərinin yaxşı və yamanını onda görə bilir. Bu sifətə malik olan adam sair əxlaqını da tədricən islah edə bilir, islah edə bilməsə də, tüğyan da etməz. Çünki insafli adam hər zaman öz xasiyyət və işlərinin pis cəhətini tənqid edər, özündə baş vermiş səhv və nöqsanı düzəltməyə çalışır. Əməllərinin cəzası olaraq başqaları tərəfindən ona yetişən yamanlıq onun kin və ədavət bəsləməsinə səbəb olmaz. İnsaf qəlbin incəliyindən doğduğu üçün insafli adam daşürəklə ola bilməz və ayağını etidal cızığından kənara qoymaz; çünki zülm etmək onun təbiətinə uyğun olmaz. Bu surətlə xoşxasiyyət olub, yaxşılığa çalışır. İnsaf özbaşına deyildir. O, əqlin dərkətmə qabiliyyətinə möhtac olsa da, çox vaxt xalq arasındakı adətə bağlıdır. Yəni hər kəs hər hansı bir tayfanın içərisində yaşayırsa-yaşasın, onların adətlərinin ziddinə hərəkət etməyi pis bilir və insafı buna razı olmaz. Lakin onun xilafına adət etmiş başqa birisinin insafı haman işi görməyə razılıq verməz. Məsələn, birisi hər hansı millətdən olursa-olsun, öz dini qaydalarına görə başqa dini təhqir etmək istəsə, onun insafı rəva görməz. Lakin başqa tayfalar təhqir etməməyi insafın ziddinə olan bir şey kimi bilirlər.

İnsafın lüğəvi mənası ədalət deməkdir, çünki burada bölgü eyni dərəcədə hər iki tərəfə aid olur. Ədalət və insafın ikisinin də tələbi birdir. Yalnız ümumilik və xüsusiyyətdə təfəvütü vardır, çünki ədalət fitri olmaya da bilir. İnsan ədalət və məsləhəti gözləmək səbəbi ilə zülmədən saqınar. Beləliklə, hər bir insafli adam ədalətli

olar; amma hər bir ədalətli adama insafly demək olmaz. İnsaf fitri olsa da, əqli təhqiqaatsız davamlı olmaz. Həvayi-nəfs, şübhə və tərəddüd onu puç edir. Çox vaxt insan adət dolayısı ilə pis işi bəyanər, zülmü yaxşılıq zənn edir.

Doğrudan da, insaf insan təbiətinin bəzəyidir, o, səlamətliyə və işin gözəl nəticə verməsinə səbəb olar. İnsanı bütün pisliklərin mənbəyi olan zülmədən saqındırar. Bil ki, hər bir pis iş insaf maddələrinin zəifliyi üzündən əmələ gəlir. İnsanın insafı kamal dərəcəsinə çatdıqda o, zülmü özünə və başqalarına rəva görməz. Demək, heç bir pislik də ondan baş verməz. Bütün şəriətlərin hökmləri və hüduqları, hər bir məmləkət qanunlarının möhkəmlənməsi zülmü dəf etmək üçündür. Elə bir günah tapılmaz ki, onda ya aşkar, ya gizli şəkildə zülmün bir növü olmasın.

Hafiz demişdir:

«Hər nə edirsənsə et, lakin əziyyət vermək dalınca düşmə;

Bizim şəriətimizə görə, günah ancaq zülmədən ibarətdir».

Hər yamanlığın bir cəzası olduğu üçün, başqasının haqqında edilən yamanlıq, şübhəsiz yamanlıq edən adamın özünə aid olacaq.

Misra: *«Əməl və cəza hər yerdə yan-yanə durur».*

Çox vaxt olur ki, insan başqasının haqqında yamanlıq edərək onu özünə faydalı və salamətliyinin səbəbi hesab edir, onun cəzasını unudur. Özünə bir yerdən yamanlıq yetişdikdə isə şikayət etməyə başlayıb, öz günahsızlığını isbat etməyə çalışır, ancaq heç təsəvvür etmir ki, bəlkə bu cəza filankəsin haqqında etdiyim filan pis əməlin cəzasıdır.

Bütün aləm bir bədən misalında olduğundan, sənin bir adam haqqında etdiyən yamanlığın cəzasının başqası tərəfindən sənə veriləcəyinə təəccüb etmə! Hamının təbiəti birdir. Ona görə sənin etdiyən yamanlıq ümumun mənafeyi ziddindədir. Lakin əməlin cəzası maneələr və məsləhətlər səbəbindən gecikə bildiyi və keyfiyyəti də təğyir tapa bildiyi üçün, insan bu həqiqətdən qafil olaraq çəkdiyi cəzanı başqa yerə yozur. Bəli, aləmin yaradılışı müddəəsiz olmadığı üçün, adamların əməlləri də cəzasız olmayacaqdır.

Biz bu qədər eyibli və nöqsanlı olduğumuz halda, gözəllik və çirkinliyi bir-birindən seçmək istəyirik, əməllərin cəzasını ədalətin tələbi bilirik. Necə ola bilər ki, xudavənd-aləm öz kamil qüdrəti və gözəl hikməti ilə yaxşı və yaman arasında bir fərq qoymaya və insanlar üçün əməllərinin cəzasını bu dünyada və ya axirətdə müəyyən etməyə. Halbuki, bütün dinlərin nümayəndələri, hətta bütpərəstlər də əməlin cəzasını inkar etmirlər; çünki onsuz millətlərin şəriətləri qərar tuta bilməz və aləmin qanunları pozular.

Sual və tapşırıqlar №22.

A. *Metonimlərlə metaforlar nə ilə fərqlənir?*

B. *Metonimlərin və metaforların ritorikada nə kimi əhəmiyyəti vardır.*

C. *A. Bakıxanovun «Təhzi-Əxlaq» əsərindən verilmiş parçada metonimləri, metaforları seçin. Onları başqa cümlədə işlədin.*

Ç. *«Təvazökarlıq» və «İnsaf» haqqında özünüz kiçik mətn tərtib edin.*

Sinekdoxa.

Dildə bəzən bir şey haqqında danışarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını deməklə təsəvvür yaranır. Bəs nə üçün bütöv əvəzinə hissə işlədilir? Məsələ burasındadır ki, bəzən tam hissəsini işlətdikdə cümlə üslubi-ekspressivlik cəhətdən daha effektiv olur. Məs., *Ağa, axı bu buğdaya səkkiz göz baxır!* Burada göz bədənə bir hissəsi kimi çıxış etmir. Öz funksiyası ilə yanaşı adam mənasını da ifadə edir. Cümləni *«Bu buğdaya dörd adam baxır»* kimi işlətsək əvvələn rəqəmin təsiri azalacaq (səkkiz əvəzinə dörd), ikinci *«göz baxır»* ilə *«adam baxır»* ifadələri arasındakı məna effektivliyi göz qabağındadır. Sinekdoxanın müəyyən növləri vardır.

Hərfi sinekdoxa. Bir sözü bildirmək üçün onun bir hərfini göstərmək və bununla da fikri ifadə etmək mümkündür. Bizcə, abreviaturların bütün növləri sinekdoxadır. Məsələn,

Heç bir şəxs qəbləlməvt cəhənnəmi görə bilməz. Fəqət bir nəfər adam filanı ildə (bu sənəni göstərir), filan ayın filan günündə (haman günü göstərir) adı «T» hərfi ilə başlanan bir şəhərdən, adı «Ş» hərfi ilə başlanan şəhərə, adı «Q» hərfi ilə başlanan müqəddəs bir şəxsin yanına gelib, ondan cəhənnəmə gedib səyahət etmək üçün əlac istəyəcəkdir. (Ə.H.)

«Xortdanın cəhənnəm məktubları»nı oxuyan hər hansı bir adam dərhal yaqın edir ki, «T» – **Tiflis**», «Ş» – **Şuşa**, «Q» – **Qoşunəli** sözlərini əvəz edir..

Tamın – bütövün bir hissəsi. Tam – bütöv mənası bildiren bir əşyadan bir hissə həmin tamı əhatə etmir, əksinə, ondan müəyyən qədər götürüldüyünü bildirir. Məsələn,

Dərmandan bir qaşığı ağzıma qoyanda ağzım, sonra boğazım, axırda qarnım hamısı odlaşdı. (Ə.H.)

Koroğlu əlini atıb qazanlardan birini çəkdi qabağına, bir pəncə, iki pəncə, üçüncü pəncədə aşpaz baxdı ki, çıxdı qazmağa. (Koroğlu)

Sinekdoxanın başqa bir növü bir neçə hissənin ifadə etdiyi mənanı bir bütövlə ifadə edənlərdir. Başqa sözlə desək, bəzən hər hansı bir anlayışı ifadə etmək üçün eyni məna sahəsinə daxil olan bir neçə sözün – anlayışın əvəzinə bir söz işlənir. Bu söz həmin anlayışların toplusu kimi çıxış edir. Məsələn,

Təəccüblü burası idi ki, burnuma plov iyi gəldi, yaqın etdim ki, cəhənnəmdə hamıdan çox yananlar plov yeyənlərdir. (Ə.H.)

Plovyeyənlər sözü ilə müəllif varlıları, xalqın qanını soranları, allah qorxusu ilə camaatın hesabına varlananları və s. nəzərdə tutur.

Və ya:

Bir kəndçi ola xam, gələ at almağa nagah,

Vay halına dəllallar işindən ola agah,

Bir növ soyarlar onu, göstərməsin allah!...

Qəssablığı bunlar kimi şeytan da bacarmaz

Şeytan neçidir, cin nedi, xortdan da bacarmaz! (Ə.V.)

Müəllif *qəssablıq* dedikdə amansızlıq, soyğunçuluq, fırıldaqçılıq, hiyləbazlıq və s. kimi anlayışların məcmusunu nəzərdə tutmuşdur.

SƏHV DÜŞƏNDƏ YERİMİZ (Qabil).

Duman dağı dolanar,

Qiyamət olar.

Duman yola sallanar,

Müsibət olar.

Müsibət oluruq biz,

Səhv düşəndə yerimiz.

Ümman gəmissi çayda

Oturar, üzməz!

Çay gəmissi, dağ boyda

Dalğaya dözməz!

Dözümsüz oluruq biz,

Səhv düşəndə yerimiz.

Muğan həsrət yağışa,

Buludlar xəsis...

Yağış tökür Talışa

Hey-hey gərəksiz...

Gərəksiz oluruq biz,

Səhv düşəndə yerimiz.

Küt bıçaq parıldayıb

Xırçılı salıb.

Qılinc qında pas atıb

Qında korşalıb...

Heyf... korşalıyıq biz,

Səhv düşəndə yerimiz.

Ağ biləklər gül əllər

Tarlada qabar.

Bir qeyrətsiz yekəpər

Qızıl gül satar.

Qeyrətsiz oluruq biz,

Səhv düşəndə yerimiz.

Tarın pərdələrini

*Düzənə qurban!
Yerdəyiş et birini,
Xaric vurarsan.
Xaric səslənirik biz,
Səhv düşəndə yerimiz.*

Sual və tapşırıqlar №23.

- A. *Sinekdoxa nitqdə nə kimi rol oynayır?*
- B. *Sinekdoxanın düşündürücü olması üçün nətiq nə etməlidir?*
- C. *«Səhv düşəndə yerimiz» şərinə sinekdoxa varmı?*
- Ç. *Müxtəlif mənbələrdən sinekdoxalar seçib cümlədə işlədin.*

Omonimlər.

Bu termin iki yunan sözünün (**homos** – eyni, **onuma** – ad) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Omonimlik eyni sözlə müxtəlif anlayışların ifadə edilməsi zamanı yaranır. Formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlərin aşağıdakı növləri vardır: **Leksik omonimlər**; **Omonimlər (fonetik omonimlər)**; **Omoqraflar (qrafiki omonimlər)**.

Leksik omonimlər. Belə omonimlər heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən, heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan omonim məna ifadə edirlər. Məs., *sağ (qol) – sağ (sağlam), kök (ağac kökü) – kök (adam), tar (çalğı aləti) – tar (toyuq üçün düzəldilən yer)*.

Konversiya əsasında düzələn omonimlər də bu qəbildəndir. Konversiya müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin eyni səs tərkibi ilə (adla) ifadə edilməsidir. Məs., *at (fel) – at (isim), tut (fel) – tut (meyvə, isim) və s. Rus dilində stolovaa (isim) – stolovaa lojka (sifət), metr (100 sm), metr (stixotvornıy razmer)*.

Bəzən sözlər öz etimoloji mənalardan da uzaqlaşaraq omonimlik əmələ gətirirlər. Rus dilində italyan dilindən götürülmüş *banda* sözü «banditlər yığılı» kimi mənalandırılır.

Sonralar italyan musiqiçilərinin jarqonu kimi rus dilinə keçmiş *banda* sözü səhnədə çalan «nəfəsli orkestr» anlayışını

ifadə edir¹. Aydınadır ki, səhnədə, orkestrdə banditlər deyil, bandistlər çalır.

Ərəb dilindən dilimizə keçən *eyş* əvvəllər təkcə həyat, yaşamaq mənasında işlənirdi. Sonralar yaşamağın ləzzətli, keif içində olmaq kimi növü də *eyş* ilə ifadə edildi (*eyş-işrət*) və s.

Başqa dillərdə də omonimlər geniş yayılmışdır.

Omofonlar. Omonimlərin bir növü də omofonlardır. Omofonlar yalnız səslənməyə görə eyni olur. Onların yazılışı müxtəlif olur. Omofonlar çox vaxt nitq prosesində səslərin təhrifi ilə əlaqədar yaranır. Məs., *külək qapını aşdı (açdı), oğlan dağı aşdı. Saşdı (sancdı) – saşdı (ağrıdı)*.

Omofonlara hər bir dilin dialektlərində daha çox rast gəlmək olur. Çünki ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə nitq prosesində daha çox səs təhrifləri baş verir. Məs., *qaşdı (qaçdı) – qaşdı (qaşlı)* və s.

Bəzən poeziyada sözlər ritm və qafiyə xatirinə omofon şəklinə salınır. Bu həm fonetik-üslubi, həm də semantik-məntiqi cəhətdən fikri qüvvətləndirir. Məs.,

Ələsgər də sözün deməz tərsinə

Tərs gəzən dünyada düşər tərsinə.

Tər sinəyə qismət olsun tərsinə

Qoy söykənsin narın üzə narın üz.

Əzizim dərdə Kərəm

Qoy yansın dərdə Kərəm.

Qoşaram qəm kotanın

Sürərəm dərd əkərəm.

Buradakı *tərsinə* sözləri cinaslardır. Tərsinə sözünü bir vurğu altında işlətməklə (fonetik vasitə) - omofon yaranmışdır. Eyni sözləri «*dərd əkərəm*» haqqında da demək olar.

Omoqraflar. Omoqraf – qrafiki omonim deməkdir. Burada sözlərin yazılışı eyni olub, səslənməsi müxtəlif olur. Məs., *gəlin (isim) – gəlin (fel), qazma (alət, zirzəmi) – qazma (fel), açar (isim) – açar (fel)*.

Omofomlar da dildə geniş yayılmışdır. Müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər, hər hansı bir morfoloji əlamət qəbul

¹ Реформатский А.А. «Введение в языкознание». М., 1955.

edərək başqasının eyni qrafiki şəklinə düşür. Bunun nəticəsində də omoqraflar yaranır. Məsələn,

*Əzizinəm göy bağlar,
Göy bağçalar, göy bağlar,
Gözəldə nə qaydadır,
Ağ buxağa göy bağlar.*

Buradakı *bağlar* ismi *bağlayar* (felin müzare gələcəyi üçüncü şəxs tək) feli ilə omoform əmələ gətirmişdir.

Çoxmənalılıq ilə omonimliyi eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik eyni dil materialı əsasında müxtəlif təfəkkür elementlərinin işarəsidir, yəni eyni səs kompleksi – söz müxtəlif mənaları ifadə edir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, əgər sinonimlər dildə mənayı daha dəqiq ifadə etmək üçün işlədilərək dil üçün müsbət hal kimi qiymətləndirilirsə, omonimlər dilin söz kasıblığını göstərir. Omonimlərlə çoxmənalı sözlər arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

a) çoxmənalı sözlər eyni məfhumun və ya anlayışın işarəsidirsə, omonimlər müxtəlif məfhumun eyni işarəsidir. Məs., *baş müəllim, baş həkim, baş redaktor, dəstə başı, həkim başı* və s. Buradakı baş sözləri demək olar ki, eyni anlayışı bildirir. *Qaz (təsirsiz qaz) – qaz (quş)*. Bu sözlər isə tam müstəqil anlayışların eyni səs tərkibi ilə ifadəsidir.

b) çoxmənalılıqda sözlər biri digərini yada salır, yəni yaxın olur. Omonimlərdə isə bu cəhət yoxdur.

c) əgər sözlərin sinonimləri bir-birinə yaxın deyilsə, deməli, onlar çoxmənalı deyil, omonimdir. Məs., *dağ – təpə, dağ – isti*.

ç) sözlərin antonimi yaxın deyilsə, çoxmənalılıq yox, omonimdir. Məs., *ağ-qara, ağ (böyük mənasında) – kiçik*.

Dilimizdə *ağ elmək, ağ yalan danışmaq* indi də böyük mənasında işlənməkdədir.

Kiçik və qara sözləri yaxın mənalı olmadığından *ağ* sözləri omonimdir.

Sinonimlər.

Sinonim – yunança – eyni adlanma deməkdir. Dildə sinonimlərin əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, anlayışlar müxtəlif mənə çalarlıqlarına malik ola bilər. Belə mənə çalarlıqlarını sinonimlərlə daha dəqiq ifadə etmək, həm fikrin reallaşması, həm də mənanın başqasına çatdırılması cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən məntiqə əsaslanaraq sinonimlərə belə bir tərifi verilir ki, mənacə eyni, şəkilcə müxtəlif olan sözlərə sinonimlər deyilir. Bu fikir yanlışdır. Eyni məzmunə malik olan iki dil vahidi dildə yaşaymaz. Eyni mahiyyətli nə fonem, nə leksem ola bilər. Belə vahidlər dildə olmuşdur. Bu ən əvvəl xalq dilinin formalaşdığı ilkin mərhələdə ola bilər. Çünki xalq dilini əmələ gətirən tayfa dil elementləri ümumxalq dilinə keçərkən ya bir-birinin eyni olmamalı, ya da bir-birini inkar etməlidir. Belə ki, bir tayfa *əyləş*, bir tayfa *otur*, bir tayfa *qaxıl*, bir tayfa *şöngü*, başqa birisi *çaxıl* və s. şəkildə eyni anlayışı ifadə edir. Xalq dilinə keçərkən bunların hər biri öz yerini ona görə tuta bilər ki, eyni məzmun və mənaya malik deyildir. Əgər *oturmaq* ilə *qaxılmaq* eyni mənaya malik olsaydı, biri digərini inkar edərdi. Yəni dildə biri qalardı. Onların hər ikisinin dildə yaşamasının səbəbi budur ki, eyni mənanı müxtəlif üslubi çalarlıqda ifadə edirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, hər bir dildə yüzlərlə, bəlkə də minlərlə eyni mənalı söz sinonim ola bilməmiş, bir-birini inkar edərək dildən çıxarmışdır. Dialektlərə nəzər salaq:

Albalı əvəzinə – turşgilas, dəli gilas, nargilə (Ağsu) və acıbəhli (Quba).

Qarğıdalı əvəzinə – peyğəmbəri (Bakı), məkə (Ordubad), şormaca-buğda (Şamaxı), qorqunde (Zaqatala).

Maya əvəzinə – xamralı (Gəncə, Qarabağ, Ağdam), pasatı (Qax).

Döşəkçə əvəzinə – nalça (Ordubad).

Sürü əvəzinə – xızan, xıl, umman (Sabirabad).

Tamam əvəzinə – eyzən, lül, teyxa, sivit, zır (Naxçıvan, Ordubad).

İclas əvəzinə – yığnaq, ortalıx (Qazax), mərəkə (Qazax, Qarabağ), kimgə (Zaqatala).

Ağcaqanad əvəzinə – hünü (Qazax, Sabirabad), didili (Sabirabad, Salyan), mığmıgı (Qazax), mığmığ (Ordubad).

Mıx əvəzinə – kora (Ağsu), qadax (Salyan, Sabirabad) və s.

Göründüyü kimi, birinci sözlər ədəbi dilimizdə, qalanları isə dialektlərdə eyni mənada işlədilir. Əlbəttə, bunları sinonim hesab etmək olmaz. Çünki birincilər (ədəbi dildəki sözlər) dialektlərdə işlənən həmin sözləri dildən çıxaracaq.

Rus dilində də *огромный, крупный, великий, большой, великодушный, гениальный* və s. sözlər tayfa elementi kimi sinonimik cərgə təşkil edir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, sinonimlər eyni anlayışın müxtəlif çalarla ifadəsidir. Bu səbəbdən də məfhumun işarəsi olan bir söz başqa sözlərin (sinonimlərin) yerində işləyə bilər. Belə sözlərə dominant deyilir. Məs., *böyük, yekə, iri, nəhəng, zirpi, zirhov, dahi* və s. sözlərin hamısının ilkin – anlayış mənası böyük deməkdir. Ona görə də böyük sözü bu sözlərin hamısının yerində işləyə bilər.

Sinonim sözlərin bir məna xətti üzrə düzülüşünə sinonimik cərgə deyilir. Sinonimlər, adətən, bir nitq hissəsinə aid olur. Sinonimlər bəzən zaman keçdikcə, dildə gedən dəyişikliklə əlaqədar olaraq, öz xarakterini və ifadə formalarını dəyişir. Məs., *dinləmək, eşitmək, qulaq asmaq, qulaq kəsilmək* və s.

Sinonimlər leksik və sintaktik olaraq iki qrupa bölünür.

Leksik sinonimlər.

Yalnız bir sözdən ibarət olan sinonimlərə leksik sinonimlər deyilir. Leksik sinonimlər isimlərlə, sifətlərlə, qeyri-müəyyən saylarla, fellərlə ifadə edilə bilər.

a) isimlərlə:

Bir çürük qoz Qasıma düşməyəcək Ağdaşdan,

İtirib yol, izi getmiş bütün əhli başdan.

Qaralib qəlbləri, qanqaradır qart daşdan

Ayılıbdır oranın milləti, qurbanın olum. (Vahid)

Dükanda saxlayırdım: əyfun, bəng, tiryək

Əyfun içib edərdim hər gündə qeyb idrak. (Vahid)

Göstərmək lazımdır ki, ismi sinonimlər də başqa sinonimlər kimi həmişə biri-digərini əvəz edə bilmir. Məs., *ürək, könül, qəlb, dil* (farsca) bir-birini həmişə əvəz edə bilməz. Fizioloji üzvdən söhbət gedəndə *ürək*, poetik kontekstdə isə *könül, qəlb* işlənməlidir. Məs., *könlüm ağrayır* demək olmaz.

b) sifətlərlə:

Böyük, yekə, iri, nəhəng, zirpi, zirhov, zorba, yekəpər sözlərinin hər biri öz üslubi məqamında işlənir. Bu sözlərin işlədilməsindən asılı olaraq müəllifin obyektə qarşı modal subyektiv münasibəti aydınlaşır. Məsələn,

Keçmişdə Bibiheybətdə atan sıxlıq edərdi,

Tovlardı avam kəndliləri novhə edərdi.

Səndən də atan zirpi idi, lap yekəpərdi. (Vahid)

Bir zorba qazan, əlli kilo vəzni qazanın,

Çıxsa rəməzan, canı çıxar molla Zamanın. (Vahid)

Ümumi keyfiyyət bildirən sinonimlər daha çox işlənir. Məs., *yaxşı – qəşəng, qoca – yaşlı* və s.

c) Saylarla:

Belə sinonimlər, əsasən, qeyri-müəyyən saylardan əmələ gəlir. Məsələn,

Mən meşədə xeyli ağac qırmuşam

İstəmişəm, əyməyə, sındırmışam.

Bu yoldan çox adam gedib qayıtmayıb, bala, gəl getmə (Azərbaycan nağılları).

ç) Fellərlə:

Feli sinonimlər bir hərəkətin müxtəlif mənə çalarlarını göstərir. Məs., *qaçmaq – yüyürmək, yatmaq – yumulmaq, yemək – tıxmaq, uçurmaq – yıxmaq* və s.

Üslubi və ya sintaktik sinonimlər.

Leksik sinonimlərə nisbətən sintaktik sinonimlik yaranması üçün daha geniş imkan vardır. Çünki sintaktik ifadəlilik və semantik mənə sahəsi imkan verir ki, hər hansı bir fikir şəraitindən, üslubi münasibətdən, subyektiv mövqedən asılı

olaraq müxtəlif formalarda ifadə edilsin. Burada poetik təşbəhlərin, bədii priyomların da böyük rolu vardır. Məs., hər hansı bir şeyin, məs., alovun göyə yüksəlməsini dirəyə bənzətməklə bədii ədəbiyyatda üslubi sinonimlik yaranır.

Sintaktik sinonimlərdə bütün cümlə sinonim məqamında işlənir. Məsələn,

O, mənim qardaşımı öldürmüşdü, mən də onun ağzını torpağa qadadım. (S.Rəhimov)

Daha mən bundan sonra yerlərə lazım olmayacağam! Gəlirəm! Gəlirəm. Bu yerdə Cavadın səsi birdən kəsildi. (Ə.Haqverdiyev)

Birinci cümlədə *öldürmək* əvəzinə *ağzını torpağa qadamaq*, ikinci cümlədə *səsi kəsilmək* – *ölmək* əvəzinə işlədilmişdir.

Gözlərini əbədi yummaq, dünyasını dəyişmək, dünyadan köçmək, o dünyaya təşrif aparmaq, cəhənnəmə vasil olmaq və s. misallarda *ölmək* hadisəsi üslubi-sinonimlər şəklində verilmişdir. Xarici dillərdə də sinonimlər geniş yayılıb.

Dubletlər.

Dildəki dubletləri sinonimlərlə və antonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. Onlar daha çox sinonimlərə oxşayır, amma onların eyni deyildir. Məlumdur ki, bəzi terminlər bir neçə elmə aid olur. Dublet termini də bir neçə elmə aiddir. Dublet sözü fransız sözü olub cüt, qoşa deməkdir. Bu anlayış isə müxtəlif sahələrə aiddir. Məs.,

- 1) *Hərbdə qoşalüləli silahdan eyni vaxtda atılan güllə;*
- 2) *Muzeylərdə saxlanılan eksponatların düzəldilmiş oxşarı (rəsm əsərlərinin surəti);*
- 3) *Zərgərlikdə bahalı bəzək əşyalarının saxtası;*
- 4) *Fizikada atomların spektr xətlərinin ikiyə bölünməsi;*
- 5) *Musiqidə eyni kökdə qoşa registr.*

Bizi maraqlandıran dilçilikdəki dublet terminidir. Bu termin dilçilikdə də eyni anlayış ifadə edir. Məna və səs təşkili etibarilə yaxın, mənşə və anlayış etibarilə eyni olan sözlərdən biri digərinin dubleti adlanır. Dilçilikdə dubletlərin bir neçə növü qeyd olunur:

1. Etimoloji dublet. Mənşəcə bir anlayışı ifadə edən müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmış sözlər. Məsələn, *köşk* sözü dilimizə fars dilindən keçmişdir. Eyni söz rus dilinə keçərək *кусок* şəklini almışdır. Bu sözlərin hər ikisi Azərbaycan dilində işlənərək biri digərinin dubleti olur.

2. Variant dubletlər (Dublet forması). Belə dubletlər fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə olur.

a) Fonetik səviyyədə: Məs., *döy-döyülü-dögül-degil-dəyil-dəyir, əsasən-əsasən* (vurgunun dəyişməsi ilə) və s.

b) Leksik səviyyədə: Məsələn, *Hasar-barı, kürk-şuba, aş-plov*.

c) Morfoloji səviyyədə: Məsələn, Ədəbiyyatşünas-ədəbiyyatçı, nainsaf-insafsız.

ç) Sintaktik səviyyədə. Sözlərin cümlədəki mövqeyindən və ya sintaktik funksiyasından asılı olaraq yaranmış variantlar. Məs., **ki** sintaktik vəzifəsinə görə həm bağlayıcı, həm də ədat ola bilər. Məsələn,

Bir də görürsən ki, olub heyvərə,

Əlli uşaq banladı birdən-birə.

Sən ki bilirsən qara lələşini!

Bu misallarda birinci «**ki**» bağlayıcı, ikinci «**ki**» isə əcdatdır (cümlənin mənasını qüvvətləndirir).

3. Eyni elmi anlayışı ifadə edən terminlərdən biri. Məs., *dilçilik-linqvistika, dilşünas-dilçi, qolkiper-qapıçı, aeroport-təyyarə meydanı, surət-obraz, mənzərə-peyzaj, final-son, kulminasiya-zirvə* və s.

«TUTSUN GƏRƏK ÖZ MİLLƏTİMİZ BU İŞİ XOŞ FAL» (Mir Mehdi Etimad)¹.

Ey yanğınlara, odlara öz canın atanlar,

Ey ömrü boyu qəsri Qacarlarda yatanlar,

¹ Mir Mehdi Seyd Məhəmməd oğlu Etimad, 1900-cü ildə Təbriz şəhərində doğulmuşdur. Təbrizdə Molla-mədrəsə təhsili görmüşdür. Sonra dilçilik, islam hüququ, hikmət təhsili almışdır. Təbrizdə məşhur «Etimad» mədrəsəsi açmışdır. O, Şah rejiminin Azərbaycan xalqının başına açdığı müsibətləri görmüş, şeirlərində həmişə vətən, millət məhəbbəti təlqin etmişdir. Cənubi Azərbaycan Milli Dövlətinin himnini də o yazmışdır.

*Ey xalqımız rəhbəri, ey Şeyx Məhəmməd,
Ey fikri dərin, əqli vəzin, şəxsi-müəyyəd,
Ey şanlı mücahidlərimiz, ey ulu sərdar,
Ey doktor Ərani, ey olan millətə salar,
Ey xalqının uğrunda geyən qanlı kəfənlər,
Ey minlər ilə guşeyi-zindanda ölənlər
Bu ölkə çətinliklərə hər yanda dayandı,
Pərvanə kimi dövrə vurub odlara yandı.
Çox hadisələr gördü, vəli düşmədi rühdan,
Öz varlığını etdi vətən eşqinə qurban.
Keçdi qocalar boynuna zənciri-əsarət,
Çox qızlar, uşaqlar çəkib ariz-əziyyət
Cəlladlara diz çökmədilər odda yananda,
Xainlərə yalvarmadılar böylə zamanda.
Dağtək dayanıb qorxulu sellər qabağında
Düz məqsədilə şanlı həyatın sorağında
Ruhu, ürəyi, fikri, xəyalı vətən eşqi,
Bu yerdə açan yasəmən eşqi, çəmən eşqi.
Eşq aləminə qoysa qədəm əhli-həqiqət,
Mütləq tapacaqdır vətən eşqində şərəfət.
Bu eşq hamı eşqlərin tacıdır əlhəq,
Onsuz ola bilməz ola eşq əhli müvəffəq
Bu eşq təcəlasında siz rəhbərimizsiz,
Azərbaycan millətinə sərvərimizsiz
İlham alıb eşqi əhali o dahi nəfəsüzdən,
Ellər ayılıb ölkədə qüdrətli səsüzdən.
Ey yurdumuzun rəvnəqi bərcəstə camallar
Candan usanan, bəzl eliyən mal-mənallar.
Övladuzə qayğuz çıxə bilməz yadımızdan,
Sizlərsiz həmişə vətən eşqilə verən can.
Sizlər qoyan azadlığın ehkamu düzəldi,
Getdi qara qış, tazə gəlin mövsümü gəldi
Həm məclisi-millimizin elanı vuruldu
Həm kəbəyi-amalımızın nəqşi quruldu
Təsis elədi məclisi sarsılmaz iradə,*

*Ondan çatalar zahir-batində muradə.
Fərmiandakı bismillahi nəqşi əzəldir,
Ol dehxudanın zinəti axırda Əlidir.
Hər kəlməsi, hər cümləsi sərmayeyi iqbal,
Tutsun gərək öz millətimiz bu işi xoşfal.*

Sual və tapşırıqlar №24.

- A. *Omonimlərin dildə nə kimi yeri var?*
- B. *Sinonimlər nitqdə hansı rolu oynayır?*
- C. *Verilmiş şeirdə omonim və sinonimləri seçin. Özünüz yeni sinonimlər tapın.*
- Ç. *Oradakı omonim və sinonimlərdən özünüz yeni mətn tərtib edin.*

Antonimlər.

Antonim əks ad (anti – onuma) deməkdir. Antonim həyatın özündəki ziddiyyətləri əks etdirmək üçün yaranmışdır. İnsan təfəkküründə əks anlayışlar olduğu kimi, dildə də əkslikləri ifadə etmək üçün sözlər olmalıdır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, antonimliklə inkarlıqı eyniləşdirmək olmaz. Məs., *yaxşıdır-yaxşı deyil, getmək-getməmək* və s. əks mənə bildirirsə də, onları antonim hesab etmək olmaz. Çünki antonim əks adla (iki sözlə) ifadə edildiyi halda, inkarlıq bir (eyni) sözün müxtəlif formada işlədilməsidir.

Antonimlər eyni mənə xəttinin əks qütblərini təşkil etməlidir. Bu mənada bəzi dərslərdəki «mütləq» və «nisbi» antonim anlayışlarını qeydsiz qəbul etmək olmaz. Bəzən belə hesab edirlər ki, *dağ-dərə* mütləq antonim, *dağ-diiz* nisbi antonimdir. Bizə belə gəlir ki, bunlar məntiqdə belə ola bilər. Amma dildəki ifadəsi onların hər ikisinin mütləq antonim hesab etməyi tələb edir.

Antonimlər leksik və kontekstual olaraq iki qrupa bölünür. Leksik antonimlər daha geniş yayılmışdır. Məsələn:

*Enəlim kəndi doğma yurdumuza,
Orada cənnət də var, cəhənnəm də var. (H. Cavid)*
*Biz tarixə sığınmadıq,
Dünən vardıq, bu gün varıq.
Biz keçmişə gülək gərək,
Gələcəyə addımladıq. (B. Vahabzadə)*
*Bir cahili-bibakdır, heç anlamaz hay-küy,
Xalqın qatar isti aşına çünki soyuq su. (Ə. Vahid)*

Kontekstual antonimlər.

Leksik antonimlər elə anlayışları ifadə edir ki, onlar bütün məqamlarda və ayrılıqda əks mənalar ifadə edir. Kontekstual antonimlər isə yalnız mətn daxilində antonim funksiyasında çıxış edir. Yəni belə sözlər müəyyən mətn içərisində qarşı-qarşıya qoyulmuş vəziyyətdə antonim olur. Məs., *qan* və *su* sözləri ayrılıqda antonim deyil. Amma *Damarımızdakı qandır, su deyil (Mayakovski)* cümləsindəki qanla su mətdaxili antonimlərdir. Və yaxud aşağı və bura sözləri antonim mənə ifadə etmir. *Bura* sözü *yuxarı* sözünün əvəzinə işlədildikdə mətdaxili antonim yaranır. Məsələn,

*Varsa aşağı hissədə kər gazlı madamlar,
Pullu, oxumuş, çəkməli, kastumlu adamlar.
Burda dəxi var fəhlə, çarıq geymiş avamlar,
Bax hallarına, gəl buradan var, tramvay,
Salma bizi yüz möhnətə zinhar, tramvay! (Vahid)*

Əks anlayışlar insan təfəkkürünün bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, dilin də geniş sahələrini əks etdirir. Dildə əks mənə bildirən hər vahidi antonim hesab etmək olmaz. Çünki adından da görüldüyü kimi, antonimlər sözləri əhatə edir. Dildə əks anlayışlar ifadə edən çoxlu morfemlər vardır.

Bu morfem və ön qoşmalar əks qrammatik mənə bildirsələr də antonim deyil.

Antonimlər nitq hissələri ilə ifadəsinə görə ismi və feli olaraq iki qrupa bölünür. İsmi antonimlər adlardan ibarət olur. Buraya isimlərlə, sifətlərlə, saylarla, zərflərlə ifadə edilən antonimlər

daxildir. Feli antonimlər isə yalnız feli sifət və feli bağlamalardan ibarət olur.

a) isimlərlə ifadə olunan antonimlər:

*Vaqif, nə çox yan baş-ayaq atarsan,
Mənə dersən, nə bu qədər ağlarsan?
Sənin də başında məhəbbət meyli
Əgər olsa, eylər əsər ağlarsan- (Vidadi).*

***Qışda** qatıq üçün ağlamaq olmaz,
İnşaallah, gələr **bahara** ğlarsan! (Vaqif)*

*Nə yaradır ürəyinin yarası,
Bu vaxtadək olmayıbdır çarası.
Uzun illər kəsilməyib arası
Şamu-səhər, leyli-nahar ağlarsan. (Vaqif)*

b) sifətlərlə ifadə olunmuş antonimlər:

*Gədəbəy əhli mənə verməyəcəkdir səsini
Bunların yox tanıyan **yaxşısını**, həm pisini. (Vahid)*

*Pudralanıb üz gözü undan da ağ,
Əyri qoyub beretkanı qız sayaq.
Sağrısı enli, şalvarı **dar** balaq.
Hansı tərəfdəndi, hayandandı bu?
Gör necə bir modabaz oğlandı bu? (Vahid)*

*Ehsana gələn molla qədimdən demə çoxdur,
İndi bir adam qalmayıb **ac**, cümləsi toxdur. (Vahid)*

*İndi nəzakətdən açaq söhbəti,
Bəzi **cavanlardan** edək qeybəti.
Eyləməyirlər **qocaya** hörməti,
Ədəb və hörmət ki ayıb, zad deyil
Şəninə layiqsiz olan ad deyil. (Vahid)*

c) saylarla ifadə olunmuş antonimlər: Saylar konkret miqdar bildirdiyi və çoxmənalıhəq ifadə edə bilmədiyini üçün antonimlik yaratmaq imkanı zəifdir. Belə ki, konkret rəqəmləri qarşı qarşıya qoymaq olmaz. Hətta bir sayı ki, çox məqamlarda işlədilər bilir, onu yalnız *min* sayına qarşı qoymaq olar. Məs., ***Min** deyirəm, sən **bir** eşitmirsən.*

Qeyri-müəyyən saylarda isə məhdud dairədə *az-çox* sayları antonimlik yaradır. Məsələn,

Fəhlə, mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun?

Axır nə səbəb söz deməyə qüdrətin olsun?

Əl çək, a bala, dövlətlilərə xidmətin olsun,

Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun. (Sabir)

ç) zərflərlə ifadə edilən antonimlik: Zaman zərfləri daha çox antonimlik yarada bilir. Məs.: *Gec gəlib, tez öyrənənlərdəndir (zərbül məsəl).*

Yer zərfləri: *yuxarı-aşağı, uzaqda-yaxında* və s.

d) feli antonimlər dildə geniş yayılmışdır. Sifətlər əlamət və keyfiyyətin əksliklərini bildirdiyi kimi, fellərdə də hərəkət əkslikləri mövcuddur: *ağlamaq-gülmək, yatmaq-durmaq, getmək-gəlmək, ölmək-dirilmək, atmaq-tutmaq, yıxılmaq-durmaq* və s.

Musiqi həm ağladır, həm güldürür insan olanı

Musiqi aləminin özgə fəsahtləri var. (Vahid)

Getmə, bu naz ilə gözəlim, bir dayan görüm,

Eşqindən mən yanan kimi, bir sən də yan görüm. (Vahid)

Getmək və *dayanmaq* ayrılıqda antonim ola bildiyi halda, *getməmək* *dayanmaq* vəziyyətində antonim deyil. Antonim fellər əks mənada həm də müstəqil söz kimi eyni qrammatik formada çıxış edir. Məsələn,

Ey yıxan könlüm evin, indi gəl abad eylə,

Daimi eyləmə viranə bu qəm-xanəsinə. (Vahid)

Feli sifətlərlə də antonimlik yaratmaq mümkündür. Məsələn,

Elə bil yol çəkir onun gözləri

Fəqət nə gələn var, nə də bir gedən. (S. Vurğun).

Burada feli sifətlər substantivləşmişdir.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ (Atalar sözü və məsəllər).

Abad evlər bülbülüyəm, xaraba evlər bayquşu.

Ağ itin pambığıya zərəri var.

Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar.

Ağac acı, can şirin.

Ağac gətirənin əvvəl özün döyərlər.
Ağacın qurdu öz içindən törər.
Ağzı aşa yetişəndə başı daşa yetişər,
Ağızdan çıxan başa dəyər.
Ağıllısı hansıdır, qabaqda gedən zəncirli.
Ağın adı olar, qaranın dadı,
Ağladan yanına get, güldürən yanına getmə.
Adam adama gərəkdir.
Adam var ki, qalilən qul tapar, adam var ki, axça ilə pul tapar.
Adam gərək ya məktəbxanadan çıxsa, ya divanxanadan.
Adam min acını udar bir şirinin xatirinə.
Adamın səfehə şatır olar, itin səfehə tazı.
Adamlıq pulunan deyil ki, bazardan alasan.
Adamlığı adamdan istə, xoş iyi qızıl güldən
Az var idi ac adam, biri də düşdü bacadan.
Az işdən çox iş törər.
Az olur küsür, çox olur qusur.
Azarlıq olsun, bezarlıq olmasın.
Azacıq aşım, qovğasız başım.
Ay həmişə bulud altında qalmaz.
Ayağa düşməyən başa çıxmaz.
Ayağı ilə gəlib başı ilə gedəcək.
Ayın on beşi qaranlıq olsa, on beşi aydınlıqdır.
Aynaya necə baxsan, özünü elə görərsən.
Al qapıda, sat qapıda.
Al-ver qardaşdılar.
Ala qarğa olmağı bəs deyil, həkimlik də eləyir.
Ala qarğa suya cumsa da qaz olmaz.
Allah qarğa deyil ki, göz oya.
Allah dərdi çəkənə verər.
Allah iki gözü verib ki, iki gözə baxasan.
Allah mənə bez versin, tez versin.
Alıcı quşun dimdiyi iti olar.
Almanı at göyə, yerə gəlincə ya qismət.
Anlayana bir söz bir kitabdır.

*Aralıq atı, kor fatı.
Aranda xırmandan oldum, yaylaqda buğdadan.
Arvad binadır, kişi fəhlə.
Arvad var ki, arpa unun aş eylər, arvad var ki, kəklik başın yaş
eylər.
Arvadı gözəl, atı yorğa ilə yoldaş olma.
Arı şirə başına yığışar.
Arı qəhrin çəkməyənlər bal qədrin bilməz.
Arpa əkən buğda biçməz.
Arpa çörəyi turş ayran, adın nədir xanlar xan.
Asta elə, usta elə.
At atınan savaşar, arada eşşəyin qıçı sınar.
At qaçdı, palan düşdü.
At minənin tanıyar.
At mənimdir, don geyənin.
Ata-ana kiçik tarıdır.
Ata qırx yaşında təlim verən qiyamət meydanında çapar.
Ata doğrayıb oğul yeyibdir.
Ata yetirən qız ərlənər, ana yetirən oğul qızlanar.
Atın daydı, işin zaydı.
Atına eşşək demişəm, dəvənə köşək.
Atəş yanmasa kül olmaz.*

Sual və tapşırıqlar №25.

- A.** Antonimlərin nitqdə yeri nədən ibarətdir?
B. Antonimlərdən hansı nitq situasiyasında istifadə etmək daha uğurlu olar?
C. Antonimlərin leksik və sintaktik səviyyədə işlənməsinə diqqət edin.
Ç. Özünüz əxlaq normalarına aid 10 antonim söz əsasında kiçik mətn tərtib edin.

LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ LAYLARI

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər heç bir mənə köçürməsi olmadan üslubi ifadəliliyinə görə laylara bölünür. Bu layların sərhədi həm nisbi, həm də mütləq şəkildə başa düşülməlidir. Nisbi şəkildə layın başa düşülməsi ona görədir ki, bu laylar arasında qəti sədd qoymaq olmaz. Bir laydan bir söz başqa birinə keçə bilər. Amma başqa laydan gələn sözlər dərhal özünü hiss etdirir. Bu isə layların müstəqilliyinin ilkin şərtidir.

Üslubi layı belə qəbul etsək, onda təsdiq etmək asandır ki, laylaşmanın ən yüksək pilləsini poetik lay təşkil edir. Poetizmlər adi danışqda işlənmir. Yalnız şeir, sənət üslubunda həmin sözlərdən istifadə edilir. Hətta «*sevmək*» sözü poetik laya aid olduğu üçün «*istəmək*» sözü ilə əvəz edilərək danışqda işlədilir. *Eşq, aşiq, məşuq, məşuqə, canan, dilbər, vüsal* və s. kimi sözlər poetizmlərdir.

*Ey xoş ol günlər ki, mən həmrəz idim canan ilə,
Neməti-vəslin görüb nazın çəkərdim can ilə. (Füzuli)*

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, poetik üslubu şərtləndirən cəhətlər içərisində poetizmlər vəzn və qafiyədən daha vacibdir. Hər cür vəzn və qafiyə poetik sözlərsiz poeziya yarada bilməz. Məsələn,

*Görünür buludlar göydə şor kimi,
Qızarır dan yeri pomidor kimi.*

Vəzn, qafiyə, təşbeh və daxili bölgü olsa belə, poetizmlər olmadığı üçün bu misallara şeir demək olmaz.

Terminlər.

Terminlər yalnız dilin lüğət tərkibində olub, fonda çox nadir hallarda keçir. Terminləri adi ümumişlək sözlərdən fərqləndirmək lazımdır. Əvvələn, terminlərin işlənmə dairəsi çox məhduddur. Onlar yalnız elmin bu və ya digər dar çərçivəsində işlədilir. Hər bir elmin öz terminləri olmalıdır. Bu terminləri yalnız həmin elm sahəsi ilə bağlı olan adamlar başa düşür. Məs., mübtəda, xəbər, omonim, paradiqma və s. dilçiliyin; təşbeh, istiarə, vəzn, qafiyə, tərkibbənd, taziyanə və s. ədəbiyyat-sünaslığın; leytmotiv, lad, mayə, zəngulə, balıqəbutər, ayaq,

nəva, busəlik, zəminxarə və s. musiqişünaslığın; palpasiya, perkusiya, sirroz, infarkt və s. tibb elminin işlətdiyi terminlərdir.

Bu sözlər – terminlər adi danışıqda başa düşülmür. Bunları işlətdikdə dildə ağırlıq yaranır. Təkcə ədəbi dilin elmi üslubunda terminlərdən istifadə edilir.

Terminləri adi sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların funksiyasıdır. Rerezentativ funksiya terminlərin əsas funksiyasıdır. Bu funksiya tələb edir ki, terminlər aid olduğu anlayışı dəqiq, birmənalı və müstəqil şəkildə ifadə etsin. Buna görə də terminlərdə çoxmənalılığa yol vermək olmaz. Onların köçürmə, üslubi mənaları da ola bilməz.

Bəzən terminlərdə ortaqlılıq ola bilər. Yəni eyni termindən iki və daha çox elm istifadə edə bilər. Məs., akkumulyasiya funksiyası, tembr, tezlik, amplituda və s. həm fizikanın, həm də dilçiliyin işlətdiyi terminlərdir. Ortaq terminlər elmlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində meydana gəlir. Buna görə də dilçilikdə ədəbiyyatşünaslığın, tarixin, məntiqin, fəlsəfənin, riyaziyyatın, tibbin və s. elmlərin işlətdiyi terminlərə rast gəlirik. Bu elmlərin işlətdiyi terminləri dilçilik əsliyində olduğu şəkildə və həmin funksiyaya uyğun işlədir.

Bəzən isə termin öz mənası ilə əlaqədar olaraq, iki elm üçün ortaqlı şəkildə işlənir. Məs., *qoşma* həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda işlədilir. Dilçilikdə dil vahidləri qoşulduğu, sonra əlavə edildiyi üçün, ədəbiyyatşünaslıqda isə şeir növü olaraq qoşulduğu üçün işlədilmiş, sonra hər bəndi dörd misradan ibarət şeir növünə deyilmişdir.

Hər bir dilin elmi terminlər sisteminin (terminologiyasının) yaradılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu və ya digər dildə elmi əsərlərin yaradılması, elmi anlayışların terminlərlə ifadəsindən asılıdır. Hər bir dildə termin yaratmanın iki bazası vardır. Bu mənbələrin (bazaların) birinin naqis cəhəti digərinin üstün cəhətidir və əksinə, birinin müsbət cəhəti başqasının çatışmayan cəhətidir. Əgər bir dilin terminoloji sistemini yaratmaq üçün yalnız lüğət fondundan istifadə edilsə, birinci, lüğət fondunda

elmi anlayışları ifadə etmək üçün sözlər azlıq edər və ya tapılmaz, ikinci, milli elm dünyası elmi standartı səviyyəsindən aşağı düşər.

Əgər standart – alınma – beynəlxalq terminlərdən istifadə edib, ana dili materialına məhəl qoymasan, onda elmi dil elə ağırlaşar ki, başa düşmək çətin olar. Ona görə də hər iki bazadan düşüncəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. Terminologiya yaratmaq, onu sistemləşdirmək elmi problemdir. Buna görə də o, dövlət səviyyəsində idarə edilir.

Terminlərdə bəzən sinonimliyə yol verilir. Bu da milli ilə beynəlmiləlin yanaşı işlənməsi nəticəsində baş verir. Məs.,

Dilçilikdə: *səs düşümü – eliziya, səs artımı – proteza*

Ədəbiyyatşünaslıqda: *surət – personaj, mənzərə – peyzaj*

Tibb elmində: *miningit – sərsəm, paralic – iflic və s.*

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, başqa dillərə nisbətən Azərbaycan dilində terminologiya problemi daha kəskin olmuş, çox vaxt yanlış təsirlərə məruz qalmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, milli dilimizin terminologiya problemi 20-ci illərdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan tədqiq-tətəbbö cəmiyyəti nəzdində istilahlər terminoloji komitəsi yaradılmışdır. Bu komitə o vaxtlar çox faydalı işlər görmüşdür. Amma buna baxmayaraq, termin yaradılışında milli dilimizə deyil ərəb və fars dillərinə üstünlük verilmişdir. Məs., *bucaq – zaviyə, xüsusi isim – ismi-xas, əvəzlik – zəmir, say – ismi-tədad* və s. kimi adlandırılmışdır.

DÜNYANIN MƏNASI VƏ YA SÜLEYMAN VƏ DƏYİRMAN (Surə 21, ayə 82). (Adil Babayev)

Günlərin bir günü qoca Süleyman:

«Dalımcə gəlməsin nə quş, nə insan»–

Deyərək tək özü çıxdı gəzməyə,

Qocalıq fikrinin bağrın əzməyə.

Bilirdi söz çoxdur, başa düşən yox,

Hamı çalışır ki, qarnım olsun tox.

Görürdü hər gələn gedir dünyadan,

Bir dünya yaşayır, bir də yaradan.

Əbədi deyildir yaranmış insan,

Kim olursa olsun, gedir dünyadan.

*Dünya adlansa da «Süleyman mülkü»,
«Mən ölsəm, kim bilir, olar kiminki...»
Belə fikirlərin ağır yükləri,
Sıxır padşahı günlərdən bəri.
Mübhəm fikirlərlə getdiyi zaman
Hava da tutuldu, dəyişdi bir an.
Göylər guruldadı, ildırım çaxdı,
Sanki göydən yerə dənizlər axdı.
Qaçmaq istərkən qoca Süleyman,
Gördü qabaqda var köhnə dəyirman.
İslanmamaqçın şah oraya girdi,
Dəyirman dən töküüb un ələyirdi.
Dəyirmançı tanımadı gələni,
Yolçu saydı o içəri girəni.
Sayğı göstərmədi ixtiyar şaha,
Sadə yolçu üçün nə etsin daha?
Dedi ki, ay qardaş, keç, gəl içəri;
Altına da saldı köhnə bir dəri...
Rahat qızıl taxta naz eyləyən şah,
Dəri üstə oturub çəkdi dərin ah.
Dəyirmançı dedi: «Müsafir qardaş,
Haradan gəlirsən, üst-başın da yaş?
Niyə oturan tək çəkdi dərin ah,
Bu gizli sirdən et məni agah!
Müsafir söylədi: «Mən padşaham,
Adım Süleymandır, Rəsulillaham».
Dəyirmançı dedi: «Buna bax, Allah,
Suyu süzülürdü, indi oldu şah!
Uşaq yerinəmi qoyursan məni?!
Buradan çıxarıb qovaram səni.
Şah birdir, ona da canımız qurban,
Hər yetən özünə deyir: Süleyman!
Şah gəzməyə çıxar qoşun başında
Vəzir, vəkil qızıl yəhər qaşında.
Sənsə dilənçisən, ya da sərsəri*

Şükür et ki, altına salmışam dəri.
Quru çörəyim var, yavan da olsa,
Suya batırıb ye, iştahan varsa.
Mən isə bir baxım görüm nədir bu,
Dəyirman ləngiyir, azalıbmı su?»
Dəyirmançı çölə çıxdı durmadan.
Qaldı bir dəyirman, bir də Süleyman.
Suda isladaraq quru çörəyi,
Yeyirdi sanaraq saray xörəyi.
Birdən dəyirmanı göz zilləyərkək,
Şah dolanıb durdu, ağızında çörək.
Aramsız fırlanır dəyirman daşı,
Baxanda hərlənir adamın başı.
Udur əjdahatək tökülən dəni,
Düşünsən qərq edər fikirlər səni.
Buğdalar tökülür, görünmür sonu,
Daş da hərlənərək un edir onu.
Süleyman düşündü: «Belədir həyat,
Bu cür qərar tutmuş bütün kainat:
İnsanlar buğdadır, həyat dəyirman,
Üyüdüb un edir peşman olmadan.
«Çaq-çaq» da durmadan qurur işini,
Dəyişmir səsini, öz vərdişini.
Həyat da dəyişmir öz ahəngini,
Seçməyir kasıbı, ya da zəngini.
Dəyirman üyüdür, «çaq-çaq» baş qatır,
Ömür üyüdüldür, sərvət baş qatır».
Oradan saraya gəldi Süleyman,
Ona dərs vermişdi köhnə dəyirman.
Bir daha çıxmadı o qızıl taxta,
Dəri gerçək idi, qızıl taxt saxta.
Əlvida eylədi var-dövlətilə,
Allaha bağlandı öz xilqətilə.
Bu bir həqiqətdir, oxucum, bilsən
Dünya malı ilə fəxr eyləməzsən.

*Bəzisi sərvətçün danışır yalan,
Bəzisi ölkəni eyləyir talan.
Bilmir ki, həyatı bir gün solacaq,
Dünyanın malı da burda qalacaq.
Yaxşılıq eyləsən qalar dünyada
Min il sonra səni salarlar yada.*

Sual və tapşırıqlar №26.

- A.** *Dildəki sözlərin üslublara bölünməsinin səbəbi nədir?*
- B.** *Nə üçün terminlər yalnız elmi nitqdə işlənə bilər?*
- C.** *Elmi terminlərlə poetik sözləri müqayisə edin.*
- Ç.** *Şeirdə poetizmlərlə sözləri tapıb müqayisə edin.*
- D.** *Şeiri hansı situasiyada hansı avazla oxumaq olar?*
- E.** *Şeirdə termin ola biləcək sözləri tapın.*

ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Lügət tərkibində ən geniş sahəni ümumişlək sözlər tutur. İşlənmə dairəsində təsəvvür etsək, belə sözlərin üslubi layın ən böyük sahəsini tutduğunu asanlıqla müəyyən etmək olar. Ümumişlək sözlər, əsasən, lügət fondundan keçmiş sözlər olub hamı tərəfindən başa düşülür və işlədilir. Belə sözlərdə ekspressivlik nisbətən az olur. Hətta yalnız belə sözlər əsasında şeir də yazmaq olmaz, ümumişlək sözlər nominativ mənada işlədilir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, ümumişlək leksika poeziyada və ya nəsrə iştirak etmir. Bu yanlış fikir olardı. Əslində bütün fikirlər belə sözlər əsasında formalaşır. Poetizmlər və başqa üslubi layın vahidləri fikrin poetik, ədəbi-elmi, vulqar və s. üslubi niyyətini reallaşdırır. Məsələn,

Bu torpağın hər daşında bir igidin adı var

Qoy kəsməsin ayağını bu dağlardan ilk bahar. (S. Vurğun)

Şeirdə *bu, torpaq, daş, ad, yar, dağ, bahar* və s. ümumişlək sözlərdir. Hamı tərəfindən işlədilərək başa düşülür. İstər söz olsun, istər söz birləşməsi adi ümumişlək söz ilə poetik söz

arasındakı poetik-estetik-ekspressivlik dərhal hiss olunur. Məs., müqayisə üçün keçə buynuzu – hicran əzabı, qarpız qabığı – vüsal həsrəti, qoz ağacı – sevgi şərbəti və s. birləşmələrə müraciət edək. Birincilər adi (estetik ekspressivliyi zəif), ikincilər isə poetik-ekspressiv söz birləşmələridir.

Tabu.

«Tabu» – Polineziya sözüdür. Böyük okean adalarında yaşayan yerli əhalinin dilində işlənmiş və əslində «qadağan» deməkdir. Bu qadağanlar müxtəlif ola bilər: müəyyən heyvanı ovlamaq, müəyyən bitkini yemək, ağaca toxunmaq və s. Belə qadağan, sözlərə də tətbiq edilir. Bu və ya digər sözün tələffüz edilməsi qadağan edildikdə həmin hadisə dilçilikdə tabu adlanır»¹.

Tabu – qadağan edilmiş sözlərdir. Bəzən bunu qeyri-senzor sözlərlə də eyniləşdirirlər. Tabu üslubi səviyyədən və işlənmə sahəsindən asılıdır. Dildə elə səviyyə (danışanların aşağı səviyyəsi) vardır ki, orada heç bir tabu yoxdur. Yəni hər cür söz işlənilir. Bu, hətta vulqar sözlərə də aiddir. Tabu cəmiyyətdə geniş yayılmış anlayışdır. Buna hüquqi, əxlaqi, etnoqrafik və dilçilik mövqelərindən yanaşmaq olar.

Tabuya hüquqi mövqedən yanaşma hələ dildə və məişətdə tabu anlayışı meydana gəlməmişdən cəmiyyət bu və ya digər hərəkəti qadağan hesab etmişdir. Hələ qəbilə dövründə başqasının sahəsinə girmək, onlar ilə əlaqədə olmaq, başqa qəbilənin adından istifadə etmək, əmlakına toxunmaq tabu – qadağan idi. Sonralar bu anlayış həm genişləndi, həm də konkretləşdi. Müasir dövrdə hüquqi tabu artıq konkret məna daşıyır. Hətta hüquqi tabu hərəkətə deyil, danışığa da aiddir. Məs., dövlət əleyhinə, dövlət başçısı əleyhinə və müəyyən sirləri danışmaq olmaz.

Dövlət kəşfiyyat işlərində hər sözü danışmaq olmaz. Orada çox şey üstüörtülü şəkildə, çox vaxt ixtisarla verilir. Kəşfiyyatçı özü onu başa düşməlidir. Yazanda isə ixtisarı, fasiləni üç nöqtə

¹ Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. «Azərbaycan dilinin semasiologiyası». Bakı, 1979, səh. 42.

əvəz edir. Musa Qoçayevin «Maye qızıl» romanında iki kəşfiyyatçı bir-biri ilə məhz bu üslubda danışır:

«Corc onu bir az da təriflədi, özü də ustalıqla, astahqla:

-Narahatlığınızı hiss edirəm, şef... Ağillı adamlar narahat olurlar.

-Doğrudur, Corc, doğrudur. – Bu tərif Boylun canına yağ kimi yayıldı, – həmin dəqiq məlumatlarda göstərilir ki, Raysex işdən qovulmuş bir nəfər çekisti guya ələ alıb, özü də pul ilə... Bu, məni çox narahat edir... hələlik özü bir şey yazmur... amma... çekist, pul... nə isə... inana bilmirəm... Ola bilsin ki,... dilim də tutmur... ola bilsin ki, çekistlər onu Raysex dəstəsinə yeritmişlər».

Hərbi sirlər də hüquqi tabu hesab edilir. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək qadağandır. Buna görə də «N» hərfi ilə hərbi hissəyə işarə edilir.

Əxlaqi tabu. Əxlaqi tabunun hərəkət və ünsiyyət prosesindəki təzahür formaları vardır. Əxlaqi tabunun hərəkət forması əsasən hüquqi, etnoqrafik tabularla əlaqədardır. Ünsiyyət forması isə daha çox dildə təzahür edir. Məs., əxlaq normalarına görə heç kəs uzaq məsafədən durub qadın adını ucadan çağırmmalıdır. Və yaxud qadın cinsindən olanların adını kişilər arasında çəkmək düzgün sayılmır. Məs., A.Şaiqin «Məktub yetişmədi» hekayəsinə baxaq:

Mirzə məktubu yazandan sonra Qurbandan soruşur: – Məktub kimə çatacaq? –Yaz ki, çatacaq Qurbanın uşaqlarının anasına.

Keçmiş əxlaq normalarına görə kişi öz uşaqlarının adlarını da böyüklərin yanında deyə bilməzdi; nökərinizdir, arvadını isə filankəsin qızı deyə adlandırardı.

Bədi ədəbiyyatda da belə idi. Məs., A.Bakıxanov «Kitabi Əsgəriyyə» adlı əsərində qadın adı işlətməyib ki, hansı qızın adını çəksə, atası gəlib mərəkə salar ki, niyə mənim qızımın adını çəkmisən? Buna görə də əsərin qəhrəmanı mərsiyəxan qızı adlanır.

Dediklərimizə Ə.Haqqverdiyevin «Xəyalat» pyesindəki bir epizodla yekun vurmaq olar. Hətəmxan ağa Mirzə Fətəli ilə dalaşır ki,:

«Hələ bunlar hamısı bir kənara, sən mənim özümü məsxərəyə qoyubsan, bu heç, bu övrət-uşaqla nə işin var? Sən özün hərçənd müsəlmanlıqdan kənar bir adamsan, amma yenə nə qədər olsa, sənın qanın müsəlman qanıdır. Heç sənə müsəlmanın ismətinə toxunmaq yaraşarmı? Qardaş, niyə mənim övrətimin, qızımın adını camaat bilsin? Eyb olsun səninçün, eyb olsun!»

Şərq xalqlarında bele bir adət var. Cavan gəlin valideynlərinin yanında ərinin adını çəkməməlidir. Bu, həm əxlaqi, həm də etnoqrafik tabudur.

MİLLƏT ŞƏRQİSİ (Tofiq Fikrət)¹.

Çeynəndi, yetər, varlığımız cəhl ilə qəhrə,

Doğrandı mübarək vətənin bağıri səbəbsiz.

Birlikdə bu gün tapmalıyıq dərdinə çarə,

Can qardaşı, qan qardaşı, şən qardaşılığıq biz.

Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,

Ey haqq yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!

Gəl qardaş, anan, xalq sənə möhtac, onu qurtar.

Yardım ona, qurtarmaq o bədbəxti vəzifən.

Qarşında anam bağıri açıq, xəstə zarıldar,

Görmək bunu durmaq bizə bədtərdir ölümdən!

Hər an o gözəl sinəni xəncərləyir ellər,

İmdadına çatmazsaq əgər məhvi müqərrər.

Zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa,

Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır.

Göz yumma günəşdən, nə qədər nuru qaralsa,

Sönməz əbədi, hər gecənin gündüzü vardır.

Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,

Ey haqq yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!

Vaxtilə atan kimsəyə minnətmi edərdi?

Yox, qalmaqda haşa sənə zillət pədənindən.

Dünyada şərafətdir yaşadan milləti, fərdi,

¹ Tofiq Fikrət. Millət Sərgisi. B., 1969.

*Silkin, bu zəlalət tozu uçsun üzərindən.
İnsanlığı namal edən alçaqlığı yıx, əz!
Billah yaşamaq yerdə sürüklənməyə dəyməz.
Hər rəng ilə haqsızlığı gördün... bumu qanun?
Ən qəmli səfalətlərə düşdün... bumu dövlət?
Dövlətsə də, qanunsa da, artıq yetər olsun,
Artıq yetər olsun bu dəni zülmü cəhalət...
Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!*

Sual və tapşırıqlar №27.

- A.** *Tabular nə üçün dildə geniş işlənmişdir?*
- B.** *Bir neçə tabu işlənmiş kiçik mətn tərtib edin.*
- C.** *Şeirdə ümumişlək sözləri tapıb onların tabu qarşılığını müəyyənləşdirin.*
- Ç.** *Ümumişlək sözlərdən ibarət poeziya yaranması.*
- D.** *Tabu vulqar sözdürmü?*

Vulqarizmlər.

Vulqar sözlər ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir. Ədəbsiz sözlər bəzən söyüş və qarğışları əhatə edir. Vulqar sözlər tabunun bir növüdür. Vulqar sözlər dilin ən aşağı üslubi layını təşkil edir. Əgər poetizmlər nitqi gözəlləşdirsə, vulqar sözlər nitqi mənasızlığa düşürür, zibilləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, vulqar sözlər poetizmlərdən daha təsirlidir. Çünki insanla tərifdən daha çox söyüş və ya ədəbsiz söz təsir edir. Vulqar sözlər dildə ağızdan-ağıza keçərək yaşayır. Əslində onlar lüğətlərdə verilmir.

Ədəbi dildə vulqar sözlərin bəzisi, mənacə məqbul görülməli işlədilir. Onlar müəllif dilində deyil, bədii surətin daxili aləmini açmaq üçün işlədilir. Məs., C.Cabbarhının «Oqtay Eloğlu» pyesindəki Hacı Zamanın dilindən eşitdiyimiz vulqar sözlər onun xarakterini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

«Hacı Zaman: – Hanı, hanı o? Bəs sən qız olasan... hanı o küçüyün balası?... Mənim qızım teatrlara, oyunbazxanalara

getsin? Xalq mənə tənə vursun, itin balası, it! Dağিদaram beynini... Şeytan kimi girdin beynimə, filankəsin qızı oxudu filan oldu... fit, fit, fit, fit götürdü iki kəssəaltı da soxdu mənim evimə ki, bunlar da ona tərbiyə versin... Bunların hamısının səbəbi sənənsən, mürtədin qızı, mürtəd».

Yazıda vulqar sözləri işlətməmək üçün bəzən üç nöqtədən istifadə edirlər. Məsələn,

Şagird Zülfəli: Uçtel, Əsədin nənəsi əlində ağ şey söylə-söylə gəlir.

Uçite1: Rədd ol!

Şaban nənə: Hanı mənim balam? Bunu niyə burda dustax eləmişən? A sənin atan-anan tünbətün düşsün! A səni uşkol aşdığı yerdə quruyub daşa dönəydin! A səni belə əkib doğanuvun atasına nəhlət (Əsədə) Bala, dur gedək!

Uçitel (acıqlı yeriyir qabağa): Olmaz, o gedə bilməz, sən özün burdan rədd ol.

Şaban nənə: Ədə, buna bax ey! Məni hələ qovmağına bax ey! Ay sənin belə!... (C.Məmmədquluzadə)

Və yaxud, M.F.Axundovun «Xırs quldurbasan» əsərində:

Oruc: Mənciyəz... yeyərəm! Mənim nəyimə gərəkdir adsan!

Evfemizmlər.

Evfemizm yunan sözü olub «eu» yaxşı, «pheme» danışram deməkdir. Termin olaraq evfemizm yaxşı danışmaq, hər hansı bir sərt mənani yumşaltmaq, onu vulqar çalardan xilas etmək deməkdir. Əgər ümumiyyətlə, dilin ədəblik mövqeyindən yanaşsaq, vulqarizmlər – tabular – evfemizmlər xəttini asan müəyyənləşdirmək olar. Yəni ədəbi dil formalaşmağa başladığı ilkin mərhələdə onda çoxlu vulqar söz və ifadələr olmuş, sonra vulqar sözlərin işlədilməsi məqbul görülməmiş (mədəniyyətin təsiri ilə), sonra isə evfemizmlər yaranmışdır. Müasir mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, dildə çoxlu evfemizmlər yaranır. Məs., *yox əvəzinə xeyr, yalandır əvəzinə düz deyil, Həqiqətə uyğun deyil, xoş getdin əvəzinə xoş gəldin* və

s. hətta *ölüm* sözünün əvəzinə *həyat* sözü müxtəlif formalarda işlədilir. Məsələn,

Sara: Mənim üçün nə qorxursan, atam qocalmışdı, onsuz da həyatına çox qalmamışdı. Atam ölübsə, sənin canın sağ olsun, indi mənim ümidim bircə sənsən...

Bəhram: Doğrudur, Sara, ustad-xilqət səni mənim üçün, məni sənin üçün xəlq eləmişdir. (C.Cabbarlı)

Burada *ölmək* əvəzinə *həyatına az qalmaq*, *allah* əvəzinə *ustad-xilqət* sözləri evfemizm məqamında işlədilmişdir.

Dildə sinonim söz və ifadələrin çoxu evfemizmlər yaratmaq üçün yaşayır. Məs., *gəlmək – buyurmaq, təşrif gətirmək; demək – ərz etmək, buyurmaq, fərmayıb etmək, getmək – təşrif aparmaq, yola düşmək* və s.

Rus dilində *v polojenii – beremennə* əvəzinə işlədilir.

Sual və tapşırıqlar №28.

A. *Vulqar söz işlətmədən əxlaq mövzusunda mübahisə edin.*

B. *Bədii ədəbiyyatda vulqar sözlər nə məqsədlə işlənir?*

C. *Bir neçə vulqar mənalı sözü – evfemizmlə əvəz edib cümlədə işlədin.*

Ç. *İki nəfər stol başında oturub mübahisə edir, biri ağlayır, biri gülür. Bunu əsaslandıraraq mətn düşünüb yazın.*

Disfemizmlər.

Disfemizmlər evfemizin əksi kimi yaranmışdır. Əslində disfemizmlər tabu olsa da, mənəni sərt, kobud, mənfi mənada, təsirli ifadə etmək deməkdir. Disfemizmlərdə üslubi modallıq, subyektiv münasibət, daha güclü olur. Məs., *cəhənnəmə vasil olmaq (ölmək əvəzinə), rədd olmaq (getmək əvəzinə), cəhənnəmə itilmək (getmək əvəzinə).*

Disfemizmləri sinonimik cərgədə də axtarmaq olar. Sinonim sözlərlə ifadə edilən mənə cərgəsinin dominantı neytral götürərək evfemizmləri sağda, disfemizmləri solda təsəvvür etmək olar. Məs., *rəhmətə getmək, ömrünü bağışlamaq – ölmək –*

cəhənnəmə vasil olmaq; getmək sözünün evfemist və disfemizmistik cərgəsinə baxaq: *təşrif aparmaq, hüzurə varid olmaq – getmək – bayıra basmaq, itilib getmək.*

Bu söz və ifadələr bədii dildə daha çox işlədilir. Məsələn, *Mir Bağır ağa: Şeyx Nəsrullah adam yeyən deyil ki! İstəyirsiz mən bu saat gedim. (C.Məmmədquluzadə)*

Məşədi Oruc (oxuyur): Şeyx cənablarının qəsdı bizim şəhərimizdə bir gün qalib və əhli qəbur-ziyarətinə müşərrəf olub sonra yola düşməkdir... (C.Məmmədquluzadə)

Bir bu qədər danışdığın girmədi heç də kəlləmə.

Fikrini təzələşdirib dünki sözü bu gün demə.

Çadra içində qalmadan qızlar usandı, ay xala,

Bas bayıra, sənın yerin təkyə, filandı, ay xala! (Vahid)

Misallardakı *yola düşmək* evfemizm, *getmək* adı – neytral söz, *bayıra bas* isə disfemizmdir.

Jarqonlar.

Bir və ya bir neçə dil materialı əsasında düzəldilən fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə edilən süni ünsiyyət vasitəsi jarqon adlanır. Jarqon müəyyən qrup tərəfindən düzəldilir və onlar tərəfindən də başa düşülür. Jarqonlarla danışmaq və ya jarqonizmləri işlətmək bir neçə məqsədlə ola bilər:

1) öz çirkin, qorxulu fikirlərini başqalarından gizlətmək üçün (cəmiyyət içində);

2) üstüörtülü jarqonlarla bir-birini başa salmaq – nəyi isə anlatmaq üçün (həbsxanalarda);

3) süni surətdə başqalarından ayrılmaq üçün (aristokratlıq nümayiş etdirmək üçün).

Jarqonlarla ictimai dialektləri eyniləşdirdikdə onların işlənmə dairəsi genişlənməmiş olur. Məs., hərbi jarqon, dənizçi jarqonu, oğru jarqonu, dəftərxana jarqonu, idmançı jarqonu, dini-ruhani jarqon, aristokratiya jarqonu və s.

Amma jarqonlarla ictimai dialektik arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki, jarqonların başqaları

tərəfindən başa düşülməməsi jarqon yaradanların əsas məqsədi olduğu halda, ictimai dialektlərin başa düşülməməsi və ya çətin anlaşılması konkret mövzudan, ixtisasın xüsusiyyətindən asılıdır. İctimai dialektlərin nümayəndələri öz fikirlərini gizlətməyi qarşılıqlarına məqsəd qoymurlar. Bundan əlavə, jarqonlarda ədəbi dil qanunları pozulur.

Atanda sözünü canilər *ayıq ol səni axtarırlar, gəldilər* və s. mənasında işlədirlər. Burada ədəbi dil qanunu pozulmuşdur. Söz mənaca öz yerində işlədilməmişdir.

İctimai dialektlər isə ədəbi dilə daha yaxındır. Jarqonları arqotizmlərdən də fərqləndirmək lazımdır. Jarqonlar vulqar mənada da işlənə bildiyi halda, arqo vulqar mənalar daşımır. Bundan əlavə, jarqonları işlədənlər tabu kimi onları müəyyən mənada gizli-məxfi saxlayırlar. Arqo isə dildə qeyri-normal heç nə yaratmayıb, təkcə konkret bir zümrə tərəfindən başa düşülür. Məs., tələbələrin işlətdiyi «*quyruq*» – kəsir – akademik borc, müəllimlərin işlətdiyi «*pəncərə*» (birinci və üçüncü dərəcə arasındakı boş vaxt) sözləri arqoya misal ola bilər. Bu sözlərdə heç bir mənfi anlayış yoxdur. Amma təkcə müəyyən qrup tərəfindən anlaşılır. Jarqonlar isə müxtəlif zümrənin şərti olaraq işlətdiyi elə sözlərdir ki, onlar xalq dilində müstəqil mənada işləndiyi halda, jarqon səviyyəsinə keçdikdə süni şəkildə mənalandırılır. Məs., *qurd (pul)*, *əriştəsini kəsmək (tutmaq)*, *işini bitirmək (öldürmək)*, *şestorka (satqın)*, *yalançı, hərifləmək, (aldatmaq)*, *ütmək (soymaq)*, *başını qırmaq (aldadı pulunu almaq)*, *sulamaq (içirtmək)*, *səkkiz qramlıq (güllə)*.

Musa Qocayevin «*Maye qızıl*» əsərində bir nəfər cani ilə günahsız bir adam arasında söhbət bu cəhətdən maraqlıdır.

«Cavan qaraltı hirsli halda əlini qaldırıb endirdi:

-Sən dedin mən də inandım? Mənim anam on ildir ki, ölüb...

Bəsdir uydurdun...

-Üç min manatı aldığına görə onsuz da hökumətə düşmənsən.

*Bunun üçün alınma **səkkiz qramlığı** vurmağa əsas vardır.*

-Səhv etmişəm, qaytararam... ÇK-ya, milisə gedərəm.

-Yaxşı, yaxşı, ağlama... görürəm qorxaqsan. Mən deyən deyilsən. Pulu da sənə halal edirəm. Zəhərin olsun, xərcə. Əyləş, məni burda gözlə. Yangın düşəndə bir yana qaçma... yoxsa, özündən küs. Yerin deşiyində də olsan tapacağam. Mən sənə çatmamış getsən, öldürüləcəksən. Harda olsan tapıb, – o, əlini boğazına çəkdi – işini bitirəcəyəm».

Keçmişdə aristokratiya «qara camaatdan» seçilmək üçün özünə müxtəlif söz və danışiq tərzii seçdiyi kimi, ruhanilər də özlərini «avam xalq»dan ayırmaq üçün xüsusi jarqonlardan istifadə edirlər. Məs., *dari-fəna, dari-bəqa, tövbə, xəyfi-cəhənnəm* kimi sözləri işlətməklə və ya onları geniş bir anlayışın əvəzində işlətməklə jarqon yaradırdılar.

Jarqonizmlərdən danışanda, varvarizmləri də unutmaz olma. Aristokrat təbəqə yuxarıda dediyimiz kimi, öz dilindəki materialları anlaşılmaz etdiyi kimi, başqa dildən də sözləri, alaraq öz nitqində işlədir. Bu halda varvarizm meydana gəlir. Məsələn,

Şeyx Nəsrullah: ...Sizin dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətəm, məşrub, məlbüs, mənküh, mərkub və məşmum, vəssalam! (C.M.)

...o ki qaldı mənkühatın müəzzəm faydaları, burada mətləb bir az tuldur (bir az sakit olub yavaşca deyir) sudməndtər daruyi ki, cərəb xərxari-şahidan külüzarra fūru minişanəd, əmri təzvin nikahi-miteəst. (C.M.)

Misalda Şeyxin nitqinin birinci hissəsi varvarizm, ikinci hissəsi isə jarqondur.

Loru sözlər.

Loru sözlər elmi ədəbi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan sözlərdir. Onlar bədii üslubda və danışiq dilində işlədilir. Əslində heç bir vulqarlıq ifadə etməsə belə, onların elmi üslubda, ümumiyyətlə, ədəbi dildə işlədilməsi müsbət sayıla bilməz. Məs., *gop, goplamaq, gopamaq, nallamaq (vurmaq mənasında), zollamaq, lələş, kalan, güpəmək*. Bunlar xalq danışiq dilində

geniş yayılmışdır: *İstəyirsən yenə bir töhməti güpəsinlər qabırğana? Sən ki bilirsən qara lələşini? Deyirlər Yusifin oğlu kalan yerdən evlənib və s.*

Sual və tapşırıqlar №29.

A. *Dildə jarqonlar hansı vəzifəni yerinə yetirir?*

B. *Loru sözlərin işlədilməsi nitq mədəniyyəti üçün məqbuldurmu?*

V FƏSİL.

QRAMMATİKA

Qrammatika termini yunanca **gramma** sözündən olub, hərf, yazı, savad mənasını verir. Qrammatika uzun müddət dil haqqında bilik, elm kimi başa düşülmüş və dilçilik elmini bütövlükdə əhatə etmişdir. Buna görə də dilçilik sözünün sinonimi olmuşdur. Müasir dövrdə isə qrammatika dilin konstruktiv səviyyəsini öyrənən dilçilik sahəsi olub, söz formalarından, onların dəyişmə və birləşmə qanunlarından, cümlə tərtibi məsələlərindən bəhs edir.

Müasir mənada qrammatika dilin qrammatik quruluşu haqqında elm sahəsi kimi başa düşülür.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin müstəqilliyinin əsas şərti onun özünəməxsus qrammatik quruluşunun olmasıdır. Əgər bir dil müstəqil qrammatik quruluşa malik deyilsə, onu müstəqil dil də hesab etmək olmaz. Müxtəlif dialektlər məhz mütləq qrammatik həddə yüksəldikdən sonra müstəqillişəir. Bir çox dialektlər mütləq qrammatik həddə yüksələ bilmədiyi üçün ölüb sıradan çıxır. Mütləq qrammatik həddə yüksələ bilən dialekt özünün qrammatik quruluşunu da formalaşdırır.

Qrammatik quruluş nədir? Dilin qrammatikası ilə qrammatik quruluş arasındakı əlaqə nədən ibarətdir?

Qrammatik quruluş obyektiv olub, heç bir subyektin təsirinə məruz qalmır. O yalnız dilin ümumi qanunları əsasında inkihaf edir və dəyişir.

Qrammatik quruluş sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin birləşmə, tərtib edilmə qanunlarının məcmusudur.

Sözün quruluş üsürlərinin, hər bir qramemin, sözlərin birləşmə üsulu, cümlələrin tərtib edilmə qanunları dilin qrammatik quruluşunun məhsuludur. Qrammatik quruluş dilin özü formalaşdığı gündən formalaşır. Buna görə də qohum dillərin qrammatik quruluşu eyni olur. Belə ki, aqqlütinativ dillərlə flektiv dillərin qrammatik quruluşu arasında mühüm

fərqlər vardır. Dillərin təsnifindəki əsas prinsiplərdən biri də qrammatik quruluş, qrammatik tiptir. Məsələn, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu rus və başqa Hind-Avropa dillərindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində prefikslər yoxdur, suffikslər inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində olan bütün prefikslər alınma olub, alınma sözlərin də tərkibində işlənir. *la, bi, na, anti, a* və s. sözləri dilimiz üçün səciyyəvi deyil (Buna görə də dildən çıxır).

Sintaktik səviyyədə sözlərin birləşməsi üsulunu götürsək, hər hansı söz birləşməsi və cümlə üzvlərinin məntiqi və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi dilin qrammatik quruluşuna əsaslanacaq. Məsələn, «Başı şəhər metropolitenindən istifadə edilməsi qaydaları» mürəkkəb söz birləşməsinin müxtəlif sistemli dillərdə qurulmasına nəzər salaq.

Azərbaycan dilində: *Bakı şəhər metropolitenindən istifadə edilməsi qaydaları.*

Rus dilində: *Правило пользования метрополитеном города Баку.*

Fars dilində: *Qəvaide-estefadəkərdane əz metropolitene-şəhri-Baku.*

İngiliscə: *The rules of wage of Baku metropoliten.*

Almanca: *Die Regel der Benur zung Bakuer stadt untergrundbohn.*

Fransızca: *Reqe de Utilizasiyondü metro dö la wél dö Baku.*

Göründüyü kimi, sözlərin birləşmə daxilindəki yeri bir-birinə nəinki uyğun gəlmir, qohum olmayan dillərdə, hətta bir-birinin əksini təşkil edir. Rus və fars dilləri yaxın olduğu halda, Azərbaycan dili ilə tam əks vəziyyətdədir. İngilis və alman dillərinin qrammatik quruluşu qohum olduğundan sözlərin birləşmə üsulu da eynidir.

Deməli, dilin qrammatik quruluşu dil müstəqilləşdiyi gündən formalaşmış əsrlərlə inkişaf edir, öz daxili qanunları əsasında dəyişir. Dilin qrammatik quruluşunda da dəyişiklik və təkmilləşmə gedir. Dili qrammatik quruluşdan öyrənmək (canlı şəkildə) daha asan və effektiv olur.

Qrammatikanın hissələri.

Qrammatika dilin konstruktiv yarusunu birtərəfli deyil, müxtəlif cəhətlərdən öyrənir. Dil vahidlərinin formal quruluşunu öyrənərkən onun semantik – geniş mənada məntiqi cəhətinə, başqa bir mövqedən öyrəndikdə isə dil vahidlərinin xəyali, məntiqi, semantik cəhəti əsas götürülüb, şəkil tərəfinə az fikir verilir. Qrammatikanın bu iki (morfologiya və sintaksis) sahəsini bir-birindən təcrid etmək olmaz. Aralarındakı mahiyyət fərqləri onları başqa-başqa keyfiyyət kimi qəbul etməyə də əsas vermir. Onlar bir-biri ilə vəhdətdə olub, dilin qrammatik quruluşunu özünəməxsus aspektdə öyrənir. Qrammatikanın ənənəvi birinci hissəsi morfologiya, ikinci hissəsi isə sintaksis adlanır.

GÖZLƏRİN (Vahid).

*Sevgilim, el bilir mən əhli-dərdəm,
Səndən başqasını sevsəm namərdəm.
Qüssədən ölürəm, neylim ki, hər dəm,
Məni qoyub baxır yana gözlərin.
Kipriyin xəncərdir, qaşların kaman,
Yıxdığın acizə verməzsən aman.
Dedilər cəlladsan, etməzdim güman,
Salacaqdır məni qana gözlərin.
Sənin əlindədir hər ixtiyarım,
Zalım, öldür məni qəmdən qurtarım,
Bəs kimə söyləyim, kimə yalvarım,
Gətiribdir məni cana gözlərin.
Könlümü salacaq zülfün kəməndə,
Həsrətin qoymayıb can qalsın məndə,
O gözlər var ikən nə qədər səndə,
Alacaq könlümü sona gözlərin.
Vahidəm, sevgilis, mən də qanıram,
Fitnəkar gözəli üzdən tanıram,
Necə deyim sənə, qəmdən yanıram,
Mənim tək od tutub yana gözlərin!*

Sual və tapşırıqlar №30.

A. *Qrammatikanı bilməyin nitq mədəniyyəti üçün nə kimi əhəmiyyəti var.*

B. *Hər hansı bir dildə danışıq bilmək üçün onun qrammatikasını mütləq bilmək lazımdır?*

C. *Vahidin «Gözlərin» şeirində dilimizin hansı qrammatik qanunu pozulmuşdur.*

Ç. *Bu şeir üzərində ritorik təhlil aparın (ritorikanın hansı sahəsinə aiddir, hansı keyfiyyətlərə malikdir).*

MORFOLOGİYA

Bu termin əvvəlki qrammatika kitablarında şəkliyyat adlanırdı. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki qrammatikanın bu sahəsi məhz forma-şəkil mövqeyindən çıxış edir.

Morfologiyanın vahidi morfemdir. Morfem dilin elə kiçik mənalı struktur elementidir ki, onu hissələrə ayırmaq olmaz. «Ən kiçik vahid» ifadəsini fonem haqqında da işlətmişdik. Bunlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, fonem dilin ən kiçik mənasız, Morfem isə ən kiçik, amma mənalı vahididir. Morfemlər kiçik hissəciklər olsa da, dil sistemində – dilin qrammatik quruluşunda çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Morfemləri aşağıdakı parametrlərə görə növlərə bölürlər:

1. *Morfemin tərkibinə görə.*

2. *Morfemin funksiyasına görə.*

Tərkibinə görə morfemlər birfonemli, ikifonemli və çoxfonemli olur. Məsələn, **a, ə, ı, i** fonemləri Morfem funksiyasını kəsb edə bilər. Yəni yönlük və təsirlik halın qrammatik əlaməti olduqda tək fonem morfem kimi çıxış edir. Cütfonemli morfemlərdə iki fonem olur. Məsələn, *və, ki, ək, su, lu* və s. cütfonemli morfemlərdir.

Çoxfonemli morfemlərin tərkibində bir neçə fonem olur. Əgər affikslərdən başqa, köməkçi nitq hissələrini də morfem

kimi qəbul etsək, çoxfonemli morfem haqqında aydın təsəvvür yaranar: *lakin, amma, bəlkə, çünki* və s.

Funksiyasına görə. Funksiyasına görə morfemlərin bir çox növü qeyd edilir. Bu morfemlərin hər biri dildə müəyyən vəzifə daşıyır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, funksional fəaliyyət prosesində morfemlər də leksemlər kimi forma və məzmun etibarilə müxtəlif vəzifələr kəsb edir. Məsələn, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri bəzən formaca eyni olur: onun kitab-ı, *kitab-ı* oxudum. Buradakı **ı** morfemləri formaca eyni, məzmunca müxtəlifdir. Buna görə də belə morfemlərə morfoonim adı vermək olar. Bəs nə üçün morfonem yox, morfoonim? Çünki belə morfemlər həmişə tək morfemli olmur. Morfemləri funksiyasına görə aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. *Kök morfemlər.*

2. *Affiksal morfemlər.*

Kök morfemlər sözün əsas leksik mənasını ifadə edir və ya leksik mənanın əsas bazası rolunu oynayır. Aqqlütinativ dillərdə bu daha asan seçilir. Məsələn, *əl-cək, seç-icilər* sözündəki *əl* və *seç* kök morfemlərdir.

Affiksal morfemlərin aşağıdakı növləri vardır: *derivasion (sözdüzəldici) morfem, sıfır morfem, birləşdirici morfem, müsbət morfem, mənfə morfem, seqment morfem, superseqment morfem (prosadik morfem), suffeksal morfem, affiksal morfem* və s.

Derivasion morfem – sözə birləşərək yeni leksik məna yaradır. Dildəki sözdüzəldici şəkilçilər derivasion morfemlərdir. Məsələn, *qaz-ma, sor-aq, kitab-xana, kamen-şik, maşın-ist* və s.

Sıfır Morfem – belə morfemlər formal mənada sözün tərkibində iştirak etmir. Amma onu asanlıqla bərpa etmək olur. Məsələn, çox vaxt III şəxsədə mübtədə ilə xəbər uzlaşmır. Yəni mübtədə cəmdə, xəbər isə təkdə işlənir. Buna baxmayaraq, xəbərdə iştirak etməyən (sıfır morfem) *-lar, -lər* morfemini fikrən nəzərdə tuturuq. Məsələn, *onlar gəldi(lər), quşlar uçdu(lar)* və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində də formal morfem iştirak etmir. Məsələn, *məktəb(in) direktoru,*

dəniz(in) qırağı, alma(nın) ağacı və s. Buradakı yiyəlik halı müəyyən edən *-m* sıfır morfem kimi söz tərkibində iştirak etmir.

Birləşdirici morfem – Adından da görüldüyü kimi, birləşdirici morfemlər iki müxtəlif morfemi bir leksik və ya qrammatik mənə ətrafında birləşdirir. Məsələn, *üz-bə-üz, par-o-voz, dal-badal, vur-ha-vur* və s.

Müsbət və mənfi morfemlər. Dildə elə morfemlər vardır ki, müsbət, elələri də vardır ki, mənfi anlayış ifadə edir. Bu, daha çox derivation xarakterli morfemlərə aiddir. Məsələn, *lı* – müsbət, *sız* – mənfi, *dır* – müsbət, *deyil* – mənfi anlayış ifadə edən morfemlərdir.

Seqment morfem. Seqment morfemlər sözün quruluşuna daxil olan ünsür-morfemlərdir.

Seqment morfemlərlə yanaşı dilçilik ədəbiyyatında superseqment (sverxseqment) morfemlər haqqında da bəhs edilir. Əslində belə hallar sabit formalarda ifadə edilmədiyindən onları qeydsiz-şərtsiz morfem hesab etmək olmaz. Superseqment morfemlərə əslində prosodikanı aid edirlər. Nitqin superseqment; cəhətləri, tonun yüksəlməsi, alçalması (melodiya), daha güclü və zəif vurğuların müəyyən məqsəd üçün işlədilməsi; (dinamika), nitqin bəzən sürətli, bəzən ləng ifadəsi (temp), sözlər və ifadələrarası fasilə (pauza) superseqment morfemlər hesab edilir. Amma bunu formal morfem hesab etmək olmaz. Ona görə də superseqment adı verilmişdir.

Affiksəl morfem dedikdə isə buraya həm prefikslər, həm infikslər, həm də suffikslər daxildir.

Morfemlər, onların xarakteri, növləri, funksiyaları morfoloqiyanın əsasını təşkil edir. Morfologiya sözü də, əslində, morfemlər haqqında elm deməkdir. Amma bu, qrammatikanın haqqında bəhs etdiyimiz sahəsinin dar mənasıdır. Geniş mənada morfoloqiya, morfemlərdən əlavə, sözlərin leksik-qrammatik qruplarını da əhatə edir. Bu mövqedən yanaşdıqda morfoloqiyanın özünün də müxtəlif növləri vardır: *aqqlütinativ morfoloqiya, analitik morfoloqiya, flektiv morfoloqiya, sözdəyişmə morfoloqiyası, sözdüzəltmə morfoloqiyası, sözbirləşmə morfoloqiyası.*

Dillərin qrammatik tipinə uyğun olaraq onların morfolojiyası da bir-birindən ayrılır:

Aqqlütinativ morfolojiya dedikdə morfonoloji dəyişikliyə məruz qalmayan, hər bir morfemin sabit yeri olması ilə seçilən morfolojiya nəzərdə tutulur. Buraya Azərbaycan və başqa türk dillərinin morfolojiyaları daxildir.

Flektiv morfolojiya. Bu morfolojiyada qrammatik əlaqələrin ifadəsi fleksiya vasitəsilə reallaşır. Bu zaman morfemlər morfonoloji dəyişikliyə məruz qalırlar. Məsələn, ərəb dilində *nur – ənvar, rizq – ərzaq* sözlərini götürək. Burada sözün əvvəlinə artırılmaqdan əlavə, kökündə də dəyişiklik getmişdir.

Sözdəyişmə morfolojiyası. Burada elə formalardan bəhs edilir ki, onlar sözün formasını dəyişir. Buraya adi qrammatik kateqoriyalar daxildir.

Sözdüzəltmə morfolojiyası isə, əsasən, derivatioloji funksiya daşıyır. Burada sözyaratmanın forma və üsullarından bəhs edilir.

Sözbirləşmə morfolojiyasında isə söz birləşməsinin morfoloji cəhəti öyrənilir. Birləşmənin morfoloji əlamətlərini öyrənən dilçilik sahəsinə sözbirləşmə morfolojiyası deyilir.

SÖZÜN MORFOLOJİ QURULUŞU. SÖZLƏRİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK QRUPLARI. İSİM

Sözün morfoloji quruluşu.

Dildəki morfemlər hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılı olaraq söz tərkibində struktur element kimi birləşir. Morfemlərin söz tərkibində birləşməsi - üsulu, sistemi məhz dilin öz qrammatik quruluşundan asılıdır. Lakin bir çox dünya dilləri üçün bir universal cəhət vardır ki, o da sözün kök, əsas və affikslərdən ibarət olmasıdır.

Kök mürəkkəb anlayışdır. Buna görə də kökün ümumi tərifini vermək çətinidir. Bu, kökün mürəkkəb təbiətindən irəli gəlir.

Kök amorf dillərdə bir cür, aqqlütinativ dillərdə başqa cür, hətta flektiv dillərin özündə (ərəb dilində) başqa cür olur.

Kökün, fonemə bənzər bir cəhəti var. Bu ondan ibarətdir ki, fonemlər kimi köklər də mənə fərqləndirici keyfiyyətə malikdir.

Kök əsas mənənin daşıyıcısı olub, heç bir affiks qəbul etmədən, morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə mənəni ifadə edir. Bu cəhətdən yanaşdıqda kökün müxtəlif növlərinin olması aydın olur. Amorf deyilən Hind-Çin dillərində köklər, əsasən bir hecadan ibarət olur.

Kök ərəb dilində çox vaxt üç samitdən ibarət olur (Məsələn, *təqsir* sözünün kökü – **q, s, r**; *qəsd* – sözünün kökü **q, s, d** və s.; **q, s, r** kökündən – *təqsir*, *müqəssir*, *qüsur*, *qasir*, *məqsur*, **q, s, d** – kökündən – *qəsd*, *qasid*, *məqsud*, *məqsəd* və s. sözlər yaranmışdır).

Aqqlütinativ dillərdə isə kök ayrılıqda mənə verib, bütün morfoloji vəziyyətlərdə dəyişməz qalır. Azərbaycan dilinin kökləri bu qəbildəndir. Məsələn, *baş* kökündən *başlanğıç*, *başçı*, *başlı*, *başsız*, *başlamaq* və s. sözlər yarandıqda kök dəyişməz qalır. Kökün bir növü də morfoloji köklərdir. Söz keçmişdə işləndiyi həqiqi mənada götürülür. Müasir vəziyyətdə onu kökə və şəkilçiyə ayırmaq lazım gəlmir. Məsələn, *ulaq*, *qaşıq*, *qurşaq*, *dodaq*, *ayaq* və s. sözləri indi hissələrə ayrılır.

Əsas sözün quruluşunda müstəqil morfem deyil. Sözün kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət hissəsi əsas adlanır. Məsələn, *baş-çı-lar* sözünün kökü *baş*, əsası başçıdır. Belə əsaslara birinci əsas deyilir. Çünki bir kök və bir sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. İkinci əsas söz kökü üstəgəl iki sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Məsələn, *baş-çı-lıq*.

Üçüncü əsas kökə üç sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yaranır. Məsələn, *yar-ad-ıcı-lıq*, *sür-ün-dür-mə* və s.

Şəkilçi (affiks). Şəkilçi sözə qrammatik mənə verən və ondan yeni mənə yaranmasına kömək edən morfemdir. Bu cəhətdən yanaşdıqda, işlənmə yerinə görə affiksləri üç qrupa bölmək olar: 1. *Suffikslər*. 2. *Prefikslər*. 3. *İnfikslər*.

Suffikslər sözün sonuna qoşularaq onu forma və ya məzmunca dəyişən morfemlərdir. Flektiv və amorf dillərə nisbətən,

aqqlütinativ dillərdə suffiks – son şəkilçi daha çox inkişaf etmişdir. Çünki leksik və qrammatik mənalar iltisəqi-aqqlütinativ dillərdə yalnız şəkilçilər – qrammatik formalar vasitəsilə yaranır. Bu dillərdə kök dəyişmədiyindən məna və forma dəyişməsi affikslər hesabına olur. Affikslər öz funksiyasına görə iki qrupa bölünür: 1. *Sözdüzəldici şəkilçilər (affikslər)*. 2. *Sözdəyişdirici şəkilçilər (affikslər)*.

Sözdüzəldici şəkilçilər elə qrammatik formalardır ki, bunlar vasitəsilə yeni məzmun yaranır. Ümumi dilçilikdə buna derivatologiya deyilir. Sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar, milli və alınma qruplarına bölünürlər. Dildə sözyaratmanın ən geniş yayılmış forması kimi sözdüzəldici şəkilçi artırmaq qədim zamanlardan – dilin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayır. Bəzi qrammatik kateqoriyalara nisbətən sözdüzəldici şəkilçilər dildə daha əvvəl formalaşır.

Azərbaycan dilində **-çr⁴**, **-hq⁴**, **-lr⁴**, **-sız⁴** və s. məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilər olduğu halda, *-ci-(dam-ci)*, *-ic (çək-ic)*, *-laq (ot-laq)*, *-inc (gül-ünc)*, *-ar (aç-ar)* və s. şəkilçilər qeyri-məhsuldardır.

Mənşəyinə görə sona qoşulan şəkilçilər milli və alınma olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan dilində milli şəkilçilər alınmalara nisbətən qat-qat çoxdur. Alınma şəkilçilər də iki qrupa bölünür: ərəb və fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli şəkilçilər.

a) *Ərəb mənşəli şəkilçilər*. Ərəb mənşəli bir sıra şəkilçilər ərəb sözləri ilə birlikdə dilimizə keçib tarixən geniş miqyasda işlənmişdir. Azərbaycan milli ədəbi dili formalaşdıqdan sonra həmin şəkilçilər öz yerini milli mənşəli: affikslərə verib dilimizi tərk etmişdir. Məsələn, *-at* – cəmlik bildirən şəkilçidir. Ərəb sözləri ilə işlənib, sonralar dilimizdən çıxmışdır: *Hürufat* (hərflər), *əlamət* (əlamətlər), *xüsusat* (xüsusilik, xüsusyyəət) və s. İndi dilimizdə qalan ərəb mənşəli şəkilçilər öz əvvəlki funksiyasını, demək olar ki, itirmişdir. Məsələn, *təyinat*, *xəcalət*, *kəramət*, *dəyanət*, *keyfiyyəət*, *mətanət* və s. kimi sözlərdə biz cəmlik axtarmırıq.

b) *Fars mənşəli sözdüzəldici şəkilçilər* dilimizdə daha çoxdur. (Bu haqda əvvəldə bəhs etmişik). Onlar fars dilində müstəqil söz – söz kökü olduğu halda, Azərbaycan dilinə isim düzəldən şəkilçi kimi keçmişdir. Məsələn, *xətt-keş*. *Keş* şəkilçisi *keşidən* felinin köküdür, isim düzəldən şəkilçi kimi dilimizə keçmişdir. Eyni sözləri *baz*, *paz*, *dar*, *əndaz*, *kar*, *saz*, *duz*, *suz*, *avər bər* və s. şəkilçilər haqqında da demək olar.

c) *Rus və Avropa mənşəli şəkilçilər*. Belə şəkilçilər dilimizdə azdır. Bunun iki səbəbi vardır. Birinci, bu dillərin özündə prefiks və infikslər daha çox inkişaf etdiyindən affikslər az yayılır. İkinci, bu şəkilçilərin alınma tarixi son dövrlərə – milli ədəbi dilimizin normaları sabitləşdiyi dövrə təsadüf edir. Buna görə də belə şəkilçilər kütləvi surətdə dilimizə keçə bilməmişdir. Alınma sözlərə öz şəkilçilərimiz artırılmışdır: *traktorist*, *motorist*, *kombayner*, *svarşikva* s. sözlər dilimizin öz şəkilçisi ilə *traktorçu*, *motorçu*, *kombaynçı*, *qaynaqçı* və s. kimi verilir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözü axırına qoşulub onu formaca dəyişən şəkilçilər, kök morfemə leksik deyil, qrammatik mənə verir. Bu səbəbdən də sözdəyişdirici şəkilçilər ilə qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sinonim mənada çıxış edir. Məsələn, *kitabxanalar* sözünə baxaq, *xana* şəkilçisi yeni mənə yaratdığı halda *-lar* şəkilçisi heç bir mənə yaratmamış, sözü formaca dəyişmişdir. Bu da kəmiyyət kateqoriyası səviyyəsindədir. (Bu haqla qrammatik kateqoriyalardan danışanda geniş bəhs edəcəyik).

Prefikslər. Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində prefiks yoxdur. Vaxtilə dilimizdə ərəb və fars mənşəli bir çox sözlə birlikdə onların prefiksləri də işlənirdi. İndi həmin prefikslər Azərbaycan dilinin öz milli şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Ərəb dilindən «*la*», fars dilindən «*bi*», «*na*» kimi prefikslər Azərbaycan dilində vaxtilə geniş işlənirdi. Məsələn, *laməzhəb*, *laşərik*, *lakəlam*, *bivəfa*, *bimürvət*, *bisavad*, *naümid*, *nainsaf*, *naqabil*, *nahəmvar* və s. sözlərdə işlədilən önlüklər – prefikslər indi dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Bir neçə sözdə əvəz etmək mümkün olmadığından həmin prefikslər gəlmə

sözlərdə indi də işlənəməkdədir. Məsələn, *namərd – kişi-siz, narazı – razısız* işlədilər bilməz.

Avropa dillərində, o cümlədən rus dilində prefikslər geniş yayılmışdır. Prefikslər sözün önünə qoşularaq ona verdiyi mənaya görə bir neçə qrupa bölünür. Məsələn, inkarlıq bildirən prefikslər, boş, yəni leksik mənadan məhrum olan prefikslər.

İnfikslər. İnfiks sözün ortasında – kök tərkibində işlənən elə morfonemlərdir ki, kökün mənasını dəyişir. Bu, həm yeni mənayaratma, həm də formayaratma istiqamətində olur. İnfikslər, əsasən, flektiv dillərdə mövcuddur. Bu, həmin dillərdə kökün dəyişə bilməsi ilə əlaqədardır. Aqqlütinativ, dillərdə kök dəyişməz olduğu üçün onun tərkibinə əlavə heç bir vahid – fonem, Morfem daxil edilə bilməz.

«KƏSİLMƏYƏN KİŞNƏRTİ» (S.Rəhimov).

Qədim zamanda Göyən düzəninəni aşağı ətəyində bir Göylər kəndi var idi. Bu kənd yerdən qaynaya-qaynaya çıxan bulağın ətrafında cəm olan iyirmi-iyirmi beş evdən ibarət idi. Göylər kəndinin qoyun sürüləri Göyən çöllərini bürümüşdü. Özü də bunlar əslən qoyunçuluqla məşğul olan ağqoyunlu tayfalarından olduqlarına görə, bəzən bunlara Göylər deyil, ağqoyunlular da deyirdilər. Ağqoyunluların çoxlu oğlan uşaqları, az-az qızları olardı. Ancaq nədənsə göylərli Göyalının bir-birinin ardınca südəcər-südəcər yeddi qızı olmuşdu. Necə deyərlər, kişini qız külfəti basıb-bürümüşdü. Göylərli Göyalının qızları nə ac, nə də yalavac idilər. Göyalının özünə görə varı-karı, qoyun-quzusu var idi. Göyalını darıxdıran bu idi ki, niyə yeddi bacının bircə tək qardaşı da yoxdur. Axı bu qızlar qanadlandıqca onun-bunun evinə uçacaq, axırda yurdda bir Göyalı, bir də onun anası Qaratel qalacaqdı. Bəs bunlardan sonra buranın yurdçuğu kim olacaq, kim bu ocağın tüstüsünü Ziyarət dağına doğru ucaldacaqdır?.. Özü də, tərs kimi, Göyalı özü də yeddi bacının bir tək qardaşı olmuşdu, bu ocağın kişi nəslə kəsilməmişdi.

-Arvad, bu qızlara bir qardaş gərəkdir!

-Gərək qardaşı göydəki Allah verə, Göyalı!

-Sən istəsən, ocağa-pirə nəzir-niyaz apararsan, Allahın da rəhmi gələr!

-Görünür, Allah özü belə məsləhət bilib, bizə yeddi qız qismət edibdir, Göyalı.

-Allah çox nainsaf iş görübdür, xalaqızı!

-Sən asi düşmə, Göyalı.

-Yəni Allahdan oğul payı diləmək asi düşməkdir, Qaratel?

-Bəs Allaha «nainsaf» demək asi düşmək deyilmi?

-Mən səni. Qaratel, başqa yana da yox, Ziyarət dağına aparacağam!

-O daş-qayadan nə istəyəcəyəm, Göyalı?

-Bax, burada sən də asi düşmə, Qaratel. Əgər o dağda kəramət olmasaydı, daha niyə Ziyarət dağı deyirdilər?!

-Düzdür, adı Ziyarət dağıdır, ancaq başqa ağqoyunlular oylağından demirəm, bizim Göylərdən oraya gedən, orada bir yüyürük asan, oğul-uşaq diləyən nə eşitmişəm, nə də görmüşəm.

-Eşitməmişən, görməmişən, çünki Göylərdə hamının işi düz gətiribdir!

-Necə düz gətirib, Göyalı?

-Bizim bu Göylərdə hər ocağın azı-azı beş oğlu, iki qızı olubdur. Hələ mən on oğlan, iki qızdan danışmıram.

-Nə olar, ay Göyalı xalaoğlu, bizə başdan-başa qız payı qismət olanda?

-Eşitməmişəm qız yükü, duz yüküdür, Qaratel!

-Eşitmişəm, Göyalı, indi əlacımız nədir?

-Əlacımız Ziyarət dağına yollanmaq, uca dağdan üzü yuxarı əl qaldırıb, ulu Tanrıya yalvarmaq, qızlara qardaş, yuvamıza da yurdcuq diləməkdir!

-Nə olar, deyirsən gedərik, Göyalı. Ancaq gərək heç zaman Allaha asi düşməyəsən, özün də tərtəmiz yuyunub təmizlənəsən, tövbə-əstəğfar edəsən.

-Tövbə-əstəğfar edərəm, Qaratel. Paklanaram, Allah dərğahında düz durub onun verdiyi qız qismətinə şükür edərəm. Yalvarıb-yaxarıb ondan oğul payı da dilərəm!

-Mən də səninlə birlikdə sənə oğul payı dilərəm, Göyalı!

-Bəyəm sən özün, Qaratel, oğul payına möhtac deyilsən?

-Düzü, Göyalı, mən Allahın qız qismətinə qaneyəm.

-Ziyarətin heç bir ziyanı yoxdur, Qaratel. Gedərik, dağ dünyasında yatan övliyaları ziyarət edərik Diz üstə düşüb daşları öpərik, sonra da Ziyarət dağının kəlləsinə qalxıb ulu Tanrının özünə yalvararıq!

-Gərək onda sidq-dil ilə ulu Tanrıya tapınasan, özün də şəkk-şübhasız. inanasan, Göyalı!

-Sən oğulsuz olduğuma görə yandığımdan üsyan edib asi düşməyimə baxma. Bu dildədir, ürəkdən tək Tanrıya da, onun peyğəmbərlərinə də, imamlarına da, imam övliyalarına da inanıram. Hələ özün bilirsən ki, Məhəmməd nəslinin qabağında necə də acizəm.

-Odur ki, ildən-ilə var-yoxumun çox yarısını seyidlər yığıb-yığışdırıb aparırlar.

-Nə olar, qoy seyidlər hamısını aparsınlar, tək bizim bir oğlumuz olsun: qızlara qardaş, bu ata-baba yurduma da yurdcul!

Göyalı təkidlə deyəndən, Qaratel də eşidəndən sonra onlar qərara gəldilər ki, nəzir-niyaz götürüb Ziyarət dağına yollansınlar. Orada daş məqbərəli övliyaları ziyarət etsinlər. Ziyarət dağının uca zirvəsinə qalxıb tək Tanrıya daxil düşsünlər.

Ziyarət dağı Göylərdən gözlə baxanda yaxında görünsə də, uzaqda idi. Düzdür, buradan baxan adama elə gəlirdi ki, Göylər obasının uzanan tüstüləri Ziyarət dağına ucalır. Əslində belə deyildi, belə görünürdü.

Ər-arvadın yır-yığış etdiklərini duyan, əməlli-başlı yuyunub küsl etdiklərini bilən qızların böyüyü soruşdu:

-Haraya belə, ata?

Göyalı dinməsə də, Qaratel dilləndi:

-Ziyarət dağına, qızım!

-Onda bizi də aparın, - deyə böyük qız təkid edincə xırdaca qızlar da öz ata-analarının yaxalarından asıldılar.

-Bizi də!

-Bizi də!

Qaratel toplanıb gələn yeddi qızın yeddisinin də şəvə saçlarını sığalladı. Göyalı da böyük qızlarını öpdü, xırda qızlarını da bircə-bircə qucağına qaldırıb öpə-öpə yerə qoydu:

-Ora uzaqdır, qızlar!

-Biz dəvəyə minərik.

-O dağa dəvə çıxmaz.

-Onda atla aparın.

-Biz Ziyarət dağına piyada yollanıb, siz qızlara qardaş diləmək istəyirik.

-Elədə biz də, biz də qardaş istəyirik! - deyə böyük qızlar atılıb-düşüncə, xırdaca qızlar özlərini qabağa verirdilər.

-Qoyun o dağa gedib bizə qardaş gətirsinlər!

-Neçəsini, qızlar?

-Hərəmişə bir qardaş.

Göyalı cavab verdi:

-Hamınıza təkcə bircə qardaş da olsa, Tanrımıza şükür edərik! - deyə Göyalı kövrəlinəcə qızların gözləri yaşara-yaşara hərləndi. Qaratel göz yaşlarını düyünlü barmaqları ilə sildi. Göyalı udqundu, o da özünü müqəssir saydı. Göyalı özünü müqəssir saydı ki, bəlkə Allahın qisməti belə imiş? Bəlkə Allah bilən yaxşı imiş? Daha Allaha yalvar-yapış edib onu üzə salmaq, Ona artıq başağrısı vermək heç də yaxşı deyildir?! Ancaq daha geriyə dönmək olmazdı, qızlar özləri də onları qayıtmağa qoymazdılar.

-Biz razıyıq, bizi qoyub gedin, - deyə yenə də böyük qız ağbirçək ədəsi ilə dilləndi. - Hərəmişə bir qardaş da olmasa, hamımıza bircə qardaş da olsa, Ziyarət dağından diləyin!..

Sual və tapşırıqlar №31.

A. *Morfemlərin tərkibinə görə hansı növləri var?*

B. *Funksiyasına görə morfemlərin hansı növləri var?*

C. *S.Rəhimovun «Kəsilməyən Kişnərti» əfsanəsi nitq mədəniyyətinin hansı sahəsinə aiddir.*

Ç. *Əfsanəni ritorik üsulla oxuyun.*

Sözlərin leksik və qrammatik qrupları.

Ənənəvi dilçilikdə nitq hissələri adlandırılan söz qrupları dildəki mənasına, forma və funksiyasına görə birləşirlər. Elə dilçilikdə nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü də bu üç prinsipə əsaslanır. Nitq hissələrinin təsnifində əsas götürülən prinsip – leksik, qrammatik (morfoloji) və sintaktik prinsiplərdir. Bu prinsiplərə görə nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi olaraq 3 qismə bölünür. Əsas nitq hissələri avtosemantik (müstəqil mənalı) mahiyyətdə olmalı, yeni söz yaradılması üçün əsas olmalı – sözdüzəldici şəkilçi qəbul edə bilməli və cümlə üzvü olmalıdır. Buraya – avtosemantik nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf daxildir. Köməkçi (sinsemantik) nitq hissələri isə yuxarıdakı tələblərə cavab verə bilmir. Bunlar dildə leksik məna deyil, qrammatik məna ifadə edir. Bu nitq hissələri cümlə üzvləri və cümlələr arasında ya əlaqə yaradır (bağlayıcı, qoşma), ya da mənanı qüvvətləndirir (ədat və modal sözlər). Nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunur. Çünki nidalarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyəti vardır. Belə ki, nidalar bəzən bütöv bir sözlə, bəzən də mənasız səs kompleksi ilə ifadə edilir. Məsələn, *ah* müstəqil söz olduğu halda, *tfu* müstəqil söz deyil. Son vaxtlar təqlidi və vokativ sözləri də nitq hissələrinə daxil edirlər.

Sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən qruplaşdırılması hələ qədim dilçilərə məlum idi. Yunan alimləri adlar və fellər qrupunu müəyyənləşdirmiş, cümlənin məhz ad – fel konstruksiyasından ibarət olduğunu göstərmişdilər. Qədim yunan alimi Əflatun ad dedikdə mübtədanı, fel dedikdə xəbəri nəzərdə tuturdu. Əlbəttə, bu o dövr dilçiliyi üçün müsbət hal idi. Məşhur yunan alimi Aristotel özündən əvvəlki fikirləri daha da dərinləşdirmişdi. Yeni eradan əvvəl V əsrdə formalaşmış dilçilik görüşlərinə görə nitq hissələri iki qrupa bölünürdüsə, Aristotel dövründə buraya bir nitq hissəsi – bağlamalar da daxil edildi. Aristotel bağlama adı altında artiklləri, qoşma və bağlayıcıları müstəqil söz hesab edirdi. Yunan dilçiliyində məntiqlə qrammatika arasındakı sərhəd müəyyən mənada qarışdırılırdı. Yunan

alimləri (o cümlədən Aristotel) mübtəda ilə subyekti eyniləşdirdiyinə görə adlar adı altında yalnız başlanğıc formada adlıq halda işlənənləri nəzərdə tutmuşlar.

Fellərdə isə əsas məsdər deyil, indiki zaman I şəxsin təkli nəzərdə tutulmuşdur. Yunan dilinin qrammatika dövrü başlandıqdan sonra nitq hissələrinin sayı artırılmışdır. Belə ki, İskəndəriyyə dilçiləri nitq hissələrinin sayını səkkizə çatdırmışdılar (ad, fel, feli sifət, artikl, əvəzlik, zərf, qoşma, bağlayıcı).

Bunun səbəbi onda idi ki, İskəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələrinin təsnifi zamanı leksik və sintaktik cəhətləri nəzərə almamış, yalnız morfoloji prinsipi əsas götürmüşlər.

Məlumdur ki, Roma dilçiləri həmişə yunanların ardınca getmişlər. Nitq hissələri məsələsində də onlar məhz yunanları təqlid etmiş, yalnız öz dillərində olmayan artikli çıxarmışlar.

Nitq hissələrinin ümumi linqvistik mövqedən düzgün şərh edilməsi XIX əsrdən – dilçilik müstəqil elm kimi formalaşdıqdan sonra mümkün olmuşdur.

İsim.

İsim (əşya) haqqında anlayış insanın birinci anlayışıdır. Bu, bütün dünya xalqları üçün ortaq cəhətdir. Qrammatika baxımından da belədir. İlk nitq hissəsi isimdir. Əgər belə yanaşsaq, yəni ismi birinci qəbul etsək, onda başqa nitq hissələrinin yaranması haqqında obyektiv təsəvvür əldə etmək olar. Deməli, insanlar qabaqca əşya– ad haqqında anlayış əldə etmiş, sonra onun sayı, əlaməti haqqında anlayışlar, daha sonra onları əvəz edən sözlər meydana gəlmişdir. İsimlər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur. Sadə isimlər birmənalı şəkildə ad bildirir. Düzəltmə isimlər, isimdən, sifətdən, saydan, feldən düzəlir. Mürəkkəb isimlər bir anlayış ifadə edir. Bir vurğu ilə ifadə edilir. Məsələn, *itburnu, quzucuqlağı, Daşaltı (kənd adı)* və s.

Sadə isimlər bizim anlayışların adıdır. Düzəltmə isimlər aşağıdakı üsulla düzəlir.

İsimdən: *ci, ci, cü, cu; luq, lik, luq, luk*

Sifətdən: lq^4 , an^2

Saydan: lq^4

Fəldən: ga^2 , qa^2 , $ağan^2$, $acaq^2$

İsmlər mənaca əşya, şəxs və mücərrəd anlayışlar (*eşq, səadət*) bildirir.

İsmin hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlik kateqoriyaları vardır.

1. İsmın hal kateqoriyası. İsmın 6 halı vardır (adlıq, yiyəlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq). Bu halda iki qrupa bölünür: qrammatik hallar – adlıq, yiyəlik, təsirlik; məkani hallar – yönlük, yerlik, çıxışlıq.

2. Kəmiyyət kateqoriyası. Azərbaycan dilində kəmiyyət **-lar, -lər** şəkilçiləri ilə ifadə edirik (*kitablar, qələmlər*).

3. Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı münasibəti bildirir. Adətən birinci tərəf sahib, ikinci mənsub olur. Dilimiz iltisacı olduğu üçün birinci tərəf işlənmiş. Birinci tərəfin (şəxs əvəzliliklərinin) elementləri ikinci tərəfdə ifadə olunur.

Təkdə: *im, im, um, üm; in, in, un, ün; i, i, u, ü*

Cəmdə: *ımız, imiz, umuz, ümüz; ınız, iniz, unuz, ünüz, (lar), i, i, u, ü*

4. Xəbərlik kateqoriyası da mənsubiyyət kateqoriyası kimi şəxslərlə bağlıdır. Bu səbəbdən də şəxs əvəzliliklərinin elementləri bu şəkilçilərdə ifadə olunur.

Təkdə: *am, əm; san, sən; dır, dir, dur, dür*

Cəmdə: *ıq, ik, uq, ük; sınız, sizin, sunuz, sünüz; ır(lar), ir(lər), ur(lar), ür(lər)*

Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında «erməni vilayəti» adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. «Böyük Ermənistan» ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına «bəraət qazandırmaq məqsədilə» erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avanturist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci Dünya Müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər

öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə süarı altında Bakı kommunası tərəfindən, ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə fəvqəladə istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummillə matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya

edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş Sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. «Yazıq, məzlum erməni xalqı»nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilir.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənaqiyyatına, milli qüruruna və mənliliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında

ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiəzərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti xüsusi idarəetmə komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkətini boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1916-cı il mart qırğınına siyasi qiymət vermək

cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

*(Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il.)*

Sual və tapşırıqlar №32.

A. *Nitqdə isimlərin yeri nədən ibarətdir.*

B. *Vurgu ilə ismin mənası dəyişirmi və bunun nitq üçün əhəmiyyəti varmı?*

C. *Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında prezident fərmanı ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*

Ç. *Fərmanda, aydınlıq, səlislilik, dəqiqlik, konkretlik necə ifadə olunmuşdur.*

D. *İsimlərin quruluşuna görə həmin mətndən misallar seçin.*

SİFƏT

Sifətlərin гурулушға цч нувц (садя, дцзялтмя, мцряккяб) вардыр.

Sadə сифятляр щеч бир шякилчи гябул етмядян яламят вя кефийят билдирир. Мясялян, *йахшы, пис.*

Düzəltmə sifətlər sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranır. Məsələn, *ağıllı, duzsuz, qaçağan, ağılayan.*

Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən yaranıb bir vurğu ilə deyilir və bir yerdə yazılır. Məsələn, *enlikürək, yastıdaban, boşboğaz, üçmərtəbəli*.

Sifətlər mənalarına görə də müxtəlif olur:

1. Keyfiyyət bildirənlər: *yaxşı, pis, dadlı*
2. Əlamət bildirənlər: *gözəl, uzun, uca*
3. Rəng bildirənlər: *qırmızı, sarı, qara* və s.

Sifətin əsas qrammatik əlaməti onun dərəcə kateqoriyasıdır. Sifətin üç dərəcəsi vardır: *adi, azaltma, çoxaltma*.

Adi dərəcə heç bir qrammatik əlamət qəbul etmir, anlayışın etalonu olur. Məsələn, *ağ, qara, kök, arıq*.

Azaltma dərəcəsi əlamətin adi dərəcədən az olduğunu bildirir: morfoloji yolla – *mtılsor, mura, umtuil^d*; sintaktik yolla – *açıq, vari, təhər* sözləri ilə yaranır.

Çoxaltma dərəcəsi – morfoloji yolla M, P (bəzən də S) birinci hecaya artırılıb, söz təkrar edilir. Sintaktik yolla – *çox, ən, lap* ədatları və başqa sözlər (olduqca) artırmaqla yaranır.

Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında (S. Vurğun).

Yoldaşlar, mən bizim milli ədəbiyyatların rus dilinə tərcümə olunması haqqında bir neçə söz demək istərdim. Məsələ orasındadır ki, hər bir xalqın mədəniyyət tarixində başqa dillərdən edilən tərcümələr, məlum olduğu kimi, o xalqın ümumi mədəniyyətinin xəzinəsini zənginləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi təkcə rus xalqı üçün deyil, başqa xalqlar üçün də həmişə çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Biz hamımız, ölkəmizin cənabunda yaşayanlar, Qafqaz adamları böyük rus dili vasitəsilə dünya ədəbiyyatı ilə tanış olmuşuq. Rus dilinin bizim üçün böyüklüyü məhz bundadır. Məsələn, şəxsən mən Şekspiri, Göteni, Avropanın dünya şöhrətinə malik olan ədiblərindən heç birini orijinalda oxumamışam. Buna görə də, demək olar ki, rus yazıçıları Şərq və ya Qərb dillərindən tərcümə edərkən nəzərdə tutmalıdır ki, onlar yalnız rus oxucuları üçün tərcümə etmirlər, öz yaradıcılıq işləri ilə ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların ziyalılarına böyük tarixi

kömək göstərmiş olurlar. Elə buna görə də biz milli respublikaların yazıçıları və ziyalıları bizi dünya mədəniyyətinin ən gözəl nümunələri ilə tanış etmiş və edən rus mütərcim yoldaşlarımıza minnətdarıq.

Bununla əlaqədar olaraq, hər halda deməliyəm ki, biz, ümumiyyətlə, tərcüməçilərin çox böyük və müqəddəs əməyini bəzən kifayət qədər layiqincə qiymətləndirmirik. Çox vaxt onların əməyinə bir çoxları elə qiymət verirlər ki, hətta bu və ya başqa bir əsərin kim tərəfindən tərcümə edildiyini belə, göstərmirlər. Bundan başqa, nədənsə, bizdə özləri yazıb-yaradan yazıçılara daha çox ehtiram göstərilir, tərcüməçilərə isə yazıçı kimi baxmırlar.

Mən tərcümənin iki tipi haqqında bir neçə söz demək istədim. Bu barədə dünən P.Q.Skosirev yoldaş danışıdı. Bu məsələ bizim dövrümüzdə də çox maraqlıdır. Bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzaq qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilərin işində yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur.

Mən hansı tərcümələri xoşlayıram? Mən bilirəm ki, mənim əsərlərimi bir çox yoldaşlar tərcümə etmişlər. Bunların içərisində ən yaxşı rus şairlərilə bərabər, orta səviyyəli və adi nəşriyyat tərcüməçiləri də vardır. Mən, məsələn, Aseyevin, Adalisin, Antokolskinin, Svetlovun, Pasternakın və bir sıra başqa yoldaşların tərcümələrini oxuyuram. Və mən görürəm ki, bizim tərcümələrdə bu iki əsas prinsip indi xüsusilə nəzərə çarpır. Mən ikinci tip tərcümələri üstün tutur və sevirəm. Mənim fikrimcə, tərcüməçi gərək sözlərin hərfi tərcüməsi ilə məşğul olmasın. O, gərək yaratsın. Bu haqda hələ Puşkin demişdi ki, dəqiqliyin heç bir mənası yoxdur. Bu nə deməkdir? Mən bunu belə başa düşürəm: əgər tərcüməçi obrazları da, sözləri də, cinasları da qoruyub saxlayırsa, nə üçün bunun mənası olmasın? Görünür, şeir təkcə bunlardan ibarət deyildir. Görünür, bu dəqiqlikdə şəriyyəət yoxdur və Puşkin məhz bunu demək istəyir ki, belə tərcümədə hər şey olur, lakin şeir olmur. Orijinalda olan poeziya, ilham və qəlb çırpıntıları hərfi tərcümələrdə yoxdur.

Mən bəzən öz şeirlərimizin tərcüməsini oxuyuram. Əvvəlcə, sözlərin, ifadələrin, obrazların dəqiq-dürüst, öz yerində saxlandığı mənim xoşuma gəlir, xoşuma gəlir ki, tərcüməçi özündən heç bir şey əlavə etməmişdir. Lakin bunlar hamısı tərcüməni birinci dəfə oxuyarkən ürəyimə yatır. İkinci dəfə oxuduqda isə belə dəqiqlik məndə ikrah oyadır.

Mən «Azərbaycan» şeirinin ən yaxşı tərcüməçisi kimi Adelina Yefimovna Adalisə öz təşəkkürümü, minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Bizim aramızda bəzən mübahisələr törəyirdi, lakin sonralar yaqın edirdim ki, mən haqlı deyiləm, o haqlıdır. Mən deyə bilmərəm ki, Adalis məni dəqiq tərcümə edir. Xeyr, onun tərcümələrində dəqiqlik yoxdur. Bəzən o özündən əsərə müəyyən şeylər artırır, lakin bunlar hamısı mənim materialımdan, mənim ilhamımdan doğan şeylərdir. Əgər Adalisin qarşısındakı əsər mənim şeirim deyil, Cambulun, yaxud Süleyman Stalskinin şeiri olsa idi, onun əlavələri başqa xarakter daşıyardı, belə əlavələr olmazdı.

Mən öz əsərimin rus dilində orijinaldakı qüvvəsi ilə səslənməsini istəyirəm. Məsəl üçün, Adalisin mənim «Azərbaycan» şeirimi necə tərcümə etdiyi üzərində dayanacaq. Mən qətiyyətlə deyə bilərəm ki, sovet dövründə heç bir şeir rus tərcüməsində belə qüvvətli səslənməmişdir. Bu şeir məhz həmin tərcümənin sayəsində belə geniş yayılmışdır. Bunun sirri nədədir? Tərcümədə sözlərin hərfi tərcüməsi mənada dəqiqlik yoxdur, lakin orada məndəki vətənpərvərlik ruhu, Azərbaycana olan böyük və dərin məhəbbətin odu vardır. Bununla birlikdə elə bir xüsusiyyət də vardır ki, bu mənim şeirimi rus şeiri kimi səsləndirir.

Mən belə yaradıcı tərcümədən qorxmuram. Ona görə yox ki, mənim hər hansı güzəştə ehtiyacım vardır. Yaxud N.Aseyev və ya Adelina Yefimovna mənim şeirlərimi yazdıqlarıma nisbətən gərək yaxşılaşdırsınlar. Xeyr, mənim güzəştlərə, yaxul bəzək-düzəyə, zənginləşdirməyə ehtiyacım yoxdur. Ancaq mən onlara ona görə minnətdaram ki, onlar poeziya yaradırlar.

Mən Aseyevin tərcümələrini oxuyarkən hiss edirəm ki, onlarda mənim ruhum, mənim qəlbim, mənim poeziyam vardır. Lakin bir

sıra başqa tərcümələri oxuyanda görürəm ki, onlarda mənim sözlərim də, obrazlarım da, ayrı-ayrı milli ifadələrim də var, ancaq bununla bərabər duyuram ki, əsas şey – mənim qəlbim, mənim ruhum bu tərcümələrdə yoxdur.

İndi də öz tərcümələrim haqqında. Bildiyiniz kimi, mən öz tərcümələrimdə yaradıcılıq prinsipinə əsaslanıram. Hətta poeziyamızın günəşi olan Puşkinin əsərlərini tərcümə edəndə də mən bəzi yaradıcılıq sərbəstliyinə yol vermişəm. Bu sərbəstlik Puşkinin şərafinə, onun xeyrinə olmuşdur. Əlbəttə, Puşkin şeirinin nə mənim, nə də başqalarının köməyinə ehtiyacı yoxdur, lakin mən belə sərbəstliyə necə və nə üçün yol verdiyimi söyləyəcəyəm.

Demək, biz yaradıcı tərcümə uğrunda mübarizə etməliyik. Mən heç də bunun tərəfdarı deyiləm ki, tərcüməçi pis şeirləri çevirib yaxşılaşdırsın. Əgər o belə edirsə, demək, xalq qarşısında cinayətə yol verir. Nə üçün? Bizim bəzi milli şairlərimiz həmişə şikayət edirlər ki, filan tərcüməçi bizim əsərlərimizi korlamışdır. Lakin onlar heç bir zaman açıq və cəsarətlə bu sözləri demirlər ki, sağ olsun o tərcüməçi mənim orta səviyyəli və yaxud ləyaqətsiz şeirimi gözəl əsərə çevirmişdir. Siz bunu heç bir zaman eşitməzsiniz. Bu, namuslu hərəkət deyildir.

Adelina Yefimovna mənim «Azərbaycan» şeirimi çox yaxşı tərcümə etmişdir. O mənim «Partizan Babaş» şeirimi də tərcümə etmişdir. Yəqin ki, siz bu əsəri «Literaturnaya qazeta»nın son nömrəsində oxumuzsunuz. Lakin «Partizan Babaş» əsərini Adelina Yefimovna birinci şeir səviyyəsində tərcümə etməmişdir. Ona görə ki, birinci şeir vicdanla tərcümə olunmuş, ikinci şeir isə yox? İş burasındadır ki, «Azərbaycan» orijinalda həqiqi poeziyadır, «Partizan Babaş» isə belə deyildir.

Yerlərdən – Nadir bir etirafdır!

Səməd Vurğun – Mənim «Partizan Babaş» kimi şeirlərim yüzlərcədir. «Azərbaycan» şeiri isə mənim həyatıma, bütün həyat proqramıma uyğundur. Mən nə qədər yaşayıb-yaratsam, 1933-cü ildə yazdığım bu kiçik şeirə aşıladığım motivləri bütün əsərlərimdə oxuyacaq, duyacaqsınız.

Deməli, bizim tərcüməçilərimiz çalışmalıdırlar ki, orijinal əgər doğrudan da maraqlıdırsa, belə əsəri yaxşı da tərcümə etsinlər. Lakin şeir zəif və quru, ruhsuz yazılmışdırsa, tərcüməçi isə öz istedadının qüdrəti ilə onu rus dilinə çevirərəkən həqiqi poeziyaya döndərsə, mən belə hesab edirəm ki, bundan uzaq qaçmaq lazımdır. Təsəvvür edin ki, bu və ya başqa bir şeir orijinalda poeziya nümunəsi deyildir, lakin həmin şeiri rus tərcüməsində oxuyanda təəccüb edirsən, görürsən ki, olduqca parlaq bir əsər yaradılmışdır. Mən belə tərcümənin əleyhinəyəm. Ancaq o zaman ki, orijinalda həqiqi poeziya var və tərcüməçi bu həqiqi poeziyanı daha da yaxşılaşdırır, tərəvətləndirir və zinətləndirir, bunun üçün biz yalnız ona təşəkkür edə bilərik.

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bəzən ikinci bir hal da baş verir: orijinalın poeziyası yaxşı olur, tərcüməçi isə yalnız dəqiqliyi qoruyub saxlamaq xatirinə poeziyanı öldürür. Bu da cinayətdir.

Sovet İttifaqının bütün xalqları yalnız rus dili vasitəsilə bir-biri ilə ünsiyyət bağlayırlar və böyük Vətənimizin bütün oxucuları Azərbaycan şeiri ilə də rus tərcümələri vasitəsilə tanış oluruq.

Bu o deməkdir ki, biz tərcüməçilərimizin sənətkarlığına xüsusi və çox cüzi diqqət verməliyik.

Mən öz tərcümələrim haqqında bir neçə söz deyəcəyəm. Bildiyiniz kimi, mən A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» mənzum romanını bütünlüklə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Mən buna həyatımın ən yaxşı illərini sərf etmişəm. «Yevgeni Onegin»in tərcüməsi üzərində dörd il işləmişəm. Əlbəttə, bu özü də azdır, lakin hər halda mən bu əsərə dörd il vaxt sərf etmişəm. Axı mən peşəm etibarilə tərcüməçi-şair deyiləm. Bəzən elə günlər olurdu ki, mən fikirləşirdim: qurtarmaq vaxtıdır, Puşkinin yubileyi yaxınlaşır, lakin elə o günlərdə mənim hafizəmdə yeni bir şeirin, yaxud poemanın mövzusu parlayırdı. Tərcümədən ayrılmaq istəmirdim, ancaq ilham öz əsərimə girişməyə məcbur edirdi. O illər mənim üçün çox çətin yaradıcılıq illəri idi, lakin mən xoşbəxtəm ki, xalqımın tarixində ilk dəfə olaraq «Yevgeni Onegin»i Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm.

Mən bu əsəri necə tərcümə edirdim, mənim tərcümə prinsiplərim nədən ibarət idi?

Mən heç bir prinsipə əsaslanmırdım. Mən bu işə bilavasitə bir şair kimi girişdim. Əsər özü və mənim qəlbim necə tələb etsələr, necə diktə etsələr, elə də tərcümə edəcəyəm – mənim qərarım belə idi. Mən bununla demək istəyirəm ki, «Yevgeni Onegin» üzərində işləməyə bir daha qayıdacağam, çünki hiss edirəm ki, tərcüməmdə poeziya orijinalda olduğu kimi yüksək səviyyədə deyildir. Tərcüməni qurtardığım günlərdən altı-yeddi il keçir, bu müddət ərzində mən yaradıcılıq cəhətdən inkişaf etmişəm. Ola bilər ki, mən bu tərcüməyə əlli yaşında, dilin bütün sirlərini mükəmməl bildiyim zaman qayıdacağam.

Bir çox şeylər mənim üçün anlaşılmazdır, dumanlıdır. Bunlar hamısı öz qaydasına düşəcəkdir. Mən bu tərcüməyə bir də ona görə qayıdacağam ki, «Yevgeni Onegin»in tərcüməsinə hər hansı bir kitabın, yaxud kitabçanın tərcüməsi kimi baxmıram. «Yevgeni Onegin»i Azərbaycan dilində vermək çox böyük və ağır işdir. Bu bizim xalqımız üçün də böyük bir hadisədir.

Mən Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasını, Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» poemasını da Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Lakin burada yalnız «Yevgeni Onegin»in üzərində dayandım.

İctimai-tarixi motivlər, əsərin ideya istiqaməti, ayrı-ayrı xarakterlərinin təsviri, təbiət mənzərələri – bütün bunların hamısını küll halında hər bir tərcümədə qoruyub saxlamaq lazımdır. Lakin mən bu əsərdə nə isə başqa bir şey duydum. Bir var dağlardan sürətlə axıb gələn güclü çay ki, onun dalğaları üzrədir, lakin bir də var okean ki, üzdən sakit görünür, ancaq onun dərinliklərində nə isə qaynayır, coşur, çürpür ki, bunların hamısını adi gözlə görmək mümkün deyildir.

«Yevgeni Onegin»də mən şairin dəryalar qədər dərin qəlbini, onun kədərini duyurdum. Mən bunu bədbinlik və yaxud həyatdan uzaqlaşmaq mənasında başa düşürəm. Bu kədər onun – Puşkinin xalqı ilə, dövrü ilə bağlıdır.

Məhz buna görə Puşkin öz zamanəsinin qabaqcıl şairi olmuşdur. Onun əsərində kədər vardır. O, Tatyana da, Lenskini də düşünür, onların taleyinə ağlayır, o, Oneginin də taleyinə ağlayır. «Yevgeni Onegin»də olan bir çox lirik haşiyələrdə isə şair öz taleyinə də, öz xalqının müqəddəratına da ağlayır. Demək olar ki, Puşkinə böyük kədərin böyük müğənnisidir. Mən bir tərcüməçi kimi onun qüssəsini, dərđini, onun düşüncələrini qorumalı və Oneginin, Tatyananın, Olqanın obrazlarını, bütün əsərin məzmununu bu hisslər, düşüncələr əsasında verməli idim. Mən rus şeirindən, rus şeirinin quruluşundan qorxuram. Puşkində sözlər qüvvətlidir, onları dəyişdirmək və nə isə əlavə etmək istəmirəm, heyyəfim gəlir. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, mən tərcümədə «Yevgeni Onegin»in formasını – ön dörd misralıq strofaları və qafiyələndirmə qaydalarını saxlamışam. Bu, mənim işimi bir az da mürəkkəbləşdirirdi.

Lakin bütün dediklərimdən əlavə, mən Puşkinin bəzi qəhrəmanlarına şəxsən və xüsusən rəğbət bəsləyirdim. Məsələn, Lenskinin taleyi, onun sözləri mənim tərcüməmdə hərarətlə təsvir və ifadə olunmuşdur. Bunun səbəbi o deyil ki, mən Onegini soyuq tərcümə etmək istəyirdim. Xeyr, bu qeyri-ixtiyari belə olmuşdur. Mən Lenski haqqında düşünəndə qismən öz taleyimi də düşünür, öz gəncliyimi də xatırlayır, onun sevgisində və kədərində mən bəzən özümü hiss edirdim. Mən Lenskidə nə isə ümumbəşəri bir keyfiyyət tapmışdım. Mənə elə gəlir ki, əgər bir ingilis şairi «Yevgeni Onegin»i tərcümə edəsi olsa, o da Lenskinin simasında yaxın, doğma bir adam görəcək və onu eynilə mənim kimi yaradacaqdır.

Tatyana haqqında. Biz, adətən, nadanlığımız üzündən rus qadınına, rus qızına elə baxırdıq ki, guya onda sevginin ələmləri, zərif hissləri ola bilməz. Lakin mən Tatyananın obrazını gördükdə hiss etdim ki, vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Onun xumar gözləri, baxışları, onun qəlbində coşan məhəbbət, onun təbiəti sevməsi... Tatyana təbiəti sadəcə sevmir. O, təbiətin qucağında öz böyük dərđini bütün mürəkkəbliyi və incəlikləri ilə yaşayır. Onun məhəbbəti dərinidir. Onun: «Mən başqasına verilmişəm və həyatım

boyu ona sadıq qalacağam» sözləri son dərəcə parlaqdır. Tatyana Onegin sevir və onun namusu, şərəfi uğrunda bütün həyatını qurban verməyə hazır olduğu məhəbbəti ilə kəskin mübarizəyə başlayır. Onun dərin zəkası, incə hissləri, kədəri və zəifliyi qarşısında bütün gözəlliyi və əzəməti ilə parlayarkən mənim əllərim və qələmim titrəyirdi.

Lakin mən qorxurdum. Fikirləşirdim ki, görəsən mənim tərcüməm Azərbaycan dilini korlamır ki. Mən istəyirdim Tatyananın etiraflarını, həyəcanlarını azərbaycanlılara mümkün qədər aydın çatdırım, mən istəyirdim ki, azərbaycanlı Tatyana haqqında oxuyarkən onun qəlbində nələr baş verdiyini bilsin, duysun, o da mənim kimi Tatyananı sevsin, ona ehtiram göstərsin.

Yayda mən həmişə üç ay Bakı bağlarında işlədim. Milli ruhdan uzaqlaşmamaq üçün mən həyat yoldaşımdan xahiş edərdim ki, pətifonda Azərbaycan havaları çaldırsın. Və həmişə balkonda Azərbaycan havalarını dinləyə-dinləyə işlədim. Beləliklə, mən Azərbaycan ruhundan uzaqlaşmadım, yoxsa bu əsər məni öz qüdrətli dalğaları üzərində apara bilərdi. Mən qorxurdum ki, rus adamına çevriləm, qorxurdum ki, dilim Azərbaycan dilindən uzaqlaşsın.

Bu çox doğrudur ki, biz milli xüsusiyyətlərdən danışıyıq, lakin bəzən bu sahədə lap həddini keçirik. Mən sizi inandırırıram ki, insan həmişə insan olaraq qahr. Rus qadını ilə azərbaycanlı qadını arasında heç də bizim bəzən düşündüyümüz qədər dərin fərqlər yoxdur. Onların hisslərində, ruhlarında, şərəf və namus məsələlərində, dünyagörüşlərində, zövqlərində ümumi cəhətlər çoxdur. Biz ümumbəşər mədəniyyətinə doğru gedirik və bundan imtina etmirik. Biz öz tərcümələrimizdə bu hissləri, zövqləri ümumiləşdirməli və yeni, ümumi mədəniyyətə doğru addımlamalıyıq.

Bəs sırf milli ifadələrlə qarşılaşanda nə etməli? Burada mən həmişə adekvat ifadələr tapmaq prinsipinə əsaslanmışam. Bizdə belə bir ifadə var: bir adamdan şübhələndikdə deyirlər: gözüm səndən su içmir. Buna müvafiq, buna adekvat bir şey tapmaq lazımdır.

Məsələn, Lenskinin bu sözləri götürək: «Куда, куда, куда вы удалились весны воей златые дни?» Sanki

burada heç bir aforizm, heç bir milli xüsusiyyət yoxdur. Lakin tərcüməyə gələndə Azərbaycan dilində «hara, hara?» deyə bilməzsən, - bu çox quru səslənər. Həmçinin «вечны моей» və «златые дни» kimi ifadələri də olduğu kimi, hərfi tərcümə etmək olmaz. Beləliklə, əsərdəki ən gözəl misraları tərcümə etmək mümkün olmur! İki misrada üç ifadə azərbaycanca səslənmiş. Deməli, burada axtarmaq, yaratmaq lazımdır. «вечны моей» ifadəsini azərbaycanca «bahar ömrünün», «златые дни» ifadəsini «əziz günlər» demək lazımdır. Axı, rus mətnində də bu günlər qızıldan qayrılan günlər deyil, əziz günlərdir. Ruscadakı «Куда, куда» ifadəsinin qarşılığında isə azərbaycanca «nə qədər tez öüyüb getdiniz» fikrini vermək lazımdır. Elə rus mətnində də bu «hara» sualı şimala yaxud cənuba, dağlara yaxud dərəyə getdiyini soruşmaq məqsədi ilə deyilmir, bu o deməkdir ki, mən sizi nə üçün bu qədər tez itirdim?

Mən bütün bunları məhz Puşkinə olan dərin ehtiramım xatirinə dəyişməli oldum. Mənə elə gəlir ki, o özü mənimlə razılaşardı.

Puşkin onun müdrik poeziyasını, fikirlərini, zəngin hisslərini qorumaq xatirinə hətta ixtisarlara və ya əlavələrə də razı olardı. Mən elə belə də edirdim. Təkrar edirəm ki, son illərdə öz yaradıcılığım ilə məşğulam, lakin bu tərcüməyə yenidən qayıdacaq, onun üzərində işləyəcəyəm, çünki bu tərcümənin ən böyük əsərlərimdən biri hesab edirəm. Mən belə hesab edirəm ki, «Yevgeni Onegin» Azərbaycan dilində mənim orijinal əsərim olmalıdır, yəni Azərbaycan dilində onun tam hüquqlu müəllifi mən olmalıyam – bəli, məhz müəllifi. Və əgər mən buna nail ola bilməmişəmsə, demək, bu tərcüməyə yenidən qayıtmalıyam, onun elə yüksəklərə qaldırmalıyam ki, milli ədəbiyyatımızın və xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olsun. Bunun özü də Puşkinə və bizim böyük rus xalqına dərin ehtiramla bağlıdır. Bəli, tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərə öz doğma və orijinal əsəri kimi baxmalıdır.

Sual və tapşırıqlar №33.

A. Sifətlərin nitqdə yeri nədən ibarətdir.

B. Əşyalara çoxlu sifət (sinonim kimi) isnad etmək, nitqi necə zənginləşdirir (Misal deyin).

C. Verilən parçada sifətlərin işlənməsi yerindədirmi?

Ç. Bu parçanı hansı nitq situasiyasında, hansı ahənglə oxumaq olar.

D. Sifətin mənaca hansı növləri burada verilib.

SAY

Əşyanın miqdar və sırasını bildirən sözlərə say deyilir. Saylar necə, nə qədər, neçənci suallarından birinə cavab verir. Sayların mənaca iki növü vardır.

Miqdar sayları: *bir, iki, beş, üçdə bir, ikidə bir* və s.

Sıra sayları: Əşyanın miqdarca sırasını bildirir. **-inci**⁴ şəkilçiləri əlavəsi ilə düzəlir. Məsələn, *beşinci, altıncı, mininci* və s.

Saylar insanın əşyanın miqdarı haqqında məlumatını dəqiqləşdirmək üçündür. İnsanda əvvəlcə kəmiyyət anlayışı **-lar -lər** şəkilçiləri ilə düzəlir (*daş-daşlar, ağac-ağaclar*).

Qədim və orta əsr fəlsəfi fikrində kəmiyyət anlayış – xüsusilə onun dəqiq ifadəsi əsas yer tutmuş, etalon olaraq bir götürülmüşdür. Bir vahidin əşyaya münasibəti və yaradanın yaranmışlara münasibəti kimi qəbul edilmişdir. Bundan sonra gələn rəqəmlər də məhz birin üzərində qoyulmuşdur. Yəni hər qərəmdə bir o qədər bir olmuşdur.

9 isə təkrəqəmli ədədlərin sonuncusudur. Rəqəmlərin və sayların fəlsəfi fikir ifadə etməsi Böyük Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın fəlsəfəsində də əsas yer tutur. Fəlsəfə elmləri doktoru Z.Məmmədov «Bəhmənyarın fəlsəfəsi» (B., 1383) əsərində yazır:

«Hələ X əsrdə Bəsrədə (İraq) yaranmış «Saflıq qardaşları» (ixvan əs-səfa») adlı cəmiyyətin buraxdığı «Saflıq qardaşları və vəfa münislərinin traktatları» adlı ensiklopediyada saya fəlsəfi baxış var idi. Saya dair traktatda deyilir ki, sayların nəfəslərdəki surəti mövcudatın maddədəki surətlərinə mütəqibdir».

«Saflıq qardaşlarının» fikrincə, filosoflar, alimlər və hikmət sahibləri mövcud şeylərin başlanğıclarına dair varlığın əsaslarından bəhs etmişlər. Hər bir qrupun ağına gətirdiyi şey digərlərinin ağıllarına gətirdikləri şeylərdən başqadır. Belə ki, dualistlər ikiliyi, nəsrənilər üçlüyü, naturalistlər dördlüyü, xürrəmilər beşliyi, digərləri altılığı, başqaları yeddiliyi, səkkizliyi, doqquzluğu ağıllarına gətirmişdilər. Hər bir tayfa ağına gətirdiyi şeyi söyləməkdə ifrata varmış, ona aludə olmuş, ondan savayı heç şey tanımamışdır.

Onların traktatlarında ikiliyə materiya və forma, substansiya və aksidensiya, səbəb və nəticə, işıq və qaranlıq, hərəkət edən və sükunətdə olan, xeyir və şər və i.a.; üçlüyə üç ölçü (uzunluq, en, dərinlik), üç kəmiyyət (xətt, səth, cisim), üç zaman (keçmiş, indiki və gələcək) və i.a.; dördlüyə dörd təbiət (istilik, soyuqluq, rütubət və quruluq), dörd ünsür (od, hava, su və torpaq), dörd aşqar (səhra, qan, bəlgəm və öd), dörd fəsil (yaz, yay, payız və qış), dörd cəhət (şərq, qərb, şimal və cənub) və i.a. rəqəmlilərdən hər birinə bu qayda üzrə müvafiq çəkilir.

Maraqlıdır ki, «Saflıq qardaşları» beşlik tərəfdarları kimi, xürrəmiləri təqlid etmişlər. Beş səyyari planet – Saturn, Yupiter, Mars, Venəra, Merkuri; beş cisim – od, hava, su, torpaq, göyün cismi; beş duyğu – eşitmə, görmə, iyilmə, dadılmə və toxunma; bitkidə beş hissə – kök, gövdə, yarpaq, çiçək və meyvə beşliyə misal göstərilir.

«Saflıq qardaşları» mövcud şeyləri yalnız ikilik, yaxud üçlük, yaxud dördlük. Beşlik və i.a. ilə məhdudlaşdırmağı düzgün hesab etməyərək onları tam halda götürən pifaqorçuların fikirlərinə şərik çıxmışlar: «Pifaqorçulara gəldikdə, onlar demişlər: mövcudat sayın təbiətinə uyğundur. Bununla onu nəzərdə tutmuşlar ki, mövcud şeylərdən bəzisi iki-iki, bəzisi üç-üç, bəzisi dörd-dörd, bəzisi beş-beş və i.a. olub, beləcə çoxlu məbləğ çatmışdır».

Vahidin saya nisbətinə yaradıcının mövcudata nisbəti kimi baxan «Saflıq qardaşları» pifaqorizmi neoplatonizmin eminasiya nəzəriyyəsinə uyğunlaşdıraraq yazırdılar: «Vahidin

təkrarından say nəşət edib çoxaldığı kimi, yaradıcının aşırdaşmasından və comərdliyindən də xilqətlər, onların tamamı və kamalı nəşət etmişdir.

«Saflıq qarlaşları»nın eminasıya nəzəriyyəsində əql ikiyə, nəfs üçə, həyula dördə, təbiət beşə, cism altıya, göylər yeddiyə, ünsürlər səkkizə və aşqarlar doqquza müvafiqdir¹.

Sayların çoxu üslubi-fəlsəfi məzmun daşıyıb öz mənasında işlənmir. Məsələn, 1, 3, 7, 10, 40, 100, 1000 və s. kimi saylar müxtəlif mənə və məqamlarda işlənir.

«XORTDANIN CƏHƏNNƏM MƏKTUBLARI» (Ə.Haqqverdiyev).

Gövhərtac Hacı Mirzə Əhməd ağanın evində ən əziz vücud, arvadların zübdəsi olmağına baxmayaraq, iki gün salamat görünəndə üç gün bəstərdə yatırdı Mirzə Mehdi həkimbaşı həftədə iki-üç dəfə onu yoxluyurdu.

Dərviş Nakam üç ildi ki, getmişdi. Gövhərtacın mərzənin istəklisinin fəraqından nəşət etdiyini heç kəs güman etmirdi. Ancaq bir tək Mirzə Mehdi onun mərzəninin səbəbini bilirdi.

Fərman bir dəqiqə Gövhərtacın gözünün qabağından getmirdi. O özünü həmişə həbsdə hesab edirdi.

Hacı Mirzə Əhməd ağa onu başdan-ayağa cəvahirata tutmuşdu. Yanında neçə nəfər kəviz onun hər bir xahişinə əməl edirdilər. Bununla belə, gecələr çıxıb, əndərun bağçasında kəvizlərlə bir yerdə gəzəndə kəvizlərə deyərdi:

-Siz məni burada bir qədər tək qoyun, sonra mən çağıranda gələrsiniz.

Kəvizlər gedərdilər. Gövhərtac gül ağacının yanında əyləşib qəm dəftərini açardı. Leyli tək aydan, buludlardan sevgilisinə sifarişlər göndərərdi, deyərdi:

-Yəqin, mən tamaşa etdiyim aya bu halda Fərman da tamaşa edir. Nə olardı bu dəqiqə qanadlanıb, quş tək uçub özümü ona yetirəydim. Aya, görəsən, mən çəkdiyim qəmdən o da çəkirmi? Yoxsa indi özünə bir yar tapıb Gövhərtacı bilmərrə unudubdur. Yox... Fərman vəfalı oğlandır. Onun əlindən namərd iş gəlməz.

¹ Sitat. Yusif Seyidovun əsərləri III-dən götürülmüşdür, səh. 122-123.

Aya, görəsən, o da mənim kimi dərdə mübtəladır, ya salamatdır? Mən Fərmanın məriz olmasını istəmərəm. Qoy salamat olsun. İndi ki məndən ayrı düşübdür, mən öləndən sonra, düşəndə bir mənim qəbrimin üstünə gəlsin. Özümlə görüşmək ona müyəssər olmayacaq. Bəlkə qəbrimlə görüşə. Yoxsa, nainsaf Hacı Mirzə Əhməd onu mənim qəbrimin üstünə də qoymayacaq?..

Birdən yasəmən ağacının arasından Fərmanın heykəli gözüünə göründü. Ucadan qışqırıb yıxıldı. Kənzilər onun səsinə yüyürə-yüyürə gəlib, üzünə su səpib, ayıldıb otağına apardılar.

O gündən Gövhərtacın mərzəzi getdikcə şiddət edib böyük iztiraba səbəb oldu.

Həkimbaşı Mirzə Mehdi gündə üç dəfə gəlirdi və ona dərman yazırdısa da, bilirdi ki, bir təsir bağışlamayacaq. Onun dərdinin birçə dərmanı var idi. Ornu da ki, əzaxanadan almaq mümkün deyildi.

Bir dəfə Hacı Mirzə Əhməd ağa Mirzə Mehdiyə otağına çağıraraq dedi:

-Mirzə Mehdi, bu gəlin üç ildir naxoşdur. Hər dəfə siz gəlib onunla görüşüb gedəndən sonra bir-iki saat haləti özünə gəlib gülür, danışır. Sonra yenə haləti təğyir tapıb yıxılır. Onun mərzəzinin sizə məlum olmasına şəkkim yoxdur! Bəlkə siz onun dərdinə müalicə tapmayırsınız. Əgər məsləhət bilirsiniz, yazım padşahın xüsusi təbibinə gəlsin. Lazım olsa Firəngistandan mən təbib gətirməyə hazırım. Ancaq Gövhərtac salamatliyə çıxsın.

Mirzə Mehdi Gövhərtacın mərzəzinin səbəbini deməkdən çəkinib, ərz etdi ki, padşahın təbibini dəvət etməyinizə mənim sözüüm yoxdur. Ancaq Gövhərtacın mərzəzi müalicəpəzır mərzəzlərdən deyil.

Hacı Mirzə Əhməd ağa bu söhbətdən sonra məyus oturdu. Ağa, Gövhərtacın sağalmasının qeydində deyildi. Yüz elə Gövhərtac, ondan da gözəlləri ağaya zövcə olmağa fəxr edərtilər. Ancaq Gövhərtac özündən sonra bir zürriyyə qoymayıb ölərsə tamam Hacı Kamyabın dövləti əlindən çıxar. Ağanı təşvişə salan bu fikir idi.

Bir səbh dərban şəhərin darvazasını açıb gördü ki, bir nəfər cavan dərviş yerə yıxılıb ahü zar edir. Dərban onun kim olduğunu, nə yerdən gəldiyini və niyə belə ahü zar etdiyini xəbər aldı.

Dərviş cavab verdi:

-Uzaq yerlərdən gəlirəm. Naxoşam, çox piyada yol gəlib yorulmuşam. Bir cürə¹ mənə su ver.

Dərban su gətirib verdi. Dərviş suyu içib xəbər aldı:

-Sən bu şəhərin adamlarının hamısını tanıyırsanmı?

-Məşhurlarından hamısını tanıyıram.

-Zərgəran məhəlləsində Hacı Kamyabı tanıyırsan?

-Onu kim tanımaz!

-Onun İbrahim adında bir qardaşı var, onu da tanıyırsan?

-Əlbəttə, tanıyıram!

-Mənim daha yeriməyə halətim yoxdur. Lütf elə, məni onun evinə apar!

İbrahim səhər durub dükanına getmək istəyirdi. Küçəyə çıxanda gördü ki, şəhər dərbanı bir nəfər mərizin qoltuğuna girib onun evinə tərəf gətirir. Məriz dərviş libasında, qırmasaqqal, uzun, cavan bir oğlandır. Amma cavanlığına baxmayaraq, başının və saqqalının tüklərinin yarısı ağdır.

Yaxınlaşanda gözlərindən Fərmanı tanıdı.

-Ay oğul, niyə belə olubsan? Hanı sənin mövzun qamətin, hanı sənin qırmızı yanaqların, gülər dodaqların, enli sinən?

İbrahim oğlunu sinəsinə basıb, başladı üzündən-gözündən öpməyə. İbrahimin saqqalı aşağı gözlərindən sel kimi yaş axdı. Ümidi bircə oğluna idi. Deyirdi: «Gedər, görmədiyi yerləri seyr edib, dərdü-qəmimi unudub qayıdar».

İndi oğlunun bədəni bir dəri, bir sümükdən ibarətdi. Sinəsi batıq, sifəti saralıb, çiyinləri qalxıb. Cavanlar zibdəsi Fərmandan bir quru kölgə qalıb.

Dərbanın köməyi ilə Fərmanı evə gətirib, yatağa salıb yatırdılar.

Dərban getdi. İbrahim o günü dükana getməyi mövquf edib, oğlunun yanında qaldı.

-Bala, yoxsa sənə soyuq dəyib? Sənin üçün bu saat darçın çayı bişirərəm. İçib tərlərsən, durarsan ayağa.

¹ Bir udum.

İbrahim istədi qalxıb, ocaq düzəldib çaydanda su qaynatsın. Fərman onu dayandırdı.

-Lazım deyil, ata, üç ildən artıqdır səni görməyirəm. Otur, bir qədər söhbət eləyək. Darçın çayı mənim dərdimə dərman ola bilməz. Görürsənmi, sənin qardaşın və millətinin başının yiyəsi Hacı Mirzə Əhməd ağa məni nə halətə saldılar!

Bu yerdə Fərmanı öskürək tutub, bir qədər öskürəndən sonra tər basıb, zəifləşib, başladı çətinliklə nəfəs çəkməyə. Bir azdan sonra dedi:

-İndi, ata, halətimi görürsən, məni belə elədilər. Gündə bir ləyən sinəmdən qan gedir. Onu da görəcəksən. Bircə de görüm əmim, ağa ilə qohum olmaqdan xoşnuddurmu? Gövhərtac, ağanın evində özünü xoşbəxtmi hiss edir? Qoy xoşbəxt olsun. Yaxşı candır. Əmimə deginən, heç olmasa məndən ona salam yetirməyi qəbul etsin. Yoxsa o nainsaf bunu da qəbul etməyəcək? Qoy Gövhərtac bilsin ki, mən ölməyimi hiss edib, özümü vətənə yetirdim ki, heç olmasa, axır nəfəsimdə gözüm onun evinə baxsın.

İbrahim dedi:

-Gövhərtac da sən gedəndən naxoşdur. Əmini görsən tanımazsan. Xiffətdən, qüssədən müqəvvaya dönübdür. Mirzə Mehdi həkimbaşı gündə neçə dəfə ağanın evinə gedir. Hətta ağa yazıb padşahın xüsusi təbibini gətirdi. O da bir neçə gün qalıb getdi. Deyirlər mərazi vərəmdir, sağalmayacaqdır.

-Görünür, vəfalı imiş. Mən də onu həmişə vəfalı bilirdim. Afərin ona.

Fərman gözünü yumub huşa getdi və huşda sevgilisini görüb onunla danışdı. Atası Fərmanın həzin səsini eşidirdi:

Ləzzət rüxi yarı-dilistandan,

Candır bilən, ey diri candan.

Canım gedəli bəsi zamandır,

Cismimdəki indi özgə candır.

Məndə olan aşikar sənsən,

Mən yaxud yoxam, o ki var, sənsən!

Bunun dalınca hövlnək qalxıb əlini qabağa uzadıb səsləndi:

-Getmə, getmə, bir qədər dayan!

Atası xəbər aldı:

-Ay oğul, kimlə danışırısan?

Cavab əvəzinə Fərmanı öskürək boğmağa başladı. Bir qədər öskürəndən sonra əlinin biri ilə ağzını yumub işarə ilə ləyən istədi. Atası ləyəni yaxın gətirəndə Fərman əlini ağzından çəkdi. Ləyən laxta qanla doldu.

İndi İbrahim oğlunun daha dirilməyəcəyini yəqin edib hönkürtü ilə ağıladı. Fərman onu sakit elədi:

-Ağlama, ata, gərək belə də olaydı. Qoy əmimin könlü şad olsun.

İbrahim cəld evdəm çıxıb qonşudan təbib Mirzə Heydərqulunu çağırırdı. O da gəlib baxıb, başını bulayıb, bir nüsxə yazıb getdi.

Bu dərmanı çay kimi dəmləyib gündə üç dəfə için.

Sübh İbrahim oğlunun otağına girib halətini bir az yaxşılaşmış gördü.

-Ata, bu gün halətim çox yaxşıdır, deyəsən sağalacağam. Özümdə heç azar hiss etməyirəm. Bir az mənə süd ver, acmışam.

İbrahim sevinərək süd gətirib verdi. Fərman iştahla südü içdi. Sonra atasına dedi:

-Ata, iki gündür mən gəlmişəm, dost-aşnalarımın mənə gəlməyimdən xəbərləri yoxdur. Mən də onları çox görmək istərdim.

Bir saatdan sonra Fərmanın yoldaşları onu əhatə edib, bu üç ilin müddətində vaqe olmuş hadisələrdən söhbət edirdilər. Fərman da dərviş sifətində dünyanı dolaşdığından, gördüyü ölkələrdən, şəhərlərdən, adamlardan danışdı. Bir azdan sonra Fərman danışmaqdan yorulub gözlərini yumdu.

Yoldaşları ahəstə durub getdilər və İbrahimə dedilər:

-Gözlərin aydın olsun, az çəkməz Fərman durar ayağa.

Fərman bir qədər yatıb, sonra bərk öskürəklə oyandı. Atası onun səsinə eşidib içəri daxil oldu. Fərmanın haləti digərgün idi. Atası xəbər aldı:

-Ay bala, bir az bundan qabaq ki, yaxşı idin. İndi nə oldu sənə?

Fərman cavabında dedi:

-Ata, işim xarabdır. Get bir Mirzə Mehdi həkimbaşını mənə yanuma gətir.

-Oğul, Mirzə Mehdi ni gətirmək üçün çox pul lazımdır. Məndə o qüvvət nə gəzir, genə gedib Mirzə Heydarqulunu çağıra bilərəm.

-Ata, sən get deyinən Fərman gəlibdir; çox xahiş eləyir ki, onun yanına gələsiniz. Mənim adımla eşidəndə gələcək. Sən get, ata!

Mirzə Mehdi, həqiqət, gəldi. İçəri daxil olub, gəndən Fərmanın sifətinə baxanda onda ölüm nişanəsini aydın gördü. Sonra gəlib, Fərmanın yastığının yanında əyləşib nəbzini tutdu:

-Artıq azarın yoxdur. Qorxma, sənə özüm müalicə elərəm. Tezliklə sağalarsan!

Mirzə cibindən kağız və qələmdan çıxarıb nüsxə yazmaq istəyəndə Fərman onu dayandırdı.

-Zəhmət çəkməyiniz. Mənim mərazim dərmanpəzir deyil, sizə zəhmət verməkdən mənim özgə niyyətim var. Siz bir vaxt mənə böyük yaxşılıq eləyibsiniz. O yaxşılığın nəticəsi mənim ürəyimcə olmadı. İndi siz müqəssir deyilsiniz. Mənim qismətim belə oldu. İndi isə mənim sizdən bircə xahişim var: Siz Gövhərtacə müalicə edirsiniz, zəhmət çəkib, onun yanına gedib, əvvəl məndən ona salam yetirin! Sonra mənim halətimi necə görürsünüz, elə də söyləyin! Ona deyin ki, onun fərağında dərmanatsız dərdlərə düşüb indi can verirəm. Çox istərdim ölən vaxt onun üzünü görüb can verəydim. Çifayda bu mənə müyəssər olmayacaq. Ondan çox təvəqqe eləyirəm, libasından bir şey mənə göndərsin. Bəlkə heç olmasa onun qoxusunu ondan alım.

Mirzə Mehdi Fərmanın xahişinə əməl etməyi vəd etdi.

** * **

Səhər İbrahim oğlunun otağına girib adi sual verdi:

-Necəsən, bala?

-Yaxşıyam, ata. Mirzə Mehdi indicə gərək gəlsin.

Fərmanın gözü qapıda idi, yanıqlı bir dillə deyirdi:

-Bu kişi yenə gəlmədi. Yoxsa, mən bu arzuma da çatmayıb öləcəyəm?

Bir azdan sonra mümkün gəldikcə ucadan səsləndi:

-Yox, arzuma çatmayınca ölməyəcəyəm!

Atası xəbər aldı:

-Ay bala, o arzu nədir?

*-Bir şey deyil, ata, bir çıx qapıya gör Mirzə Mehdi gəlirmi?
Fərmanın bütün bədəni iztirabda idi. Hər beş dəqiqədə atasını
küçəyə göndərirdi.*

-Ata, çıx gör gəlməyir ki?

*İbrahim evə qayıdıb Mirzə Mehdiyə təşrif gətirməyini xəbər
verdi. Fərman başını yasdıqdan götürüb döşəyin üstündə əyləşdi.*

Mirzə Mehdi daxil olub salam verdi.

-Buyurun, Mirzə, əyləşin! Gövhərtacı gördünüzmü?

-Bəli, gördüm.

-Onda izin verin, Mirzə, gözlərinizdən öpüm.

*Mirzə Mehdi əyildi. Fərman neçə dəfə onun gözlərindən öpdü.
Sonra xəbər aldı:*

-Sifarişimi yetirdinizmi, Mirzə?

*-Necə ki demişdin, elə də yetirdim. Bu da sənə Gövhərtacın
sovqatı!*

*Bu sözlə abanın altından bir köynək və bir ədəd qan ləkəli
dəsmal çıxarıb Fərmana verdi.*

Fərman dəsmalı və köynəyi neçə dəqiqə iyləyib dedi:

*-Oxqay, Gövhərtacın qoxusu gəlir. Sizdən çox razıyam,
həkimbaşı. Heyf ki, bu mərzədən mən durmayacağam. Yoxsa sizin
xəcalətinizdən layiqincə çıxardım. -Sonra köynəyi qalxızib bir
qədər yanıqlı nəzərlə baxıb odlu bir ah çəkdi:*

*-Sevgili dilbərim! İllərcə fərağını çəkməkdən canım dərdə
düşdü. Gecə-gündüz dilimin əzbəri, şam tək gözüümün qabağında
şölə verən, parlaq ulduz tək yollarımda mənə rəhbər olan, gecələr
aya baxanda gördüyüm sən idin. Ölümün yetişdiyini hiss edib, axır
nəfəsini sənə yaxınlığında vermək üçün özümü buraya yetirdim.
Didarın mənə müyəssər olmadı. İndi sənə ən yaxın olan köynəyində
baxıb səni vida edirəm. Əlvida dilbərim!*

Bu sözlə köynəyi bağına basmış həmişəlik gözlərini yumdu.

Həkimbaşı qalxıb, gözlərinin yaşını silib ahəstə otaqdan çıxdı.

** * **

*Haman gün şəhərin hamı məscidlərinin minarələrində çəkilən
minacatlar müctəhid Haçı Mirzə Əhməd ağanın zövcəsinin
vəfatını şəhərin əhalisinə elan elədi.*

Gövhərtac axır nəfəsində ərini yanına çağırtdırıb dedi:

-Məni bağışlayın, ağa, mən üç ildir sizin evinizdə kənz kimi dolanıb, bir dəfə cürət edib sizə bir söz deməmişəm və sizdən bir xahiş etməmişəm. Ancaq sizin sualınıza cavab verib, sizin məramınızla rəftar eləmişəm. Dərmansız dərdə düşüb, bircə dəfə də olsun dərdimin nə olduğunu qısqıldığımdan sizə söyləməmişəm. Siz və həkimbaşı mənim dərdimin nə olduğunu bilirdiniz. Ancaq dərman tapmaqda aciz idiniz. İndi mənim axır nəfəsimdir. Sizdən mənim bircə xahişim var. Ona əməl etsəniz, mənim ruhum sizdən xoşnud olar; mənim qəbrimi Fərmanın qəbri ilə yanaşı qazdırın, onun da axır nəfəsidir.

Hacı Mirzə Əhməd ağa söz verdi. Gövhərtac əlini uzadıb ərinin əlini tutub dodaqlarına tərəf çəkmək istədikdə boğazından bir parça qan gəlib, ağanın əlinin üstünə düşdü. Gövhərtac bihiss yıxılıb canını tapşırdı.

Şəhərin əhalisi Gövhərtacın dəfn və izhari-təziyyəti üçün ağanın evinə cəm oldular. Böyük bir təntənə ilə rəsmi-dəfni icra elədilər. Amma ağa verdiyi sözə əməl etməyib, Gövhərtacı öz həyatında dəfn etdirdi.

Sual və tapşırıqlar №34.

- A.** *Kəmiyyət və konkret say münasibəti necə yaranmışdır?*
- B.** *Sayıların mənaca növlərinin hansı üslubi xüsusiyyətləri var?*
- C.** *Bir neçə kəsr sayı iştirak edən cümlə (mətn) düzəldin.*
- Ç.** *Bir sözünü 8-10 müxtəlif mənada cümlədə işlədin.*
- D.** *«Cəhənnəm məktubları» hekayəsini ritorik cəhətdən təhlil edin.*

ƏVƏZLİK

Əsas nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Əvəzliklər dildə isimdən, sifətdən, saydan sonra meydana gəlmişdir. Bunun səbəbi odur ki, əvəzlik onları əvəz edə bilsin. Buna görə də əvəzliyin tərifini aşağıdakı kimi verirlər.

İsimin, sifətin, sayın yerində işlənərək onları bu və ya digər şəkildə əvəz edən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir.

Əvəzlilər də başqa nitq hissələri kimi həm morfoloji, həm də sintaktik funksiya daşıya bilir. Əvəzlilərin mənaca aşağıdakı növləri vardır.

1. **Şəxs əvəzliyi:** *təkdə – mən, sən, o; cəmdə – biz, siz, onlar*
2. **İşarə əvəzliyi:** *bu, o, belə, elə*
3. **Təyin əvəzliyi:** *öz, bütün, hər, filan*
4. **Qayıdış əvəzliyi:** *özüm*
5. **Qeyri-müəyyən əvəzlik:** *kim isə, nə isə, kimsə, birisi*
6. **Sual əvəzliyi:** *kim, nə, hara*
7. **İnkər əvəzliyi:** *heç kim, heç nə*

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi.

-Hörmətli xanımlar və cənablar!

Hörmətli qonaqlar!

Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilməyimlə mənə göstərilmiş bu böyük etimada görə Azərbaycan seçicilərinə, Azərbaycan vətəndaşlarına, bütün Azərbaycan xalqına öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Mən bu böyük etimadı doğruldacağam, bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələcəyəm, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm.

Oktyabrın 15-də Azərbaycan xalqı seçki məntəqələrinə gələrək Heydər Əliyev siyasətinə səs veribdir. Sülhə, əmin-amanlığa, tərəqqiyə, inkişafa, quruculuğa, sabitliyə səs veribdir. Bu siyasətə Azərbaycanda alternativ yoxdur.

Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycana böyük uğurlar gətiribdir. Bütün sahələrdə Azərbaycan inkişaf edir, uğurlar qazanır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan yüksəlir, uğurlar qazanır. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə özünəlayiq yerini tuta bilibdir, Azərbaycanın nüfuzu artıbdir. İndi Azərbaycanla hesablaşırlar, Azərbaycana hörmət edirlər. Regionda bütün beynəlxalq,

irimiqyaslı layihələr Azərbaycanın iştirakı ilə, onun milli maraqlarının nəzərə alınması ilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan çox uğurlu fəaliyyət göstərir, onun nüfuzu artır. Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilat Azərbaycanın təkidi ilə Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıyır. Bu proses davam edəcəkdir. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə, dünya miqyasında daha da möhkəm mövqelərə sahib olacaqdır.

Qonşularımızla münasibətlərimiz çox uğurla inkişaf edir. Həm ikitərəfli münasibətlərimiz güclənir, həm də regional əməkdaşlıq inkişaf edir. Bu gün andiçmə mərasimində iştirak etmək üçün Azərbaycana, Bakıya gəlmiş qonşu dövlətlərin görkəmli dövlət xadimlərinin iştirakı bunu bir daha sübut edir.

Mən bu fürsətdən istifadə edərək, bu gün bizimlə birlikdə mərasimdə iştirak edən Gürcüstan prezidenti cənab Eduard Şevardnadzeni, Rusiya Federal Məclisi Federasiya Şurasının sədri cənab Sergey Mironovu, Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini cənab Əbdüllətif Şənəri, İran İslam Respublikasının vitse-prezidenti cənab Seyid Məhəmmədəli Əbtəhini və Ukrayna hökumətinin başçısı cənab Viktor Yanukoviçi salamlayıram.

Azərbaycan hərtərəfli inkişaf edir, iqtisadiyyatı güclənir. Azərbaycanda iqtisadi islahatlar aparılır. Bu islahatların nəticəsində ölkəmiz qısa müddət ərzində öz iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin etmişdir. İqtisadiyyatın ən mühüm göstəricisi ümumi daxili məhsul son beş il ərzində hər il 10 faiz artır, inflyasiyanın səviyyəsi 2 faiz təşkil edir. Halbuki, on il bundan əvvəl inflyasiyanın səviyyəsi 1600 faiz idi.

Azərbaycanda özəl sektor uğurla inkişaf edir. Çox sevindirici haldır ki, ümumi daxili məhsulun formalaşmasında özəl sektorun payı 70 faiz təşkil edir. Sahibkarlar sinfi yaranır. Genişmiqyaslı özəlləşdirmə proqramı həyata keçirilir. Torpaq islahatı aparılıb və torpaq artıq kəndlilərin özəl mülkiyyətinə verilibdir. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalı artır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanda Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan iqtisadi islahatlar öz gözəl nəticələrini verməkdədir.

Azərbaycana xarici sərmayə qoyuluşu çox yüksək səviyyədədir və bu proses davam edir. Sizə deyə bilərəm ki, bütünlükdən qoyulan sərmayələrin həcmi 15 milyard dollar təşkil edir. Adambaşına xarici sərmayənin həcminə görə Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları arasında qabaqcıl yerdədir, bəzi Şərqi Avropa dövlətlərini də qabaqlayır.

Amma heç kəsə sirr deyil ki, sərmayələr, xüsusilə xarici sərmayələr sabitlik olan ölkələrə qoyulur. Çünki hər bir sərmayədar o qədər də risk etmək istəmir. Bu baxımdan da Azərbaycan sərmayə qoyuluşu üçün çox münasib ölkədir. Azərbaycanda son illər ərzində hökm sürən sabitlik, ictimai-siyasi asayiş sərmayələrin cəlb olunması istiqamətində böyük addımlar atmağa imkan veribdir.

Əlbəttə, bizim hamımızın borcudur ki, Azərbaycanda yaranmış bu sabitliyi qoruyaq, saxlayaq, möhkəmləndirək. Əgər Azərbaycanda sabitliyin pozulmasına kimsə can atarsa, biz buna imkan verməyəcəyik, Azərbaycan xalqının rahat, təhlükəsiz, sabitlik şəraitində yaşamasını təmin edəcəyik.

Bu sabitlik bizə imkan verəcək ki, gələcəkdə Azərbaycanı daha da sürətlə, hərtərəfli inkişaf etdirək. Bu barədə bizim çoxlu planlarımız vardır. Azərbaycanın hər bir sahəsi inkişaf etməlidir.

Təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas istiqaməti onun neft strategiyasının həyata keçirilməsidir. 1994-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən başlanmış yeni neft strategiyası Azərbaycana böyük uğurlar gətiribdir. «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə bu strategiya artıq 9 ildir ki, həyata keçirilir. Bunun nəticəsində Azərbaycan öz neft-qaz ehtiyatlarını çox səmərəli şəkildə dünya bazarlarına çıxarır. Azərbaycan Xəzər dənizinin özünə məxsus olan sektorunda xarici şirkətlərlə çox uğurlu əməkdaşlıq edir. Azərbaycanın neft sənayesinə on milyard dollar sərmayə qoyulubdur. On minlərlə yeni iş yerləri açılıb, qısa müddət ərzində qazma qurğuları, platformalar, neft kəmərləri, neft terminalları və ölkəmiz üçün vacib olan digər infrastruktur yaradılıbdir.

Azərbaycan öz neftini dünya bazarlarına artıq iki kəmərlə vasitəsilə çıxarır. Bakı-Novorossiysk neft kəməri ilə hazırda ildə

2,5 milyon ton neft ixrac olunur. Bakı-Supsa neft kəməri vasitəsilə qərb istiqamətində ildə 6,7 milyon ton neft ixrac edilir. Hazırda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri inşa edilir və artıq işlərin 40 faizi görülüb. Artıq bu kəmərin inşasına 1 milyard 200 milyon dollar sərmayə qoyulub. Gələcək ilin sonunda biz bunun açılışını qeyd edəcəyik.

Azərbaycan böyük qaz ehtiyatları olan «Şahdəniz» yatağında uğurla işləməyə başlayıb. Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinə vəsait qoyulur və əgər hər şey cədvəl üzrə gedərsə, 2006-cı ildə Azərbaycan qazı Avropaya çatdırılacaqdır.

Bütün bu planların, görülən işlərin əsası 1994-cü ildə qoyulub. O vaxt, çətin və mürəkkəb şərait vardı, Azərbaycan çox riskli bir ölkə sayılırdı. Azərbaycana sərmayənin cəlb edilməsi üçün cənab Prezident Heydər Əliyev böyük işlər görmüşdür. Nəhayət, əfsanəni reallığa, gerçəkliyə çevirmişdir.

Neft strategiyasının tərkib hissəsi ondan ibarətdir ki, neftdən əldə olunan gəlirlər Azərbaycan xalqına səmərəli şəkildə xidmət etsin. Bu məqsədlə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Fondun yaradılması Azərbaycanın müasir tarixində çox əlamətdar hadisədir. O, bütün beynəlxalq standartlara cavab verən, şəffaf qurumdur. Beynəlxalq maliyyə qurumları onun fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirlər.

Hazırda Neft Fondunda 800 milyon dollar vəsait yığılıb. Bu, xalqın vəsaitidir. Buna görə də Neft Fondunun fəaliyyəti haqqında ictimaiyyətə mütəmadi qaydada məlumat verilir. Hər bir vətəndaş bilməlidir ki, onun ölkəsinin valyuta ehtiyatları nə qədərdir və necə, hansı istiqamətlərə sərf olunur.

Gələcəkdə Azərbaycan öz iqtisadi potensialını inkişaf etdirdikcə, Azərbaycanda yeni neft yataqları kəşf olunandan sonra, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri istismara veriləndən sonra, əlbəttə, ölkəmizin imkanları daha da artacaqdır. Hər il Azərbaycana milyardlarla dollar vəsait daxil olacaqdır. Bu vəsaitlə Azərbaycanda bütün sahələrdə quruculuq işləri aparılacaq, sosial problemlərin həlli istiqamətində böyük işlər görülməkdədir.

Bilirsiniz ki, Neft Fondundan ayrılan vəsait, ilk növbədə, Azərbaycanda ən çətin vəziyyətdə yaşayan qaçqın-köçkünlərə, onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün sərf olunur. Cənab Prezident Heydər Əliyevin fərmanları ilə bu məqsəd üçün 70 milyon dollar ayrılmışdır və qaçqın-köçkünlərdən ötrü yeni qəsəbələr, şəhərciklər, evlər tikilir. On minlərlə qaçqın və köçkün artıq çadır düşərgəsindən çıxarılaraq müasir evlərə köçürülüb və bu proses davam edəcəkdir. Biz gələcəkdə də bu məsələyə çox böyük diqqət göstərəcəyik. Əminəm ki, yaxın gələcəkdə işğaldan əziyyət çəkən bütün qaçqın və köçkünlər müasir şəraitlə təmin olunacaqlar.

Azərbaycanda digər sosial məsələlər də öz həllini tapır. Bilirsiniz ki, bu yaxınlarda cənab Prezidentin sərəncamları ilə səhiyyə, təhsil, mədəniyyət işçilərinin və başqalarının əmək haqqı 50 faiz artırılmışdır. Pensiyalar 40 faiz artırılmışdır. Bu, bir daha onu göstərir ki, sosial məsələlər Prezidentimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu siyasət bundan sonra da davam etdiriləcəkdir. Ölkənin bütün imkanları buna xidmət edəcəkdir. Təsədüfi deyil ki, gələn ilin büdcəsinin 60 faizi sosial məsələlərə sərf olunacaqdır.

Azərbaycan gələcəkdə çox zəngin və qüdrətli ölkəyə çevriləcəkdir. Neft strategiyasını davam etdirərək, qısa müddət ərzində ölkəmizi hərtərəfli inkişaf etdirəcəyik.

Xüsusilə qeyri-neft sektoruna böyük diqqət göstəriləcəkdir. Yeni zavodlar, fabriklər istifadəyə veriləcəkdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün tədbirlər planı, Azərbaycanda iqtisadi inkişaf proqramı hazırlanır. Bu çoxşaxəli inkişaf proqramı Azərbaycanı qısa müddət ərzində zəngin dövlətə çevirməyə imkan verəcəkdir. Bizdə bütün imkanlar-təbii sərvətlər, insan potensialı və ən önəmlisi, xalqın iradəsi vardır. Biz hamımız birləşərək və bir nöqtəyə vuraraq Azərbaycanı zəngin, qüdrətli dövlətə çevirəcəyik.

Azərbaycanda ordu quruculuğu sahəsində də böyük işlər görülmüşdür. Ölkəmizdə güclü ordu yaradılmışdır və bu proses davam edəcəkdir. Bu məsələ daim mənim diqqət mərkəzimdə olacaqdır. Azərbaycanın çox güclü ordusu olmalıdır. O, qarşıda duran bütün məsələləri həll etmək iqtidarında olmalıdır. Əminəm ki, Azərbaycanın iqtisadi potensialı ordumuzun ən yüksək

standartlara cavab verməsinə və qarşıda duran bütün vəzifələri yerinə yetirməsinə imkan verəcəkdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmiz üçün ən ağır problemdir. Uzun illərdir ki, biz atəşkəs rejimində yaşayırıq. Təəssüflər olsun ki, bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti hələlik heç bir nəticə vermir. Biz hələ də ümidlərimizi itirmirik. Hələ də ümid edirik ki, həmsədrlər bu məsələ ilə daha ciddi şəkildə, məsuliyyətlə məşğul olacaqlar. Bu məsələ öz həllini tapmalıdır. Bu problem yalnız bir neçə prinsiplər, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll oluna bilər: Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad olunmalıdır, bir milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmalıdır, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Hamı bilməlidir ki, sülh tərəfdarı olmağımıza baxmayaraq, müharibənin yenidən başlanmamasını və bu məsələnin sülh yolu ilə həllini istəməyimizə baxmayaraq, bizim səbrimiz də tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını nəyin bahasına olursa-olsun, azad edəcəkdir.

Mən Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyinə inanıram. Əminəm ki, ölkəmiz bundan sonra da inkişaf edəcək, daha da güclənəcəkdir. Azərbaycanda demokratiya daha da inkişaf edəcək, siyasi plüralizm, söz azadlığı təmin olunacaqdır. Ölkəmiz müasir dövlətə çevriləcəkdir. Bütün bunları etmək üçün Azərbaycanda çox işlər görmək lazımdır.

Ancaq bütün bunları həyata keçirmək və Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çeyirmək üçün ən başlıcası, ölkədə Heydər Əliyevin siyasəti davam etdirilməlidir. Bu gün yüksək kürsüdən çıxış edərkən mən Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, bu siyasətə sadıq qalacağam, heç vaxt bu yoldan dönməyəcəyəm, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm.

Mən bu gün bu yüksək kürsüdən əziz Prezidentimiz cənab Heydər Əliyevə müraciət edərək deyirəm: əziz Prezident, əsrin olan müasir Azərbaycanı gücləndirəcəyik, zənginləşdirəcəyik, hərtərəfli inkişaf etdirəcəyik, Sizin yolunuzla yeni qələbələrə doğru gedəcəyik.

Yaşasın Azərbaycan xalqının milli lideri, müasir Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev!

Yaşasın qəhrəman Azərbaycan xalqı!

Yaşasın azad və müstəqil Azərbaycan!

(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi böyük diqqətlə dinlənilirdi və dəfələrlə sürətli alqışlarla qarşılandı).

Sual və tapşırıqlar №35.

- A.** *Nitq ritorikanın hansı sahəsinə aiddir?*
- B.** *Nitqi şərti olaraq hansı hissələrə bölmək olar?*
- C.** *Nitqdə, ardıcılıq, məntiqlik, düzgünlük, səlislik, inandırıcılıq, dəqiqlik kimi cəhətləri seçib ayırın.*
- Ç.** *Nitqin məzmununu öyrənin.*
- D.** *Nitqdə əvəzliyin mənacə hansı növü və necə işlənmişdir?*

FEL

Fellərin əsas əlaməti iş, hal və hərəkət bildirməkdir. Anlayışların əsasını təşkil etmək cəhətdən yalnız fellər isimlərə qarşı qoyula bilər. İsim – əşya, anlayış adıdır, fel – iş, hərəkət adıdır. Fel bütün dillərdə fel vardır və eyni funksiyanı daşıyır. Fellər dilin özü ilə o dərəcədə bağlıdır ki, bir dildən başqa bir dilə keçmir. Sabitlik cəhətdən də fel başqa nitq hissələrindən daha daha dəyanətlidir. Azərbaycan dilinin felləri (əsasən köklər) ulu türk dövründən indiyədək, demək olar ki, dəyişmədən kiçik fonetik dəyişikliyə uğrayaraq qalmışdır. Özünün qrammatik əlamətləri ilə fel bütün nitq hissələrindən zəngindik. Felin bütün qrammatik kateqoriyaları xüsusidir. Bu, o deməkdir ki, növ, zaman, təsirlilik, şəxs, inkarlıq kateqoriyaları yalnız felə məxsusdur.

Felin şəkilləri – əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt formaları da vardır.

Əmr forması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəziləri, hətta, əmri bir forma kimi qəbul etmirlər. Doğrudan da, əmr

formasının formal əlaməti yoxdur. Onun quruluşu belədir: fel kökü+şəxs sonluğu+əmr, xahiş, nəsihət intonasiyası. Yalnız birinci şəxsin ikinci şəxsə əmri fel kökü ilə ifadə edilir. Məsələn, *Qacaq: -Vaqif, get, saray həyatını büsbütün tərk et!*

Xəbr forması. Felin bu forması iş, hərəkət haqqında xəbər verir. Eyni formanı biz şəxs şəklində də görürük. Ona görə də son vaxtlar bu forma şəxs-xəbərlik şəkli adlanır. Bu formanın strukturu belədir: fel kökü+zaman şəkilçisi+şəxs şəkilçisi (*get+miş+əm, oxu+yur+am, danış+ar+am*).

Lazım forması iş və hərəkətin icrasının lazımlığını bildirir. Formal əlaməti **-ası, -əsi**-dir. Strukturu belədir: fel kökü+lazım şəkli şəkilçisi+şəxs şəkilçisi (*ged+əsi +yəm*).

Arzu forması iş, hal və hərəkətin arzu olduğunu bildirir. Bu formanın analitik struktur forması belədir. Fel kökü+**a/ə**+şəxs sonluğu bu forma çox vaxt *gərək, təki, barı, kaş* ədatları ilə işlənir (*gərək ged+ə+m, kaş gəl+ə+sən, tək oxu+ya+m*).

Vacib forması iş və hərəkətin icrasının vacibliyini bildirir. Formal əlaməti **-malı//məli**-dir. Bu formanın struktur modeli belədir: fel kökü+**malı/məli**+şəxs sonluğu (*get+məli+yəm, oxu+malı+san, gəl+məli+dir*).

Şərt forması iş və hərəkətin müəyyən şərtə bağlı olduğunu bildirir. Formal əlaməti **sa/sə**-dir. Bu formanın struktur modeli belədir: fel kökü+**sa/sə**+şəxs sonluğu (*get+sə+m, oxu+san+n*).

Bu formalar təsriflənir. Amma aşağıdakı formalar təsriflənmir.

Məsdər forması iş, hal, hərəkətin adını bildirdiyi üçün ismə oxşayır və onun əsas qrammatik əlamətlərini qəbul edir (hallanır, cəmlənir, mənsubiyyət və III şəxs xəbərlik şəkilçisi qəbul edir). Təkcə inkarlıq və təsirlik kateqoriyası ilə isimdən seçilir.

Feli bağlama. Adından görüldüyü kimi əsas felə bağlanaraq onu zamana, tərzə, səbəbə, kəmiyyətə görə onu izah edir. Deməli, əsas felə bağlanaraq onu müxtəlif cəhətdən (zaman, tərz, səbəb, kəmiyyət) izah edən sözlər və (fel formalarına) feli bağlama deyilir. Feli bağlama şəkilçiləri bunlardır: **ib⁴, iban⁴, araq², anda², dıqca⁴, mca⁴, madan², alı², mis⁴, caq²** və s. Məsələn,

Mən gəlinə heç yerə getmə (zamana görə).

Qatar silkələnərək dayandı (tərzə görə).

Feli sifət. Felin bu formasında həm fellik, həm də sifətlik əlaməti olur. Amma fellik sifətliyə nisbətən daha güclü olur. Felə aid aşağıdakı əlamətləri bildirir: inkarlıq, təsirlik, tərz, şəxs, non, zaman, hərəkət və s. Məsələn, *oxu+yan, oxunmuş, oxunacaq* feli sifətlərində felin zaman, təsirlik, təsdiqlik, şəxs, non, hərəkət və s. feli əlamətləri vardır.

Feli sifətlər aşağıdakı şəkilçilərlə yaranır **an/ən, mis⁴, acaq², dıq⁴** və s. (*oxuyan, görülmüş, yazılacaq məktub, oxuduğum kitab və s.*).

İCLAS QURUSU (Mir Cəlal).

Əncir qurusu, ərik qurusu, zoğal qurusu – bunlar çox olur, iclas qurusu isə tək-tək olur.

Bir var ki, gün altında quruyan, bir də var ki, iclaslarda quruyan, suyunu çəkən, həyat hissələrini itirən.

İclas qurusunu siz tanıyırsınız. Adını bilməsəniz də, özünü yaxşı tanıyırsınız. Ariq bədənini qabağa əyib, dizini bükərək sürətli addımlarla gedən Adamı siz küçədə, idarə qapılarında, pilləkənlərdə çox görürsünüz.

O haraya tələsir. İclasa!

Qoltuğundakı boz, sürtülmüş qovluq səliqəsiz yığılmış kağız-kuğuzla doludur.

Bunlar nədir. Protokol! O bütün ömrü boyu başı aşağı, dünyadan bixəbər, qaşqabaqlı, sifəti bulud kimi tutulmuş, fikirli gəzir.

Nəyi düşünür. Qərarı!..

İclas qurusu üçün gecənin-gündüzün, yazın-payızın, istinin-soyuğun, yerin-göyün heç bir fərqi, əhəmiyyəti yoxdur. Suların səmindən, çiçəklərin ətrindən, quşların mahnısından, musiqidən, gülüşdən, şənlikdən uzaq olan bu qaradınməz Adamı görəndə kimisi heyrət edir, çoxunun da acığı gəlir.

Güman etməyin ki, iclas qurusu ancaq ictimai yerlərdə belədir. Siz düşünürsünüz ki, evinə qayıdıb papağını çıxaranda, arvadı, uşağı ilə görüşəndə iclas qurusunun halı dəyişmiş olur, üzündə işıq, dodağında təbəssüm doğur.

Yox! Səhv edirsiniz! O iradəli, prinsipli, müstəqim adamdır. Onun şəxsi ailə həyatı özü də bir növ iclasdır. O, bir dəfə qət etmişdir ki, iclas üçün yaranmışıq, başımız qərar hazırlamaq, barmaqlarımız protokol yazmaq, əllərimiz çəpik çalmaq, səsimiz çıxış etmək üçün bizə verilmişdir. Onun fikrincə, bütün kainat da mühüm bir iclasdan sonra yaranmış və imzalanmış bir qərar üçtündə dayanır. İnanmırsan, başını qaldır göyə bax. Gör neçə milyonlarla ulduzlar sədrlik edən ayın başına toplanmışdır. Min illərdən bəri göydə elə qızgın iclas gedir ki, bəzən gurultusu yerdə qulaqlara düşür.

İclas qurusu arvadı Meyransa ilə belə danışır:

-Yoldaş Meyransa, təklif var ki, mənim corablarımı yuyub qurudasınız!

Meyransa dinməyəndə o ayağa qalxır, qələmin küt ucunu stola döyüb danışır:

-Cavab üçün söz verilir yoldaş Meyransaya!

İclas qurusunun iclaslar, qərarlar, nitqlər içində keçən və asanlıqla keçməyən həyatı neçə dəfə ailədə də silkələnmişdir.

On səkkiz il əvvəl Quru, axşam, iclasdan qayıdanda arvadını evdə görmədi. «Bu hansı iclasdadır gecənin bu vaxtında» - deyə ürəyində fikirləşdi. Çox keçmədi qonşu qadın gəlib Qurunu təbrik etdi:

-Quru qardaş, gözünüz aydın, bir yaxşı qızınız oldu. Meyransa xanım xəstəxanada sizi gözləyir.

Quru qadına nə müştuluq verdi, nə də cavab. Qəzəb və dəhşət yağan üzü bir az da qaraldı, gözündə ildırımlar oynadı: «Bu nəyə lazımdır. Görəsən bu barədə nə qərar olacaq. Eşidənlər nə deyəcəklər».

Uşağı bələyib evə gətirdilər. Quru kağızlar aləmindən baş qaldırıb baxmadı da. Meyransa ərindən xahiş etdi ki, bir yaxşı ad tapsın. İclas qurusu bu məsələni kluba iclasa keçirdi. Orada çox ad təklif olundu, ata razı olmadı, öz təklifində təkid etdi:

-Məruzə!

-İclasdakılar qəhqəhə çəkib gülüşdülər və sonra çəpik çaldılar.

Qızın adı qaldı Məruzə.

Məruzə bəsləndi, Məruzə böyüdü. Məruzə oxumağa, nəhayət, diqqətləri cəlb etməyə başladı.

Məruzəyə kitab, dəftər almaq lazım gələndə İclas qurusu bütün rəsmiyyəti gözləyirdi. Əvvəlcə qız atasına ərizə yazırdı. Sonra ərizə məktəbə, müəllimin təsdiqinə göndərilirdi. Daha sonra Meyransa qol çəkirdi. Nəhayət, İclas qurusu mağazindən kitab, dəftər alıb gətirir, qıza qol çəkdirəndən sonra siyahı ilə verir və vaxt qoyurdu. «Gələn ayın ikinci həftəsinin sonuna qədər», həmin siyahının bir surətini idarəyə, «nəzarət üçün» müdirə göndərir, bir üzünü də öz arxivində ehtiyat üçün saxlayırdı. Gələcəkdə yoxlasalar lazım olar.

Məktəb müdiri bir neçə dəfə Məruzəyə demişdi:

-Qızım, atanı çağır, vacib söz deyəcəyəm!

Quru cavab vermişdi:

-Mən iclasda olacağam!

Qız böyüyəndən sonra İclas qurusunun başağrısı daha da artdı.

Qızı çox yerdən istədilər.

Elçilərin hamısına bir cavab verilirdi:

-Anket doldurun, yoxlayıb baxarıq.

Elçilər anket adını eşidib dağılışırdılar.

Ancaq məhəbbətində sadıq olan Əsgər adlı bir şofer İclas qurusundan əl çəkmədi. Meyransa Əsgərlə qohum olmağa razı idi.

Kişinin qılığına girmək istədi:

-Kişi, Məruzəni istəyirlər axı.

-Konkret danışıq, Kim istəyir və hansı şərtlərlə.

-Şofer Əsgər.

-Ərizəsi yoxdur.

-Bəs niyə havayı danışırsan? Meydanda nə ərizə var, nə anket, nə zəmanət. Niyə bəs gəlib başımı ağrıdırsan?

Meyransa xahiş ədası ilə dedi:

-Bəlkə vaxt verəsən, iclasın olmayanda elçilər gəlsin, danışasınız.

-Elçini neyləyirəm. Qız istəyən Adam şəxsi işini, şəklini göndərsin, tanış olum, sonra müzakirə edib baxarıq.

İclas qurusu oğlunun adını bir-iki dəfə təkrar edib Meyransaya baxdı, başını buladı:

-Adı köhnədir, çox köhnədir. Məruzəni almaq istəyənin adı Məruzəyə layiq olsun gərək!

-Sən deyərsən dəyişər!

İclas qurusu öz qərarını təkrar etdi:

-Dedim şəxsi işini göndərsin, baxıb müzakirə edərik, artıq danışmaq lazım deyil!

Meyransa bir söz deməyib çıxdı.

İclas qurusunun sözlərini Əsgərə çatdırdılar. Əsgər dedi:

-Anketimi getsin idarədən öyrənsin, ancaq mən bu işin daha asan yolla həllini bilirəm. O özünü belə zəmanətlərə nahaq salıb.

** * **

Bu axşam İclas qurusu oturub protokolları sahmana salırdı. Meyransa da şkaflı açıb təzə paltarlarını geyinirdi. Kişi başını qaldıranda arvadını ayrı bir həvəsi, ayrı bir sevinclə, tələsə-tələsə geyinib-keçinən gördü.

-Hara belə, ay arvad, - deyə təəccüblə soruşdu.

-Heç, balaca iclasımız var!

-Bəs Məruzə haradadır.

-O da öz iclasına gedib, sənə də kağız göndərib.

Meyransa stolun üstündəki kitabın altından əl boyda bir kağız çıxarıb ərinə verdi:

-Deyirsən, uşaqların qərarı var. Oxu gör necədir.

İclas qurusu kağızı oxuyanda gözü kəlləsinə çıxdı: - «Ata, biz çox müzakirə elədik,düşündük, daşındıq. Sizə zəhmət vermədən ZAQS-a getdik. Sabah toyumuzdur, oğlan evində olacaq, iclasdan sonra vaxtın olsa, buyurub gələrsən. Qızın Məruzə».

İclas qurusu daha da qurudu. Quru uzandı, dik ayağa qalxdı:

-Necə, necə... Özbaşına qərar çıxarıblar... Bu qərarı kim təsdiq edib.

Meyransa təmkinini və mülayimliyini pozmadan cavab verdi.

-Gərək sən təsdiq edəsən də!

İclas qurusu özündən çıxdı:

-Mən onun anketini oxumamış, işini yoxlamamış, müzakirə etməmiş belə qərarı necə təsdiq edə bilərəm, bu nə intizamsızlıqdır...

Meyransa çəkməsini ayağına çəkib son sözünü dedi:

-Edərsən, etməzsən, özün bilərsən, Mən Əsgərgildə toyda olacağam, evdən muğayət ol. Qapı-bacanı açıq qoyma! – Meyransa bunu dedi, qapını çırpıb çıxdı.

Ev dəyirman daşı kimi İclas qurusunun başına dolandı.

Sual və tapşırıqlar №36.

A. *Bu hekayədə nitqin hansı qanunu pozulub.*

B. *Fellərin nitqdə rolu nədən ibarətdir.*

C. *Hekayədə hansı üslublar qarşılaşdırılıb?*

Ç. *Nitqin məzmununu öyrənin.*

D. *Nitqdə əvəzliyin mənacə hansı növü və necə işlənmişdir?*

ZƏRF

Zərfləri də müəyyən mənada adlar qrupuna daxil etmək olar. Çünki onlar da sifət kimi əlamət bildirir. Fərq burasındadır ki, zərflər fəlin (əlamətin) əlamətini bildirir. Zərflərin mənacə aşağıdakı növləri vardır.

1. Zaman zərfləri: *indi, dünən, sabah, tez, gec*

2. Yer zərfləri: *uzaq, yaxın, orta*

3. Tərzi-hərəkət zərfləri: *yavaş, asta, cəld, qəflətən, birdən*

4. Kəmiyyət zərfləri: *çox, xeyli, dəfələrlə* və s.

Zərflər antonim şəkildə işlədilərək diqqətlayiq üslubi-ritorik məna yarada bilir: *ayda, gec-tez, bugün-sabah, əvvəl-axır, uzaq-yaxın.*

Zərflərin təkrarında natiqlik sənəti düşündürücü rol oynayır: *tez-tez, əvvəl-əvvəl, yaxın-yaxın, uzaq-uzaq, indi-indi.*

«AYDIN» (Cəfər Cabbarlı).

Otaq. Hər şey köhnə, solğun və küskün bir halda. Otaq qaranlıq, ayın bulanıq ziyası otağa xəfif bir görkəm verir.

Uzaqlardan kaman səsi eşidilir. Aydın zəif, yorğun, əlindəki çörək parçasına baxaraq, bir tərəfə atır. Kaman səsinə eşidincə, pəncərəyə yaxınlaşıb, əlini köksünə qoyur. Dərin bir ah çəkərək dönərkən Gültəkinin rəsmi ayağına ilişir. Görkəmi qaldırıb ayın ziyası altında bir qədər baxdıqdan sonra önünə qoyub fikrə dalır. Bir az sonra başını qaldırıb iki əli arasına aldığı rəsmə baxaraq, olduqca yavaş bir səslə xəfif bir inilti kimi zümzüməvarı oxuyur.

Aydın.

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm.

Alışdı məhbəsə azad gördüyün könlüm.

Nə gördü badədə bilməm ki, oldu badəpərəst

Ləbin gülabına mötad-gördüyün könlüm...

Bu aralıq Gültəkin əzgin bir halda ağır-ağır girib Aydını görəncə, bir həyəcan və iztirab ilə durub dinləyir.

Aydın.

Zəmanə möhnəti yaxdıqca şam tək əridi

Səbatü-səbrdə fulad gördüyün könlüm.

Aydın özü də bilmədən susub başını miz üzərinə qoyunca, Gültəkin yüngül bir hərəkətlə bir addım atıb duraraq, Aydını narahat etmək istəməyirmiş kimi, ahəstə və titrək bir səslə:

Gültəkin. *Aydıncığım! (Aydın diksinib təəccüb, eyni zamanda iztirab andıran bir şaşqınlıqla ona baxır.) Mən eşitdim ki, siz gəlmişsiniz. (Sükut.) Sonra da dustaq olduğunuzu eşitdim. (Sükut.) Getdim yalvardım ki, buraxsınlar.*

Aydın *(sözlər ürəyindən qopurmuş kimi, müztərib bir sakitliklə). Bəli, gəlmişəm. Tutulmuşdum. Fəqət neçin zəhmət çəkirdiniz. Bundan sonra artıq mənim üçün məhbəs olmayan bir yer yox ki...*

Gültəkin. *Mən sizi çox vaxtları görmək istəyirdim... (Sükut.)*

Aydın. *Artıq sizin mənimlə nə işiniz ola bilər? Siz indi milyonlar yoldaşı, milyonerlər qoynunda... Mən isə... (Susur.)*

Gültəkin. *Susun, Aydıncığım! O milyonlar, o mirvarilər, brilyantlar, bütün o parlaq cəvahirat ancaq təhqir və iztirabdan başqa mənə heç bir şey verə bilmədilər. Əyləncələr içində əzab, qəhqəhələr arasında göz yaşları, artıq o təhqirlərdən usandım. O*

ehtişam və dəbdəbələrədən yoruldu, çiyirindim, ruhum büsbütün söndü. Orada heç bir şey yoxdur. Səadət ancaq bizim bu qaranlıq, yoxsul evciyimizdə imiş. Allah bilir ki, bu səkkiz illik ayrılıqda səni sevmədiyim bir dəqiqə olmamışdır. Ox, könlüm! (Ürəyindən bir şey sancırmış kimi, köksünü sıxıb susur.)

Aydın. *Fəqət mən... Mən artıq ölümdən başqa heç bir şey istəmirəm.*

Gültəkin. *Ox, Aydın, allah eşqinə sus, mən səni bu halda görmək istəməzdim. Neçin onsuz da tələsiz könlümü parçalayırsınız?*

Aydın. *İndi artıq mənim yaşamamdan nə çıxacaqdır. Bütün ümidlərim qırıldı, məhəbbətim rədd olundu. Cavanlıq getdi. Qüvvət getdi. Bundan sonra mənim diriliyim nə olacaqdır? Birər əzab, birər cəhənnəm əzabı... Mən indi kiməm? Heç kəs! Mən indi səfalət uçurumlarında yuvarlanan bir səfil, yetim bir zavallı!*

Gültəkin. *Susun, Aydınçığım! Mən nə etdimsə, ancaq sizin üçün elədim. Mən öz varlığımı öz eşqimə qurban verdim. Fəqət məni anlamadılar, məni aldatdılar, mənim könlümü, iradəmi zorladılar. Mərhəmət üçün tapınmış gücsüz, zavallı bir qadını, yırtıcı canavarlar kimi diddilər, çeynədilər, parçaladılar. Ox, mən səni xilas etmək üçün özümü məhv etdim, məhv! Fəqət siz... İnsafsız...*

Aydın. *Mən sizi müqəssir tutmuram. Fəqət mən kimsəni sevəcək bir halda deyiləm. O rəsmə də baxmağım kimsəni sevdiyim üçün deyil idi. Orada mənim keçmiş günlərim, cocuqluğum görünür... İndi mən artıq sizi deyil, bu xatirəni sevir, bu xatirə ilə yaşayıram.*

Gültəkin. *Aydın, siz hər şeydə haqlısınız... Nə desəniz deyin... Fəqət Allah bilir ki, mən müqəssir deyiləm. Mən aldandım, mən sizi həmişə sevmişdim. Beş il bundan əvvəl sizi o halda görəncə bütün varlığım sarsıldı, ruhum, həyatım, göz bəbəklərim qədər sevdiyim sən. (Sükut.) O vaxtdan mən həyatımı bitirmək üçün iki dəfə özümü vurdum, lakin güllə düz işləmədi. Fəqət səkkiz il ayrılıqdan sonra səni görmək və həmişəlik ayrılmaq istəyirdim.*

Aydın. *Yaxşı... Gedin, yavrum!.. Gedin.*

Gültəkin. *Tələsməyin... Mən onsuz da həmişəlik gedəcəyəm. Fəqət qoyun son dəfə olaraq bütün xoşbəxt günlərimi keçirdiyim*

bu qaranlıq, məhzun evciyəzi bir də doyunca görüm. Bu mənim doğma yurdum, bu mənim çox az sürən xoşbəxt günlərimin xatirəsidir.

Aydın. *Fəqət artıq sizi gözlərlər.*

Gültəkin. *Kimsə məni gözləməz, kimsə də mənə gərək deyildir. Artıq mən hər şeydən usandım, hər şeydən yoruldu, hər şeydən uzaqlaşdım. Gördüyüm böyük binalar, möhtəşəm salonlar heç birisi mənə bu kiçik evciyimiz qədər doğma və əziz olmadı. (Ağır-ağır pəncərəyə doğru yönəlir.) Ox, keçmiş günlərim... O vaxtlar mən nə qədər xoşbəxt, nə qədər gözəl idim! Amma indi!.. (Dərin bir təssüflə rəsmə, sonra da kiçik güzgüyə baxaraq.) Mən nə idim, indi nə oldum? (Pəncərəyə baxır və düşüncələrə dalıb, başı köksünə dikilir. Uzaqlardan kaman xəfif-xəfif inləyir. Bayaقدan bir iztirab içində ay işığı altında Gültəkinin xəyali görünüşünü seyr edən Aydın bu dəfə artıq ancaq eşidilə bilən zəif bir səslə.)*

Aydın. *Gültəkin!..*

Gültəkin. *Ox! Bu səs mənə nə qədər tanış, nə qədər doğma, nə qədər əziz gəlir. On il bundan əvvəl aydınlıq bir, bağçada tar çaldığın zaman...*

Aydın. *Gültəkinciylim, durun!.. Yalvarıram bir qədər tərpənməyin, sizi bu ilahi heyərlə görmək istərdim. Ox... Talesiz ömrümün sonuna qədər sizi bu halda görmək və bir məzar sükutu içində seyr etmək istərəm.*

Gültəkin. *İndi artıq nə?.. Bir zaman var idi ki, mən gözəl idim, məni sevirdin... Hansı xoşbəxtin isə indi inlətdiyi bu kaman əvəzinə o zaman siz tarın oynaq tellərilə məcnun könlümü oxşayırdınız. Fəqət indi?*

Aydın. *Susun, Gültəkin. Siz heç bir vaxt bu qədər gözəl olmamışsınız. Ayın tutuq ziyası altında xəfif, solğun bir sima, məsum, günahsız göz yaşları... Nə qədər sadə... nə qədər gözəl! Siz mənim xəyalımda yaratdığım bir heykəli canlı olaraq göstərirsiniz. Gültəkin!.. Bütün müztərib həyatım uzununu əməl ulduzu olan yeganə pərəstişgahım... Of... qoyun, yavrım, rəngi uçmuş solğun dodaqlarınızdan öpmək istərəm.*

Gültəkin. *Uzaq... uzaq məndən! Toxunmayın mənə...*

Aydın. Gültəkin, siz heç bir zaman bu qədər sadə, bu qədər məsum olmamışsınız. Siz indi adi haldan çıxmış, böyük bir mənə görkəmi almışsınız. Ox! Bu halınız donmuş ruhumda unudulan bütün sönük xatirəti diriltədi! Ox, Gültəkin!.. Mən ki, səni sevirdim. Sən mənə yenidən bir həyat verdin, bu son arzumdur, rədd etməyin!

Gültəkin. Ox, Aydıncığım!.. Fəqət uzaq... Toxunma mənə.

Aydın. Gültəkin, mənim pərəstişgahım! Mən indi sənə artıq bir qadın kimi deyil, bir «ideal» kimi baxıb yenidən sevirəm. İndi mən də boranlı həyatın acı keşməkeşlərindən yorulmuş, usandı. Sən mənə yenidən bir həyat verdin. Gəl, gəl, Gültəkin, uzaqlaşmaq bəşəriyyətin bu mənfur dəbdəbələrindən, gedək xəlvət bir kəndə. Orada təbiətin yaşıl və azad qoynunda ömrümüzün sonuna qədər xoşbəxt olaraq yaşayaq. Gültəkin! On ilin iztirabına qarşı bu son arzumu rədd etməyin.

Gültəkin. Aydıncığım, heç bir vaxt bir arzuna qarşı durduğumu gördünmü? Səni hər şeydən artıq sevirdim. Bir arzuna əməl edincə, bütün dünyanı satın aldığımı zənn edirdim. İndi mən də səni sevirəm. Mən də son dəfə olaraq dodaqlarınızdan öpmək, sonra can vermək istərdim... Fəqət fələk onu da mənə çox gördü.

Aydın. Allah eşqinə, Gültəkin!.. Nədir bu maniə?

Gültəkin. Ox, artıq dayana bilmirəm. Mən buraya gəlirkən... (Sükut.) Zəhər içmişəm. Mən sənənin dodaqlarını zəhərləmək istəmirəm.

Aydın (bir dəhşət içində). Ox... ruhum... həyatım! Allah, həkim! (Şaşırır.)

Gültəkin. Aydıncığım, tələş gecdir, artıq hər şey keçmiş... zəhər işini görmüşdür.

Aydın. Ox, Gültəkin, zavallı, neçin etdin? Mən, bütün həyatım odlar, qiyamətlər, cəhənnəmlər içərisində belə çürpürkən sənənin xəyalınla yaşayırdım. Ona gah nifrət, gah pərəstiş, gah şikayət edirdim. O bir ulduzdu ki, daima ona doğru gedirdim, fəqət indi hara gedəcəyəm, hara? Neçin, kimin üçün yaşayacağam? Ey ulu tanrım, aldığın bu dəhşətli intiqamlar nəyə qarşıdır, nəyə? İstəməm... Nifrət artıq... hər bir şeyə nifrət! Nifrət bütün həyata,

bütün kainata, bütün varlığa! Nifrət sənə də, varsansa, ey gözə görünməyən, nifrət! Ox, Gültəkin sən nə etdin?

Gültəkin. *Artıq dayana bilmirəm, zəhər bütün bədənimə yayılmış, qüvvətdən düşürəm, ürəyim çeynənir. (Oturur.)*

Aydın. *Gültəkin, sən məni yenidən diriltidin, bir də öldürürsən. Neçin? Burax, dodaqlarından öpmək istəyirəm, sanki zəhərlənmədim, sənsiz yaşaya biləcəyəmmiş.*

Gültəkin *(əlilə saxlayaraq). İstəmirəm... Mən sənə heç bir sözünü yerə salmamışdım. Mən istərdim... Fəqət... son dəfə bir arzum var idi: öz doğma evciyimizdə sənə qucağında can vermək. (Yıxılarkən Aydın dəhşətli iztirab içində onu tutur, başını dizi üstə alıb oxşayır.) Fəqət mən müqəssir deyiləm. Təcrübəsiz idim. Bağışla məni, Aydıncığım!*

Aydın. *Mən səni, yavrum, heç bir vaxt müqəssir görməmişdim. Sən məni sevirdin. Fəqət altun!..*

Gültəkin. *Nə qədər indi xoşbəxtəm... Ox, yenidən yaşamaq arzusu, fəqət... Son nəfəsdə dodaqlarından öpməyi nə qədər arzu edirəm, fəqət, heyhat... (Gültəkin ruhsuz düşür. Aydın onu bərk qucaqlayaraq)*

Aydın. *Gültəkin, yavrum! Həyat ulduzum, neçin söndün? Qalx, mənim mələikəm!*

Uzaqlardan kaman iniltisi ilə uyğun bir səs atəşin, fəqət həzin-həzin oxuyur.

Səs.

Kasə-kasə zəhr-qəm nuş eylədim eşqinlə mən,

Dəsti-curindən nələr çəkdim, şikayət olmasın!

Qəm yemə, bir gün irərsən vəslimə, dersən mənə:

Muidi-vəslin, saqın, ruzi-qiyamət olmasın!

Aydın *(mənasız, şaşqın baxışlarla əvvəl ətrafa, sonra da Gültəkinin üzünə baxaraq ağlayır, gülürmü, bəlli olmayan bir səs və görkəmlə). Artıq mən bir həqiqət deyiləm, mən bir heçəm, ha-ha-ha... Dövlət... Altun... ha-ha-ha...*

Son sözlərini söyləyincə dodaqlarını Gültəkinin soyuq, göyərmiş dodaqlarına sıxırkən yavaş-yavaş pərdə enir.

Pərdə

Sual və tapşırıqlar №37.

- A. *Zərflərin natiqlik sənətində rolu nədən ibarətdir?*
- B. *Zərflərin qoşa işlənməsinə Aid misallar yazın.*
- C. *C.Cabbarlının «Aydın» pyesindəki bu parça nitq mədəniyyətin və üslubiyyatın hansı sahəsinə aiddir.*
- Ç. *Həmin parçanı səhnə nitqinə uyğun şəkildə ifadəli oxuyun.*
- D. *Parçada zərfləri seçin. Onların işlənmə üsulunu şərh edin.*

NIDA, MODAL, TƏQLİDİ VƏ VOKATİV SÖZLƏR

Nida köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi cəhətlərə malikdir. Nidalar cümləyə emosionallıq verir. Belə sözlər cümlədə hiss, həyəcan, şadlıq təəccüb, qəzəb, qorxu və s. kimi hissələri ifadə edir. Nidalar bir sıra cəhətləri ilə başqa köməkçi nitq hissələrindən seçilir. Onlar müstəqil söz kimi də ifadə edilir; nidalar anidir; subyektivdir. Ona görə də o xüsusi nitq hissəsi adlanır.

Nidaları K.Hacıyev¹ leksik-semantik cəhətdən 3 qrupa bölür.

Emosional nidalar: *A!, Ə!, Uf!, Of!, Buy!, Pah!, Vah!, Vəh!*

Əmr və müraciət bildirənlər: *Ay!, Ey!, Ə!, Haydı!, Arş!*

Adət və qaydalarla bağlı nidalar: *Əlvida, xadanadır.*

Köməkçi nitq hissələrindən danışarkən **modal sözlərdən** də bəhs etmək lazımdır. Modal sözlər cümlədə ara söz kimi çıxış edir. Əslində, əsas nitq hissələrindən ibarət olan modal sözlər danışanın nitqdə ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Azərbaycan dilində modal sözlərin iki qrupu qeyd edilir: 1) ismi modal sözlər; 2) feli modal sözlər.

Əlbəttə, həqiqətən, bəlkə, beləliklə, ümumiyyətlə və s. kimi modal sözlər ismi modal sözlər adlanır.

Fellərdən ibarət olub, nitqə münasibət bildirən sözlər feli modal sözlər adlanır: *deyəсэн, görəsən* və s.

¹ K.Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. B., 1999, səh. 68.

Mənalara görə modal sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) təsdiq bildirənlər: *həqiqətən, həqiqətdə, əslində, şübhəsiz, doğrudan, şəksiz, əlbəttə* və s.; b) yekunlaşdırıcı modal sözlər: *deməli, xülasə, beləliklə, əlqərəz, ümumiyyətlə* və s.; c) ehtimal bildirən modal sözlər: *yəqin, bəlkə, ola bilsin ki, deyəsən, ehtimal ki, çox güman ki, sanki*.

Təqlidi sözlər nitq prosesində danışığı daha canlı və təbii etmək üçün təqlidi sözlərdən-yamsılamalardan istifadə edilir. Təqlidi sözlər-yamsılamalar iki qrupa bölünür.

Görmə ilə bağlı təqlidi: *par-par parıldamaq, ışım-ışım işıldamaq*.

Eşitmə ilə bağlı yamsılamalar: *tap-tap tapıldamaq, fis-fis fisıldamaq, şıqqıldamaq*.

Deməli, yamsılamalar təqlid sözə (səs birləşməsinə) **ilda, ildə, ulda, üldə** şəkilçiləri artırmaqla yaranır. Məsələn, *taqqıldatmaq, şaqqıltı, fıslıltı* və s. Göründüyü kimi təqlidi sözlərin çoxu sonradan müstəqil dil vahidinə çevrilə bilər. İşlənmə yerinə və funksiyasına görə təqlidi sözlər nitqin zənginləşməsinə, təbii alınmasına yardım edir.

Vokativ sözlər. Dildə bəzən xitaba oxşayır. Çünki hər ikisi müraciət bildirir. Amma onları eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, *Ə, ey, alo, SSS, Çoşa, piş-piş, cip-cip*.

Adamlara müraciətdə: *Ey, Ə...! SSS!*

Heyvanlara müraciətdə: *hoha, piş-piş*

Quşlara müraciətdə: *cip-cip, du-du-du, kiş, kiş* və s.

«GÖTÜRÜLDÜ» (Sabir).

Ey vay ki, heysiyyəti-millət götürüldü!

Millətdə olan büsbütün alət götürüldü!

Yetməzdi bu kim, millətin əhrarı ayıldı,

Arif deyilən bəzi füsunkarı ayıldı,

Məcmuə yazan bir para biarı ayıldı,

Şair ləqəbində neçə idbarı ayıldı.

Yəni ki, bu əsrin bütün əşrarı ayıldı,

Derdim, bəcəhənnəm, elin əfkarı ayıldı,

Torpaq başıma, indi də tüccarı ayıldı!

Hər bir işə əl qatdı, mürüvvət götürüldü!

Millətdə olan büsbütün adət götürüldü!
 Var idi bu millətdə qabaq bir gözəl adət:
 Bir şəxsi-müsəlman eləyən vaxtda rehlət,
 Meyyit hələ bəstərdə uzansın deyə rahət,
 Qusl etmədən əvvəl olunurdu ona hörmət,
 Yüzlərcə edərdik ona siparə təlavət,
 Hər cüzdə bir rublə çatardı bizə icrət,
 Bir hörmət idi bu bizə, həm meyyitə nisbət,
 Heyfa ki, əvaxirdə bu hörmət götürüldü!
 Millətdə olan büsbütün adət götürüldü!
 Tacirlərin indi dəyişib tinəti yekca,
 Duymuşlar olar bizdəki niyyətləri guya,
 Ehsanlar olub tərək, qazanlar söniüb, ey va!
 Nə molla payı var, nə qonaqlıq, nə müsəmma,
 Bismir tanrının bir tikə halvəsi da həтта,
 Hər fənn ediriksə işimiz tutmayır əsla,
 Ax!.. ax!.. o keçən günlərimiz noldu, xudaya!
 Küfran elədik, sanki, bu nemət götürüldü!
 Millətdə olan büsbütün adət götürüldü!
 Kim getsə idi Həccə və ya Kərbübəlayə
 Zəvvar idi əvvəl o bizə, əhli-duayız,
 Mail o, duayə, vəli, biz simü tilayə,
 Görcək onu ünvan edərək bir neçə ayə,
 Derdik ki, gərək pak ola həmyandakı mayə
 Bir xeyrli əmr idi bu biz mollanümayə,
 Heyfa ki, baxılmır dəxi nələynə, əsayə,
 Birləşdi hamı, sidqü sədaqət götürüldü!
 Millətdə olan büsbütün adət götürüldü!
 Şadəm gələcək günlərimiz keçsə bu nisbət,
 Qorxum bu ki, gündən-günə bədtər ola halət,
 Bir gün gələ bidar ola bilcümlə cəmaət,
 Təzviri ibadətdən edə fərq bu millət,
 Meydana çıxsa bizdəki hər dürlü xəyanət,
 Nə töhfə gələ bizlərə, nə nəzr, nə rüsvət,
 Hörmət yerinə el bizə izhar edə nifrət,

*Hətta deyələr: – Molla, ziyafət götürüldü!
Dolma və tərək, firniyi şərbət götürüldü!
Millətdə olan büsbütün adət götürüldü!*

Sual və tapşırıqlar №38.

- A. Nidalar cümləyə emosionallıqdan əlavə nə verir?
- B. Emosionallıq nitqin hansı hissəsində daha təsirli olar?
- C. Sabirin «Götürüldü» şərinə ritorikanın daha hansı əlaməti özünü göstərir.
- Ç. Şeri ritorik üslubda oxuyun. Modal sözləri seçin.
- D. Təqlidi və vokativ sözlərə aid misallar tərtib edin.

**QRAMMATİK MƏNA, ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.
QRAMMATİK KATEQORİYALARI**

Fikrin reallaşması üçün – dilin ekspressiv funksiyasının həyata keçirilməsi üçün qrammatik mənanın da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər leksik məna dilin nominativ funksiyasını reallaşdırırsa, qrammatik məna nominativ vahidlərin ekspressiv ifadəlilik sistemində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir. Əgər qrammatik mənalar olmasaydı, sözlər tək-cə adlıq səviyyədə işlənər, ünsiyyət yaratmazdı.

«Qrammatik məna» anlayışını geniş şəkildə başa düşmək lazımdır. Bu, birinci növbədə sözün leksik mənası ilə paralel şəkildə işlədiyimiz və qruplaşma zamanı nəzərə aldığımız mənadır. Məsələn, hər bir əşyanın öz leksik-lüğəvi mənasından başqa, qrammatik mənası da nəzərdə tutulur ki, hansı nitq hissəsinə aiddir. Bundan əlavə, həmin nitq hissəsinin hansı qrammatik əlamətlər və vəziyyətlər qəbul etməsi və edə bilməsi nəzərə alınır. Dildə *kitablar*, *dəftərim*, *məndən*, *yaxşıyam* və s. kimi sözlər yoxdur. Hər hansı bir dildə anlayışın adı olan *kitab*, *dəftər*, *mən*, *yaxşı* və s. sözlər vardır. Bu səbəbdən də lüğətlərdə birinciləri axtarmaq olmaz. Çünki lüğətlər qrammatik məna cəhətindən təcrid olunmuş sözləri əhatə edir.

Qrammatik mənaları ifadə etmək üçün hər bir dilin özünəməxsus forma və vasitələri vardır. Hər hansı bir dil özünün qrammatik-tipoloji xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilir. Elə dilin müstəqilliyinin də əsas şərti budur.

Dediyimiz kimi, hər bir dilin qrammatik quruluşu, onun forma və vasitələrinin əsas mənbəyidir. Deməli hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik məna yalnız öz qrammatik özülü əsasında ifadə edilir. Buna görə də qrammatik mənaların ifadə formaları müxtəlifdir. Özlüyündə aydındır ki, qohum dillərin qrammatik quruluşu təxminən eyni olduğu üçün onlarda qrammatik mənaların ifadə üsulları da eyni olmalıdır. Məs., türk dillərinin qrammatik kateqoriyaları təxminən eynidir. Əgər müxtəlif sistemli dillərin qrammatik mənalarının ifadə formalarında bir uyğunluq nəzərə çarparsa, bu, tam təsadüf və ya qrammatik təqliddir. Məsələn, Azərbaycan və rus dilləri müxtəlif ailələrə mənsubdur, onların hər ikisində hal kateqoriyası var, hələ sayı da uyğun gəlir. Əlbəttə, bu təsadüfdür. Əgər halların daxili mahiyyətinə nüfuz etsək, aydın olar ki, bu dillərin halları və onların ifadə etdikləri mənalar arasında çoxlu fərq vardır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik kateqoriyanın olub-olmaması və yaxud nüəyyən qrammatik mənənin qrammatik forma və ya başqa vasitələrlə ifadə edilməsi dilin zənginliyinə və kasıblığına, inkişaf etməsinə və geri qalmağına dəlalət etmir.

Əgər rus dilində mənsubiyyət kateqoriyası, fars və fransız dilində hal kateqoriyası, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdursa, bu o demək deyil ki, həmin dillər bu cəhətdən kasıbdır. Dilin inkişaf etməsini onun qrammatik quruluşunda axtarmaq olmaz.

Dünya dillərində qrammatik mənaları ifadə etmək üçün, əsasən, iki üsul vardır: ***Qrammatik kateqoriyalar.*** ***Qrammatik vasitələr.***

Qrammatik kateqoriyalar. Qrammatik kateqoriyalar qrammatik mənaların ən geniş yayılmış ifadə formalarından biridir. Qrammatik kateqoriyaların tədqiqi hələ qədim yunan dilçiliyindən başlamışdır. Yunan dilçiliyində qrammatika

təmayülünün nümayəndələri – xüsusilə Appolon Diskol və Frakiyalı Dionisi qrammatik kateqoriya anlayışını geniş mənada götürürdülər. Belə ki, bu gün ümumi qrammatik kateqoriya adlandırdığımız, sözlərin leksik qrammatik əlamətlərinə görə ümumi cəhətləri üzrə təsnif olunan qruplar yunan dilçilərinə də məlum idi. Ümumi semantik, morfoloji-sintaktik əlamətlər əsasında birləşən söz qrupları ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilir. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda yunan dilçiliyi ilə müasir dilçilik arasında fərq görünür. Lakin xüsusi qrammatik kateqoriya adlanan qrammatik formalar haqqında indi də tam fikir yoxdur. Bu sahədəki fikir ayrılıqlarının şərhinə keçməzdən əvvəl qrammatik kateqoriya və qrammatik forma məsələsini izah etmək lazımdır. Qrammatik forma ilə kateqoriyanı eyniləşdirmək olmaz. Qrammatik formaların mənə və əhatə dairəsi daha genişdir. Belə ki, bütün qrammatik kateqoriyalar qrammatik forma olduğu halda, bütün qrammatik formalar qrammatik kateqoriya deyil. Deməli, qrammatik kateqoriyalar qrammatik formanın bir hissəsidir. Belə ki, bütün sözdüzəldici, sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik forma olduğu halda, yalnız forma düzəldən şəkilçilər qrammatik kateqoriya ola bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında qrammatik kateqoriyalar müxtəlif cür şərh edilir. A.A.Reformatski qrammatik mənə daşıyıcısı olaraq kateqoriya ilə vasitələr arasında kəskin sədd görmür.

Prof. N.N.Məmmədov da «Dilçiliyə giriş»də qrammatik kateqoriyalar haqqında birtərəfli tərif verir. O yazır: «Qrammatik kateqoriyalar dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə (?) bağlıdır... Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya (?) və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur».¹

Burada etiraz doğuran nədir? Birinci, dil özü obyektiv gerçəklikdə mövcud deyil. İkinci, həmcins əşya ilə qrammatik kateqoriyanı necə əlaqələndirmək olar? Bundan əlavə prof.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». B., 1980, səh. 183-184.

N.Məmmədov qrammatik kateqoriyaları növlərə ayırmadan izah edir.

Azərbaycan dilçiliyində prof M.H.Hüseynzadə də qrammatik kateqoriyalardan bəhs etmişdir. O, dildəki qrammatik kateqoriyaları ümumi və xüsusi olaraq iki qrupa bölür. Prof. M.Hüseynzadənin bölgüsündə ümumi dedikdə sözlərin morfoloji, sintaktik, leksik, semantik cəhətlərinə görə ümumi oxşarlığı (nitq hissələri) deyil, yalnız isim kateqoriyaları nəzərdə tutulur. Burada bir həqiqət vardır. Çünki ümumi kateqoriyalar adlandırılan isim kateqoriyaları adlara və substantivləşən bütün sözlərə aid olur.¹ Bu meyarla yanaşdıqda cins kateqoriyasını da ümumi hesab etmək olar. Çünki bu kateqoriya adlarda cinsi müəyyənləşdirdiyi kimi fellərdə də müəyyən dərəcədə iştirak edir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində olmadığı üçün M.Hüseynzadə ondan bəhs etməmişdir.

Deməli, ümumi qrammatik kateqoriya dedikdə əksər nitq hissələrini əhatə edənlər nəzərdə tutulduğu kimi, xüsusi qrammatik kateqoriyalar dedikdə də bir nitq hissəsinin xüsusi qrammatik əlaməti nəzərdə tutulur.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar bunlardır: 1. *Kəmiyyət kateqoriyası.* 2. *Xəbərlilik kateqoriyası.*

Xüsusi qrammatik kateqoriyalar isə bunlardır: 1. *Hal kateqoriyası.* 2. *Mənsubiyyət kateqoriyası.* 3. *Dərəcə kateqoriyası.* 4. *İnkarlıq kateqoriyası,* 5. *Təsirlik kateqoriyası.* 6. *Növ kateqoriyası.*

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlət quruluşunun çoxəsrlik ənənələrini dirçəltdi.

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində tam dövlət hakimiyyətinə malik olub müstəqil xarici və daxili siyasət yeridirdi. Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlətə xas olan təsisatları – parlamenti, hökuməti, ordusu, maliyyə sistemi

¹ M.H.Hüseynzadə. «Müasir Azərbaycan dili». B., 1983. səh. 42.

yaradılmışdı və fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Respublikası bir çox xarici dövlətlər tərəfindən tanınmış və onlarla diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Lakin 1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən öz silahlı qüvvələrinin hissələrini Azərbaycana yeritdi, suveren Azərbaycan Respublikasının ərazisini işğal etdi, qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanlarını zorakılıqla devirdi və Azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyə son qoydu.

Bunun ardınca Azərbaycan 1806-1828-ci illərdə olduğu kimi, yenidən Rusiya tərəfindən ilhaq edildi.

SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilə bu ilhaqı təsbit etməli idi. Sonralar, 70 il ərzində Azərbaycan Respublikasına qarşı əslində müstəmləkəçilik siyasəti yeridilir, Azərbaycanın təbii ehtiyatları amansızcasına istismar olunur, milli sərvətləri çapılıb talanır. Azərbaycan xalqı təqiblərə və kütləvi cəza tədbirlərinə məruz qalırdı, onun milli ləyaqəti tapdalanırdı. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirirdi.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da qəbul etdiyi Bəyannamə də bu mübarizənin yekunu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinə, Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplərinin və əndlərinin varisliyinə əsaslanaraq və «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust tarixli Bəyannaməsini rəhbər tutaraq bu Konstitusiyaya Aktını qəbul edir və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasi və iqtisadi quruluşunun əsaslarını təsis edir.

I. Ümumi müddəalar.

Maddə 1. 1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinə soxulması, Azərbaycan Respublikasının qanuni

seçilmiş hakimiyyət orqanlarının devrilməsi. XI Qızıl Ordunun Azərbaycan ərazisini işğal etməsi, beynəlxalq hüquq normalarına görə RSFSR-in müstəqil Azərbaycan dövlətinə qarşı təcavüzüdür.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Respublikası varisidir.

Maddə 3. SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsızdır.

Keçmiş SSR İttifaqınının tərkibinə daxil olmuş suveren dövlətlərlə qarşılıq münasibətlərin ortaya çıxan bütün məsələləri müqavilələr və sazişlər əsasında nizama salınmalıdır.

Maddə 4. Azərbaycan Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyası bu Konstitusiya Aktının müddəalarına zidd gəlməyən yerlərində qüvvədə qalır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası elan edilənə qədər qüvvədə olmuş, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə zidd gəlməyən, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada ləğv edilməmiş və ya dəyişdirilməmiş aktların hamısı Azərbaycan Respublikasının hüquqi qüvvəsini saxlayır.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları qəbul edilənə-dək SSRİ qanunları Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi qüvvəsini saxlayır; həmin qanunların siyahısını Azərbaycan Respublikasının parlamenti müəyyən edir.

Maddə 5. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə qarşı yönəldilən hər hansı hərəkət suveren dövlətin daxili işlərinə qarışmaqdır və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq bu hərəkətlərə cavab verilir.

Maddə 6. SSRİ-nin dövlət borcunun yalnız o hissəsi Azərbaycan Respublikasına keçə bilər ki, respublikanın ərazisində təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində və Azərbaycan Respublikasının ixtiyarına keçən SSRİ əmlakı ilə əlaqədar yaranmış olsun.

Maddə 7. SSRİ-nin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir. SSRİ-nin daşınar mülkiyyətinin beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq müqavilə üzrə başqa dövlətlərə – SSRİ-nin keçmiş subyektlərinə verilə biləcək hissəsi istisna təşkil edir.

SSRI-nin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar da olan, lakin Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduđu dövrdə Azərbaycanın milli gəliri, təbii və başqa ehtiyatları hesabına yaranmış əmlakı bu əmlakın yaranmasında Azərbaycanın töhfəsinə müvafiq həcmdə müqavilə üzrə Azərbaycan Respublikasına keçir.

II. Azərbaycan xalqı.

Maddə 8. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ondan kənar da yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir.

Maddə 9. Öz idarəetmə formasını seçməkdə, başqa xalqlarla öz münasibətlərini müəyyənləşdirməkdə, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirməkdə Azərbaycan xalqının ayrılmaz, inkaredilməz və bölünməz hüququ vardır.

Maddə 10. Azərbaycan Respublikasında suveren hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan xalqının heç bir hissəsi, heç bir ayrıca şəxs suveren hakimiyyətin həyata keçirilməsi ixtiyarını mənimsəyə bilməz.

Azərbaycan xalqı suveren hakimiyyəti bilavasitə referendum vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Parlamentinə ümumi, bərabər və birbaşa seçki əsasında gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

Maddə 11. Azərbaycan xalqı öz iradəsinin ifadəsi kimi Azərbaycan Respublikasının demokratik quruluşuna və qanunun aliliyinə təminat verir.

III. Azərbaycan Dövləti.

Maddə 12. Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik unitar dövlət yaradır, bu dövlətin suveren hakimiyyəti daxili məsələlərdə ancaq hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan xalqının azad surətdə razılıq verdiyi müqavilələrdən və sazişlərdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyi şəriksizdir və onun bütün ərazisinə şamildir.

Azərbaycan Respublikası və ərazisində həyata keçirdiyi suveren hüquqları heç bir formada başqa dövlətlərə və ya dövlət ittifaqlarına vermir.

Maddə 13. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanır.

Qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Parlamenti tərəfindən həyata keçirilir.

Ali icra hakimiyyəti Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məxsusdur.

Məhkəmə hakimiyyəti müstəqil, məhkəmələr tərəfindən və ali instansiyada – hər birinin öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikasının Ali Arbitraj Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Maddə 14. Tarixən təşəkkül tapmış sərhədlər daxilində Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahid, bölünməz və verilməzdir. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir formada kimsəyə vermir, yalnız Azərbaycan Respublikası Parlamentinin qərarı ilə respublikanın bütün əhalisi arasında xalq səsverməsi (referendum) keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının razılığı əsasında sərhədlərdə dəqiqləşdirmə və düzəliş aparıla bilər.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin heç bir hissəsi başqa dövlət və ya başqa dövlətin hüquqi şəxsi tərəfindən satın alınma bilməz.

Maddə 15. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikasının qanunları qüvvədədir.

Qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, icra və məhkəmə hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanun və hüquq ilə məhdudlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikası parlamentinin qərarı ilə respublikanın bütük əhalisi arasında xalq səsverməsi (referendum) keçirmək yolu ilə qəbul edilir.

Maddə 16. Hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini aşağıdakı prinsiplər əsasında qurur: dövlətlərin

suveren bərabərliyi, və zor işlətməklə hədələməmək, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, mübahisələri dinc yolla nizama salmaq, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, insanın hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etmək, xalqların bərabərliyi və onların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək.

Maddə 17. Azərbaycan Respublikası:

1. Azərbaycan xalqının birliyini qorumalı, ayrıca şəxsin, ailənin, ictimai birliklərin və digər kollektivlərin mənafeyinə uyğun surətdə qanundan irəli gələn hüquqları və azadlıqları müəyyən edərək və bunlara hörmət göstərilməsini təmin edərək hüquq qaydası yaratmalıdır.

2. Sosial fəallığın bütün növlərinə rəvac verməli və onları əlaqələndirməli, bütün vətəndaşların mənafehlərinin qanuna əsasən uzlaşmasını təmin etməli, hər bir şəxsin azad inkişafı üçün bərabər şərait yaratmalıdır.

3. Dövlət və ya ictimai mənzil fondunun evlərində abad yaşayış sahəsi almaqda və ondan daimi istifadə etməkdə, fərdi mənzil tikintisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına kömək göstərməlidir.

4. Güzəranı daha ağır olan əhali qruplarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsi qayğısına qalmalı, onların insana layiq həyat səviyyəsini, binaşiblərin sosial müdafiəsini təmin etməyə çalışmalıdır.

5. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının həyatına, sağlamlığına, şəxsi azadlığına və təhlükəsizliyinə edilən qəsdlərdən onların müdafiəsini təmin etməlidir.

6. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlığını qorumalı, sağlam ekoloji mühitin mühafizəsinə kömək göstərməli, dövlətin əzəli və təbii özəyi olan ailəni, habelə anaları və uşaqları himayə etməlidir.

Maddə 18. Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikasının vahid vətəndaşlığı müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası öz vətəndaşlarının qarşısında qanunla müəyyən edilmiş vəzifələr daşıyır, Azərbaycan Respublikasının

vətəndaşları Azərbaycan Respublikasının qarşısında qanunla müəyyən edilmiş vəzifələr daşıyırlar.

Heç kəs vətəndaşlıqdan və ya vətəndaşlığını dəyişdirmək hüququndan məhrum edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının hüdüdlərindən kənarında olan hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının hüquqi müdafiəsinə təminat verilir.

Maddə 19. Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları qanun qarşısında bərabərdirlər. Azərbaycan Respublikası İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsində və hamılıqla qəbul edilmiş başqa beynəlxalq hüquq sənədlərində nəzərdə tutulan bütün hüquq və azadlıqlara vətəndaşların cinsindən, irqindən, dini etiqadından, sosial mənafeyindən, siyasi əqidəsindən və başqa hallardan asılı olmayaraq əməl edilməsini, bu hüquq və azadlıqların maneəsiz həyata keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqları qanunda nəzərdə tutulmuş xüsusi hallardan başqa, hər hansı formada məhdudlaşdırıla bilməz.

Sual və tapşırıqlar №39.

A. *Qrammatik mənanın ifadə vasitələri hansılardır?*

B. *Qrammatik mənanın necə ifadə edilməsinin əhəmiyyəti vardırmi?*

C. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktının 3 bəndini diqqətlə oxuyub məzmununu auditoriyanın tribunasından bəyanat şəklində oxuyun.*

Ç. *Bu Aktın ilk üç bəndində qrammatik mənanın nə ilə ifadə edildiyini izləyin və dəftərinizə yazın.*

ÜMUMİ QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Xəbərlik kateqoriyası.

Xəbərlik kateqoriyası bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Obyektiv gerçəkliyin inikası məhz təfəkkürdə xəbərlik kateqoriyası

vasitəsilə reallaşır. Obyektiv gerçəklik haqqında hər hansı təsdiq və inkarın qrammatik ifadəsi xəbərlik kateqoriyasının özüdür.

Dünya xalqlarının hamısının təfəkküründə gerçək həqiqətlər əks olunduğu üçün xəbərlik (təsdiq və ya inkar) onların hamısında vardır. Bu gerçəkliyin ifadəsi isə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Aqqlütinativ dillərin hamısında və flektiv dillərin bəzisində xəbərlik (predikativlik) anlayışını ifadə etmək üçün xüsusi forma, əlamət – kateqoriyalar morfəmlər mövcuddur. Bildiyimiz kimi, cümlənin qrammatik cəhətdən formalaşması və məntiqi cəhətdən məna ifadə etməsi üçün xəbərlik müxtəlif formalarda mütləq əlamət kimi çıxış edir. Yəni xəbərlik olmadan nə cümlə, nə də hökm ifadə edilə bilər. Buna görə də hansı üsul və vasitə ilə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq bütün dillərdə xəbərlik kateqoriyası olmalıdır.

Azərbaycan və başqa türk dillərində xəbərlik daha çox şəxslərə aid olur. İş ya birinci, ya ikinci və ya da üçüncü şəxsə aid olur. Üçüncü şəxs daha geniş mənanı əhatə edir. Çünki bu, təkcə şəxsi yox, bütün obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqındakı təsdiq və inkarı da əhatə edir.

Azərbaycan dilində xəbərlik birinci şəxs təkdə *-am, -əm* (səitlə bitənlərdə *-yam, -yəm*), şəkilçiləri ilə yaranır: *alim-əm, müəllim-əm, tələbə-yəm, dədəli-yəm*.

İkinci şəxs təkdə şəxs əvəzliyi təkrar olunur. Ahəng qanununa görə *-sən* şəkilçisi də qəbul edir. Məs., *adam-san, qəşəng-sən, gözəl-sən, cavan-san*.

Üçüncü şəxs təkdə *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri ilə xəbərlik yaranır. Məs: *adam-dır, həkim-dir, uzun-dur, üzüm-dür*.

Xəbərlik kateqoriyası ilə şəxs kateqoriyası forma və məzmun cəhətdən o qədər yaxındır ki, son vaxtlar onların adı birgə çəkilir – şəxs xəbərlik şəkli.

Cəmdə birinci şəxs *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləri qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu forma dilimizin tarixində o qədər də qədim deyil. Əvvəllər *-ız, -iz, -uz, -üz* forması geniş yayılmışdı.

Əsrimizin əvvəllərinə qədər bu forma dilimizdə yaşamışdır. Milli ədəbi dilimizin normaları sabitləşdikdən sonra *-iq⁴* forması sabitləşmişdir: *azərbaycanlıyıq, tələbəyik, dördük* və s.

İkinci şəxs cəmdə *siz* və *siniz* forması paralel işlənməkdədir. *Siniz* şəkilçisi daha çox yazıda, *siz* isə danışmada işlədilir. Dilin tarixi təkmilləşməsi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, gələcəkdə «*siz*» forması, «*siniz*»i sıxışdıracaqdır. Çünki dildə həmişə sadələşmə (tüləmə) prosesi gedir. III şəxs cəmdə: *tələbədir-lər, adamdır-lər*.

Kəmiyyət kateqoriyası.

İnsanın əşya haqqındakı əlavə anlayışlarından biri də onun kəmiyyətidir. Əşyanı hərtərəfli dərk etmək prosesi onun azlıq-çoxluğunu, ondakı əlamətin qədərini bilməyi də tələb edirdi. Ona görə də insan əşyanı dərk etmək üçün onun mücərrəd kəmiyyətinə də nüfuz etməli olmuşdur. Hələ qədim insanlarda əşyanın konkret miqdarını hesablamaq, bunun üçün hansı ədədi etalon götürmək kimi biliklər olmadığı vaxtlarda onun qeyri-dəqiq kəmiyyəti haqqında anlayışlar olmuşdur. Bu, onu göstərir ki, konkret saylardan daha əvvəl kəmiyyət anlayışı yaranmış və o hər bir dilin özünəməxsus vasitələri ilə ifadə edilmişdir.

Kəmiyyət anlayışı aqqlütinativ dillərdə daha asan üsulla – konkret qrammatik forma ilə ifadə edilir. Bütün türk dillərində xüsusi şəkilçilər vardır ki, onunla kəmiyyət anlayışı ifadə edilir. Məs., *adam-adamlar. dəftər-dəftərlər*.

SƏHƏNDƏ MƏKTUB (B. Vahabzadə).

Səhənd, sözlərindən odlar töküldü,

Oxuduq şeirini göz yaşlarıyla.

Ata malı kimi yarıya böldü,

Qardaş eyni dərdi qardaşlarıyla.

Yazdın, eyni dərdi yaşayaq bahəm,

Qardaş qardaşıyla həmfikir olar.

Sənin düşüncəndi mənim düşüncəm,

Dərdlər bir olanda fikir bir olar.

O acı fəryadlar, şirin nəfəslər

*Mənim də könlümün ahı, naləsi!
Qardaşım, Təbrizdən gələn bu səslər
Bakının səsidir, Bakının səsi!*

*Deyirsən, yarıya bölünənlərin,
Dərdini dünyada bir bilməyən yox.
Biz də bölünmüşük, ancaq bu dərdi
Uca kürsülərdən heç bir deyən yox.*

*Xırda təpələri sellər oyanda,
Əsər bu həmləyə dağlar da zağ-zağ.
Biz də dərdimizə ağlamayanda,
Bizim yerimizə kim ağlayacaq?*

*Günahkar tutmayaq burda heç kəsi,
Dərilib ayrıldıq biz qonça-qonça.
Ana da süd vermir, ciyərparəsi
Nalələr qoparıb ağlamayınca.*

*Yüz il, yüz əlli il ağladıq əbəs,
Ancaq ərimədi sinə dağları.
Qardaş, bilmədik ki, göz yaşı dəlməz,
Arzunun önündə duran dağları...*

*Dünyada hər şeyin bütövü gözəl,
Yarımçıq səadət düşmənin olsun.
Mənə qəm versən də, yarı bölmə, gəl,
Sevinc verirsənsə... qoy yəqin olsun.*

*Hamlet doğru deyib: «Ya öl, ya da ol!»
Ey!.. Yarı canınla demə ki, varsan.
Qəmin də tamını istəyən oğul,
Bəs yarı Vətəndə necə yaşarsan?*

*Hanı?...
Sormadılar – bəs yarı canın?
Niyə ucaltmırsan üsyan səsinə?
Hələ görməmişik, Azərbaycanın
Bir yerdə, biz bütöv xəritəsini...*

Sual və tapşırıqlar №40.

A. *Xəbərlik kateqoriyasının nitqdə rolu nədən ibarətdir?*

- B. *Şeirdə xəbərlik kateqoriyası necə ifadə edilib.*
- C. *Şeirdə təsirlik, dəqiqlik, aydınlıq necə ifadə edilib.*
- Ç. *Şeiri əzbərləyib natiqlik sənətinə uyğun şəkildə oxuyun.*
- D. *Kəmiyyət anlayışının ifadəsi nitqi hansı cəhətdən zənginləşdirir.*

XÜSUSİ QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Hal kateqoriyası.

Hal kateqoriyasının ümumiliyini qeyd-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Bu kateqoriya rus dilində, doğrudan da ümumidir. Məhz bu mövqedən çıxış edərək N.K.Dmitrev 1951-ci ildə «Azərbaycan dilinin qrammatikası»nda bu kateqoriyanı ümumi adlandırmışdı. Bu ənənə uzun müddət dilçilərimiz tərəfindən qəbul edildi. Əslində isə hal kateqoriyasını ümumi hesab etmək olmaz. Çünki Azərbaycan və başqa türk dillərində sifətlər və saylar yalnız substantivləşdikdən (isimləşdikdən) sonra hallanır. Rus dilində bu kateqoriya isim, sifət və sayları əhatə edir. Buna görə də hal kateqoriyasını ümumi hesab etmək olmaz.

Bu kateqoriya formaca morfoloji, məzmunca sintaktik mahiyyətdədir. Tabelilik əlaqəsində olan iki üzvdən biri digərini müxtəlif qrammatik vəziyyətə salır. Bu zaman ikincinin qəbul etdiyi formal əlamətlər toplusu hal kateqoriyası adlanır. Hal kateqoriyası dünya dillərində ən geniş yayılmış qrammatik formalardan biridir. Hal kateqoriyasının ifadə etdiyi qrammatik mənalar bütün dillərə aiddir. Lakin hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq həmin mənalar müxtəlif cür ifadə edilir. Dilin təkamül üzrə inkişaf qanunu əsasında hal olan bütün dillərdə bu kateqoriya uzun təkmilləşmə dövrü keçmişdir.

Hal sözü bir termin kimi müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Bu terminin çoxmənalılığı hələ qədim yunan dilçiliyində özünü göstərmiş və zamanəmizə qədər davam etmişdir. Məsələn, Aristotel hal dedikdə təkcə isimlərin deyil, sifətlərin və fellerin də müxtəlif qrammatik vəziyyətlərini nəzərdə tutmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində də tək hal, cəm hal sözlərinə son vaxtlara qədər rast gəlirdik ki, bu da kəmiyyət kateqoriyası mənasını ifadə edirdi.

Dildə elə qrammatik formalar da vardır ki, onlarda yalnız bir nitq hissəsinin qrammatik əlaməti olur. Əgər əvvəlki kateqoriyalar bir sıra nitq hissələrinə aid edilə bilirdisə xüsusi adlandırılan qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aiddir. Məsələn, dərəcə kateqoriyası yalnız sifətlərə aiddir, onu başqa nitq hissələrinə aid etmək olmaz. Dərəcə anlayışı bütün dillərdə xüsusi qrammatik formalarla ifadə edilir. Dərəcə anlayışı yalnız müqayisədən doğur. İnsan təfəkkürünün qənaətinə görə mütləq keyfiyyət yoxdur. Belə ki, ağ ona görə ağ görünür ki, onun əksi qara vardır. Bundan əlavə, mütləq ağ yoxdur. Hər hansı bir ağ başqasının yanında ya ağımtıl, ya da ağappaq ola bilər. Bu bir daha onu təsdiq edir ki, dərəcə anlayışı yalnız müqayisədən doğur. Bu səbəbdən də bəzi dillərdə bu anlayış müqayisə dərəcəsi adlanır. Dünya dillərində müqayisə anlayışını ifadə etmək üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Bəzi dillərdə bu anlayış xüsusi qrammatik formalarla ifadə edildiyi halda, bəzilərinə başqa vasitələrlə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi vardır¹. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan dilində sifətin beş (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirici) dərəcəsi göstərilirdi. Bu, dərəcə anlayışına məntiqi qrammatik mövqedən düzgün yanaşmamaqdan irəli gəlirdi. İlk dəfə dilçiliyimizdə prof. Ə.Dəmirçizadə sifət haqqında məqalə yazmış², orada sifətin üç dərəcəsi olduğunu göstərmişdir. Demək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcəsi məsələsi ilk dəfə bu məqalədə elmi cəhətdən düzgün izah edilmişdir.

Məlumdur ki, yalnız əsl sifətlər dərəcə kateqoriyası qəbul edir. Əsl sifətlərin adi dərəcədə heç bir qrammatik əlaməti olmur. *Qırmızı, şirin, sarı* və s. sifətlər adi dərəcədə hesab edilir. Azaltma dərəcəsi iki üsulla yaranır; morfoloji və sintaktik yolla.

¹ M.H.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. B., 1983. səh. 89.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. B., 1947, səh. 128.

Morfoloji yolla azaltma dərəcəsi yaratmaq üçün sifətin sonuna *-mtıl, -sov, -mtraq, -rək* şəkilçiləri artırılır. Məsələn, *qırmızımtıl, sarımtraq, uzunsov, gödərək* və s.

Sintaktik yolla azaltma dərəcəsi yaratmaq üçün sifətin əvvəlinə *açıq, təhər, vari* və s. sözlər artırılır. Məsələn, *açıq qırmızı, şirintəhər, yüngülvari*.

Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla yaranır. Morfoloji üsulla çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirmək üçün sifətin əvvəlində birinci heca götürülür, ona **m, p, p**, bəzən də **s** səsləri artırılıb sonradan sözə əlavə edilir. Bu zaman bəzən son samit düşür. Məsələn, *göy-gömgöy, yaşıl-yamyaşıl, şirin-şipişirin, qırmızı-qıpqırmızı* və s. Sintaktik yolla isə çoxaltma dərəcəsi *ən, çox, lap, daha* ədatları artırılmaqla yaranır. Məsələn, *lap qırmızı, ən açıq, dahayaxşı, ən gözəlvə* s.

Türk dilində də sifətin dərəcə kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimidir (adi, azaltma, kiçiltmə, çoxaltma). Adi dərəcə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yalnız morfoloji üsulla yaranır, şəkilçiləri isə Azərbaycan dilindəki kimidir. *-mtraq, -rək, -imsi* şəkilçiləri ilə adi dərəcə yaranır, məsələn, *mavimtraq, yeşilmtraq, yeşilimsi, mavimsi, küçüktraq* və s.

Çoxaltma dərəcəsi isə həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəlir. Morfoloji üsulla Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin birinci hecasına **m, p, s** samitləri əlavə edilib sözün önünə artırılır, məsələn, *beyaz-bembeyaz, yeşil-yemyeşil, düz-düpdüz, sağlam-sapsağlam* və s. Sintaktik üsulla iki cür çoxaltma dərəcəsi yaranır:

1) Sifətin təkrarı ilə, məsələn, *sərin-sərin, acı-acı, yekə-yekə*. Bu üsul Azərbaycan dilində də vardır. Amma Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, *mi, mi, mu, mü* ədatları da artırılmaqla sifətlər təkrar edilir, məsələn, *serinmi serin, acımı acı* və s.

2) Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin əvvəlinə *daha, ən çox* və s. sözlər artırılmaqla, məsələn, *gözəl-daha gözəl, acı-çox*

aci türk dilində müqayisə dərəcəsi də qeyd edilir.¹ Vaxtilə Azərbaycan dilində də belə bir dərəcənin varlığı göstərilmişdir.

Türk dilində *kibi, kadar* qoşmalarının artırılması ilə müqayisə dərəcəsi yarandığını göstəririlər. Məsələn, *Orhan Mehmet kadar akıllıdır*.

Bu məsələ ilə qeydsiz-şertsiz razılaşmaq olmaz. Çünki burada müqayisə daha çox məntiqə aiddir. Azərbaycan dilçiliyində də vaxtilə belə bir müqayisədən bəhs edənlər «*Bala baldan şirindir*», «*Yuxu baldan şirindir*» cümlələrindəki müqayisəni əsas götürürdülər. Burada müqayisə yaradan *-dan, -dən* şəkilçisidir. *-Dan, -dən* isə morfoloji müqayisə yarada bilməz. Əlbəttə, burada müqayisə vardır. Amma bu məntiqi-sintaktik müqayisədir.

Rus dilində də üç dərəcə (положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень) vardır.

Ərəb dilində də sifətlərin adi, müqayisə və üstünlük dərəcələri vardır. Müqayisə və üstünlük dərəcələri adi dərəcədən morfoloji (sabit modellər üzrə) və analitik (təsviri) üsullarla düzəlidir.

Morfoloji üsulla yalnız üç samiti və müvafiq qısa saitləri, ya da uzun saitdən ibarət tək cə bir əlavəsi olan keyfiyyət bildirən sifətlər dərəcələyə bilər.

Nisbi sifətlər rəng və ya fiziki nöqsan bildirən sifətlər kimi və daha artıq saitlə və ya uzun saitlə ifadə edilmiş əlavəsi olan hər hansı bir başqa sifət yalnız analitik üsulla dərəcələyir.

Mənsubiyyət kateqoriyası.

Mənsubiyyət kateqoriyası da hal kateqoriyası kimi ənənəvi olaraq ümumi qrammatik kateqoriyalar sırasına daxil edilirdi. Hal kateqoriyası rus dilində ümumi olduğu üçün onu ümumi qrammatik kateqoriyalara daxil etmək olar. Mənsubiyyət kateqoriyası isə xüsusi kateqoriyadır, çünki tək cə isimlər mənsub ola bilər.

Təfəkküründə mənsubiyyət anlayışı olmayan xalq yoxdur. Amma dildə bu anlayışın ifadə formaları müxtəlifdir. Dilin

¹ Ə.Rəsulov, R.Rüstəmov. Türk dili. B. 1989. səh. 147.

qrammatik quruluşundan asılı, olaraq bəzi dillərdə (o cümlədən türk dillərində) qrammatik forma – kateqoriya ilə ifadə edildiyi halda, bəzi dillərdə bu mənə sintaktik vasitələrlə ifadə edilir. Bu mənə iki tərəf arasındakı sahiblik və mənsubiyyət münasibətindən doğmuşdur. Yəni çox vaxt birinci tərəf sahib (şəxs), ikinci tərəf mənsub (əşya) olur. Sahib şəxs olduğundan şəxs bildirən sözlər (əvəzlilər) burada əsas rol oynayır. Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində şəxs bildirən sözlər müəyyən elementlərə çevrilərək xüsusi qrammatik forma şəkli almış, beləliklə, qrammatik kateqoriya yaratmışdır. Belə ki, *mən* əvəzliyi **m**, *sən* əvəzliyi **n**, *biz* əvəzliyi *iz*⁴, *siz* əvəzliyi *miz*⁴ şəklində isimlərə artırılır. Buna görə də dilimizdə mənsubluq sahiblik anlayışı bildirmək üçün şəxs əvəzliyindən istifadə etməmək olar. Məsələn:

Təkdə	Cəmdə
mənim atam – ata(m)	bizim atamız – ata-m-(iz)
sənin atan – ata(n)	sizin atanız – ata-n-(iz)
onun atası – ata(sı)	onların ataları – ata-lar-(ı)

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı (*Bakı şəhəri, 18 oktyabr 1991-ci il. №222 – XII*) (ardı).

IV. İqtisadi münasibətlər.

Maddə 20. Bütün təbii ehtiyatlar hər hansı şəxslərin və ya təşkilatların mülkiyyət hüquqlarına və mənafeyinə xələl gətirilmədən Azərbaycan Respublikasına məxsusdur.

Maddə 21. Hansı mənbədən gəlsə gəlsin, Azərbaycan Respublikasının bütün mədaxili vahid ehtiyatlar əmələ gətirir və bu ehtiyatlar qanundan irəli gələn tələblərə və öhdəliklərə əməl olunmaqla, qanunun müəyyən etdiyi məqsədlər üçün və qanunun müəyyən etdiyi qaydada işlədilir.

Maddə 22. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti və ya xüsusi mülkiyyət şəklində ola bilər.

Xüsusi mülkiyyətə qanunla icazə və təminat verilir: qanun xüsusi mülkiyyətin alınması və ondan istifadə olunması üsullarını, onun fəaliyyət hüduddlarını müəyyən edir.

Xüsusi mülkiyyət məcburi şəkildə özgəninkiləşdirilə bilməz. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda xüsusi mülkiyyət zərərin ödənilməsi şərtilə Azərbaycan Respublikasının xeyrinə özgəninkiləşdirilə bilər.

Daşınar və daşınmaz əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir.

Maddə 23. Azərbaycan Respublikasında hər cür iqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və sahibkarlıq azadlığına əsaslanır.

Maddə 24. Azərbaycan Respublikası kooperasiyaya rəvac verir və müxtəlif kooperativ təşkilatlarının və başqa birliklərin qanuna müvafiq surətlə inkişafı üçün lazımı şərait yaradır.

Maddə 25. Azərbaycan Respublikası bütün formalarda əməyi mühafizə edir. Öz əməyinin kəmiyyət və keyfiyyətinə uyğun olaraq zəhmətkeşin azad və ləyaqətli yaşayış üçün kifayət edən haqq almaq hüququ vardır.

Qanunla müəyyən edilmiş hallardan başqa, məcburi əmək qadağan edilir.

Əmək qabiliyyəti olmayan və lazımı dolanışiq imkanlarından məhrum olan hər bir vətəndaşın dövlətdən kömək və yardım almaq hüququ vardır.

Zəhmətkeşlər həmkarlar ittifaqları təsis etməkdə azaddırlar.

Tətil hüququnu zəhmətkeşlər bu hüququ tənzimləyən qanunlar çərçivəsində həyata keçirirlər.

V. Siyasi münasibətlər.

Maddə 26. Azərbaycan Respublikasının yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlarının seçki hüququ vardır.

Səsvermə şəxsi, bərabər, azad və gizlidir.

Səsvermə hüququ yalnız vətəndaşın hüquq qabiliyyətsizliyi nəticəsində və ya qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü əsasında məhdudlaşdırıla bilər.

Maddə 27. Azərbaycan Respublikasının siyasətinin müəyyənləşdirilməsinə demokratik yolla kömək etmək üçün Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının azad surətdə siyasi partiyalar və digər ictimai birliklər yaratmaq hüququ vardır.

Maddə 28. Siyasi plüralizm prinsiplərinə uyğun olaraq siyasi partiyalar ictimai təyin formalaşdırılmasında və ifadəsində iştirak edirlər və siyasi fəaliyyətin əsas ünsürləridir. Onların yaradılması və fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları çərçivəsində azaddır.

Maddə 29. Azərbaycan Respublikasını müdafiə etmək Azərbaycan Respublikası vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Qanunla müəyyən edilmiş hüdudlarda və növlərdə hərbi xidmət məcburidir.

Maddə 30. Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları və gəlirlərinə uyğun olaraq dövlət xərclərində iştirak etməlidirlər.

Vergi sistemi mütərəqqilik prinsipinə əsaslanır.

Maddə 31. Bütün vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasına sadıq olmalı, onun Konstitusiyasına və qanunlarına riayət etməlidirlər.

VI. Yekun müddəaları.

Maddə 32. Bu Konstitusiya Aktı Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının hazırlanması üçün əsasdır.

Sual və tapşırıqlar №41.

A. *Konstitusiya Aktının son 3 bəndini ritorik qaydada tribunadan oxuyun.*

B. *Konstitusiya aktı natiqlik sənətinin hansı növünə aiddir.*

C. *Konstitusiya aktında qətilik, məntiqilik, aydınlıq, lakoniklik, inandırıcılıq kimi keyfiyyətlər hansı bənddə daha çox hiss olunur.*

Ç. *Konstitusiya aktında hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının işlənməsinə aid bir neçə misal yazın.*

İnkarlıq kateqoriyası.

Xüsusi qrammatik kateqoriyalardan biri də inkarlıq kateqoriyasıdır. İnkarlıq geniş anlayışdır. Əslində inkar təsdiqin əksi olduğundan bütün adlara və əlamətlərə aiddir. Əgər bir şey, əlamət, keyfiyyət təsdiq olunursa, deməli o, inkar da edilə bilər. Məsələn, *kitabdır-kitab deyil, yaxşıdır-yaxşı deyil*. Bu dialektik

inkar olub, bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Təsdiq və inkarla bağlı, ona oxşar antonimliyi də göstərmək olar. Məsələn, *yaxşıdır-yaxşı deyil, deməli pisdir*. Əlbəttə, bu idraki inkarın bir növüdür. İnkarlıq kateqoriyası dedikdə fellərin morfoloji inkarlıq əlaməti nəzərdə tutulur.

Bu kateqoriya bəzi dillərdə xüsusi forma ilə ifadə edildiyi halda, bəzilərində xüsusi inkarlıq bildirən sözünü ilə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyası felin: təsdiq formasına *ma, mə* artırmaqla yaranır. Məsələn, *get-getmə, oxudum-oxumadım, biləcəyəm-bilməyəcəyəm*.

«ANANIN QIZINA NƏSİHƏTİ» (Seyid Əşrəf Gilani).

Xoş dəmidir bu aləmin,

Oyan, körpə qızım, oyan!

Yetgin çağıdır adəmin,

Oyan, körpə qızım, oyan!

Muştuğu verdi fələk–

Qibtə edir sənə mələk,

Varmı özgə dərdü-qəmin,

Oyan, körpə qızım, oyan!

Bütün Avropa sərəsər,

Təhsil edir elmü-hünər.

Mübarəkdir ilk qədəmin,

Oyan, körpə qızım, oyan!

Edəndə hər sirri bəyan,

Sözlər güləş, sözlər oyan.

Qalxır tabı varsa kimin,

Oyan, körpə qızım, oyan!

Məşrutəylə şəndi vətən,

Hüsnü ilə gülür çəmən.

Güldə gülən hər şəbnəmin,

Oyan, körpə qızım, oyan!

Sual və tapşırıqlar №43.

A. İnkarlığın nitqdə rolu.

B. *Mənsubiyyət anlayışı bu şəirdə necə verilmişdir.*

C. *Şeirdə natiqlik sənətinin hansı əlamətləri daha qabarıq verilmişdir.*

Ç. *Hal kateqoriyası nitqdə nə kimi rol oynayır?*

D. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktının məzmununu öyrənin.*

Zaman kateqoriyası.

Fəlsəfi kateqoriyalardan biri də geniş mənada qəbul etdiyimiz zaman anlayışıdır. Zaman və məkan anlayışlarının münasibəti iş və hərəkətin başqa münasibətlərini (obyektivliyi) doğurur. Əşya məkanla bağlı olduğu kimi, hadisə də zamanla bağlıdır. İnsan təfəkküründə zamanın üç növü vardır. Yəni bütün hadisələr yalnız üç (keçmiş, indiki və gələcək) zaman daxilində baş verə bilər. Bu, fəlsəfi-obyektiv zaman hesab olunur. Fəlsəfi-obyektiv zaman anlayışı bütün xalqlarda vardır. Amma həmin anlayışın dildə ifadəsi məhz hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Bu səbəbdən də qrammatik zaman kateqoriyası bütün dillərdə olmasına baxmayaraq, onun ifadə formaları (hətta bəzən növləri) müxtəlif olur. Bütün zamanları müəyyənləşdirmək üçün əsas meyar indiki zamandır. İndiki zamana münasibət əsasında bu və ya digər hadisə keçmiş və ya gələcəyə aid edilə bilər. Əgər hadisə indiki zamandan (onun haqqında danışılan zamandan) əvvəl baş vermişsə, bu, keçmiş, əgər gələcəkdə baş verəcəksə gələcək zaman hesab edilir. Bu cəhətdən obyektiv zamanla qrammatik zaman bir-birindən seçilir. Bu zamanların hər birinə təxmini tərif versək, belə ifadə alınır: 1. İş, hal və hərəkətin baş verdiyi momentə fəlsəfi-obyektiv zaman deyilir. 2. Danışq momentinin icra momentinə olan nisbətində qrammatik zaman deyilir. Yəni:
$$QR_z = \frac{DM}{IM} \quad (\text{Qrammatik zaman bərabərdir danışq momenti bölünmüş icra momentinə})$$

Danışq momentini geniş mənada başa düşmək lazımdır. Yəni təkcə indiki zamanda danışq nəzərdə tutulmamalıdır.

Danışiq momenti dedikdə həmin momentin əhatə etdiyi obyektiv zamanın məna çalar və növlərini də nəzərdə tutmaq lazımdır. Məhz bu vaxt qrammatik zaman dünya dillərində çoxlu ifadə formalarına malik olur. yəni $Zf = Zqr^n$.

Bu o deməkdir ki, fəlsəfi zaman dünya dillərində qrammatik cəhətdən nə qədər ifadə formasına malikdir. Çünki hər bir dildə qrammatik zamanın 8-10-15 ifadə forması olduğundan başqa, dünya dillərinin çoxluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın nəqli, şühudi deyə iki növünü qeyd etsək də, bu formaların hekayəti və rəvayətini, fel formaları ilə işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, bir çox rəqəm meydana gəlir. Keçmiş zaman dedikdə iş və hal-hərəkətin keçmişdə icra edildiyini indi xəbər vermək nəzərdə tutulur. Şühudi keçmiş hadisənin şahidi tərəfindən nəql edildiyini bildirir və *-di, -di, -du, -dü* şəkilçiləri ilə düzəlir. Amma bu, tam və yeganə cəhət deyil. Məsələn, *mən kitab oxumuşam, mən çörək yemişəm* dedikdə (formaca nəqli keçmiş) bu o deməkdir ki, mən həmin hadisənin şahidi olmamışam? Burada başqa bir cəhəti – məntiqi mündərcəni də nəzərə almaq lazımdır. Şühudi keçmişdə hadisənin nəticəsinin meydana olmasını nəzərə almaq lazımdır. Əgər hadisənin nəticəsi meydana varsa, onda *-miş, -miş, -muş, -müş* formalarını nəzərə almadan şühudi keçmiş hesab etmək lazımdır. Çünki danışan hadisənin şahidi olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində felin gələcək zamanı çox sadə üsulla yaranır. Azərbaycan dilində də gələcək zaman hər hansı köməkçi fellə deyil, şəkilçilərlə yaranır. Qəti gələcək *-caq, -cək* (*-acaq, -əcək*), qeyri-qəti isə *-ar, -ər* (*-yar, -yər*) şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Demək lazımdır ki, *-caq, -cək* forması XVIII əsrə qədər *-ğac, -kəc* şəklində də işlədilmişdir.

QƏZƏL (Nəsimi).

*Gərçi fəraqə düşmüşəm, eyni-vüsal içindəyəm,
Gəl nəzər eylə halimə, gör ki, nə hal içindəyəm.
Vəsli-rüxün zülalına susadım, üstə yanərəm,
Gözümə baxü gör necə abi-zülal içindəyəm
Nəqsi-xəyali-surətin, sanma ki, məndən ayrıla,*

*Çün bu xəyalü nəqş ilə nəqşü xəyal içindəyəm.
Xürrəm edər ümid ilə vəsl-i-rüxün məni, vəli,
Vəsl irişincə canımə, xunu məlal içindəyəm.
Zülf ilə qaşü kipriyin əbcədü cimü dal imiş,
Mən bu hürufi-şəkl için cim ilə dal içindəyəm.
Talevü bəxt ulduzum kövkəbi-nəhsə uğradı,
Ey şərəfim, səadətim, gəl ki, vəbal içindəyəm.
Vəslinə irmək istərəm gör neçə eyniyəm onun,
Məndən onu kim ayırə, fikri-məhal içindəyəm.
Sən mənim olduğun, şəha, düşməyə zahir olmamış,
Mümkir ilə bu mənidən gililə qal içindəyəm.
Surəti qaşü alınə verdi Nəsimi könlünü,
Mən bu səbəbdən ey günəş, bədrü hilal içindəyəm*

Sual və tapşırıqlar №43.

A. *Zaman anlayışını nitqdə necə vermək olar ki, forma ilə məzmun uyğun gəlsin.*

B. *Dialektlərdə və dilimizin tarixində forma ilə məzmun uyğun gəlmədiyi hallar olmuşdur. Buna misallar tapın.*

C. *Nəsiminin qəzəlində zaman və şəxs kateqoriyasının ifadə üsullarına diqqət edin.*

Ç. *Qəzəldə nitqin hansı keyfiyyətləri daha qabarıq verilmişdir.*

Növ kateqoriyası.

Fel kateqoriyası həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən ən zəngin, ən mürəkkəb kateqoriyadır. Felin çoxcəhətli əlaqə və münasibətləri onun özünəməxsus çoxşaxəli qrammatik mənaları olmasını şərtləndirir. Fel bir tərəfdən zamanla əlaqədarsa, digər tərəfdən iş görünə – subyektlə və üzərində iş görülən obyektə əlaqədardır. Fel-subyekt-obyekt əlaqələri əsasında onun xüsusi bir kateqoriyası olan növ meydana çıxır. Subyektlə obyekt və iş prosesində onların bir-birinə münasibəti müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik mənalar doğurur. Bu cəhətdən türk dilləri başqa dillərdən öz zənginliyi ilə seçilir.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada işlə obyekt, subyektlə obyekt münasibətdə olmasın. Subyekt və obyekt məsələsindən danışarkən birincinin ikinci üzərində təsiri məsələsi meydana çıxır ki, bu da xüsusi bir qrammatik kateqoriyanı – təsirlik kateqoriyasını şərtləndirir. Təsirlilik kateqoriyasını bilmədən növ (zolaq) haqqında təsəvvür əldə etmək çətin olar.

Subyektin obyektə təsiri keçməsi və keçməməsinə görə fellər iki qrupa bölünür: *təsirli* və *təsirsiz*.

Təsirli fellər iş və ya hərəkətin hər hansı bir obyektə doğru fəal surətdə yönəldiyini, onun üzərində məntiqi və ya qrammatik təsiri olduğunu göstərir. Təsirli fellər özündən sonra kimi? nəyi? və haranı? suallarına cavab olan təsirlik halı tələb edir. Bu suallar obyekt və iş münasibətindən doğan birinci suallardır. Buna görə də bu suallar əsasında müəyyənləşdirilən tamamlıqlar da vasitəsiz adlanır. Məsələn, *oxumaq (nəyi?)*, *görmək (nəyi?)*, *bilmək (nəyi?)*, *dağıtmaq (nəyi?)*, *(haranı?)*, *çağırmaq (kimi?)*, *qorxutmaq (kimi?)* və s.

Təsirsiz fellər özündən sonra təsirlik hal tələb edə bilmir. Yəni onlar ismin təsirlik halında idarə edə bilmir. Onlar bu və ya digər obyektə doğru yönəlməyən iş, hal və hərəkəti bildirir. Məsələn, *baxmaq*, *qaçmaq*, *oturmaq* və s. kimi fellər obyektə fəal təsir etmir. Yəni onların obyekt üzərində təsiri olmur. Bu səbəbdən də təsirsiz fellər özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edə bilməz.

Fellərin özündə təsirlilik anlayışı leksik-qrammatik mənada olduğu üçün onların formasını dəyişməklə təsirliliyini də dəyişmək olar. Məs., *qorxmaq – təsirsiz*, *qorxutmaq – təsirli*, *döymək – təsirli*, *döyülmək – təsirsiz* və s.

Təsirlilik anlayışı fellərdə növ mənasının izahına xeyli kömək edir. Belə ki, subyektin obyektə olan münasibətindən felin növləri meydana çıxır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, felin növ kateqoriyası türk sistemli dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində geniş inkişaf etmiş və xüsusi kateqorial affikslərlə ifadə edilir. Felin növləri – termin birləşməsi dilçiliyimizdə o qədər də qədim deyil. Əvvəllər bu

termin «felin babları» adlanırdı. Azərbaycan dilində felin 6 növü vardır: 1. *Məlum*; 2. *Məchul*; 3. *Qayıdış*; 4. *Qarşılıq*; 5. *Müştərək*; 6. *İcbar*.

Bu növlərin şərhinə keçməzdən əvvəl dilçiliyimizdəki bəzi mübahisəli məsələləri qeyd etmək lazımdır. Birinci, məlum növ adı haqqında. Prof. M.Hüseynzadə bu növü doğru olaraq məlum növ adlandırır. Çünki burada iş görən – subyekt məlumdur. Prof. N.Məmmədov isə rus dilindəki действительный залог termininin təsiri ilə felin bu növünü əsas növ adlandırır. Bizcə, məlum növ adlandırmaq daha doğru olardı.

Məlum növ. Adından da göründüyü kimi, bu növdə subyekt məlum olur. Yəni heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən iş görən subyektin kim olduğu bilinir.

Başqa sözlə, iş kim tərəfindən görülür? sualına müəyyən cavab vermək olur. Felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı olmayaraq işin kim tərəfindən icra edildiyi müəyyən olursa, bu məlum növ adlanır. Məsələn, *yatdı*, *daşdı* fellərinin biri təsirsiz, digəri isə təsirlidir. Hər ikisinin subyekti məlumdur.

Cümlədə obyektin olub-olmaması o qədər də lazım deyil. Bəzən felin təsirli və ya təsirsizliyindən asılı olaraq obyekt tələb edilə bilər. Əgər təsirli fellərdə, **S-O-P¹** olması zəruridirsə, təsirsiz məlum fellərdə **S-P** olması kifayətdir.

Məchul növ. Bu növ fellərdə subyekt hüzarında olmur. Leksik-semantik məna yalnız obyektlə fel arasındakı münasibətə əsasən aydınlaşır. Dildə sırf təmiz məchul fel yoxdur. Onlar məlum növ fellərə müxtəlif şəkildə artırmaqla düzəlir. Məlum növ fellərin subyekti obyektə çevrilir. Başqa bir fəal subyekt tərəfindən iş icra edilir ki, o da məlum olmur. Məsələn, *Məhəmməd yazdı* cümləsində fel məlumdur. Onu məchul etmək üçün xüsusi formal əlamət olan *-il* şəkilçisi artırmaqla *Məhəmməd* obyektə çevrilir. Yazan fəal subyekt isə məlum olmur. Yəni *Məhəmməd yazıldı*

¹ S – subyekt, O – obyekt, P – iş

cümləsində yazan məlum deyil. Bu prosesi belə bir sadə sxemlə göstərmək olar: **S-O-P-S=?**¹.

Yəni obyekt üzərində iş görən məlum deyil.

Məchul növ fellərin düz olması üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilir: *-il, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün*.

Həyətdəki torpaq daşındı: **O-P-S=?**

Bu düstur-sxemlər felin forma növünü müəyyənləşdirməyə kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məchul növ fellər əsasən təsirli fellərdən düzəlir: *aldı, alındı, dedi, deyildi, vurdu, vuruldu, qoydu, qoyuldu* və s.

Qayıdış növ. Felin qayıdış növü formaca məchul növdən seçilir. Amma mənasına görə onlar müxtəlif olur. Əgər məchul növdə subyekt obyektə çevrilir, yeni fəal subyekt meydana çıxırdısa, qayıdış növdə subyektlə obyekt birləşir, Yəni obyektə aid iş və hərəkət subyektin özü üzərində icra edilir. Əslində, burada obyekt elə subyektin özü olur. Dediymiz kimi bu iki növün formaca fərqi yoxdur; qayıdış növ də *-il (-il, -ul, -ül), -in (-in, -un, -ün)* şəkilçiləri ilə düzəlir.

Müqayisə edək: torpaq daşındı; *qız fikrindən daşındı* və ya *paltar sərildi; Faiq üzü üstə yerə sərildi*.

Birinci iki cümlədə *-in* ilə düzələn eyni formalı *daşındı*, ikinci misalda *-il* ilə düzəlmiş eyni formalı *sərildi* feli verilmişdir. Birincilər məchul, ikincilərin isə qayıdış növ olduğunu müəyyən etmək üçün subyektin prosesdə iştirakına fikir vermək lazımdır. Birincilərdə **O-P-S=?**, ikincilərdə isə **S↔O-P** olduğunu görürük.

Yəni ikinci *daşındı* və *sərildi* feli kim tərəfindən icra olunmasından asılı olmayaraq, obyektə subyekt birləşmişdir. Yəni iş, hal, hərəkət subyektin öz üzərində icra edilmişdir. Hər iki halda fellər təsirsizdir. Azərbaycan dilində bir neçə fel istisna təşkil edərək qayıdış növdə özünə obyekt tələb edir. Məsələn, *soyundu* (nəyi?), *geyindi* (nəyi?).

Qarşılıq növ. Bu növdə də subyektin fəal qarşı münasibəti bildirilir. Burada obyekt olmur. İş və hərəkət iki fəal subyekt

¹ S – subyekt, O – obyekt, P – predikat

arasında gedir. Yəni **S↔S-P** olur. Qarşılıq növün şəkli əlamətləri *-ış, -iş, -uş, -üş, -laş, -ləş* və s. kimi şəkilçilərdir.

Bu növdə əsas məsələ ən azı iki subyekt arasında münasibətin olmasıdır. Burada subyektlərin az və çoxluğu, tək və cəmliyi rol oynamır. Məsələn, *yazış, vuruş, söyüş, seviş* və s.

Bu felləri dedikdə aydın olur ki, iş və hərəkət iki subyekt arasında baş verir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, eyni formada olan *vuruş, duruş* sözləri isim kimi də işlənə bilər. Aydın ki, «*Onun ceyran kimi baxışı, maral kimi duruşu adamı əfsunlayır*» cümləsindəki *baxış* və *duruş* sözləri fel deyil, isimdir. *-laş* və *-ləş* şəkilçiləri ilə də qarşılıqlı növ yaranır. Məsələn, *güləş (güc-ləş), əlləş, dilləş, gözləş, sözləş, dalaş, bağlaş* və s.

Müştərək növ. Çox vaxt qarşılıqlı növə aid edilən, bəzən yanaşı olaraq qarşılıq-müştərək adlandırılan bu növdə hərəkətlə onun subyektindəki münasibət əsas götürülür. Formaca müştərək növlə qarşılıq növ fərqlənir. Amma onların mənasına fikir verdikdə aydın olur ki, burada müştərəklik – bir neçə subyektin müştərək fəaliyyəti göz qabağındadır. Məsələn, *İtlər hürüşdü; Quzular mələşdi; Qurbağalar quruldaşdı* və s. kimi cümlələrdə obyekt tələb edilmədən bir iş (fel) bir neçə subyekt tərəfindən eyni vaxtda icra edilir. Bu məsələyə bir qədər diqqət vermək lazımdır. Çünki qrammatik formantın eyniliyindən əlavə məntiqi məna da bəzən bu iki növü ayırd etməyə imkan vermir. Məsələn, *Onlar sevişir* dedikdə qarşılıq nə dərəcədədirsə müştərəklik də həmin dərəcədədir. Bu növün düstur sxemi belə olardı: **S↔S-P**.

İcbar növ. Bu növdə iş və hərəkətin icrası zamanı ik subyekt iştirak edir. Birinci subyekt qeyri-fəal, ikinci subyekt isə fəal olur. Obyektin olması isə məcburidir. Çünki fəal subyekt qeyri-fəal subyektin tələbi ilə iş görməlidir: **S-O-S-P**.

Burada fellər təsirli olur və fəal subyektin icrasında da fəal olaraq qalır. Məsələn, *Həsən məktubu oxutdu, Əli dişini çəkdi* cümlələrində məktubu oxuyan və dişini çəkən əsas fəal subyektidir. O da hüsurda yoxdur. İcbar növü bəzən iş, hal, hərəkət elə birinci subyekt tərəfindən icra edilir. Məsələn, *Əli saçını uzatdı;*

Ziba ayranı çürütdü; Rəhilə xamırı acıtdı və s. kimi cümlələrdə subyekt məlumdur.

İcbar növün şəkli əlamətləri bunlardır: *-dur, dir, -dur, -dur, -irt, -dirt, -dirt, -durt, -diirt, -lt. -it, -ut, -üt, -at* və s.

Bəzi feller də bu növ köməkçi vasitələrlə yaranır. Fars dilində *səni döydürərəm* icbar növü yaratmaq üçün *verərəm səni döyərlər* forması işlənir (be də həm tora be zənənd).

Ərəb dilində fel babları adlanan belə növ dəyişmələri, əsasən, üçsamitli fellərdə olur. Ərəb dilində proses adı bildirən sözlər Azərbaycan dilinə fel kimi deyil ad kimi keçmişdir. Buna görə də həmin hərəkət, iş bildirən sözlərin subyekt – fail, obyekt isə məful modellərində dilimizdə işlənir. Belə sözlər dilimizdə həddindən çoxdur. İş – fel, subyekt – fail, obyekt – məful modelindən istifadə edərək dilimizdə işlənən bir çox ərəb mənşəli sözün ilkin mənasını müəyyənləşdirmək olar. Sözlərin flektiv dəyişməsi ilə yeni məna babları meydana çıxır. Aşağıdakıları müşahidə edək: zikr – fel, zakir – fail, məzkur – məful.

qəsd – qasid – məqsud

xərc – xaric – məxruc

nəql – naqil – mənqul

nəsr – nasir – mənsur

cəlb – calib – məclub

şükr – şakir – məşkur

zühr – zahir – məzhur və s.

«KƏSİLMƏYƏN KİŞNƏRTİ» (ardı) (S.Rəhimov).

-Min şükür sənə, xudaya, bizi naümid qaytarmadın, - deyə Göyalı Qaratələ baxdı. Onlar ikilikdə öz əllərini Ziyarət dağına doğru qaldırdılar: - Çox şükür sənə ki, qızlara qardaş, bizə də yurdçu verdin. İnnən belə mənim borcum sənə səcdə etmək, dizləri üstə düşüb müqabilində durmaqdır.

Bəli, müəyyən məsləhət-məşvərətdən sonra Göyalının təklifi qəbul olundu. Onun sözü yerə salınmadı. Uşağın adı Şükran qoyuldu.

-Xudaya, sənə min-min, min şükür ki, bizim ürəyimizi açdın, qızları qardaşsız, bizi yurdculsuz qoymadın. Mən onun adını Şükran qoyuram!

Göyalı gündə beş də deyil, on kərə ulu Tanrısına raz-niyaz etdi. Qoyun sürüsünün yarısı qurbanlığa getsə də, onun ovqatı təlx olmadı. Vaxta ki, onun iltiması qəbul olunubdur. Göyalı oğlu Şükran da ulu Tanrının pənahındadır, qoyun kəsmək nədir ki! Vaxta ki, Göyalının arzu çırağı yanıbdır, hər necə güclü tufan olsa, sönməyəcəkdir! Belə bir etiqad-inamla Göyalının çiçəyi çirtlayır, Qaratelin dən düşən saçı öz-özünə qaralır, cavanlaşır, bir növ qızlaşır, az qala öz böyük qızlarından seçilmirdi. Nabələd adam deyə bilməzdi ki, bu, qızların anasıdır, ha bu qızlar kimin balasıdır!

Bu şad hadisənin üstündən az ötməmiş körpə qızlar birdən-birə boy atdılar, iri qızlar birdən-birə iriləşdilər, qızlar bulağından bircə-bircə su içdilər. Özləri də daha toy-bayram içində olan sayaqda geyindilər-kecindilər. Yeddi qızın bir qardaşı qızların əlində əl-əl gəzdi. Göylər kəndində hamı Şükranı əl üstündə gəzdirdi. Xırdaca qızlarsa Şükranın dövrəsindən əl çəkmədilər.

-Ana, Şükran yatdımı?

-Yatdı, qızlar.

-Çox yaxşı, - deyə qızlar bu həndəvərdən aralandılar, uzaqda da olsa, heç bir kəsdən heç bir cıqqırtı çıxmadı. Göyalı ailəsində görünməzin mehribançılıq başladı. Heç kəs heç kəsə güldən ağır bir söz demədi. Ləzzətli meyvələrdən Şükranı yedirdilər, bahalı qumaşlardan geydirdilər. Gözəl oğlanın üstünü gözəmcuğuları ilə doldurdular. Şükranın ayaqlarının altında üzərlik yandırır, onu bədnəzərdən qorudular. İnsafən oğlan özü də misilsiz-müqabilsiz oğlan olmağa, öz hərəkəti, ağı, kamalı ilə hamının diqqətini özünə cəlb etməyə başladı.

Şükran boy atıb qalxar-qalxmaz Göylər obasının uşaqlarına qarışıb oynamaqda, ya da qabağına düşən atın belinə qalxıb yallama at çapmaqda birinci və baş çıxdı. Şükranı baxanlar dedilər ki, bu oğlan Ziyarət dağının üstündə dayanan ulu Tanrının kəramətinin gələn vaxtına düşübdür. Ulu Tanrı bu uşaqdan öz kəramətini zərrəcə də əsirgəməyibdir. Baxanda bu oğlan qaşdan qara, gözdən köşək,

kirpiklərdən sıx, alından enli idi. Bədəni, duruşu, vücutu mütənasib idi. Bu oğlan nə uzundu, nə də gödək. Elə bil ki, bu oğlanın bütün əzası qüdrətin fırçasıyla işlənmişdi. Hamı Şükranə heyran idi. O, mədrəsədə oxumaqda, bilik kəsb etməkdə birinci idi. Elə bil ki, qədimlərdən gələn ağqoyunlulara Allah-təala özü belə bir başbilən, sabah düşmənlərlə döşləşə bilən bir igid oğlan göndərmişdi. Görən deyirdi, bu qismə nəinki bir tək Bəyalı oğlu Göyalıya, bütün ağqoyunlulara bəsdir. Ağ-qoyunlular fəxr edə bilərdilər ki, onların elindən, Göylər oymağında belə bir oğlan əmələ gəlir. Deyirdilər görün hələ sabahına bu necə bir oğlan olacaqdır. Göyalı elə bilirdi ki, ulu Tanrı onun başına elə bir şahənə tac qoyubdur ki, daş-qaşının şöləsi aləmə işıq salır.

Əzizlənen Şükran özünü itirib ucuzlanmırdı. Göyalı öyünürdü. Oğlu Şükranə görə qanadlanırdı, ailə yeddiilər üstündə tapılan qardaşla fəxr edirdi, Ziyarət dağını unutmırdı. Hər il toplanıb Ziyarət dağına gedirdilər, övliyaların izi tapılmayan daş məqbərələrini ziyarət edirdilər. Hətta adi qara, çöpür daşları da belə öpürdülər. Onlar gətirdikləri qurbanlıqlardan axışib oraya gələn fağır-füqərəyə bədi deyincə pay paylayır, açdıqları süfrələrə Ziyarət dağının ildən-ilə çoxalan zəvvarlarından çağırırdılar.

-Yeyin-için, qardaşlar, bacılar, - deyə Göyalı da. Qaratel də öz qonaqlarına hörmət edib xoş sifət göstərirdilər. Onlar da yeyirdilər, içirdilər, Şükranı verən qüdrətə şükür edirdilər. Şükran da boy atır, daha on yeddi yaşına çatırdı.

Bəs Göyalı öz sevimli oğlu Şükran üçün daha nə edə bilərdi? Nə edə bilərdi ki, atanın ürəyincə olsun, öz-özündən razı qalsın? Ağ papaqlı, ağ şal çuxalı, qırmızı məstili, qızıl toqqalı, biğ yeri təzəcə tərլəyən Şükran üçün məxsusi bir at gərək idi, elə bir at ki, nəinki Göyən obalarında, ağqoyunlu tayfalarında, hətta Arazın o tayı Qaradağda, bu biri tayı Qarabağda əldə çıraq gəzilsə belə tapılmasın, bu bərabərlikdə bir at olmasın. Bu at yelqanadlı olsun, küləkləri yarıb içindən çıxsın. özünü də Şükranı da sağ-salamat çıxarsın. Əgər yağ düşmənlər Şükranın üstünə düşsə, bu at onu mühasirədən çıxarsın, oxlardan, nizələrdən xilas etsin, Şükranə heç bir zaval toxunmasın.

Sual və tapşırıqlar №44.

A. S.Rəşimovun «Kəsilməyən kişnərti» əfsanəsində felin növlərini tapıb üslubi məqamlarını göstərin.

B. Bu əfsanədə nitqin hansı keyfiyyətləri daha qabarıq verilmişdir.

C. Parçanı ritorikanın tələbi üzrə oxuyun.

GRAMMATİK ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİ

Təkrarlar.

Dünya dillərində geniş yayılan qrammatik vasitələrdən bir də təkrarlardır. Təkrarlar dildə müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir. Hansı məqsədlə işlədilməsindən asılı olmayaraq, təkrarlar dildə qrammatik məna ifadə etməlidir. Eyni sözün təkrarı həmişə qrammatik məna daşımır. Məsələn,

Edəmən tərki Füzuli səri-kuyin yarın,

Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim. (Füzuli)

Burada eyni sözün dörd dəfə təkrar olunmasına baxmayaraq, qrammatik məna yaratmaq deyil, üslubi ekspressivliyi gücləndirmək məqsədi güdülmüşdür.

Amorf dillərdə ismin cəm şəklini almaq üçün söz təkrar olunur. Məsələn, Çin dilində *xalqlar* demək üçün - *xalq (jenmin)* sözünü iki dəfə «*jenminjenmin*» - deyərək təkrar etmək lazımdır.

Malayziya dilində «*oranq*» adam «*oranq oranq*» adamlar, şumer dilində «*kur*» ölkə, «*kur kur*» ölkələr deməkdir.

Bəzi dillərdə təkrar mənəni gücləndirmək üçün işlədilir. Məsələn, *да-да, нет-нет, вот-вот, чут-чут* və s.

Azərbaycan dilində də sözlərin təkrarına rast gəlmək olur. Dilimizdə təkrarlar çox az halda cəmlilik məqamında işlənir. Məsələn,

1. Bakı dialektində (bu hal dilimizin tarixində də olub) təkrarlar məhz cəmlilik anlayışı bildirir. Məsələn, *Duran-duran* komehdantı tənqid etdi. *Gələn-gələn* qabaqda oturur, arxa qalib boş.

2. Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar yalnız təkrar edilərək işlədilir. Onları tək işlətmək olmur. Məsələn, *Düş oğul, bura Çənlibel deyərlər mən cavanlıqda buraları qarış-qarış gəzmişəm (Koroğlu). Padşahın bir oğlu oldu, sarayda uşağı əl-əl gəzdirdilər. (Nağıllar).*

Bu iki misalda təkrar olan sözləri «qarış» və «əl» formasında təkde işlətmək olmaz.

3. Mənanı qüvvətləndirmək üçün sözlər təkrar edilir: *yekə-yekə, xırda-xırda, asta-asta, tez-tez, allah-allah, yana-yana* və s. Məsələn, *Allah-allah deməyincə işlər dönməz. (D.Q.) Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz. (D.Q.)*

4. Təkrar olunan sözlərə *ba-bə* və *ha* morfevləri artırmaqla xüsusi davamlılıq mənası alınır. Məsələn, *Gethaget, gethaget gəlib bir qalaçaya çıxdılar. O, qoyunları birbəbir bayıra buraxdı.*

5. Təkrarın bir növü də yarımqıq təkrarlardır. Belə təkrarlar qrammatik mənadan daha çox üslubi mənə daşıyır. Məsələn, *uşaq-muşaq, çör-çöp, kitab-mitab.*

QƏZƏL (Nəsimi).

Gətir, gətir, gətir ol kaseyi rəvanpərvər,

Götür, götür, götür ol çəngi, bir nəva göstər.

Verim, verim, verim öz canımı mən ol yarə,

Öpüm, öpüm, öpüm ol ləli şəhdilə şəkkər.

Ləbin, ləbin, ləbinizdən əqiq ləlilə mat,

Dişin, dişin, dişinizdən bəhanəsiz gövhər.

Sözün, sözün, sözünüzdən utandı qəndü nəbat,

Üzün, üzün, üzünüzdən tutuldu şəmsü qəmər.

Məni, məni, məni qəmzə oxilə öldürdü!

Sənin, sənin, sənin ol cadu gözlərin yeksər.

Saçın, saçın, saçınızdan Xətayi müşk xəcil,

Qaşın, qaşın, qaşınızdan bu kirpiyinlə cigər.

Yəqin, yəqin, yəqinindən Nəsimiyə bilgil,

Həbib, həbib, bu həbibdir ki, dildə şol söylər.

* * *

Gə, gə, gə, gəl ki, sevirəm sə, sə, sə, sən Məhi-Çini,

Za, za, za, zar olubam mən çə, çə, çə, çənd nişini.

*Dü, dü, dü dür tәki dilәр, ve, ve, ve, verdi sana hәq,
Sә, sә, sә, sәvsә gәрәkdir di, di, di, dişlәri sini.
Sö, sö, sö, sözlәrin elәр şә, şә, şә, şәkkәri kәsad,
Gö, gö, gö, gözlәrin elәр se, se, se, sehri mübini.
A, a, a, al ki, yeridir kö, kö, kö, könlümü mәnim,
Sa, sa, sa, sal ki, yeridir zü, zü, zü, zülfünә çini.
Qa, qa, qa, qalmışam axır a, a, a, ahilә sayru,
No, no, no. nola ki, sorsan za, za, za zari-hәzini.
Yü, Yü, Yu, yüzünü gördüm a, a, a, ayә sataşdım,
Ne, ne, ne, necә ürәkdir qa, qa, qa, qalmaya çәni.
Xә, xә xә, xәstә Nәsimi sö, sö, sö, söylәyән oldum,
Ne, ne, ne, neylәрәм axır dü, dü, dü, dürri-sәmini.*

Sual və tapşırıqlar №45.

- A.** Tәkrarlar nitqdә hansı rolu oynayır.
- B.** Bәdii tәkrir nəyə xidmət edir.
- C.** Bu iki qәzәldәki tәkrarlar nə ilə fərqlənir.
- Ç.** İkinci qәzәldәki hecalarla tәkrarı pәltәklik әlamәti hesab etmək olarmı.
- D.** İkinci qәzәli ritorik üsulla oxumaq olarmı.

Söz sırası.

Dil özü sistem halında müəyyən xətti xarakterdə olduğu üçün sözlərin nitq axını prosesindəki sırası da əhəmiyyətsiz deyildir. Elə dillər vardır ki, söz sırası onlar üçün əhəmiyyətsizdir. Yeni söz sırasının dəyişdirilməsi üslubi dəyişiklik yaratdığı halda, qrammatik dəyişiklik yaratmır.

Azərbaycan dilində bu cümlələrdəki sözlərin yerini dəyişmək *oğlunu ata sevir, sevir ata oğlunu, qızını ana sevir, sevir ana qızını* və s. şəkildə ifadə etmək olar. Burada qrammatik cəhətdən heç nə dəyişmir. Ata, ana mübtədə, oğlunu, qızını sözləri tamamlıq, sevir sözü isə bütün hallarda xəbərdir.

Azərbaycan dilində söz sırasını pozmaq bәdii üslubda mümkündür. Amma bәdii effekt xatirinә, xüsusilә nәsrdә söz

sırasını süni surətdə pozmaq olmaz. Məsələn, *Dedilər kəndə gəlir Omaroqlu. Tanıyanların, içindən keçdi bu xəbər.* (V.Nəsib). Bu, çox uğursuz yerdəyişmədir.

Amma şərdə, vəzn və qafiyə xatirinə söz sırasının dəyişməsi nəinki mümkündür, habelə zəruridir. Məsələn,

*Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər* (Nizami).

Bunu nəsr dili ilə ifadə etsək, «*Əgər eşq daşın da qəlbinə düşsə, özünə gövhərdən məşuq düzəldər*» kimi ekspressivliyi zəifləmiş cümlə alınar.

Görkəmli Amerika dilçisi E.Sepir ingilis dilində söz sırasından danışaraq yazır ki, «...başqa dillərdə hər bir cümlə üzvü özü haqqında müstəqil məlumat verir. Amma bizim dilimizdə hər bir cümlə üzvü öz qonşusuna möhtacdır». Doğrudan da, bu belədir. İngilis dilində sözlərin sırasını dəyişdikdə mübtəda tamamlığa, təyin xəbərə və s. çevrilir.

Azərbaycan və başqa dillərdə isə söz sırası ciddi qrammatik mahiyyət daşıyır. Məsələn, *adam at gördü, qurd quzu yedi* və s. cümlələrində atla adamın, quzu ilə qurdun yerini dəyişdikdə cümlənin həm məntiqi, həm də qrammatik məzmunu dəyişəcək. Amma at və quzu sözlərinə müəyyən təsirlik hal şəkilçisi artırısaq, cümlə üzvlərinin yerini dəyişsək də, cümlə üzvləri öz funksiyasını dəyişməyəcək.

Vaxtilə prof. Peşkovski 5 üzvdən ibarət olan cümləni 120 cür dəyişməyin mümkün olduğunu qeyd edirdi. Yəni 5 üzvdən ibarət olan cümləni 120 cür qurmaq olar. Məsələn, *Dünən Humay Əziməni məktəbə apardı* cümləsini 120 cür dəyişmək olar. Dilimizin xüsusiyyətinə görə 120 dəfə dəyişmiş bütün cümlələrdə *Humay* mübtəda, *Əzimə* tamamlıq olacaq. Başqa üzvlər də öz funksiyasını dəyişməyəcək (*apardı* – xəbər, *dünən* – zaman zərfliyi, *məktəbdə* – yer zərfliyi).

Amorf dillərdə isə söz sırası aparıcı rol oynayır. Məsələn, Çin dilində *Çjunqo jenmin* (Çin xalqı), *jenmin Çjunqo* (xalq Çini) mənasını verir.

Vurğu.

Məlumdur ki, vurğu fonetik hadisədir. Bəs ondan qrammatik vasitə kimi necə istifadə etmək olar? Vurğu o vaxt qrammatik vasitə rolu oynayır ki, o, dəyişən olsun. Bir söz bir neçə vurğu ilə ifadə edildikdə onun mənası dəyişirsə, bu qrammatik məna ifadəçisi hesab edilir. Söz daxilində vurğunun yer dəyişməsi ilə məna dəyişməsi bir çox dillərdə geniş yayılmışdır. Məsələn,

1. *Oxu, atan kimi tənbel olma.*

Oxu atan kimi, tənbel olma.

2. *Gəl, bizə uşaqları gətirmə.*

Gəl bizə, uşaqları gətirmə.

Azərbaycan dilində vurğunun yerini dəyişməklə məna dəyişməsi bir qrammatik vasitə kimi inkişaf etməmişdir. Bu, bütün türk dillərinə aiddir. Türk və türkmən dilində cəmi bir neçə sözdə vurğu dəyişməklə məna dəyişir.

Omoqraflar yaradılmasında da vurğunun rolu vardır. Məsələn, *alma-alma, qazma-qazma, qovurma-qovurma, doğrama-doğrama, qaralama-qaralama* və s. İngilis dilində vurğunun yerdəyişməsi fellərdə və birhecalı sözlərdə mümkündür.

Fransız dilində sözün əlahiddə vurğusu olmadığı üçün o, qrammatik vasitə kimi çıxış edə bilməz. Bu dildə vurğu «sözlərin ritmik qrupu»nu müşayiət edir.

İntonasiya.

Sözün intonasiyası olmaz. İntonasiya tonlar tonudur. O, ifadəlilik, modallılıq vasitəsidir. İntonasiya cümlə və onun qurulmasından dolayı qrammatik vasitə rolu oynayır. Təsadüfi deyil ki, cümləni növlərə ayırmağın bir parametri də intonasiya avazıdır. Avaza görə cümləni müxtəlif cür ifadə etmək olar. Məsələn, *Anam gəldi. Anam gəldi? Anam gəldi!*

Xəbərlilik kateqoriyasını intonasiya vasitəsilə bildirmək mümkün olan dillərdə (məsələn, rus dilində) cümlə daxilində sadə və mürəkkəb cümləni də intonasiya vasitəsilə ifadə etmək olar. Məsələn, *Подшел поезд из Москва* (sadə), *Подшел – поезд из Москвы* (mürəkkəb).

İntonasiya vasitəsilə tabelilik əlaqəsini tabelilikdən ayırmaq mümkündür. Bu vaxt intonasiya bağlayıcını əvəz edir. Məsələn, *Adamları döyür, şüşələri sındırır, hər tərəfə atəş açırdılar.*

Məntiqi vurğu adlanan xüsusi vurğu cümlənin intonasiyasını müəyyənləşdirir. Nəqli cümlələrə nisbətən sual cümlələrində daha tez diqqəti cəlb edən məntiqi seçilmə cümlənin intonasiyasına da təsir edir. Məsələn,

*Kəmalə, **sabah** evə gedəcəksən?*

*Kəmalə, **sabah evə** gedəcəksən?*

*Kəmalə **sabah evə gedəcəksən?***

Bəzən ara sözlər və ara söz birləşmələri öz intonasiyasının tempinə görə cümlənin başqa üzvlərindən seçilir. Məsələn, *Aida, şübhəsiz, ağlamaqda haqlıdır.*

SABİRƏ NƏZİRƏ (Bayraməli Hammal)¹.

Əşhədübillahül-əliyyül-əzim,

Milləti-iranam, a ... iranlılar.

Mən də sizin tək gəzirəm çölləri,

Sahibi palanam, a... iranlılar:

Şeyx həsən nitq deyib, anladım,

Yazmış idim, sonra peşimanladım.

Fikr eləyib, öz-özümü danladım.

İndi pəşimanam, a ... iranlılar.

Sahibi-palanam, a .. iranlılar.

Yazmış idim mən onu, tehranlılar–

Sakit olub, tey olub iranlılar.

Sabirə də söylədi şirvanlılar:

Ruhuna qurbanam, a ... iranlılar,

Sahibi-palanam, a .. iranlılar.

Saldı İrana kişi, hüriyyəti (!?)

Zülmdən azad elədi milləti.

Təqdirə şayandır onun qeyrəti!?

Taəti-fərmanam, a ... iranlılar:

Sahibi-vidanam, a ... iranlılar.

Sizdən uzaq köhnə müsafir mənəm,

¹ Cənubi Azərbaycanın satirik şairidir.

*Bir başı şəx, baldırı kafir mənəm.
Söz yazan hammali-mücvir mənəm.
Xoş sifət insanam, a ... iranlılar.
Sahibi-palanam, a ... iranlılar.*

Sual və tapşırıqlar №46.

- A. *Vurğu və intonasiya fonomorfologiyada hansı rolu oynayır?*
- B. *Vurğunu dəyişməklə (təhrif etməklə) nitqdə nə yarana bilər?*
- C. *Şeirdə vurğu və intonasiyanı təhrif edin.*
- Ç. *Şeirdə ritorikanın hansı əlamətləri daha qabarıq nəzərə çarpır?*

KÖMƏKÇİ SÖZLƏR

Dildə qrammatik mənənin daşıyıcısı, ifadəçisi olan vasitələrdən biri də köməkçi sözlərdir. Köməkçi sözlər başqa qrammatik vasitələrdən öz tərkibinə, mənə müstəqilliyinə görə seçilir. Köməkçi sözlər əsas üzvlərə aid olub, onlara müxtəlif qrammatik mənə verməkdən əlavə, bütövlükdə cümlənin qrammatik strukturuna da təsir göstərirlər. Köməkçi sözlər formaca avto-semantik sözlərə oxşasa da, funksiyaca onlardan fərqlənir. Köməkçi sözlərin nominativ mənəsi, adlandırma funksiyası olmur. Dünya dillərində köməkçi sözlərin aşağıdakı növləri vardır: önlüklər, qoşmalar (послелог), bağlayıcılar, ədat, artıqlar, köməkçi fellər, boş sözlər.

Bağlayıcılar. Köməkçi nitq hissələri bəhsində öyrənilir. Çox vaxt bağlayıcılardan qrammatik mənə ifadəçisi – köməkçi söz kimi də bəhs edilir. Doğrudan da, əgər dildə bağlayıcılar olmasa, avto-semantik sözlərlə qurulan cümlə üzvləri və cümlələr arasında qrammatik münasibət yaratmaq olar. Belə münasibətlər təkcə eyni qrammatik vəzifə daşıyan üzvlər arasında deyil, habelə cümlələr arasında da qrammatik əlaqə yaradır. Qrammatik münasibət dedikdə iki üzv və ya iki cümlə arasında qarşılaşdırma, ziddiyyət aydınlaşdırma, tabelilik əlaqəsi ilə

birdəşən söz, söz birdəşməsi, cümlələr arasındakı tabeliyin ifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Bağlayıcı cümlə üzvü olmasa da cümlədə mühüm rol oynayır. Onların müsbət mənası olmur, ayrılıqda suala cavab vermir, söz düzəldici şəkilçi qəbul etmir. Dilimizdəki bağlayıcılar 3 parametərə görə qruplaşdırılır: **a) quruluşuna görə, b) mənasına görə, c) sintaktik funksiyasına görə.**

A. Quruluşuna görə bağlayıcılar *sadə* (ki, həm, ya, da, də, amma, ancaq, lakin, nə, yəni, gah, əgər və s.).

Düzlətmə bağlayıcılar sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə ilə düzələ bilməz. Çünki sözdüzəldici şəkilçilər müstəqil mənalı sözlərə qoşula bilir. Düzlətmə bağlayıcıların tərkibində sadə bağlayıcı ilə ya morfem, ya da söz birdəşir. Buna görə də bəzən bağlayıcının düzlətmə növünü qəbul etmirlər. Amma hər halda onlar quruluşca sadə və mürəkkəb bağlayıcılardan seçilir. Məsələn, *ya+ın+ki, hər+gah, çün+ki, yox+sa, hər+çənd.*

Mürəkkəb bağlayıcılar iki və daha artıq sözün – bağlayıcının birdəşməsindən əmələ gəlir. Məsələn, *həm də, həm də ki, yaxud da və həm də ki.*

Bu və o işarə əvəzlilikləri əsasında da mürəkkəb bağlayıcı yarana bilər. *Buna görə, buna görə ki, ona görə, ona görə də* və s.

B. Mənasına görə bağlayıcıların növləri daha çoxdur. Məsələn,

- 1) Birdəşdirmə bağlayıcılar: *və, ilə.*
- 2) Qarşılaşdırma bildirənlər: *amma, ancaq, lakin.*
- 3) İnkariyyət bildirənlər: *nə, nə də.*
- 4) İştirak bildirənlər: *həm, həm də, həmdə ki və həm də ki.*
- 5) Bölüşdürmə bildirənlər: *ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə, yaxud.*
- 6) Aydınlaşdırma bildirənlər: *ki, belə ki, yəni, yəni ki.*
- 7) Müqayisə bildirənlər: *sanki, elə bil, elə bil ki.*
- 8) Səbəb bildirənlər: *çünki, ona görə ki, ona görə də, ondan ötrü ki, və s.*
- 9) Şərt bildirənlər: *əgər.*

C. Sintaktik funksiyasına görə bağlayıcıların bağladığı tərəfləri tabe edib etməməsi nəzərdə tutulur.

Bağlayıcılar cümlə və cümlə üzvlərini ya ayırır, ya da tabe edir. Buna görə də onlar tabe edən və tabe etməyən olmaqla iki qrupa bölünür. Məsələn,

Tabe edənlər – *ki, sanki, elə ki, və s.*

Tabe etməyənlər – *ancaq, amma.*

Artikllərin köməyi ilə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə edilir. Artıql olmayan Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliyi ifadə edən «*bir*» sözüdür.

Qoşma. Önlüklərin vəzifəsini bəzi dillərdə qoşmalar yerinə yetirir. Bütün türk dillərində qoşmalar vardır. Qoşmaların önlüklərdən bir neçə fərqi vardır. Əvvələn, qoşmalar aid olduğu sözdən sonra gəlir, önlüklər isə aid olduğu sözün əvvəlində gəlir. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilər, önlüklər isə cümlə üzvü olmur. Qoşmaları idarə etdiyi hallar üzrə və qoşulduğu sözlərlə yaratdığı əlaqə və münasibətlərə görə təsnif edirlər.

1) Adlıq, yiyəlik, yönlük halda idarə edən qoşmalar: *kimi, qədər, dək, təkin.*

2) Yalnız yönlük halda idarə edənlər: *sarı, tərəf, doğru.*

3) Yalnız çıxışlıq halda idarə edənlər: *savayı, ötrü, qeyri, bəri* və s.

4) Aid olduğu sözlərlə yaratdığı münasibətlərə görə:

5) Zaman bildirənlər: *qədər, dək, sonra, can, cən, qabaq;*

6) İstiqamət-məkan bildirənlər: *bəri, doğru, tərəf, sarı, can, cən*

7) Məqsəd bildirənlər: *üçün, ötrü*

8) Səbəb bildirənlər: *görə, üçün*

9) İstisna bildirənlər: *qeyri, savayı* və s.

Eyni qoşmalar türk dilində də vardır və həmin vəzifələri yerinə yetirir. Məsələn, *için, ilə, evvel, önce, sonra, kadar, kibi* və s.

Qoşmalarla bağlayıcıların ümumi cəhətləri vardır. Amma onları eyniləşdirmək olmaz. Onların bir sıra fərqləri vardır. Məsələn, qoşmalar aid olduğu sözdən sonra gəlir, bağlayıcı isə iki üzvün arasında işlənir. Bağlayıcılar idarə etmir qoşmalar idarə edə bilər. Bağlayıcılar heç bir şəkilçi qəbul etmir, qoşmalar xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir və s.

Qoşmalar vaxtilə müstəqil mənalı söz olmuşdur. Məsələn, *son+ara (sonra), bu+irəli (ləri)* və s.

Funksional fəaliyyət dairəsinə görə qoşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Hələ tamamilə əsas nitq hissəsindən ayrılmayan, qoşma səviyyəsində çıxış edənlər. Məsələn, *bəri, qədər, başqa, sonra, özgə, ayrı* və s.

2) Bağlayıcı səviyyəsinə keçərək qoşma kimi də işlənənlər. Bu *ilə* qoşmasıdır. Bağlayıcı funksiyasında işləndikdə ona *və* bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur.

3) Tamamilə qoşmalaşmış sözlər (sabit qoşmalar: *üçün, ötrü, görə, doğru, kimi, tək, sarı* və s.).

4) Artıq şəkilçiləşmiş – şəkilçi kimi sabitləşmiş qoşmalar. Məsələn, *la, lə, can, cən, dək*.

Ədatlar rus dilində «частица» deyilən qrammatik vasitələr kimi, cümlənin mənasını qüvvətləndirməyə, cümləyə ekspressivlik və buna paralel modallıq verir. Rus dilinin hissəciyi ilə Azərbaycan dilinin ədatlarının yaxınlığını aşağıdakı kimi müqasibə etmək olar:

Təsdiqin güclənməsi: *axı, ki,*

İnkarlıq: *əsla, qətiyyəən*

Sual: *bəs, mi, mi, mu, mü*

Şərtlilik: *sa, sə, əgər*

Arzu: *kaş, barı, tək*

Şübhə: *bəlkə*

Əmr-nida: *qoy, gəl, gör*

Qeyri-modallıq bildirən ədat hissəciklər. Bunların miqdarı dildə o qədər də çox deyil.

1. Məhdudlaşdırıcı: *yalnız, tək, təkə, ancaq*

2. Təyinlik bildirən: *məhz*

«HƏR İŞİ ÖZ ƏHLİNƏ TAPŞIRMALI» («Həqiqət» qəzeti, 5-1-, 1910, №3).

Çox vaxt bizim cəmiyyətlərimizin, ittifaqlarımızın camaatımıza heç bir mənfəət verməməsinə və bir tez zamanda pozulub dağılmasına səbəb odur ki, o cəmiyyətin başında duran və işlərinə məşğul olan adamlarımız əhl adamlar olmayıblar. Həmin üzərlərinə

götürdükləri məsuliyyəti və vəzifəni layiqincə ifa edə bilmirlər. Elə bilmədiklərinə səbəb müsamihə, səhlənkarlıq və etinasızlıq deyil, bəlkə öz vəzifələrində əhl olmadıqlarıdır. Çox vaxt görürsən ki, bir iş başına qoyulmuş və ya öhdəsinə müəyyən bir vəzifə verilmiş adam haman işin üstündə o qədər çalışır ki, lap «qabıq qoyur». Amma yenə də bir nəticə hasil olmur. Axırda o qədər özünü əziyyət və zəhmətə salır ki, həm qismən, həm də ruhən yorulur, xəstələnir və axırda işə yaramaz olur. Deməli, binəva həm özünü əldən salır, bütün gücünü itirir, həm də işin irəli getməsinə mane olur.

Bu nədəndir?

Çünki üzərinə götürdüyü işin əhli deyildir. İşdən başı çıxmur. Onun üçün də nərdə zəhmət çəkmək, qüvvət sərf etmək, fəaliyyət göstərmək lazım olduğunu bilməyib, lazım olmayan yerdə nahaq yerə o qədər zəhmət və əziyyət çəkir ki, axırda tamamilə yorulur.

Halbuki əgər haman iş öz əhlinə tödi olursa, yəni o işi müxtəs bilən bir adama həvalə olursa, əvvəla, həm iş irəli gedər, həm də iş sahibi heç də özünü əbəs yerə yormaz.

Məsrutəli dövlətlərdə, yəni o dövlətlərdə ki, bütün dövlət idarə-sindən məqsud əhaliyə olduqca artıq mənfəət yetirib ehtiyacatını rəf etməkdir, həmişə ona diqqət olunur ki, hər işin başında əhl adam olsun. Məsələn, nəqdiyyə və maliyyə işlərini gözləcə bilən bir adama maliyyə vüzəratı qoyub da heç vaxt hərbiyyə vəzirliyi verməzlər. Yaxud nəşri və təmin maarif işlərində ixtisas sahibi olan bir kəsi maarif vüzəratı qoyub da heç bir halda xariciyyə vəziri etməzlər. Sair vəzifələrdə bu nöqtəyi-nəzərdən öz əhli adamını tapar. Ona görə də haman dövlətlərdə millət və dövlət getdikcə tərəqqi tapmağa və istirahətlə yaşamağa başlar. Amma o dövlətlərdə ki, onların təzi-idarəsi camaat mənafeyini gözləmək əsası üzrə qurulmayıbdır, orada artıq əhli adamlara o qədər diqqət yetirməzlər və bir işə birisini təyin etdikdə onun bu işdə əhli olduğunu, ixtisas sahibi olduğunu axtarmazlar. Bəlkə camaata zərrəcə mənfəəti olmayan başqa fikirləri nəzərdə tutub hər kəsi nəşyə olsa soxarlar. Odur ki, o cürə dövlətlərdə də camaat miskin və zəlil bir halda olar. Məsələn, İranın, Türkiyənin keçmiş halları və sairə...

İştə bizlərə də vacib və lazımdır ki, hər bir işdə öz əhli adamını axtara və o işi ona tapşırı. İndi o adam öz hal və özainə görə nə payədə olursa-olsun, heç fərqi yoxdur. Təki öhdəsinə verilən işin əhli olsun.

Belə mühüm bir əmrdə xatir gözləmək, birisinin cah və rütbəsinə nəzərə almaq, birisinin xoşuna gəlmək kimi bir rəsd ilə meydana girmək haman mühüm işə və bütün millətə xəyanət etməkdir.

Madam ki, bir şəxs bir işi bacarmır, o işdən heç bir xəbəri yoxdur, o halda ona haman işi həvalə etməyin mənfəəti-ümumi yetirmək nöqtəyi-nəzərindən heç bir məqu mənası ola bilməz. Yox, əgər haman əziz şəxsin nə tövr olursa-olsun bir iş başında durması və ya bir işə təyin edilməsi lazım isə, o halda onun üçün elə bir iş seçməlidir ki, o işi bilir, o işin əhlidir. Zənn edirəm ki, o surətdə həmin əziz sayılan şəxs bizim içimizdə daha əziz və daha möhtərəm ola bilər. Və illa bilmədiyi və bacarmadığı işə qoyularsa, daha da o izzət və hörməti itirər və xalq yanında məhcub olar.

Bundan başqa, madam ki, bir işə əhli adam seçildi və işdə ona tapşırıldı, ondan sonra həmin əhli adamı tamam və kamal sərbəst buraxmalıdır; heç bir halda onun işinə qatışmamalıdır. Onun ələyənə dolaşmamalıdır. Təəssüflər olsun ki, bizlərdə – nəradə olursa-olsun elə bədxülq adamlar var ki, bilməyə-bilməyə öz gəsinin işinə qarışmaq onun üçün bir adətdir. Gərək nə tövr olsa, hər yerə əl qatsın. Bu adamlar müzürdülər, Ona görə əhli adamları belə müzür şəxslərdən qorumaq da ümdə şərtlərdəndir.

Bundan başqa, bizim boşboğaz tənqidçilərimiz də az deyildir.

Sual və tapşırıqlar №47.

- A.** *Köməkçi sözlər nitqdə hansı rolu oynayır?*
- B.** *Qoşma, bağlayıcı və ədatlar dildə və nitqdə hansı vəzifəni yerinə yetirir?*
- C.** *Ü.Hacıbəyovun yuxarıdakı yazısı ritorikanın hansı sahəsinə aiddir?*
- Ç.** *Burada ritorikanın hansı keyfiyyətləri daha qabarıq verilmişdir.*
- D.** *Bu parçanı hansı situasiyada oxumaq olar?*

- E.** *Modal sözlərə aid misallar tapıb dəftərinizə yazın.*
- Ə.** *Yamsılamalara aid misallar seçib dəftərinizə yazın.*

VI FƏSİL.

SİNTAKSİS

Sintaksis mövzusu.

Sintaksisin öyrənilmə tarixi çox qədimdir. Bu, hər şeydən əvvəl sintaksisin dilçilikdə çox əhəmiyyətli bir sahə olması ilə əlaqədardır. Çünki dilin ən başlıca funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyası məhz sintaksisin vasitəsi ilə reallaşır.

Sintaksis sözü yunanca **syntaxis** sözündən olub, tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir.

Sintaksis qrammatikanın elə bir sahəsidir ki, məhz leksik vahidlər, morfemlər, frazemlər – bir sözlə bütün dil faktları burada reallaşır və ünsiyyət prosesinə daxil olur. Buna görə də belə bir hökmü cəsarətlə vermək olar ki, sintaksis üçün yaramayan bir dil faktı, geniş mənada dil işarəsi dildə yaşaya bilməz. Bu, onunla izah olunur ki, sintaksis elə dil quruluşunun özüdür. Dilin quruluş ünsürləri vahid bir sistem təşkil edərək sadədən mürəkkəbə, primitivdən aliyə doğru gedir.

Yəni fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri və frazemləri. Leksemlər sintaqm və cümlələri təşkil edir. Göründüyü kimi, dil sisteminin ən ali vahidləri sintaktik vahidlərdir. Bu səbəbdən də dilin ən mənalı vahidləri sintaktik vahidlərdir. Başqa dil vahidlərinə nisbətən daha ekspressiv əlamətə malik olan sintaktik vahidlər dil quruluşunun əsasını təşkil edir. Buna görə də bir dildən bəhs edən alim çox vaxt məhz onun sintaktik quruluşundan danışır. Bu səbəbdən də sintaksisin və xüsusilə sintaktik vahidlərin tədqiqat tarixi çox qədim zamanlardan başlayır. Qədim dövrlərdə hələ dil və onun ictimai mahiyyəti haqqında primitiv təsəvvürə malik olan insanlar cümlə, onun üzvləri, sintaktik əlaqələr və söz birləşmələrindən bəhs etmişlər. Sintaksisi morfologiyadan təcrid etmək olmaz. Onlar həm obyekt, həm də xarakter cəhətdən fərqlənirlər. Bu mənada sintaksislə morfologiyanın vəhdəti həndəsəyə oxşardır. Həndəsədə I hissə – planimetriyada cisim və fiqurların xarici formaları

və əlamətləri öyrənilirsə, morfologiyada da dil vahidlərinin xarici formaları – morfemlər tədqiq olunur. Həndəsədə stereometriya hissəsində fəza fiqurları və xəyali fiqurlar öyrənilirdi kimi, sintaksisdə də dil vahidlərinin formal deyil, daxili əlaqə və münasibətləri, semantik funksiyaları və s. öyrənilir.

Sintaksisin obyektini haqqında hələ də dünya dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hətta elmi dilçiliyin meydana gəlib formalaşdığı XIX əsrdə sintaksisin obyektini haqqında bir-birindən fərqlənən 3 fikir var idi. Bəzi dilçilər sintaksisin əhatə dairəsini kiçildərək onun yalnız söz birləşmələrini və onlar arasındakı əlaqələri tədqiq etməli olduğunu iddia edirdilər. Cümləni isə söz birləşmələrindən ibarət olan hökm hesab edərək sintaksisin obyektindən kənar qoyurdular.

Sintaktik əlaqələr.

Yuxarıda dediyimiz kimi dil vahidləri sintaktik funksiya daşıya bilmək üçün, başqa sözlə desək, nitq elementinə çevrilmək üçün cümlədə bir-biri ilə sintaktik-qrammatik cəhətdən əlaqələnməlidir. Sintaktik əlaqələrin üç növü vardır: 1. *Uzlaşma*; 2. *İdarə*; 3. *Yanaşma*.

Əsas sintaktik əlaqə *uzlaşmadır*. Uzlaşma əlaqəsi cümlənin əsas üzvləri arasında olur. Buna görə də uzlaşan üzvlər cümlənin baş üzvləri adlanır. Azərbaycan dilində mübtədə ilə xəbər uzlaşır. Yəni xəbər mübtədə ilə uzlaşır. Bu uzlaşma əvvəlcə şəxsə, sonra kəmiyyətə görə olur. Yəni mübtədə hansı şəxsdə, hansı kəmiyyətdədirsə xəbər də həmin vəziyyətdə olmalıdır. Amma məntiqi anlayışımıza görə bəzən uzlaşma səhv hesab olunur. Məsələn, *Gözlərim görmürlər, Ayaqlarım getmirlər, Yarpaqlar töküldülər, Sular axırlar* və s. şəkildə işlətmək olmaz.

İdarə. Cümlədə tabeəddi sözün tələbinə görə tabe sözün müxtəlif hallara düşməsinə *idarə* deyilir. Təsirlik halında yalnız təsirli fellər idarə edir. Bəzi məntiqi istisnalar da vardır. Məsələn, *gecəni oyaq qalmaq, gecəni yatmaq, səhəri gəzmək* və s.

Azərbaycan dilində qoşmalar da idarə edir. Məsələn, *Mənə görə, Səndən ötrü, evə qədər* (Qoşmaları təsirlik halda idarə etməz).

Yanaşma. Bu əlaqə əsasən, atributiv əlaqəli söz birləşmələri arasında olur. Məsələn, *Yaxşı yoldaş, qəribə hadisə, Ağ yalan, əlavə saat, Allah əmri* və s.

NƏSİHƏT (Adil Babayev).

*Bu adı şərəflə daşımışam mən.
Yaxşılıq etmişəm gəlsə əlimdən.
Heç zaman kimsəyə quyu qazmadım,
Hər yerdə yaxşıya çəkildi adım.
Dünyanın qanunu budur, bunu bil,
Kainat nəzərdən xali deyildir.
Biri pis iş görür. Görməsə bəşər,
Bil ki, mütləq onu Yaradan görər.
Sərvəti, silahı, qudurğanlığı,
Kim sansa özünün qəhrəmanlığı,
İnsan ram eyləyə bilməsə onu,
Allahın əliylə yetəcək sonu.
Həyatda çox gördüm öz dövlətilə,
Pul ilə Allaha naz satanları.
Torpağa gömülüb öz sərvətilə,
Qaranlıq yerlərə atılanları.
Yaradan həyatı səxavətilə,
İnsanı yaratdı məsləhətilə,
Ata və ananın məhəbbətindən,
Doğulur hər insan ana bətnindən?
Məhəbbət məhsulu olan bir insan?
Niyə başqasına qənim olasan?
De, nə üçün öldürsün insan insanı?!
Tanrı alacaqdır verdiyi canı.
Bunları dərk etsən, əziz balam, sən,
Dünyada heç kəsə pislik etməzsən.*

Sual və tapşırıqlar №48.

- A. *Sintaksis nədən bəhs edir.*
- B. *Sintaktik əlaqələrin nitq üçün nə əhəmiyyəti var?*
- C. *«Nəsihət» şeirində sintaktik əlaqələri tapın.*
- Ç. *Bu şeir ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*
- D. *Kiçik məktəbli psixologiyasını əks etdirən mətn dialog yazın.*

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil quruluşu zəncirinin ən böyük həlqəsi sintaksis olduğuna görə sintaktik vahidlər də keyfiyyətə başqa dil faktlarından fərqlənir. Əsas sintaktik vahidlər bunlardır: **1) Sintaqlar; 2) Söz birləşmələri; 3) Cümlə.**

SİNTAQLAR

Bir sintaktik vahid olaraq sintaqların tədqiqat tarixi o qədər də qədim deyil. Sintaqlardan ilk dəfə bəhs edən F.de Sössür sintaqla söz birləşmələrinin sərhədini müəyyənləşdirə bilməmişdir. F.de Sössür kimi S.İ.Kartsevski də sintaqlar dedikdə xarici və daxili birləşmələri nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və xarici sintaqların məsələsi son dövr dilçilər tərəfindən də müdafiə edilir.

Görkəmli dilçi alim Boduen de Kurtene sintaqları «söz» mənasında işlədir¹.

Bir sözlə, keçən əsrin birinci rübünə qədər sintaqlar haqqında düzgün və sanballı bir elmi nəzəriyyə yaranmamışdır. Bunu akademik V.V.Vinoqradovun sözlərindən daha aydın görmək olar: O yazır: «Sintaqlar anlayışı çoxmənalıdır, hələlik iki sovet dilçisi tapmaq çətinidir ki, bu terminə eyni məna versin»².

¹ Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.П. М., 1963, стр. 198.

² Виноградов В.В. «Синтаксические взгляды и наблюдения акад. Л.Шербы». Уч. зап. МГУ. Вып. 150. Русский яз. 1952, стр. 56.

Sintaqm haqqında ilk və düzgün fikir akademik L.Şerbaya məxsusdur. L.Şerba haqlı olaraq, hər iki təsadüfi yanaşı gələn sözləri və söz birləşmələrini sintaqm hesab etmir. L.Şerbaya görə sintaqlarda əsas cəhət ritmdir¹. Şerbanın sintaqmı sintaktik vahid olaraq fonetik ritmlə şərtləndirməsi onu fonetik-sintaktik mündərəcə ilə yükləyir.

Sintaqm haqqında Şerbanın fikirləri indi də öz təsirini itirməmişdir. Müasir dilçilərdən A.A.Reformatski də sintaqlara Şerba mövqeyindən yanaşırdı. Prof. Reformatski «Введение в языкознание» adlı əsərində sintaqlardan geniş bəhs etmişdir. L.Şerba kimi ritmi sintaqmın əsas əlaməti hesab etməkdən əlavə, ondan məna da tələb edir. Lakin A.A.Reformatski sintaqların obyektiv cəhətindən deyil, struktur cəhətindən çıxış edir.

Söz birləşmələri və sintaqlar arasında, əsasən, aşağıdakı fərqləri müəyyənləşdirmək olar:

1. Sintaqlar şifahi nitqlə bağlı olub fonetik ritmlə reallaşır. Söz birləşmələri isə heç bir ritmlə bağlı deyil və onlar üçün yazılı və şifahi nitq məhdudiyəti yoxdur.

2. Söz birləşmələri arasına sözlər daxil edilə bildiyi halda, sintaqların arasına heç bir söz daxil etmək olmaz. Söz birləşmələri həm yanaşı. Həm də aralı ola bilər.

3. Söz birləşməsinin əmələ gəlməsi üçün ən azı iki (bəzən daha çox) sözün olması zəruridir. Sintaqlar isə bir sözdən də ibarət ola bilər.

4. Söz birləşmələri daimi qrammatik modellərə malik olduğu halda, sintaqların daimi forma modeli yoxdur.

5. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə olmaya da bilər.

Sintaqların müəyyən edilməsinin, yəni ritmin, təqtilərin düzgün ifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ritm pozulduqda fikir aydın olmadığı kimi, cümlə qrammatik cəhətdən də düzgün üzlənə bilmir. Məsələn, *Axşamdan xeyli keçmiş Safo kişi kahasına qayıtdı.*

¹ Л.Шерба. Фонетика французского языка. М., 1953, стр. 87.

Müqayisə et: *Axşamdan xeyli | keçmiş Safo | kişi kahasına | qayıtdı.* Göründüyü kimi, düzgün ritmlənməyən cümlələr, sintaktik cəhətdən də düzgün üzvlənmir.

Sintaqların növləri onların qrammatik quruluşunun xarakteri ilə müəyyənləşir. Sintaqların xarakteri isə onun birinci komponentinin səciyyəsiindən asılı olaraq relyativ, atributiv və obyektiv deyə təsnif edilir.

Nə ümumi dilçilikdə, nə türkologiyada, nə də Azərbaycan dilçiliyində sintaqların əsas cəhətləri tamamilə öyrənilməmişdir.

ОРДАН-БУРДАН (Ц.Щагыбъяйов) .

Xəbər çıxdı ki, Osmanlıda qanuni əsasi verildi. Əlbəttə, heç kəs inanmadı.

Tanıqlarımdan birisi deyir ki, «Tərəqqi»ni alıb, gördüm ki, başdan «Osmanlıda qanuni əsasi» yazılıbdır. Deyir: mən heç oxumadım. Elə bildim ki, bu ünvanda bir kitab elanıdır. Amma sonra gördüm: Xeyr! Kitab elanı deyilmiş. Bəlkə əsli qanuni əsasi elanı idi.

Bu xəbər Osmanlının düşmənlərinə artıq təsir etmədi. Onlar güldülər və özlərini arxayın etdilər ki, bu bir boş sözdür ki, bu gün yazıb, sabah deyəcəklər ki, balam, yalan imiş, elə şey yoxdur.

Sabah oldu, yalan olmadı, bürsügün oldu. Yalan olmadı. Bəlkə getdikcə bu xəbər doğrulaşdı hamını inandırmağa başladı.

Osmanlı düşmənləri bir qədər bikef oldular, sonra ümid elədilər ki, yəqin bu qanuni əsasiindən sonra necə ki, qaydadır qırğınlar, filanlar başlar. Yevropada bir bəhanə tapıb Osmanlının içinə girib, beş-altı qapaz vurur və deyər ki; siz nəsiniz, qanuni əsasi nədir?

Düşmənlər gördülər ki, qırğın da olmadı. Təəccüb elədilər ki, aya bəs bunların xuliqanları, qara dəstələri, qırğın həvəskarlıları yoxdurmu? Gördülər ki, yoxdur. Çox bikef oldular. Hətta istədilər ki, bir dəstə xuliqan tərtib edib göndərsinlər! Amma baxdılar ki, ondan da kar olmayacaqdır. Dedilər: görək qoşun nə qayıracaq. Güman elədilər ki, qoşun qanuni əsasiini qəbul etməyib camaatı gülləbaran edəcəkdir. Bir də gördülər ki, qurana and içdi ki,

qanuni əsasını mühafizə etsinlər! Zabitlər, jandarmalar qanuni əsası haqqında nitqlər söyləməyə başladılar...

Düşmənlər lap bikef oldular və bu iş onlara çox giran gəldi, dedilər:

Bir görün, dünən can verirdi, bu gün hamıdan səlamətdir.

Sual və tapşırıqlar №49.

A. *Fonetik ritmik qruplara (sintaqlara) düzgün bölmənin nitqin gözəlliyi və anlaşılıqlı olması haqqında danışın.*

B. *Bu parçada ritmik qruplar necə qurulmuşdur.*

C. *Sintaqların ritmini pozun. Onda cümləni təhlil etmək olarmı? Fikir anlaşılmı.*

Ç. *«Öz həyatını necə qurmalı» mövzusunda mübahisə edin.*

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşmələri, adından görüldüyü kimi, iki və daha artıq sözün qrammatik və obyektiv cəhətdən birləşməsinə deyilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin əsas mahiyyət və funksiyalarını müəyyənləşdirə bilmir... Çünki söz birləşmələrinə düzgün arqumentdən yanaşmır.

Deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı obyektiv və tabelilik əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə almır. Bu səbəbdən də hər hansı iki yanaşı gələn sözləri söz birləşməsi hesab edir. Müasir dilçilik məktəbi isə dilə düzgün mövqedən yanaşdığına görə söz birləşmələri, onların xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün müəyyənləşdirir. Söz birləşmələri arasında mütləq məntiqi və ya qrammatik əlaqə olmalıdır.

Bundan əlavə, söz birləşmələrinin komponentləri arasında obyektiv əlaqə də zəruridir. Belə ki, obyektiv-məntiqi əlaqə ilə birləşməyə iki söz («*dağın çiyəri*», «*raket kababı*», «*plov dənizi*» və s. kimi) söz birləşməsi deyil. Çünki onlar dildə heç bir kommunikativ funksiya daşımır. Bununla belə, həmin sözlər arasında düzgün qrammatik əlaqə vardır. Deməli, söz birləşmələ-

rinin varlığı üçün qrammatik düzgünlükdən daha çox məntiqi əlaqə lazımdır. Bəzi dillərin qrammatik xarakteri ilə əlaqədar olaraq söz birləşmələri arasında qrammatik əlaqə olmadan da birləşmə əmələ gələ bilər: (burada məntiqi əlaqə aparıcı rol oynayır): *daş bina, Qasım əmi, marşal Jukov* və s.

Söz birləşmələri ilə həm rus, həm Azərbaycan, həm də xarici alimlər çox məşğul olmuşlar. Buna görə də sintaksisin bu sahəsi həm ümumi, həm də xüsusi dilçilik aspektində kifayət qədər tədqiq edilmişdir.

Söz birləşmələrindən danışarkən onların komponentləri arasındakı əlaqənin xarakterindən mütləq danışmaq lazımdır. Söz birləşmələrinin komponentləri onun xarakterindən asılı olmayaraq seçilir. Lakin bu, komponentlərin ayrıla bilməsi demək deyil. Çünki elə birləşmələr vardır ki, onlar ilkin mənə yuvasından uzaqlaşaraq yeni bir mənə yaratmaq naminə başqa sözlə birləşmişdir. Belə sözlər hazır dil faktı kimi sözlərə daha çox yaxınlaşır. Çünki sözün bütün əlamətləri onlarda olur. Bu səbəbdən də belə birləşmələr leksikologiyada öyrənilir.

Bizi maraqlandıran birləşmələr isə xaraktercə yuxarıda dediyimiz birləşmələrdən fərqlənir. Çünki belə söz birləşmələrinin komponentləri öz əvvəlki – nominativ mənasından uzaqlaşmışdır. Belə birləşmələr nitq faktıdır. Çünki onlar nitqlə bağlı olaraq bu və ya digər kontekstdən asılı olaraq bir-biri ilə birləşir. Onları asanca parçalamaq olduğu kimi, başqa sözlərlə də birləşdirmək mümkün olur. Buna görə də belə birləşmələr sərbəst birləşmələr adlanır. Belə birləşmələr hər dilin öz xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yaranır və öz strukturu ilə dilin qrammatik quruluşundan, sintaktik səciyyəindən asılı olur. Məhz buna görə də sərbəst söz birləşmələrini sintaksisin obyektini hesab etmək lazım gəlir.

Söz birləşməsinin növləri onların komponentləri ilə müəyyən-ləşdirilir. Söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: **1. İsmi birləşmələr. 2. Feli birləşmələr. 3. Zərf birləşmələri.**

İsmi birləşmələr. Söz birləşmələrinin ən geniş növü ismi birləşmələrdir. İsmi birləşmələr adı altında hər iki tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur.

İsmi birləşmələrin ən geniş yayılmış növləri bunlardır:

1. İsim-isim: *araba təkəri, sinif otağı, bağ qonşusu*;
2. Sifət-isim: *gözəl-xasiyyət, saf qəlb, təmiz vicdan*;
3. Say-isim: *beş kitab, üç adam, xeyli söhbət*;
4. Əvəzlik-isim: *mənim atam, bu il, həmin söhbət*;
5. İsim-say: *tələbələrin çoxu, adamlardan ikisi*;
6. Əvəzlik-say: *hər birimiz, bizim beşimiz*;
7. Məsdər-isim: *oxumaq arzusu, yaşamaq həvəsi və s.*

Türk dillərində ismi birləşmələrin daha böyük növü vardır ki, buna təyini söz birləşmələri deyilir. Təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi bu və ya digər cəhətdən ikinci tərəfi təyin edir. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrindən daha çox bəhs edən prof. M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri terminini ismi birləşmələrlə bərabərləşdirir. Bundan əlavə, M.Hüseynzadənin belə birləşmələrə verdiyi tərif də ümumi olub relyativ xarakterli birləşmələri də əhatə edir.

İsmi birləşmələr geniş yayıldığı kimi, çox da tədqiq edilmişdir.

Türkologiyada ismi birləşmələrdən S.S.Mayzel «Изафет в тюркском языке» adlı əsərində bəhs etmişdir. Prof. Y.Seyidov isə, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqındakı baxışları ümumiləşdirmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, ismi birləşmələrin izahında Y.Seyidov M.Hüseynzadənin mövqeyindən çıxış edir.

İsmi birləşmələrin ən geniş yayılmış növü təyini söz birləşmələridir. Belə birləşmələri tərəflərin arasındakı qrammatik münasibətlərə görə 3 qrupa bölürlər. Hər qrupun da öz daxilindəki bölgü tərəflər arasındakı semantik münasibətlərə əsaslanır.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə olmur. Məsələn, *Daş bina, Gözəl ev, Əli əmi, Dəllək Musa* və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş olur. Məsələn, *Tələbə bileti, Südəşi, Tut doşabı* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi şəkilçi qəbul edir. Məsələn, *Tələbənin bileti, Ananın öyüdü, Məktəbin direktoru.*

Göstərmək lazımdır ki, ikinci tərəfi semantik cəhətdən birinci tərəfdə ehtiva olunan ikinci növ təyini söz birləşmələri konkretləşərək üçüncü növə keçə bilmir. Məsələn, *Volqa çayı – Volqanın çayı, Bakı şəhəri – Bakının şəhəri* şəklinə düşə bilməz.

Təyini söz birləşmələrinin hüdudlarından kənar qalan söz birləşmələri də vardır. Məsələn, *sifəti qorxunc, bənizi solğun və s.*

Feli birləşmələr. Söz birləşmələrinin mühüm bir qismini də sterjen komponenti fellərdən ibarət olan birləşmələr – feli birləşmələr təşkil edir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, feli birləşmələrin strukturu və xarakteri bilavasitə dilin öz qrammatik quruluşunun xarakterindən asılıdır. Bu səbəbdən də feli birləşmələr müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür edir. Eyni fikir ifadə edən feli birləşmələrin müxtəlif dillərdə eyni cür ifadə edilməsini tələb etmək olmaz.

Türkologiyada belə birləşmələr tərkib, rus dilçiliyində isə oborot adlanır. Feli birləşmələrin – tərkiblərin növünə keçməzdən əvvəl türk dillərində onların yaranmasından və xüsusiyyətlərindən bəhs etmək lazımdır. Tərkiblərin izahı türkologiyada uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzi dilçilər feli birləşmələrlə tərkiblər terminlərini eyniləşdirir. Əslində feli birləşmələr forma etibarilə tərkiblərdən fərqlənir. Çünki onların forması, yaranma yolu və quruluşu tərkiblərlə eynidir. Lakin onların arasında bəzi fərqlər də vardır. Belə ki:

a) Feli birləşmələrin materialı eyni olsa da, onlar bu materiala müxtəlif cəhətlərdən yanaşırlar. Feli birləşmələrdə komponentlərin münasibəti, onlar arasında müxtəlif tipli əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi ön planda dayanır. Feli birləşmələr üçün birləşmənin xarici forması, yəni əsas sözünün konkret qrammatik forması, bu formanın fərqləndirilməsi vacib əlamət deyildir.

Feli birləşmələrdə sterjen sözün qrammatik forması daxili əlaqələrə tabe şəkildə nəzərə alınır, bu zaman nəzərə alınır ki, o forma birləşmənin tərəflərinin əlaqəsinə təsir göstərir, əlaqənin növünü dəyişə bilər. Tərkiblərdə isə bunun əksinədir. Tərkiblərdə

sözlərin əlaqəsi mühüm, vacib məsələ kimi nəzərə alınmır. Feli birləşmələrdən fərqli olaraq, tərkiblərdə xarici formalaşma birinci planda dayanır. Bu səbəbdən də tərkiblərlə söz birləşmələri bir-birindən ayrılır.

b) Feli birləşmələr üçün onların sintaktik mövqeyi, başqa sözlərlə əlaqəsi, cümlədə rolu maraqlı deyil (əhəmiyyətli rola malik deyil). Ümumiyyətlə, söz birləşməsi haqqında danışarkən onların bu cəhətini nəzərə almırıq. Tərkiblər üçün isə yuxarıdakı cəhət əsasdır. Sintaktik mövqe, başqa sözlərlə əlaqə tərkiblər üçün əsas faktordur.

Türkologiyada tərkiblər sahəsindəki mübahisələr tərkibin quruluşu, tərkibdəki sözlərin əlaqələri üzərində deyil, daha çox tərkiblərin sintaktik mövqeyi üzərində gedir.

Türkologiyada feli birləşmələrlə tərkiblər eyniləşdirildiyi kimi, çox vaxt tərkiblərlə budaq cümlələr də eyniləşdirilirdi. Bir sıra türkoloqlar tərkiblərin sintaktik quruluşunu nəzərə almadan, onun formasına əhəmiyyət vermədən ifadə etdiyi məzmunu ön plana çəkmiş, beləliklə də, onları geniş fikir ifadə edən budaq cümlələrlə eyniləşdirmişlər.

Bunun bir səbəbi də tərkiblərə türk dillərinin qrammatik quruluşundan deyil, rus dilinin qrammatik quruluşu mövqeyindən yanaşmaqdır. Məsələn, feli sifət tərkibləri çox vaxt təyin budaq cümləsilə eyniləşdirilir. 1950-ci ilə qədər N.Z.Hacıyeva, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev və başqları tərkibləri budaq cümlə hesab edirdilər. Məsələn, «*Oğlu Moskvada oxuyan qoca dünən bizə gəlmişdi*» cümləsindəki «*oğlu Moskvada oxuyan*» feli sifət tərkibini budaq cümlə hesab etməyə əsas verən nə idi? Hər şeydən əvvəl, dilimizin qrammatik quruluşundan doğan sintaktik formanı nəzərə almamaq. İkinci də cümlənin məntiqi məzmununu rus dili konstruksiyası əsasında ifadə edərək onu qrammatik cəhətdən təhlil etmək.

Tərkiblərin növləri aşağıdakılardır:

1. *Feli sifət tərkibləri.*
2. *Məsdər tərkibləri.*
3. *Feli bağlama tərkibləri.*

Feli sifət tərkiblərinin bu növləri haqqında çox deyilmiş, çox yazılmışdır. Buna görə də hər bir növdən ayrıca danışmaq məqsədəuyğun deyil. Tərkib əmələ gətirən birləşmələrlə sadə cümlə üzvlərini qarışdırmaq olmaz. Belə ki, feli sifətlə – feli sifət tərkibləri, feli bağlama ilə feli bağlama tərkibləri, məsdərlə məsdər tərkibləri eyni deyildir. Bu müxtəlifliyi onların qrammatik quruluşunda axtarmaq lazımdır. Feli sifət, feli bağlama və məsdər cümlənin sadə üzvü olaraq heç bir sözlə (heç bir üzvlə) tərkib əmələ gətirmir. Tərkiblərdə isə həmin üzvlər – yəni feli sifət, feli bağlama və məsdər aparıcı mövqedə dayanaraq bir neçə sözü özünə tabe edir. Beləliklə, sterjen söz feli sifətdirsə, feli sifət tərkibi, müvafiq olaraq feli bağlama və məsdər tərkibləri əmələ gəlir.

Zərf birləşmələri. Adından da göründüyü kimi, zərf birləşmələrində aparıcı söz zərflərdən ibarət olur. Belə birləşmələr başqa birləşmələrə nisbətən az yayılsa da, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət əlavə edir ki, bu keyfiyyət də onları xüsusi bir birləşmə növü kimi qeyd etməyə əsas verir. Məlumdur ki, zərflər adlardan və fellərdən fərqlidir. Bir sıra nitq hissələri, müxtəlif söz qrupları adlar adı altında toplandığı halda, zərflər ayrıca söz qrupu kimi qeyd edilir. Zərf birləşmələrinin ikinci – sterjen komponenti zərf olur (yer, zaman və tərz-hərəkət zərfləri); *dizdən aşağı, çox tez, sabahdan gec* və s.

Zərf birləşmələrinin quruluşca aşağıdakı növləri çox geniş yayılmışdır:

a) zərf-zərf: *xeyli gec, bir qədər aralı, bir qədər içəri*. Qeyd etmək lazımdır ki, zərf birləşmələrinin ən geniş yayılmış növü bu növdür.

Zərf birləşmələrinin başqa bir növü də vardır ki, bu da zərfin başqa nitq hissələri ilə birləşməsindən ibarətdir. Lakin belə birləşmələr dildə çox az işlənir.

b) isim-zərf: *insanlıqdan kənar, dostdan aralı*.

c) əvəzlik-zərf: *hamıdan gec*.

ƏFSANƏLƏR.

Böyük Çillə qırx gün çəkir – dekabrın 22-dən yanvarın axırına kimi.

Kiçik Çillə iyirmi gün çəkir – fevralın 1-dən 20-ə kimi.

Boz ay fevralın 21-dən martın 21-ə qədər olur. Boz aya – ala-çalpov da deyirlər.

Bir qarının bir neçə çəpişi varıymış. Mart girəndə qarı deyir ki, çəpişləri mardtən salamat çıxardım, bu ala çəpişi qurban deyirəm.

İl yaxşı gəlir, martın axırında hər yan gül-çiçək olur. Qarı marta acıq verir, deyir:

Mart, gözünə barmağım,

Oynaşır oğlağlarım.

Mart acıqlanır, apreldən üç gün borc alıb, qar yağdırır. Qarının çəpişləri qırılır.

* * *

Novruz bayramına açılacaq gecə, gündüzlə gecə tən yarı olur. Həmin dəqiqədə çay bir an dayanır, yenidən axır. Kim həmin vaxt nə arzu eləsə, dilində hansı sözü desə o iş hasil olur.

Araz qırağındakı kəndlərdən birində bir təzə gəlin yaşayırmış. Bu gəlin ilin axır gecəsi, Dan ulduzu doğan zaman qalxıb çayın qırağında gözləyir. Birdən görür ki, coşğun Araz çayı dayandı. Gəlin tələsik deyir: İndi gedəm ki, ərim qızıl olub.

Sonra gəlin qayıdıb evə gəlir, yatağına uzanır. Bir qədərdən sabah açılır, hava işıqlaşır. Gəlin yerindən qalxır, ocaq qalayır, bayram süfrəsi bəzəyir, bayram aşu bişirir. Amma görür ki, əri oyanmır. O, ərini çağırır, silkələyir, ancaq əri yuxudan oyanmır ki, oyanmır. Üzündən yorğanı götürəndə görür ki, əri qızıl olub. Gəlin ağlaya-ağlaya onu götürüb farmaşa qavlayıb yükə qoyur. Qohum-qoşulara da deyir ki, ərim bayram aşunu yemədi, gecə ikən çıxıb ayrı məmləkətə işləməyə getdi.

Sahibsiz qalan gəlin gecə-gündüz ağlayır, peşmançılıq çəkirdi. Bir müddətdən sonra gəlinin yeməyi-icməyi tükənir. Gəlin bilmir dərdini kimə desin. Axırda naəlac qalır. Gecənin birində qalxıb farmaşu açır, ərinin çeçələ barmağını kəsir, səhərisi aparıb zərgərə verir, əvəzində pul alıb gətirir, xərclik edir və birtəhər dolanır.

Nəhayət, ilin axır gecəsi gəlib çıxır. Gəlin lap axşamdan oturur Arazın qırağında, gözünü dikir çaya. Dan ulduzu doğan zaman birdən Araz yenə dayanır. Gəlin deyir: «Ay su, gedim görüm ki, ərim yenə çevrilib adam olub!» Sonra gəlin qalxıb evə gəlir, görür ki, farmaş tərپənir. Tez farmaşın ağzını açır, ərini ordan çıxarır. Başına gələn əhvalatı ona danışır. Bundan sonra əkin-biçin eləyib firavan dolanırlar. Amma yazıq gəlin öz ərinin kəsik barmağını görəndə hər dəfə xəcalət çəkirdi.

* * *

Bir arvad çərşənbə gecəsi səhərə çox qalmış səhəngi götürüb çaya su dalınca gedir. Səhəngi nə qədər suya basır, səhəng suya batmır. Sən demə, su yatıbmuş. Arvad qayıdıb evə gəlir. Sonra bir də gedir. Görür, su şırhaşır axır. Səhəngi doldurub qayıdır.

* * *

Bir çərşənbə gecəsi bir arvadla bir kişi yatmışdılar. Gecənin bir vaxtında arvad ayılıb ərinə deyir:

-Ay kişi, yadımdan çıxıb buzovu bağlamamışam.

Arvad yuxulu-yuxulu çölə çıxıb görür ki, həyətdə böyrü üstə bir ağac yıxılıb. Buzovu gətirib həmin ağaca bağlayır, qayıdıb yerinə girib yatır.

Kişi səhər yuxudan duranda görür ki, buzov ağacın başından sallanır. Tez arvadını çağırır. Arvad gəlib bu vəziyyəti görəndə gecə baş vermiş hadisəni ona danışır. Adamlar yığışib fikirləşirlər ki, bu necə olan işdi?! Sonra qocalardan biri deyir ki, çərşənbə axşamı hər şey yatır, yaqin ağac da yatıbmuş. Arvad buzovu gətirib ona bağlayıb, ağac oyananda buzovu da özü ilə qaldırıb.

* * *

İlin axır çərşənbəsində Qədir gecəsi olur. Bu elə gecədi ki, yalnız yaxşı adamların gözünə görünür. Həmin gecədə hər şey tərپəsi üstə dayanar. Özü də o, yaxşı adamların gözünə görəndə onların nə diləyi olarsa, o saat yerinə yetir.

Belə deyirlər ki, həmin adamlardan biri Qədir gecəsini görür. Tez ürəyində nə varsa, başlayır istəməyə. Əvvəlcə deyir ki:

Qadir mövlam, budu səndən diləyim,

Sağına gələydi qırx min inəyim.

Kişi baxıb görür ki, düz-dünyanı bunun inəkləri tutub. Sayı-hesabı yoxdu. Sevincək tez dalını deyir:

Qızıldan evlərim, gümüş dirəyim.

Baxıb görür ki, gümüş dirəkli evlər hazır oldu. Baxanda adamın gözünü qamaşdırır. Bir gözəlliyi var ki, dillə demək olmaz. Tamahı güc gəlib dalını deyir:

İçində də nazlı yarım olyadı.

Belə deyəndə bu dilək Qədir gecəsinin xoşuna gəlmir. Nə yerinə yetiribəsə, hamısını qaytarır. Kişi baxıb görür ki, nə qırx min inəyi var, nə də gümüş dirəkli qızıl evi. Bir dizinə vurur, bir də başına.

* * *

Bir kasıb oğlan axır çərşənbənin səhəri siühhdən durub görür ki, həyətəki söyüd başını əyib, daşı yerə dəyir. Özünü itirib deyir:

-Gedim görüm, anam qızıl olub.

Evə girib görür ki, anası dönüb qızıl olub. Başına-gözünə döyə-döyə başlayır ağlamağa. Oğlan anasının qızıla dönmüş heykəlini bir il evdə saxlayır. Yenə axır çərşənbə gəlir. Oğlan siüh çəğını gözləyir. Görür həyətjəki söyüd yenə başını əydi. Tez deyir:

-Anam dönüb adam olsun.

Oğlan qayıdır evə, görür anasının qızıl heykəli dönüb adam olub.

* * *

İl təhfil olanda ağaşdar başdarın əyir yerə dəyir. Bı vaxdı nə niyyət eləsən, yerinə yetəcəh. Bir gəlin bını görür, tez isdiyir desin ki, dirəyim qızıl olsun, karıxıp deyir ki, ərim qızıl olsun.

Sora qayıdır evə ki, əri çönüp olub qızıl heykəl. Ağlıyır, baş-gözünə döyür, ancax əli hara yetişəcəh ki?! Arvat birtəhər bir il dolandır, amma kasıbcılıx ucundan ərinin çeçələ barmağın qırıb xərşdiyir.

O biri il axır çərşənbədə arvat yenə görür ki, ağaşdar başdarın yerə vırdı. Tez deyir ki, ərim adam olsun.

Sonra qayıdır evə ki, əri adam olub, ancax çeçələ barmağı yoxdu.

* * *

Deyirlər, köhnə ildən təzə ilə keçəndə su dayanır, at kişnəyir, ağaclar səcdəyə gəlir. Söyüd deyir: «Mən də, mən də». Bu vaxt kim nə niyyət eləsə, niyyəti qəbul olur.

Bir arvad bayram gecəsi su gətirməyə gedir. Görür ağaclar səcdəyə gəlmiş. Niyət eləyir ki, əlimdəki səhəng qızıl olsun. Səhəng qızıl olur. Arvad özünü itirir, deyir ki, boynum sınaqda, bə mən evə susuz necə gedəcəyəm. Arvadın boynu sınır.

* * *

Bir dəfə ilin-ayın axır gecəsi bir qızın nişannısı onun yanına gəlir. Elə olur bir azdan oğlan yatır. Gejənin bir vaxtı qız görür ki, at göyşədi. Təntiyir, deyəsidi ki, «kürək qızıl olsun», deyir: «Allah, bu oğlan qızıl olsun». Oğlan qızıl olur. Deyillər ki, bu qaldı bir də gələnin Novruza. Bir gün qıza qızıl lazım olur. Sınaq üçün oğlanın çeçələ barmağını götürür. Vaxt gəlir, genə ilin-ayın axır gecəsi olur. At göyşüyəndə qız diləh dilidir. Oğlan genə dönüp adam olur. Deyir, mən nə qədər yatmışam. Bir də deyir ki, mənim barmağım niyə belədi, yerində niyə yoxdu? Təzədən qohum-qardaş başa salır ki, belə-belə...

Sual və tapşırıqlar №50.

A. *Bu inanclarda ədəbi dilimizin qaydaları pozulur. Onu hansı situasiyada olduğu kimi vermək olar?*

B. *Həmin inanclarda pozulmuş qaydaları ədəbi dil normaları əsasında bərpa edin.*

C. *Söz birləşmələri ilə mürəkkəb söz arasında Məsələn, **sinif otağı, ayaqqabı; novruzgülü, alaf çiçəyi; keçi südü, itburnu** bunları qrammatik cəhətdən fərqləndirin.*

Ç. *Ritorika elm kimi – Ritorika sənət kimi, bu mövzuda mübahisə edin.*

D. *İnancların məzmununu müqayisə edin.*

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ. CÜMLƏ ÜZVLƏRİ VƏ NİTQ HİSSƏLƏRİ.

Cümlə üzvləri.

Dilin ən böyük vahidi olaraq cümlə də müəyyən hissələrdən – üzvlərdən ibarətdir. Cümlə üzvü dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Cümlə mürəkkəb sintaktik-qrammatik və məntiqi semantik əlaqələrin məcmusu olduğu üçün onun konstruktiv elementləri də bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır. Cümlənin tərkibinə daxil olan bütün elementlər onun üzvü ola bilməz. Cümlə tərkibində çıxış edən dil elementlərindən yalnız elələri cümlə üzvü olur ki, onlar bu tərkibin hər hansı bir üzvü ilə qrammatik və məntiqi əlaqəyə girmiş olsun. Başqa sözlə, cümlə üzvlərindən heç olmazsa biri ilə sintaktik əlaqəyə girməyən bir vahid həmin cümlənin üzvü hesab edilmir. Məsələn, xitablar, ara sözlər, bağlayıcılar və s. cümlədə bu və ya digər qrammatik məna daşısı da, cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirmir. Cümlə üzvləri ilə uzlaşma idarə və yanaşma əlaqələrindən biri vasitəsilə birləşən hər hansı bir dil vahidi cümlə üzvü hesab edilir.

Cümlədə əsas amil predikativ minimum olduğu üçün cümlədə uzlaşan – **mübtəda** və **xəbər** baş üzv hesab edilir. Baş üzvləri izah edən və cümlənin mənasını dolğunlaşdıran üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər hesab edilir. İkinci dərəcəli üzvlər üçdür: **təyin**, **tamamlıq**, **zərflik**.

Mübtəda. Mübtəda cümlənin baş üzvü olub heç bir üzvdən asılı deyil. Cümlənin xəbəri şəxsə və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşır. Mübtəda həmişə adlıq halda olur. O, substantivləşə bilən bütün dil vahidləri ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, *Vətən hər şeydən şirindir*.

Xəbər. Xəbər də cümlənin baş üzvü olub yalnız mübtədadan asılı olur və onunla uzlaşır. Xəbər də ismi və feli olaraq bütün dil elementləri ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, *Qurban başını aşağı saldı*.

Tamamlıq. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan tamamlıq feli xəbər tərəfindən idarə olunur. Təsirlik halda idarə olunmuş tamamlıqlar vasitəsiz, yönlük, yerlik və çıxışlıq halda idarə olunmuş tamamlıqlar vasitəli adlanır. Məsələn,

Qurani atıb, çörəyi tutublar (vasitəsiz).

Zabitə deyən ki, özünə hörmət etsin (vasitəli).

Təyin. Təyin cümlədə yanaşma əlaqəsi ilə başqa üzvlərlə birləşir. O, feli xəbərə aid olduqda zərflik vəzifəsi daşıyır. Məsələn,

Yaxşı ana, fərsiz, balasını da sevər (təyin).

Yaxşı danış, yaxşı otur, yaxşı dur! (zərflik).

Zərflik. Zərflik də cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, xəbərdə ifadə edilən iş, hal və hərəkətin zamanını, yerini, tərzini, səbəbini, məqsədini, kəmiyyətini, keyfiyyətini və s. bildirir. Məsələn,

1) *Axşamdan xeyli keçmiş Safo kişi kahasına qayıtdı (zaman zərfliyi).*

2) *Adam bəzən evdə otura bilmir (yer zərfliyi).*

3) *Külək sürətlə əsir, yerdə nə varsa, hamısını bir yerə toplayıb göyə sovururdu (tərzi-hərəkət zərfliyi).*

4) *Utandığımdan başımı yuxarı qaldıra bilmədim (səbəb zərfliyi).*

5) *Qədir Qumrunu görmək üçün bütün gecəni yol getmişdi (məqsəd zərfliyi).*

6) *Mən çox dedim, sən az eşitdin, indi özün bil (kəmiyyət zərfliyi).*

7) *İclasda Qulamın yaxşıca dərslərini verdilər (keyfiyyət zərfliyi).*

Cümlə konstruksiyası hər bir dilin qrammatik quruluşunun məhsuludur. Bu və ya digər dildə yaxşı danışan adam həmin dilin qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsədiyi üçün sadə cümlə quruluşunu üzvlərin mənasından asılı olmayaraq müəyyənləşdirə bilər. Bu vaxt cümlənin məntiqi ekspressivliyi nəzərə alınmır. Amma fikir ifadə etmədən qurulan cümlə də ünsiyyət – kommunikativ vasitə olmur.

Cümlə quruluşu abstrakt qrammatik konstruksiya kimi bizim şüurumuzda mövcud olur. Bu məsələni akad. L.V.Şerba vaxtilə öz tələbələrinə mənası olmayan bir «cümlə» ilə izah edirdi: «Глокая куздра штеко будланула бокра и курячит бокренка». Bu «cümlənin» tərkibinə daxil olan «sözlərin» heç birinin mənası yoxdur. Amma onu asanlıqla üzvlərinə görə təhlil etmək olar. Qlokaə – təyin, kuzdra – mübtədə və s. Fikrimizi sübut etmək üçün bu məsələdə bir az da dərinə gedə bilərik. L.V.Şerbanın «cümləsi» müxtəlif «sözlərdən»

ibarət idisə, biz eyni «sözü» müxtəlif cümlə üzvü yerində işlədə bilərik. M., Sanaqa sanaqalı sanaqanı sanaqasızcasına sanaqaladı. Bu cümlədəki sanaqa sözünün heç bir mənası yoxdur. Amma cümləni asanlıqla təhlil etmək olar. Bu ona görədir ki, bizim hər bir üzv haqqında təsəvvürümüz var.

Cümlə üzvləri və nitq hissələri.

Cümlə dilin ən böyük vahididir. Dilin əsas qrammatik quruluşu cümlədə təzahür edir. Cümlə haqqında dilçilikdə çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Hər bir əsas söz məhz cümlə daxilində sintaktik mahiyyət alır. Cümlə üzvü məsələsi mütləq mənada olmasa da, nisbi cəhətdən nitq hissələri ilə əlaqələnilir. Dünyanın əksər dillərində cümlə üzvü və nitq hissəsi problemindən bəhs edərkən onların qrammatik quruluşunu nəzərdə tutduqda sözlərin siniflərə bölünməsi asan olur. Cümlə üzvü funksiyasında bütün nitq hissələri çıxış edə bilmədiyi üçün söz qruplarını və onların təsnifi prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır.

Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Lakin eyni deyildir. Məlumdur ki, nitq hissələri üçün forma daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Cümlə üzvləri üçün isə əsas cəhət mahiyyətdir.

Üzeyir Hacıbəyov «Tərəqqi» qəzeti 1911, №32, 19 avqust.

Əsil üsuli-tərcümə tələb edir ki, cənəbi bir lisan öyrədilən zaman nə öyrənilən dil və nə də öyrətməyə vasitə olan dil xarab edilməsin, yəni hər iki dilin sərff və nəhv qəvaidinə və hər bir xüsusiyyətinə riayət olunsun. Məsələn, rusca deyilir ki, «ученик сидит», yəni «şagird oturubdur»; daha məsəl: «птичка сидит на дереве». Bu cümlənin ləfzən mənası «Filankəs» cənabları yazdığı kimi belə olur:

Птичка – quşcuğaz; сидит – oturubdur; на – üstündə; дереве – ağacın; daha doğrusu, ağacda. Daha bir misal:

«Малчик сидит на лошади» - ləfzən mənası:

Малчик – uşaq; сидит – oturubdur; на – üstündə; лошади – atın.

Məlumdur ki, bizim dilimizdə «oturmaq» ləfzi yalnız insanların bardaş qurub və ya diz çöküb bir vəziyyət almasını bildirir. Quş isə bardaş qurmaz və diz də çökməz, binaən əleyh oturmaz; o səbəbdəndir dilimiz quş üçün «qonmaq» ləfzi icad edibdir.

İnsanın qıçlarını atın belinə keçirib də, elə bir vəziyyət almasına da bizim dilimiz «minmək» adı qoyubdur. Amma rus dilində minməyə də, qonmağa da və oturmağa da «сидет» deyilir ki, bunun əsil mənası bizim dilcə oturmaqdır.

Buna görə də, quş ağacın üstündə oturubdur, demək, türk dilinin səhhəti nöqtəyi-nəzərinə səhvdir.

Uşaq atın üstündə oturubdur və yaxud: Kərbəlayı Səlim atın üstündə oturubdur demək dəxi türkcə deyildir.

Bu səbəbə görə də əsil üsuli-tərcümə ilə dərs verən müəllim uşaqlara əxtər etməlidir ki, əvvəlki mətləbi türkcə: quş ağaca qonubdur və ikincisini də: uşaq ata minibdir və «ученик сидит» cümləsini də şagird oturubdur – deyə tərcümə etməlidir.

Daha bir-iki misal:

Rusca deyilir: «Мы стали читать книгу». Bunun ləfzən mənası belədir: Biz durduq oxumaq kitabı. Bu sözlərin ləfzən mənasını öyrətməklə bərabər türkcə nə tövr demək lazım olduğunu da uşaqlara öyrətməlidir, yəni «Biz durduq kitab oxumağa», yaxud «Biz kitab oxumağa başladıq».

Söz yoxdur ki, rusca bir çox cümlələr də vardır ki, onların tərcüməsi lap başqadır. Lakin mən onları axtarıb yazmağı daha lazım bilmirəm. Burası hər bir müəllimə məlum və aşikardır. Mənim burada zikr etdiklərim ən adi və asanlardır ki, mən qəsdən onları götürmüşəm.

Qərək, əsil tərcümə üsulu, uşaq anlamaq cəhətinə o nəhvilədir!

İndi baxaq görək bu üsulun yamanlığı və yaxşılığı nədir? Biz görürük ki, bu günə üsuli tədrisdə uşağın qulağı bir danə rus sözü eşidirsə, on dana öz dilinin sözünü eşidir. Zətən bu üsul ilə uşaq rus dili deyil, öz dilini öyrənir, bilir ki, məsələn, türkcə: «quş ağacda oturubdur» - demək olmaz və sairə. Öyrənilən çətin dil isə uşağın nəzərində bir o qədər əhəmiyyət qazanmur.

Bu üsul ilə uşaq öyrənilən dilin iki kəlməsini bir-birinə yanaşdırıb, ən asan bir cümlə də tərtib etməyə qadir olmaz. Çünki öz dilinin rus dilindən nə qədər fərqli olduğunu düşündükdən sonra əli, ayağı boşalar.

Uşağa deyirsən ki, «ОН НЕ МОЖЕТ ЧИТАТ» və sonra ləfzən tərcümə edirsən. ОН – о; НЕ МОЖЕТ – bacarmır; ЧИТАТ – oxumaq.

Və sonra deyirsən ki: Bu kəlməni türkcəə nə tövr deməlidir? Uşaq cavab verir ki: О oxumaq bacarmayır. Halbuki bunun mənası belə deyildir, çünki о oxumaq bacarmayır, yəni о tamamilə bisavaddır və halon ki, «ОН НЕ МОЖЕТ ЧИТАТ» о oxuya bilmir mənasınadır.

Pedaqogika nöqtəyi-nəzərinə bu üsulu tədris naməqbul bir üsuldur. Çünki uşağa bir zamanda əcnəbi bir dili öyrədib, öz ana dilinin də filsofiyasının təlim etmək yaramaz. Uşaq çaşar, karıxar, korlaşar.

Sual və tapşırıqlar №51.

A. *Cümlə, cümlə üzvləri onların yerində işlənməsi nitqin effektivliyinə necə kömək edir.*

B. *Nələr cümlə üzvü ola bilər?*

C. *Ü.Hacıbəyovun bu məqaləsi ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*

Ç. *Tərcüməçilər bu məqalədən nə əxz edə bilər?*

D. *Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasında nə kimi əlaqə vardır?*

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ

Cümlədə eyni qrammatik vəzifə daşıyan üzvlər həmcins üzvlər adlanır. Onlar eyni cür idarə olunur, eyni cür yanaşır (və ya yanaşılır, eyni cür uzlaşır. Buna görə də onlar həmcins adlanır. Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər. Məs.:

1. Həmcins mübtədalar:

Məktəbə gəldi Əsmər,

*Bir az keçincə Zivər,
Məmməd, Adil və Xavər,
Əli, Sultan, Dilavər,
Bir-bir məktəbə gəldi,
Şənlik səsi yüksəlmişdi.*

2. Həmcins xəbərlər:

*Atlar, öküzlər kotana güc verir,
Gah yeri yir, gah yıxılır, gah durur.*

3. Həmcins tamamlıqlar:

Niyaz evdən gedəndə bir daha çantasını yoxladı; dünənki sənədləri, verdiyi ərizəni, çoxdan topladığı şikayət materiallarını gözdən keçirdi.

4. Həmcins təyinlər:

Özün görmüsən də mənim kabinetimi bərli bəzəkli, yarlı yaraşlıq, gözəl, par-par parıldayan mebel!

5. Həmcins zərfliklər:

*Kimindir səhərdən axşama qədər
Yağışda, yağmurda çalışan əllər?
Kimindir gecələr yuxusuz qalan,
Səhlər buraxan, töhmətlər alan?
Fəqət həm ağrıya köksünü gərən,
İşıqlı bir günə yollar göstərən,
Günəşin altında, suyun içində,
Əkində, tarlada suda biçində,
Dərisi büsbütün yanıb qaralan,
Torpağın bağırını təpiklə yaran
Tərən səhərlərin tacı övladı (S. Vurğun).*

APARDI SELLƏR SARANI (İlyas Əfəndiyev).

Ölüm, qanadlarını Gülnarın üzərinə gərdiyi zaman o, Soltanını yanına çağırıb, gözlərindən öpdü...

-Mən gedirəm, əzizim, -dedi, -günlərinə qəm qatma. Bu qoca dünya əzəldən belədir. Bilirəm evlənəcəksən, cavansan. Amma Saramdan muğayət ol. Qoyma ögey ana sitəmi çəksin. Əgər xoşbəxt olsa, qəbrimin üstünə gəl... mənə de.

...Soltanın dərdi böyük oldu. Saçlarına dən düşdü. Lakin o evlənmedi. Könlünü əziz Gülnarının tək yadigarına bağladı.

Saranın süd anası bir qaşqa ceyran oldu. Ata, qızını kimsəyə tapşırmadı. Arxasına şəlləyib, qoyun otardı, dağ güllərinin arasında yatırdı.

Sara ceyran südü əmə-əmə, qayalar arasında qaynayan durna gözlü bulaqlardan su içə-içə böyüdü, nazlı bir sona oldu.

Dağlar onun gözəlliyinə heyran qaldı. Çiçəklər ona qibtə etdi. Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər. Sorağı ellərə yayıldı. İgidlər dərdə düşdü. Ay dağlar arxasından boylanaraq ona baxdı, məftun olub, vərəm aldı... Günəş onu görməyə tələsdi, lakin rəngi saraldı, getdi.

Soltanın dərdi qaçdı. Könlü güldü.

Sara, igidlərə yoldaş, quşlara sirdaş oldu, cıdırlarda ad açdı, ox atmaqda taysız oldu.

Güneylərdə oturan oba qocaları ona baxaraq:

-Qənirsiz gözəldir, -dedilər...

İgidlər vurğunu idilər. Qız onlardan birini seçdi: Xançobana könül verdi.

İgidlər alaçıq tikdilər. İçini pələng dəriləri ilə döşədilər. Aşıq çağırdılar. Məclis qurdular.

Xançobana toy etdilər.

Günəşlərdən eşq əmən xoş günlər başladı...

* * *

Ay doğdu. El yaylağa köçdü.

Xançoban sıldırım bir qaya başında oturub, tütək çalırdı. Yamaca yayılmış qoyunlar başlarını sallayıb, onu dinləyirdi.

Muğan gözəli dağa çıxıb, Xançobana yanaşdı. Boynunu büküb igidinə baxdı. Baxışları həsrətliydi. Ay onun kədərli üzünə solğun bir nur çiləyirdi.

Çoban çalırdı...

Qızın yanağında mirvari dənələr yuvarlanırdı.

Çoban çalırdı...

Qız qolunu Xançobanın boynuna doladı, başını sinəsinə qoydu.

Çoban soruşdu:

-Sənə nə olub, gülüm?

Qız başını qaldırdı, yana-yana sevgilisinə baxdı:

-Sən yaylağa gedirsən, əzizim, -dedi, bu ayrılıq mənə ağır gəlir. Elə bil ki, biz bir də görüşməyəcəyik...

Çoban güldü.

-Dərd çəkmə, gülüm, -dedi, -sənə, dağ gülləri ilə bəslənmiş gözəl əmliklər gətirəcəyəm.

...Xançoban qoyunlarını dəstələyib yola düşdü.

Qız atası ilə Muğanda qaldı. Yay işləri görəcəkdilər. Qızıl sünbüllər biçəcəkdilər. Lakin bir gün hava tutuldu. Günəş buludlar arasında gizləndi. Araz «qan-qan» dedi.

Yadelli bir şah doğma yurda basqın etdi. Yolu Muğandan düşdü. Sular kənarında bir pəri gördü, atının başını çəkərək:

-Ey gözəl, -dedi, -kimin qızısan?

Sara qara gözlərini şaha zillədi. Qürurla:

-Atama Soltan deyərlər! -dedi.

Şah emr etdi. Soltan gəldi. Şah ona müraciətlə:

-Mən sənin qızını özümə arvad eləmək istəyirəm, -dedi.

Soltan ürəyindən vuruldu:

-Ey şah! -dedi. -Onun yarı var!..

Şah «mərhəmət» göstərdi:

-Mən səni dünya malından qane edərdəm, kişi, -dedi.

Soltan acı-acı güldü:

-Ey şah! -dedi. -Dünya malı şahlara lazımdır, bizə bu azad çöllər də bəsdir.

Şah qəzəbindən titrədi. Qızı göstərib:

-Götürün! -dedi.

Yad əllər Muğan gözəlinin gərdəninə dolandı. Qızın dodaqlarından nəgəhani bir səda qopdu:

-Ata!..

Ata, balası vurulmuş pələng kimi qıvrıldı. Ciyərlərində odlu gürgzlər süründü.

İmdad istəyən bir cüt qara göz ataya zillənmişdi. Qız yadlar əlində çırpınırdı. Ata yanırıdı.

Ürəklərə od salan o yaralı səs bir də eşidildi:

-Ata!..

Bu zaman gözlər qeyzlə gurladı. İldırım çaxaraq qoca dağın şiş təpəsini parçaladı. Sular qayalara çarparaq hiddətlə səsləndi. Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi. Onun gözəli gedirdi...

Təbiətin qüdrətli səsi ataya qalibiyət yolunu göstərdi. O, əlini qaldıraraq:

-Dayanın! -dedi, -şaha bir sözüm var.

Həmü bir an dayandı.

O zaman ata, balasını iki qolları arasına alaraq çaya tulladı. Sular öz həmdəmini bağrına basıb, sürətlə axdı. Ata, şaha baxaraq, müdhiş bir təbəssümlə:

-Sözüm bu idi, ey şah! -dedi.

Günlər keçdi.

Oba qızları dağlara tərəf uçan quşlara baxıb oxuyurdular.

Gedin deyin Xançobana,

Gəlməsin bu il Muğana.

Muğan batıbdır al qana,

Apardı sellər Saranı,

Bir ucaboylu balanı...

Sual və tapşırıqlar №52.

A. *Həmcins üzvlərin nitq mədəniyyətində nə kimi rolu var.*

B. *Həmcins üzvlər nitqi zənginləşdirdiyi kimi onu ağırlaşdırır. Səbəbini deyin.*

C. *«Apardı Sellər Saranı» əfsanəsində həmcins üzvlər varmı? (onları seçin). Onların işlənməsinə fikir verin.*

Ç. *Əfsanəvi ritorika qanunlarına uyğun şəkildə oxuyun.*

ARA SÖZLƏR VƏ XİTAB

Ara sözlər. Ara sözlər morfolojiyadakı modal sözlər kimidir. Onlar cümlədə danışanın öz nitqinə münasibətini (bəzən şərhini) bildirir. Ara sözlər də cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında işləyə bilər.

Ara sözlər bəzən ara cümlələr şəklində də çıxış edir. Məsələn, aldığınız şeylərin müqabilində kişiyə verməyə xırda pulumuz yox idi (əslinə qalsa böyük pulumuzda yox idi). Ara cümlələr mötərizədə verilir.

Ara sözlərin işlənməsi haqqında geniş danışmağa ehtiyac yoxdur. Çünki modal sözlərdən bəhs edəndə bu haqda deyilmişdir. Ara sözlər və ara cümlələr adətən intonasiya ilə, yazıda vergül və ya mötərizə ilə cümlə üzvlərindən seçilir.

Xitab. Cümlədə müraciət olunan şəxsi bildirən sözlərə xitab deyilir. Xitablar cümlə üzvlərinin heç biri ilə sintaktik əlaqəyə girmir. Xitablar cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında gələ bilər. Xitablar bəzən mübtədaya oxşayır. Məsələn,

Vaqif, get, saray həyatını büsbütün tərk et (S. Vurğun).

Sənə yüz dəfə demişəm, oğul, bu qorxulu işdir.

Harada qalmısan, Gülgəz!?

Xitablar da şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda isə vergüllə cümlə üzvlərindən ayrılır.

OQTAY ELOĞLU (C.Cabbarlı).

Firəngizi aparırlar. Hacı daxil olur.

Hacı. Hanı o? Bəs sən qız olasan... hanı o küçüyün balası?

Gülgəz. A kişi, evdə qonaq var. Nişan gətirmişlər. İndi nə olmuş ki, allah eləməmişkən...

Hacı. Tfu sizin zatınıza, namussuz balası, namussuzlar! 60 yaşım var, adıma güldən ağır bir söz deyilməyib. Aləmə mən gülmüşəm... İndi siz məni biabır edirsiniz! Mənim qızım teatrlara, oyunbaxxanalara getsin? Xalq mənə tənə vursun, itin balası it! Dağıdaram beynini! Qanlı Rüstəm kimi hamınızı qıraram!

Gülgəz (qorxaraq). A kişi, vallah mən yazığın heç bir şeydən xəbərim yoxdur. Hər nə olsa yenə qardaşı bilər.

Hacı. Elə o namussuz qardaş deyilmi mənim başıma bu işləri gətirən! Gəldi dayısı, oxusun, oxusun. Bir atək pul qoydum, sonra özü gəldi, qız da, oxusun. Sən də şeytan kimi girdin mənim qəlbimə. Filankəsin qızı oxudu, filan oldu... Fit, fit, fit, fit götürdü iki tari kəssəlatı da soxdu mənim evimə ki, bunlar da ona tərbiyə versinlər. Az qalıb mənim boynuma bir bürünc xaç da salasınız.

Gülgəz. A kişi, oxumağın sənə.. özün deyirsən ki, divan-dərədə hörməti var, sözü keçir...

Hacı. O kişidir, cəhənnəmə! Yoxsa qız xeylağı, oxusun da, bir abir-həya ilə... yoxsa başı açıq gəzmək – belə də namussuzluq olar! Yox! Görünür mən əvvəlki adam deyiləm. Mənim kişiliyim qalmayıb. Bunların hamısının səbəbi sənsən, mürtədin qızı, mürtəd (Gülgəzə hücum edir).

Aslan. Yenə nə olmuş! Evdə qonaq var! Bu nə vurhavurdur. Nə var?

Hacı. Zəhrimar var, dərd var, zəqqum var, kafir oğlu kafir! Mənim qızımı urus evinə soxdunuz, bəs deyil, indi də qızımın soracağı bir para, bir para adamlar kimi qəmədiyələrdən gəlir? Az qalib ki, mənim boynuma da bir xaç salıb, başıma da bir ləçək bağlayasınız! Salaram kəfəni boynuma, cahad eləram, qıraram bütün dünyanı...

Aslan. İndi nə var ki, teatr fəna bir şey deyil. Bir məktəb kimidir. Xalq oradan ibrət alır. Hətta məsciddən də müqəddəs bir yerdir.

Hacı. Tfu sənənin zatına! Daha sənə sözüm yoxdur!

Aslan. Bəli, bəli! Oradakı sözlər axundların sözündən daha yaxşıdır. Xalq görər, adam öldürməz...

Hacı. Deməli, oradakı oyunbazlar ki, hətta deyirlər arvad tumanı geyirlər, o namussuzlar yetmiş il allah kəlamı oxumuş axundlardan yaxşıdır, hə? Qız xeylağı gedib o namussuz kişilərin rəngli üzlərinə baxsın...

Aslan. Arvad da kişi kimi bir insandır. Biz analarımızı çarşaf içində cəhalətdə saxlamışıq. Başqa millətlər... Bir də axı mən də bacımı gizlətsəm, sabah qlava, qubernator və başqaları mənə də bir vəhşi deyərlər, gülərlər. Mən bir qapıdan girə bilmərəm...

Hacı. Vay-vay! Kül mənim başıma! Ey yeri, göyü yaradan pərvərdigar! Ya məni öldür, bu günləri görməyim, ya da... Baba, canım-gözüm, nə istəyirsən? Sən daha mənim oğlum deyilsən! Verin mənim qızımın əlini mənim əlimə, mən köçüb gedəcəyəm Kərbəlaya. (Gedərkən) Daha mən təngə gəldim. Dinim, məzhəbim getdi. Namusum getdi. Gəl, yığışdır mənim müxtəlifatımı. (Gedir)

Gülgəz. *Ay balam, sən nə deyirsən məscid, axund... Bunu bir dil ilə... Bir tərəfə baxanda doğru deyir...*

Aslan. *Butun şəhər məni ağıllı bilir. Çlen seçib. Bircə siz... odur də. Qızın gedib hey yerdə hörməti olmayan itin birisinə məktub yazır...*

Gülgəz. *Sən onu aparmasaydın...*

Aslan. *Yaxşı, yenə evdə otur. Qlava-filan buradadır. Bu dikarka paltarı ilə bayıra çıxma, ayıbdır.*

Gülgəz *başını tərpədənək gedir.*

Nadya. *Aslan bəy! Firəngiz ağlayır, yalvarır ki, mümkünsə məni onunla görüşdürməsin.*

Aslan. *Axı onun bəhanəsini kəsmək üçün əlimdə bir fakt olmalıdır. Siz ona anladın ki, mən abşestvenni adamam. Sabah bir ziyafət düzəltdim, bir ziyalı kimi bacım olmalı, əri də olmalıdır. Hansı yaxşıdır: desəm bacımın əri rodovoy dvoryanın, uprava əzası, mejdunarodniy kommertsant Danyar bəy Qalaçıxanov və ya onda nə deyim: kakoy-to bədbəxt niçtojniy, jalkiy, razvratniy aktyor ki, heç bir xeyrə-şərə buraxmırlar. İt dəftərində də adı yoxdur.*

Nadya. *Hamısını demişəm. Ancaq sözlərini danmaqdan utanır.*

Aslan. *Mən onu sürgün elətdirərəm. Onu da tapşıraram atasına.*

Nadya. *Oy, yox! Deyir söylərəm, ancaq ona heç bir şey etməsin, özümü öldürərəm.*

Aslan. *Mən onun üçün pul hazırlamışam, razı salaram. Hər halda özüm qapının arxasından qulaq asacağam. Bir də bu gün o da gələcək. Danyar bəy də nişan göndərmiş. Stepan Vasilyeviç-filan da gəlmiş. Sizde nişan gəlirkən qız özü məclisə gəlirmi? Gəlirsə, söyləyin, o paltarları dəyişib ruscaları geyinsin. Ayıbdır. Siz özünüz onunla gəlib qaydanı öyrədərsiniz. (Nadya gedir, telefon zəng çalır) Danyar bəy! Aha, Stepan Vasilyeviç dedi. Buradadırlar. (Oqtay girir) Deyir Danyar bəy abşestvenni işlərdə sənin üçün böyük aporadır, hə, dedi ki, Danyar bəy sənin üstündə müharibə açmışdı ki, Aslan bəy mütləqə seçilməlidir. Keçmiş, hə! Çox razıyam! Axşam sizə? Ziyafət! Yaxşı! Avtomobili göndərərsən. Yaxşı, sağ ol!*

Aslan. Oturun! Sizə belə soyuq dəyər. (Süküt) Çalışsınız, deyilmi? Deyirlər çox gözəl işləyirsiniz. Teatr yaxşı şeydir.

Oqtay. Vəzifəmiz və bacarığımız budur.

Aslan. Neçin! Daha da tərəqqi edər.

Oqtay. Tərəqqi etməmək – yaşamamaq deməkdir. İndilik səhnəmiz gəncdir. Aktyor yox, əsər yox, hər kəsin köməyi olursa, bir şey yaratmaq olar.

Aslan. Təbii, kömək etmək hər kəsin borcudur. Çünki teatr bir məktəbdir.

Oqtay. Teatra bir məktəb, bəlkə də demək olur. Fəqət bir sənət məbədi kimi o daha yüksəkdir. Nə isə...

Aslan. E, iş burasındadır ki, mənim əlimə bir məktub keçmiş ki, altında siz imza etmiş və e... bacıma göndərmişsiniz...

Oqtay. Bəli, yazmışam!

Aslan. O məktubdan görünür ki, guya o da sizə məktublar yazmış. Onları lütfən mənə verərmisiniz?

Oqtay. Yox!

Aslan. Neçin!

Oqtay. Çünki nə sizədir, nə də sizdən.

Aslan. Siz mənim qardaşlıq haqqımı unutmayın.

Oqtay. Hər halda o haqqınız mənə qarşı deyildir.

Aslan. Mən bilirəm ki, ən sonda siz məndən razı qalacaqsınız. Fəqət...

Oqtay. Məktub yiyəsi hüriyyəti-nisvançı bir adamın bacısıdır – bu bi lüzum görülərsə özü söyləyə bilər – bu iki.

Aslan. Hüriyyəti-nisvan təcrübəsiz bir qızın... Hər halda mən avamlar kimi tapança ilə danışmıram. Fəqət bir ziyalı kimi sizi məhkəməyə cəlb edər, Sibirə göndərə bilərəm.

Oqtay. Məni qorxuda bilməzsınız. Başqa sözünüz varsa, söyləyin!

Aslan. Qorxmayırsınız, amma gizlədirsiniz. Bu nə deməkdir?

Oqtay. Bu, o deməkdir ki, könüllər sevilir kən dəllalar susmalıdırlar. Onlara lüzum yoxdur.

Aslan. Mən təkrar edirəm ki, siz mənə hər bir şeyi söyləməlisiniz.

Oqtay. Lüzum görülərsə, özü söyləyə bilər.

Aslan. O sizə heç bir şey deməmiş. Siz bir naxal kimi ona rahatlıq vermirsiniz.

Oqtay. Aslan bəy, mən sizinlə çox görüşməmiş, danışmamışdım. Çünki siz böyük adamlar, biz isə zəhmətinə qarşı hər kəsdən təhqir görən zavallı, əxlaqsız aktyorlar! Fəqət eşitdiklərimdən bilirdim ki, siz çinovnikdən başqa bir şey deyilsiniz.

Aslan. Hər halda bir çinovnik...

Oqtay. Şübhəsiz, bu sözlərlə iftixar edə bilərsiniz. Fəqət, mənə, onun mənası bilirsinizmi nədir? Bir heç!

Aslan. Mən sabah qubernatora müraciət edir, sizi həbs etdirər, sürgün etdirərəm. Siz məni yaxşı tanıyırsınız! Mən uprava əzası...

Oqtay. Mən sabah da söylərəm ki, sizin mənim üçün bir məna və əhəmiyyətiniz varsa, o da ancaq bir heç! Nə az, nə çox!

Aslan. Çox gözəl, görərik. Gedə bilərsiniz. Bir də mənim bacımın adını çəksəniz, bütün Avropaya...

Oqtay. Mən Avropalı deyiləm, olmaq da istəmirəm. İnsan könü kimsənin qəyyumluğunu qəbul etməz.

Aslan. O sizi tanımaq istəmirkən, aldadaraq...

Oqtay. Yalan deyirsiniz! Mən bunu özündən eşitmək istərdim.

Aslan. Mən əvam, fanatik bir kəndli deyiləm. Bir ziyalı kimi çağıra bilərəm. Fəqət sizi qızartmaq istəmirəm.

Oqtay. Kimin daha çox qızaracağı şübhəlidir.

Aslan. Çox yaxşı. (Gedir, Firəngiz çıxır. Uzun bir sükutdan sonra)

Oqtay. Firəngiz! Söylə, yavrum, indi artıq mənim bütün gələcəyim, varlığım, yoxluğum sənə, sənənin bir sözünə bağlıdır. İndi isə mənim taleyimin hakimisən. Son söz sənindir. Yavrum, söylə!

Firəngiz. Oqtay! Mən sizə göndərdiyim məktubların lütfən qaytarılmasını rica edərdim.

XALQ MAHNILARI.

Aman nənə (Musiqi tərtibatı Üzeyir Hacıbəyovundur).

Asta yeri, kəmər düşər belindən,

Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!

Ayrı düşdüm gülümdən, bülbülümdən,

Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!

*O qədər sevirəm düşməz dilimdən
Ay aman yar, ay zalım yar,
Ay gözəl yar, ay gül yarım!*

*Yarıma demişəm mənə saz alsın,
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!*

*Onu çalım, dərdü qəmim azalsın.
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Məgər mən ölmüşəm yarım qız alsın?!*

*Ay aman yar, ay zalım yar,
Ay gözəl yar, ay gül yarım!*

*Bir yaylığım vardır gülü özündən,
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Dolanır boynuma özü-özündən.*

*Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Ay aman yar, ay zalım yar,
Ay gözəl yar, ay gül yarım!*

Tello (Müsiqi tərtibatı Üzeyir Hacıbəyovundur).

*Araz üstə, buz üts, Tello,
Kabab yanar köz üzətə, Tell,
Qoy məni öldürsünlər, Tello,
Bir ala göz qız üstə, Tello.*

*Aman, Tello,
Tellocan, Tello,
Canım Tello.
Tellocan, Tello.*

*Araz axır lil ilə, Tello,
Dəstə-dəstə gül ilə, Tello,
Mənim yarım sevirəm, Tello,
Şirin-şirin dil ilə, Tello.*

Qoy gülüm gəlsin (Müsiqi tərtibatı Fikrət Əmirovundur).

*Mən aşıqəm zirəsən,
Zəfəransan, zirəsən.
O günə qurban olum,
Sən qapıdan girəsən.*

Qoy gülüm gəlsin, ay nənə.

*Qoy yarım gəlsin, ay nənə.
Qapıda duran oğlana
İrəhmin gəlsin, nənə.
Hey!..*

*Qarabağın düzü var,
Düzlərində quzu var.
İki könül bir olsa.
Kimin ona sözü var?!*

Sual və tapşırıqlar №53.

- A. *Ara sözlərin nitqdə rolu nədən ibarətdir.*
- B. *Xitabların ritorikada rolu nədən ibarətdir.*
- C. *Ara sözlər və xitablar cümlə üzvlərindən necə ayrılır.*
- Ç. *Verilmiş mətnlərdə ara sözləri və xitabları seçin.*
- D. *Hər iki mətni ritorikanın tələbləri əsasında oxuyun.*

CÜMLƏ. ONUN NÖVLƏRİ. SADƏ, NƏQLİ VƏ NİDA CÜMLƏLƏRİ

Cümlə.

Cümlə məsələsinə gəldikdə, göstərmək lazımdır ki, bu problem çox tədqiq olunduğu qədər, çoxlu mübahisələr də doğurmuşdur. Bir sıra alimlər cümlə haqqında dolaşmış fikirlər irəli sürüdürlər. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək.

1. F.İ. Buslayev cümləni «sözlərlə ifadə edilmiş hökm» adlandırır.

2. Alman dilçisi Bekker öz dövründə geniş şöhrət qazanmış olan «Dilin orqanizmi» adlı əsərində məntiq kateqoriyaları ilə qrammatik kateqoriyaları eyniləşdirir və cümləyə «fikir ifadəsi» kimi baxırdı.

Bu fikrin açıq qeyri-elmiliyi buna gətirib çıxarırdı ki, bunun əleyhdarları məntiqi və qrammatik kateqoriyaların əlaqəsini də inkar edirdilər. Məsələn, yenə alman dilçisi Q.Şteyntal qram-

matika, məntiq və psixologiyanın prinsiplərindən danışarkən; bunlar arasında heç bir oxşarlıq yoxdur – qənaətinə gəlirdi.

3. Onun ardınca rus dilçisi A.A.Potebnya yazırdı: «Qrammatik cümlə məntiqi hökmlə eyni deyil, hətta onunla paralellik də təşkil etmir».

4. XIX əsrin axırlarında psixolinqvizm daha da inkişaf etdi. Q.Paul belə hesab edirdi ki, cümlə danışanın düşündüyü fikirlərin psixi işarəsindən başqa bir şey deyil. Bundan əlavə, o, (cümlə) danışanın fikrindəki psixoloji momentləri dinləyən adamda da yaradır.

Əslində, cümlə haqqında məntiqi və psixoloji anlayışın o qədər də böyük fərqi yoxdur. Çünki hər iki anlayışda cümləyə onun qrammatik cəhətləri mövqeyindən yanaşılır. Azərbaycan dilçiliyində cümləyə yalnız qrammatik vahid kimi baxış əsas götürülür. Doğrudur, bu və ya digər cümlə növü haqqında fikir ayrılığı vardır, lakin ümumiyyətlə götürdükdə cümlə problemi dilçiliyimizdə artıq həll edilmiş məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində cümlənin bütün növlərinə tədqiqat əsərləri – monoqrafiyalar həsr edilmişdir.

Azərbaycan alimlərindən Ə.M.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Z.Tağızadə, H.Bayramov, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova və başqaları cümlə üzərində səmərəli tədqiqat apararaq bir sıra monoqrafiya və dərsliklər yazmışlar. Bununla belə, dil özü inkişaf etdikcə yeni cümlə konstruksiyaları da meydana gəlir ki, bu da dilçilik qarşısında yeni problemlər qoyur.

Buna görə də dilçilikdə cümlə problemi qarşısında yeni üfüqlər açılır. Göstərmək lazımdır ki, cümləni məntiqi kateqoriyalar sırasına daxil edərək onu hökmlə eyniləşdirməkdə Buslayev birinci deyil. Klassik yunan dilçiliyindən başlamış müasir dövrümüzdə qədər bir çox alimlər bu iki kateqoriyanı eyniləşdirir. Alimləri belə bir yanlış nəticəyə gətirən nədir?

Hər şeydən əvvəl, hökmə aid olan əlamətlərin cümlədə olması və onların bir sıra oxşar cəhətləri. Formal məntiqi mövqedən yanaşdıqda bu iki kateqoriya arasında ümumi aspektual keyfiyyətlər cümlə ilə hökmü eyniləşdirməyə gətirib çıxarır.

Cümlənin əsas əlamətləri.

Fikir ifadə etmə baxımından cümlə bitmiş fikri bildirən, kommunikativ müstəqilliyi ilə özündən əvvəl gələn dil vahidlərindən seçilir. Cümlənin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

Predikativlik. Hər bir cümlə obyektiv gerçəklik haqqında müəyyən məlumat verməlidir. Cümləni söz birləşmələrindən ayıran başlıca cəhət predikativlikdir. Söz birləşmələri tərkibcə nə qədər böyük olsa da, onlarda predikativlik yoxdur. Cümlə isə bir sözdən də ibarət olduqda predikativlik ona cümlə statusu verir. Predikativlik müəyyən vasitələrlə ifadə edilir.

Cümlələrin bəzisi fel mündərəcəsindən məhrum olur. Bu zaman onu intonasiya əvəz edir. Ümumiyyətlə, bitmiş fikri bildirən intonasiya cümlənin ikinci əsas əlamətidir.

Cümlədə təkcə məlumat verilmir, habelə danışanın ona qarşı münasibəti də bildirir ki, bu da modallıq adlanır. Cümlənin əsas əlaməti kimi modallıq müxtəlif morfoloji qrammatik vasitələrlə, modal sözlərlə ifadə edilə bilər.

Cümlə və onun növləri.

Cümlə müxtəlif parametrlərlə müxtəlif qruplara bölünür. Ən geniş yayılmış meyar cümlənin quruluşudur. Quruluşuna görə cümlələr sadə və mürəkkəb olaraq iki qrupa bölünür.

Sadə və mürəkkəblik anlayışı cümlənin qrammatik əsası ilə müəyyənləşdirilir. Əgər cümlənin bir qrammatik əsası varsa, belə cümlə sadə hesab edilir. Əgər bir geniş fikir bir neçə qrammatik əsasla ifadə edilirsə, belə cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Sadə cümlə. Bir qrammatik əsası olan cümlələrə sadə cümlə deyilir. Sadə cümlənin predikativ sintaqmı da bir olur. Sadə cümlələri məqsəd və avaza görə, bir də üzvlərin iştirakına görə bölmək olar.

Məqsəd və intonasiya (avaza) görə sadə cümlələr aşağıdakı qruplara bölünür: nəqli, sual, nida və əmr.

Nəqli cümlə. Nəqli cümlədə obyektiv gerçəklik haqqında müəyyən məlumat verilir. Belə cümlənin sonunda ton azalır. Məsələn, *Nuxu naçalniki Məhəmməd ağanın evi yaxın ki, bir gündə dağılacaq.* (C.M.)

Nida cümləsi müəyyən hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb, kinayə və s. Bildirir və yüksək intonasiya ilə müşayiət edilir. Məsələn, *Ax proklyatıy çeloveklər! (C.M.)*

Sual cümləsi müəyyən bir məlumat almaq üçün verilir. Məsələn, *Heç İspaniyada kotolik «axundlar» inkvizits zamanında belə vəhşiliklərə qol qoyardılar? (C.M.)*

Sual cümlələrində ritorik növ də vardır ki, bu növdə cavab gözlənilmir. Məsələn, *Kim ki ev yıxa, onu allah yaxacağıni kim bilmir?*

Əmr cümləsi əmr, xahiş, nəsihət bildirir. Məsələn,

Durma, yıxıl yat hələ, Fərhad kişi,

Əsri görüb qalma belə mat, kişi! (Sabir)

«MOLLA NƏSRƏDDİN» JURNALI TƏBRİZDƏ (H.Məmmədžadə).

«Molla Nəsrəddin» jurnalı üçillik fasilədən sonra 1921-ci il fevralın 19-da Təbrizdə nəşr olunmuş və həmin ilin iyun ayına qədər səkkiz nömrəsi çıxmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin cənub səfəri olduqca mürəkkəb bir dövrdə və ictimai hadisələrə təsadüf edir. O vaxt demokratlar Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə Təbrizdə hakimiyyəti ələ almışdılar. Lakin Təbrizdən başqa Cənubi Azərbaycanın bütün rayonlarında böyük hərəmərclik hökm sürməkdə idi. Həmin səbəbə görə də 1920-ci il iyun ayının 30-da Xudafərin körpüsünü keçən Mirzə Cəlil yalnız sentyabrın 7-də Təbrizə çata bilir.

Təbriz səfəri Cəlil Məmmədquluzadə üçün şübhəsiz ki, olduqca maraqlı və ələ düşmüş dəyərli bir fürsət idi. Cənubi Azərbaycan və İran zəhmətkeşlərinin acınacaqlı vəziyyəti hələ yaradılıcılığının ilk illərindən böyük ədibin nəzərini cəlb etmişdi. Onun «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində Cənubi Azərbaycan və İran həyatına olduqca geniş yer verməsi isə məlum bir faktdır. Böyük ədib Şərqdəki ictimai intibah və milli azadlıq hərəkatı ilə həmişə bağlı olmuş, öz mütərəqqi fikri və qüdrətli qələmilə ona qiymətli yardım göstərmişdir.

«Molla Nəsrəddin» məcmuəsi hələ 1906-cı ildən Cənubi azərbaycanlıların, o cümlədən təbrizlilərin dərin məhəbbətini qazanmışdı. «Molla Nəsrəddin»in ilk nömrəsi çıxandan sonra cəmi 7 ay fasilə ilə Təbrizdə satirik «Azərbaycan» jurnalının

meydana gəlməsi və «Molla Nəsrəddin»lə çox sıx rəbitədə olması, bəzən onunla deyişməsi təsadüf deyildi. Hələ vaxtilə təbrizlilərdən bir neçə nəfər yalnız «Molla əmini» görmək və onunla yaxından tanış olmaq üçün Tiflisə gəlmişdilər. «İndi Molla əminin»özü Təbrizdə idi. Cəlil Məmmədquluzadənin Təbrizə gəlməsindən xəbərdar olan müttərəqqi adamlar və «Molla Nəsrəddin»in köhnə dostları onun yanına gəlib məcmuəni çıxarmaq işində hər cür fədakarlığa hazır olduqlarını bildirirlər.

Cəlil Məmmədquluzadə Təbrizə çatdıqdan üç gün sonra Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə görüşür, onunla söhbət zamanı «Molla Nəsrəddin»i çıxarmaq istədiyini bildirir. Şeyx Məhəmməd ona hər cür yardım göstərəcəyinə söz verir. Lakin bu xeyirxah təşəbbüsə imkan olmur. İki gün sonra sentyabrın 12-də silahlı qüvvələrin çoxunu qaradağlı Əmir Ərşədin üstünə göndərən demokratların şəhərdə qalan cüzi qüvvəsi üzərinə qəflətən hücum olur və milli hökumətin yerləşdiyi Alaqaçı tutulur. İrtica qüvvələrinin bu hücumunun təşkilində İngiltərə agentləri bilavasitə iştirak etmişlər.

Sentyabrın 14-də Xiyabanini faciəli bir tərzdə öldürüb, Təbrizin küçələrində sürüyürlər. Bir çox evlər talanur və demokratlardan öldürülür. Cəlil Məmmədquluzadə bu faciələrin bilavasitə şahidi olur. «Molla Nəsrəddin»in nəşri işi bir neçə ay dayanmalı olur.

Burada yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadənin Təbrizdə olması tarixini bəzi adamlar və o cümlədən Təbrizdə böyük mühərririn yaxın dostu və əməkdaşı olan Əsgər Azərivənd öz xatirətində yanlış olaraq 1919-cü ilin ortaları göstərmişlər.¹

Şübhəsiz ki, onlar bir il yanılmışlar. Çox qəribədir ki, öz yazılarında daha diqqətli və artıq məsuliyyət hiss edən böyük alim Məhəmmədəli Tərbiyət də «Molla Nəsrəddin» jurnalınının Təbrizdə nəşri tarixini bir il irəli çəkmiş, 1339 hicri qəməri əvəzinə 1338-ci il yazmış və onun yalnız 6 nömrə çıxmasını qeyd etmişdir.²

Cəlil Məmmədquluzadə Təbrizdə «Molla Nəsrəddin»i nəşr etdirmək üçün bütüün varlığı ilə çalışır. O, hələ Təbrizdən uzaqda olduğu vaxt hər bir nömrəsində olmasa da, bir çox nömrələrində

¹ Bax: «Vətən yolunda» qəzeti, Təbriz, 17 dekabr, 1944, №109.

² Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, Tehran, 1314, səh. 413.

Təbrizdə olan hadisələri izləyir və öz iti qələmi ilə ictimaiyyətin bütün xəstə cəhətlərini açıb göstərirdi. Xüsusilə məşrutə inqilabının ən çətin illərində Təbriz inqilab bayrağını yüksəkdə saxlayaraq azadixahların alınmaz qalasına çevrildiyi günlərdə Mirzə Cəlil və Sabir sanki Təbrizin özündə inqilabçıların səngərlərində yaşayır, onları addım-addım izləyərək böyük ruh yüksəkliyi ilə fədakarlıq və qəhrəmanlıqlarını alqışlayırdılar. Mübarizənin ən böhranlı dəqiqələrində belə «Molla Nəsrəddin» fədailərin səngərlərində əldən-ələ gəzir, Sabirin şeirləri isə ağızdan-ağıza əzbər oxunurdu. İndi böyük mühərrir Təbrizdə idi. O, burada susa bilməzdi. Hələ gəldiyi günün sabahı böyük tarixi faciənin şahidi olmuşdu. Bundan əlavə, hələ neçə il bundan əvvəl Nəcəfdə oturan İran Müctəhidləri «Molla Nəsrəddin»in alınmasını, oxunmasını və hətta onu oxuyanlara qulaq asmağı ən böyük günah hesab edərək fitvalarını həmin Təbriz əhəlisinə göndərmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə və onun jurnalı haqqında Nəcəf müctəhidlərinin verdiyi fitva ilə tanış olduqda aydın görünür ki, mübariz mühərririn Təbrizə getməsi böyük cəsarət və qorxmazlıq nümunəsidir. Həmin fitvada müctəhid Əbülhəsən Əlhüseyn yazırdı: «Bu qəzeti çıxaranlar mürtəd və kafirdirlər. Onların qanı halaldır. Onun nüsxələrini alıb satmaq haramdır. Onu tələf etmək vacibdir. Nüsxələrinin nəşr olunması dinin əsasını dağıtmaq, peyğəmbər və imamları öldürmək hökmündədir».¹

Həmin fitvanı o vaxt İranda hədsiz-hüduzsuz nüfuza malik olan beş müctəhid möhürləmişdi. Onlar dinə və ya dini xürafata qarşı çıxan hər bir mütərəqqi adam haqqında fitva verdikdə, xüsusilə onun qanını halal hesab etdikdə, cahil və fanatik müridlər tərəfindən öldürülür, doğrudan da qanı hədəyə gədirdi. Təbriz, Zəncan və bir çox şəhərlər bu müctəhidlərin fitvası nəticəsində bir çox nahaq qanların şahidi olmuşdur. Vaxtilə İranda babilərə qarşı tutulan qanlı divan mütərəqqi bəşəriyyəti qəzəbləndirmişdir. Mirzə Fətəli Axundov özünün «Kəmalüddövlə» məktubları»nda buna xüsusi yer vermiş və həmin cinayətlərin müsəbbiblərini niifrətlə yad etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə bunların hamısını bilirdi. Bununla belə o, Təbrizə gədirdi, özü də sadəcə olaraq Təbrizə getmək deyil, həm də

¹ Azərbaycan SSR EA Respublika əlyazmaları fondu, sənəd № 8794., 613-6

orada «Molla Nəsrəddin»i nəşr etdirmək əzmində idi. O, möhkəm iradə ilə mübariz meydanına qədəm qoyduğuna görə bu kimi fitvalarla yoldan döənən və ya susan deyildi.

Müxbiris-səltənə «Molla Nəsrəddin»in Təbrizdə nəşrinə razılıq verməyi 4 ay süründürdü. Nəhayət, əfkari-ümuminin təzyiqi altında ona icazə verməyə məcbur oldu. Lakin o, məcmuənin yalnız fars dilində çıxarılması şərtini irəli sürdü. Məlumdur ki, bununla o, «Molla Nəsrəddin»in geniş xalq kütlələri deyil, yalnız fars dilini bilən məhdud oxucular arasında yayılmasını və təsir dairəsinin olduqca məhdudlaşdırılıb Təbrizdə fars dilində çıxan qəzetlərin təəssüflü vəziyyətinə salınmasını nəzərdə tuturdu.

Böyük mühərrir bununla razılaşa bilməzdi. Hələ bu vaxta qədər o, Azərbaycan xalqının middi mədəniyyətini, onun ana dilini inkar edənlərə qarşı kəskin və arasıkəsilməyən mübarizə aparmışdı. O, «Molla Nəsrəddin»i nəşr etdirdiyi ilk illərdə Azərbaycanda qəliz türk dilini zorla təbliğ edənlər əleyhinə vuruşda xalqımızın geniş kütlələrinin danışdığı sadə Azərbaycan dili kimi çox kəskin bir silahla mübarizə meydanına atılmış və qalib gəlmişdi. Böyük ədib hələ 1917-ci ildə Azərbaycan xalqının dili, mədəniyyəti və onun ərəzi və milli vəhdəti haqqında fikrini daha konkretləşdirərək həqiqi bir vətənpərvərin ürək ağrısı ilə «Azərbaycan» məqaləsini yazaraq göstərmişdir: «Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

-Mənim anam kimdir?

Öz-özümə də cavab verirəm ki,

-Mənim anam rəhmətlik Zəhrəbanı bacı idi.

-Dilim nə dilidir?

-Azərbaycan dilidir.

-Yəni vətənim haradır?

-Azərbaycan vilayətidir...

-Haradır Azərbaycan?

-Azərbaycanın çox hissəsi İrəndədir ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayazıddan ibarət olsun».

Bu dolğun mənalı sətirləri yazan ədib, Müxbiris-səltənətlərin azərbaycanlılar üçün fars dilində jurnal çıxarmaq təkliflə əsla razılaşa bilməzdi. Ona görə də M.C.Məmmədquluzadə buna qəti etiraz edir. Həmidə xanım öz xatirələrində göstərir: «Müxbirüs-səltənənin bu təklifi müqabilində Mirzə Cəlil belə cavab verdi: «On beş il müddətində mən «Molla Nəsrəddin» məcmuəsini Azərbaycan dilində nəşr etdirmişəm. Qafqaz Azərbaycanı əhalisi, İran əhalisi kimi, azərbaycanlılardan ibarətdir. Burada fars dilində yalnız tək-tük savadlılar danışır. Mən «Molla Nəsrəddin» məcmuəsini onlar üçün deyil, xalq kütlələri üçün yazıram. Rus dövləti mənə orada icazə verdiyi halda, siz məcmuənin Azərbaycan dilində çıxarılmasına icazə vermirsiniz. Təbriz şəhərində dörd erməni qəzeti çıxır, ancaq iranlılardan biri də erməni dilini bilmir. Mən erməni dilini az-çox bilirəm, belə olduqda, icazə verin məcmuəni erməni dilində çıxarım».

Bu təklif qubernatorun müşavirlərini çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Onlar fikirləşmək üçün Mirzə Cəildən bir qədər də gözləməyi xahiş edirlər.

Nəhayət, qubernator «Molla Nəsrəddin»in çıxmasına icazə verir. Yəni də belə bir şərtlə ki, baş məqalələri fars dilində yazılsın. Cəlil Məmmədquluzadə bu şərti zahirən qəbul edirsə də, birinci nömrədən başqa ona əməl etmir. Belə ki, bəzən farsca yazılan məktubları və ya müəyyən bir elanı baş məqalə yerində dərc etməklə vəziyyətdən çıxır.

Nida cümlələri. Nida cümləsi təkcə hiss və həyəcan bildirmir. O, habelə şadlıq, təəccüb, qəzəb və s. Bildirir. Y.V.Çəmən-zəminlinin «Qızlar bulağı» əsərindən verilmiş parçada nida cümlələrini seçib qruplaşdırın. Mətni öyrənin.

QIZLAR BULAĞI (Y.V.Çəmən-zəminli).

-Bu gün də son dərsdir! – deyər hər kəsdə bir sevinc vardı. Qəbilənin hər tərəfindən gələn gənclər axın-axın bağa toplandı. Kəbusey bizdən əvvəl oraya gəlmişdi. Bizim gecikməyimizə işarə olaraq adi istehzası ilə:

-Ərənlər, nəradəsiniz? – deyər sordu.

Müəllimin gülər simasına qarşı kimsə cəsarət edib cavab vermədi. Kəbusey bir ağac götüyünün üstündə oturub otun üzərinə yığılan kərpicləri göstərərək:

-Dərsimizi bu kərpiclərə ikmal etməlisiniz, - dedi. – Xoruz qəbiləsinin bütün tarixi burada yazılmışdır. Bunu bilməlisiniz. Bu gördüyünüz güllü-çiçəkli qəbilə əvəzində burada boş bir çöl varmış. Burada qəbilə düzəldən, buranı abad edən midiyalı Cəməsb olmuşdur. Qəbilənin tarixi onun tərcümeyi-halından ibarətdir. Yazıları kərpiclərə özü həkk etmişdir. İndi Ceyniz oxur də məzmununu bilərsiniz. Ancaq bunu əlavə etməliyəm ki, cəməsb zərdüştü imiş. Lakin Zərdüştün bəzi qanunlarına etiraz etdiyi üçün vətəninə tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Bu sözlərdən sonra Kəbusey yoldaşım Ceynizi çağırdı və kərpicləri oxumasını rica etdi. Ceyniz ən yaxşı tələbələrdən hesab olunurdu; mixi xəttini də gözəlcə oxuyurdu. Zətən müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi.

Ceyniz sıra ilə düzülmiş kərpiclərdən birincisini götürüb oxudu:

-«Ahura Mazda!¹ Sənə ən sadıq olan kimdir?

Ahura Mazda cavab verdi:

-Mənə ən sadıqlar yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətliyərlərdir!

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən savab işlər nədir?

Ahura Mazda cavab verdi:

-Ən savab işlər susuz yerə su çıxarmaq, ağac əkdirmək, körpü salmaq, zərərli həşəratları öldürməkdir!

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

Ahura Mazda, yer nə demiş?

Ahura Mazda cavab verdi:

-Yer demiş – məni əkən şad olar, əkməyən isə qəmgin olar. Buğda yerə səpiləndə divlər acıqlanar, buğda dit verəndə divlər hirsələnər, buğda sünbül bağlayanda divlər çatlar!

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

-Ahura Mazda, divlərə xidmət edən kimlərdir?

¹ Zərdüştələrdə işıq allahı.

Ahura Mazda cavab verdi:

-Divlərə xidmət edən köçəbələrdir, - özləri əkməz, başqalarının da əkinini tapdalar.

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, atəşi, bütün jenhaları' təqdis edirəm; çünki onlar sənindir!

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

-Ahura Mazda! Ən fərəhli yer haradır?

Ahura Mazda cavab verdi:

-Ən fərəhli yer insanın ev tikəcəyi yerdir! Ən fərəhli yer çox taxıl əkilən, çəmənliyi olan, bol meyvə ağacları bulunan yerdir! Ən fərəhli yer qadın, çoluq-cocuq, heyvan sürüsü və ilxısı olan yerdir!

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

-Ahura Mazda, ən əziz heyvan hansıdır?

Ahura Mazda cavab verdi:

-Ən əziz heyvan pəridardır,² çünki o sabahın açılmasını xəbər verir. Ən əziz heyvan itdir, çünki sizi köçəbə turanlılardan saxlayır!

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

-Ahura Mazda, dünyaya dərd verən nədir?

Ahura Mazda cavab verdi:

-Dünyaya dərd verənlər Əhrimanın³ yaratdıqları divlər, andırlar, nəslər, çorlar, ... dır. Dünyanı kədərləndirən soyuq, xəstəlik, qaranlıq, köçəbəlikdir!..

-Cismani aləmi yaradan, pak ol!

Ahura Mazda, Müqəddəs Zərdüştü, işığı, suyu, atəşi, torpağı, havanı, barlı ağacı, jenhani, yol ayırıcını, taxıl tarlasını, qüvvəti təqdis edirəm; çünki onlar sənindir.

-Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol!

Burada Kəbusey Ceynizi dayandırdı:

-Övladlarım, - dedi, - Cəməsb bu fikirləri Zərdüştün «Avesta» adlı kitabından almışdır. Onun zərdüştü olduğunu söyləmişdim. Lakin «Avesta»nın bəzi fikirlərinə şərik olmadığı üçün onlardan bəhs etmir.

¹ Qadın deməkdir, din, pərəstiş, doğruluq və pakizəlik mənasına da qullanır.

² Pəridar - xoruzdur

³ Əhriman – qaranlıq allahı

Zərdüştilər yaradılışda ikilik olduğuna inanırlar. Cəməsb də buna tərəfdardır. Ancaq Cəməsb ağıl irmədiyi yerlərə girişmir. Dünyanı cismani bir xilqət deyə, qəbul edir və xoşbəxt yaşamaq yolları arayır.

«Möğ¹ ya atırvanların»² «Avesta»ya əlavə etdikləri bir çox təfsirlərdən iyrənir, onlara heç də əhəmiyyət vermir. Cəməsbdən atırvanlara qarşı yazdığı etirazlardan vaz keçməliyik, - bunlar çox uzundur və həyatınızla əlaqədar deyil. Yazıların maraqlısı Cəməsbın tərcümeyi-halına dair yerlərdir. Burasını oxuyalım.

Kəsübey kərpicləri bir-bir gözdən keçirərək bir hissəsini kənara qoydu, yerdə qalanını yoxlayıb Ceynizə dedi:

-Buradan başla!

Sual və tapşırıqlar №54.

- A. İntonasiyanın cümlənin növünü müəyyənləşdirməkdə rolu.*
- B. Nəqli cümlələr ritorik qaydada necə avazlanmalıdır?*
- C. Nida cümləsinin ritorik avazlanmada – ekspressivliyin artmasında rolu nədən ibarətdir.*
- Ç. Hər iki mətnin məzmununu dərindən öyrənib mübahisə edin.*
- D. Bu mətn nitqin hansı üslubuna aiddir?*

ƏMR VƏ SUAL CÜMLƏLƏRİ

Əmr cümləsi. Əmr, adından da göründüyü kimi, birinci şəxsin dilindən verilir. Bəzən insan özü-özünə həm əmr, həm də xitab edə bilər. Bu bəzi üslubi məqamlarda olur. Əmr cümləsinin də əmr, xahiş, nəsihət kimi üslubi növləri vardır. Məsələn,

Əmr – indi qeyrət məqamıdır, qalx deyirəm, qalx!

Xahiş – Lütfən cib dəftərinizi mənə verin. Ya da telefonunuzun nömrəsini deyin.

*Nəsihət – Sən bir aslan kimi keç cəbhələrdən,
Yalnız hünərlinin balası ol sən.*

¹ Cəmi Möğandır. Muğan səhrası bunların adı ilə adlanır.

² Od keşikçisi, azərbaycanlı.

Şifahi nitqdə əmr cümləsinin növləri cümlənin məzmunundan əlavə, intonasiya ilə də müəyyənləşdirilir.

Yazılı nitqdə isə intonasiyanı durğu işarələri əvəz edir. Yerindən – məzmunundan asılı olaraq əmr cümlələrinin sonunda nöqtə və ya nida işarəsi qoyulur.

«DƏDƏ QORQUD».

Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. Ol buğa taşa buynuz ursa, un kibi ügidərdi. Bir yazın, bir güzin buğayla burayı savaşırdırlardı. Bayındır xan Qalın Oğuz bəglərilə tamaşaya baxardı, təfərrüc edərdi.

Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gələb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər sultanım, Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordi uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara qaç dedilər. Ol üç oğlan qaçdı. Dirçə xanın oğlancuğı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğılə buğanın alnına qıya tutub çaldı. Buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə buğanın alnına yumruğılə qatı urdu. Oğlan bu qatla buğanın altına yumruqlarını tayadı, sürdi meydanın başına çıxardı.

Buğayla oğlan bir həmlə çəkişdilər. İki talusunun üstinə buğanın köpük turdu. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikr eylədi, aydır: «Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Bən bunun alnına niyə tayaq olurbən-tururbən – dedi. Oğlan buğanın alnından yumruğun gedirdi, yolundan savıldı. Buğa ayağ üstinə turamadı, düşdi; dəpəsinin üstinə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi.

Oğuz bəgləri gələb, oğlan üstinə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. «Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsinə alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün» - dedilər.

Çağrdılar. Dədəm Qorqut gələür oldi. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqut oğlanın babasına soylamış, görəlim,xanım,nə soylamış.

Aydır:

Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil,

Təxt vergil, - ərdəmlidir!

*Boynu uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!..*

*Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -
Bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir!*

Bayandır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün, - dedi.

Dərsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Oğlan təxtə çıxdı, babasının qırq yigidin anmaz oldu. Ol qırq yigit həsəd eyelədilər. Bir-birinə söylədilər: «Gəlün, oğlanı babasına quvlıyalum. Ola kim, öldürə, genə bizim izzatimiz-hörmətimiz olun, babası yanında xoş ola, artıq ola», - dedilər.

Vardı bu qırq igidin yigirmisi bir yana, yigirmisi dəxi bir yana oldu. Əvvəl yigirmisi vardı, Dirsə xana bu xəbəri gətirdü; aydır: «Görürmüsin, Dirsə xan, nələr oldu!? Yarımasun-yarçumasın, sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Qırq yigidin boyına aldı. Qalın Oğuzun üstinə yürüş etdi. Nə yerdə gözəl qopdusa, çəküb aldı: Ağ saqqalu qocanın ağzın sökdü. Ağ birçəklü qarının südin tutdı.

Aqan turı sulardan xəbər keçə, arqurı yatan Ala tağdan təbər-əşə, xanlar xanı Bayındıra xəbər varə. «Dirsə xanın oğlu böylə bidət işləmiş» deyələr. Gəzdigindən öldigin yeg ola. Bayındır xan səni çağıra, sana qatı qəzab eyeləyə. Böylə oğul sənin nənə gərək? Böylə oğul olmaqdan olmamaq yekdir. Öldürsənə!» - dedilər.

Dərsə xan: «Varın, götürün; öldürəyim!» - dedi. Böylə decək, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi və bir quv anlar dəxi gətirdilər. Aydır: «Qalqubanı, Dərsə xan, sənin oğlın yerindən uru turdı, köksi gözəl qaba tağa avə çıqdı. Sən var ikən av avladı, quş quşladı. Anasının yanına alub gəldi. Al şərəbin itisindən aldı, içdi. Anasilə söhbət elədi, atasına qəsd eyelədi. Sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Arqurı yatan Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayındıra xəbər varə. «Dərsə xanın oğlu böylə bidət eyeləmiş» deyələr. Səni çağırıldı, Bayındır xanın qatında sana qəzab ola. Böylə oğul nənə gərək? Öldürsənə!» - dedilər.

Dərsə xan aydır: «Varın gətürün öldürəyim. Böylə oğul mana gərəkməz!» - dedi.

Dərsə xanın nöqərləri aydır: «Biz sənin oğlunu necə gətürəlim? Sənin oğlun bizim sözümüz almaz, bizim sözümüzə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru turğul. Yigitlərin, oxşağıl, boyuna alğıl, oğluna uğragil, yanına alub ava çıqğıl. Quş uçurub, av avlayıb, oğlunu oxlayıb öldirə görgil! Əgər böylə öldirməzsən, bir dürlü dəxi öldirəməzsən, bəllü bilgil!» - dedilər.

Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdu. Oğlancuğun yanına alub, qırq yigidin boyuna saldı, ava çıqdı...

Av avladılar, quş quşladılar. Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, aydar: «Baban, dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlumun at səgirdişin, qılıç çalışın, oq atışın görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvənəyim» - dedilər.

Oğlandır, nə bilsün? Keyiki qovardı gətürərdi, babasının ögində sinirlərdi: «babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışımə baqsun, güvənsün; qılıç çalışımə baqsun, sevinisin!»...

Ol qırq namərdlər aydırlar: «Dərsə xan görürmisen oğlanı? Yazıda-yabanda keyiki qoar, sənin ögünə gətürər. Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər. Oğlun səni öldürmədin sən oğlunu öldiri görgilə!» - dedilər.

Oğlan keyiki qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi. Dərsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusunun arasında urub çıqdı, yıqdı. Uc toqundu, alca qanı şorladı, qoynu toldi. Bədəvi atının boynun qucaqladı, yerə düşdi.

Dərsə xan istədi kim, oğlancuğun üstinə körəlib düşəydi. Ol qırq namərd qomadı. Atının cilovsın döndərdi, ordusına gəlür oldi.

Dərsə xanın xatunu «oğlancuğumun ilk avidir» - deyü, atdan-aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. «Qanlı Oğuz bəglərin toylyayım» - dedi. Yumurlanıb yerindən uru turdu. Qırq incə qızı boyuna aldı. Dərsə xana qarşu vardı. Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yüzinə baqdı. Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlancuğunu görmədi. Qara bağı sarsıldı. Düm yürəgi oynadı. Qara qıyma gözləri qan-yaş toldi. Çağırub Dərsə xana soylar, görəlim, xanım, nə soylar:

Bərü gəlğil, başım bəxti, evim təxti!

Xan babamın köygisi!

*Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdığım, a Dərsə xan!
Qalqubanı yerindən urı turdın,
Köksü gözəl qaba tağa ava çıqdın.
İki vardın, bir gəlirsən, yavrum qanı?
İki vardın, bir gəlirsən, yavrum qanı?
Qara gərdünda bulduğum oğul qanı?
Dedi, zarılıq eylədi, ağladı.*

Böylə digəc Dərsə xan, xatununa cavab vermədi. Ol qırq namərd quşu gəldi, aydır: «Oğlın sağdır-əsəndir, avdadır. Bu gün-yarın qanda isə, gəlir. Qorqma, qayırma, bəg sərxoşdur, cavab verəməz», - dedilər.

Sual cümləsi. Sual cümləsi, adətən, cavab almaq üçün işlədilir, nitq mədəniyyətində sual cümləsinin hansı tonda işlədilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Sual cümlələri müxtəlif nitq situasiyalarında meydana çıxır. Məşhur Avesta müəllifi Zərdüşt Midiyada böyük şöhrət sahibi Spitamanın oğludur. O, 589-512-ci illərdə yaşamış, Atəşpərəstlik dininin əsasını qoymuşdur. Bu əsərdə xalqımızın ulu babalarının dini, əxlaqi, dünya görüşü, fəlsəfi baxışları öz əksini tapmışdır. Gəlin köçəndə onunla gedən od-işiq, güzgü və səməni xalqımızın qədim adəti kimi burada təsvir olunmuşdur. «Avesta» müxtəlif qatlardan ibarətdir. «Avesta»nın da Zərdüştün də, atəşpərəstliyin də vətəni Azərbaycandır. Hələ yeni e.ə. VI əsrdə Zərdüşt bütün vəhy gəlmiş peyğəmbərlərdən daha öncə dünyanın xeyir (Ahura Məzda – Hörmüz) və Şər (Əhrimən) allahları tərəfindən idarə olunduğunu göstərmişdi. Onun dini təkallahlı deyildi. Bununla belə bu din birgin fəlsəfi dünyagörüşü sistemi yaratmışdır. O, üzünü xeyir allahı Ahura Məzdaya tutaraq həyat sirrlərini ona açmasını xahiş edir.

«AVESTA» (Zərdüşt).

Bunu soruşursan, düz de, Ahura.

*Sənə xidmətimin əvəzində
Sirri açarsanmı mən kimi dosta?
Bunu soruşuram, düz de, Ahura,
Necə qurulacaq ən yaxşı həyat?
Bunu soruşuram, düz de, Ahura.
Kim oldu atası Artanın əvvəl?
Günə, ulduzlara kim açdı yolu?
Kim ayı gətirdi, gah da apardı?
Bu və çox şeyləri bilmək istərəm.
Bunu soruşuram düz de, Ahura,
Nə usta yaratdı zülməti, nuru?
Yaratdı yuxunu, oyaq qalmağı?
Ağıllı adam bildirmək üçün,
Onun işlərini, qayğılarını,
Bunu soruşuram, düz de Ahura
Düzmü öyrədirəm mən insanları?
Mal-qara yaranıb kimdən ötəri?
Ataya hörməti oğul nə bildi,
Nə bilmək düz sözü, və nəsihəti?*

Sual və tapşırıqlar №55.

- A.** *Əmr intonasiyasının nitqdə nə kimi rolu var.*
B. *Sual cümləsinin intonasiyasını nə ilə müəyyənləşdirmək olar.*
C. *«Dədə Qorqud»dan olan bu parçada həmin cümlələrin işlənməsi və bugünkü dilimizdən fərqlənməsinə diqqət edin və onları müqayisə edin.*
Ç. *«Avesta» cümlələrini müasir dilimizlə müqayisə edin.*

CÜMLƏ ÜZVLƏRİN İŞTİRAKINA GÖRƏ SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

Sadə cümlə. Sadə cümlə baş üzvlərin iştirakına görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu meyarla sadə cümlənin aşağıdakı növləri qeyd olunur:

1. Təktərkibli cümlələr.

2. Cüttərkibli cümlələr.

Təktərkibli cümlələr. Baş üzvlərdən hər hansı biri iştirak etməyən cümlə təktərkibli adlanır. Belə cümlələrdə ya xəbər, ya da mübtədə iştirak etmir. Əgər xəbər iştirak etmirsə, cümlə mübtədə kütləsi əsasında formalaşır. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

1) *Adlıq cümlə.*

2) *Söz cümlə.*

Adlıq cümlələrə dram əsərlərinin remarkaları, kinossenarilərin bəzi hissələri misal ola bilər. Məsələn, *Şuşa qalası, Xan sarayı, bayırda güllə səsləri* və s.

Söz cümlələri isə bir sözdən ibarət olub hər hansı məlumatı verir: *Gecə. Qar, Maşın. Soyuyq. Şaxta* və s.

Mübtədə iştirak etmədikdə cümlə xəbər kütləsi əsasında formalaşır. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

Şəxssiz cümlə. Bu cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və təsəvvürə gətirilmir: *Həsənin məsələsinə baxılırdı.*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və o, konkret şəkildə təsəvvür də edilmir. Ancaq belə mübtədələrin yerinə o və onlar sözlərini əlavə etmək olur. Məsələn, *Bu günlər Qafqazda* və *qeyri-müsəlman vilayətlərində mərhum Mirzə Fətəlini yad edirlər.* (C.M.)

Ümumi şəxslı cümlələrdə də mübtədə iştirak etmir, amma o, mücərrəd şəkildə təsəvvürə gətirilir: *Nə, salarsan aşına, o çıxar qaşığına; Cücəni payızda sayarlar; Qoyunu qoyun, keçini keçə ayağından asarlar.*

Cüttərkibli cümlələr. Cüttərkibli cümlələrdə baş üzvlərin hər ikisi iştirak edir. Məsələn,

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdi, lələzar gəldi.

Quşlar qamusi fəqanı düşdü

Eşq odu yenə bu canə düşdü. (Xətai)

Cüttərkiibli cümlələri də iki qrupa bölmək olar. Əgər cümlə təkcə baş üzvlərdən ibarətdirs, belə cümlələrə müxtəsər cümlə deyilir. Məsələn, *Qış getdi, bahar gəldi*.

Geniş cümlədə baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlər də işlənir. Buna görə onlar geniş cümlə adlanır. Məsələn, *Bəli, Məşədi Qulam papağını və çuxasını mismardan asdı, başında araxçın, qolları çirməli, bir əlində bıçaq, bir əlində qarpız, kəmalidəblə əyləşib qarpızı əlində dolandırdı. (Ə.Haqverdiyev)*

«DOST VƏ MÜƏLLİM» (F.B.Köçərli).

Hansısa uğursuz bir tale bədbəxt Gürcüstanı təqib edir. Onun gözəl və cavan qüvvələri öz müqəddəs torpaqlarından uzaqlarda, geniş Rusiya sərhədlərində vətən uğrunda canlarını qurban verdikləri bir zamanda o, burada, öz evində də taleyin ağır zərbələrinin acısını duyur. Elm, mədəniyyət və ədəbiyyat nümayəndələri bir-birinin ardınca əbədi olaraq dünyanı tərk edirlər.

İndi də Qori şəhərindəki müəllimlər seminariyasının müəllimi, gürcü yazıçısı və pedaqoqu N.O.Lomourinin ölümü haqqında kədərli bir xəbər alınmışdır.

Hələ bir az bundan əvvəl yerli gürcü şairi Akaki Seretelinin cənazəsini Qoriyə yola salarkən Nikolay Osifoviç gözləri yaşarmış halda aşağıdakı sözləri dedi: «Şvidobit, şvidobit, əziz və unudulmaz dost! Tezliklə başqa, gözəl bir dünyada görüşərik...»

Onun peyğəmbərənə dediyi sözlər düz çıxdı. O, öz dost və müəlliminin ayrılığına uzun müddət dözə bilmədi və ardınca ora, gedər-gəlməzlər dünyasına getdi.

Nikolay Osifoviç Xarkovda Ruhanilər akademiyasını qurtardıqdan sonra Tiflis dvoryan gimnaziyasında işləməyə başladı, lakin orada o uzun müddət xidmət etmədi. 1884-cü ildə o, Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında gürcü dili müəllimi vəzifəsinə təyin olundu və ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə işlədi.

N.O.Lomouri gürcü dilinin gözəl bilicisi və belletrist sayılırdı. O öz povest və romanları ilə gürcü ədəbiyyatını bəzəyib zənginləşdirmişdir. Heç kəs gürcü qadınlarının kədərli taleyini, kəndli təbəqələrinin qəm və əzablarını N.O.Lomouri kimi sənətkarlıqla təsvir etmir.

Nikolay Osifoviç bir tərbiyəçi və ustad kimi uşaq qəlbini gözəl bilən təcrübəli bir müəllim idi, şagirdlərə ata məhəbbəti bəsləyirdi. Onun gənclərin tərbiyəsinə olan münasibətinin əsasını, şüurlu tələbkarlıq və ciddiliklə dolu insanpərvərlik təşkil edirdi. Razikaşvili qardaşları: Vaja Pşaveli, Baçana və başqaları kimi gözəl xalq maarifpərvərləri və istedadlı yazıçı və şairlər N.O.Lomourinin tələbələridir. O, seminariya şagirdlərinin hamısına eyni münasibət bəsləyir və gürcülərlə gürcü olmayanlar arasında fərq qoymurdu. Belə bir münasibətə görə seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin şagirdləri onu xristian pansionunun şagirdlərindən az sevmirdilər. Bir yoldaş kimi Nikolay Osifoviç səmimi insan idi: diqqətli, qayğıkeş və xeyirxah bir insan kimi o, yoldaşın və dostun səadəti üçün öz mənafeyini qurban verməyə hazır idi. Seminariya müəllimləri arasında ümumi hörmət və məhəbbət qazanmışdı. Heç kəs gənc nəslə Nikolay Osifoviç kimi təsəlli verməyi, yaxşı məsləhətlər etməyi bacarmırdı.

Əziz dost və unudulmaz yoldaş, sənə rəhmət olsun. Rəhmdil allah böyük kədər içərisində olan ailənə və saysız-hesabsız tələbələrinə səbr versin.

Sual və tapşırıqlar №56.

- A.** *Təktərkibli və cüttərkibli cümlələrə aid mətndən misallar seçin.*
- B.** *Nekroloq xarakterli yazıda ritorik xüsusiyyət nədən ibarətdir?*
- C.** *İnsanlara xeyirxah münasibət haqqında oforimzlər düzəldib dəftərinizə yazın.*
- Ç.** *Təbrik nitqi ilə başsağlığı nitqinin hansı fərqləri var?*

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ.

TABESİZ VƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Mürəkkəb cümlə. Fonosintaksisin əsas problemlərindən biri də mürəkkəb cümlələr arasındakı intonasiyanın qurulmasından ibarətdir. Məlumdur ki, pauzanın böyüklyündən, intonasiyadan

asılı olaraq mürəkkəb cümlə tabeli və tabesiz ola bilər. Məsələn, *Yar getdi... mən yandım*

Burada uzun pauza tabesiz mürəkkəb cümlə yaratmışdır. *Yar getdi, mən yandım.*

Pauza kiçikdir, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yaranmışdır. Bu məsələ bayatılarımızda daha qabarıq şəkildə diqqətə cərpir.

Mürəkkəb cümlə problemi dilçilikdə ən çox işlənən, ən çox mübahisələrə səbəb olan məsələlərdəndir. İstər xarici, istər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümləyə çoxlu təriflər verilmişdir. Mürəkkəb cümlələrə verilən təriflərin əksərində belə bir ümumi fikir vardır ki, o, iki və daha artıq sadə cümlənin bir qrammatik və məntiqi tam ətrafında birləşməsindən yararır. Mürəkkəb cümlədə birləşən hər sadə cümlənin öz sintaktik-qrammatik əsası olmalıdır. Bu mövqedə yanaşdıqda mürəkkəb cümləyə verilən belə sadə təriflə razılışmaq olar ki, iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən ibarət olub, bir mürəkkəb fikir ifadə edən cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Komponentlərinin istər sintaktik-qrammatik, istərsə də məntiqi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə görə mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölmək olar: **1. Tabesiz mürəkkəb cümlələr. 2. Tabeli mürəkkəb cümlələr.**

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Adından da görüldüyü kimi, tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən müstəqil tərkib hissələri bir-birinə tabe olmur. Bunları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan ya tabe etməyən bağlayıcılar, ya da intonasiya olur. Məsələn,

Yaxşı görünür surəti-məhvəşlərin, əmma

Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır. (Füzuli)

Durna uçuban həvayə düşdü,

Laçın aluban ovayə düşdü. (Xətai)

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən tərkib hissələr – sadə cümlələr arasında məntiqi əlaqə də olmalıdır. Buna məna əlaqələri deyilir. Belə əlamətlərin aşağıdakı növləri vardır:

zaman əlaqəsi (eyni zamanlıq və ardıcılıq), aydınlaşdırma əlaqəsi, ziddiyyət əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.

Zaman əlaqəsi sadə cümlələr arasında birləşdirici ünsür kimi çıxış edir. Zamanın eyni zamanlıq və ardıcılıq ifadə edən iki növü vardır. Məsələn,

Eyni zamanlıq: *Çıxır dağ döşünə körpə quzular,
Tərmanın səsinə əks edir sular. (S.Vurğun)*

Ardıcılıq: *İclas qurtardı, hamı Rüstəmə baxırdı. (M.İbrahimov)*

Aydınlaşdırma əlaqəsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin biri (çox vaxt birincisi) digərini aydınlaşdırır. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlənin iki növü vardır:

Analitik-sintetik tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə əvvəlcə tərəflər izah edilir, sonra ikinci tərəf onu ümumiləşdirir. Məsələn, *Kimi odun yarar, kimi ocaq yandırır, kimi düyü arıdır, kimisi Hacınin evinə qarın-qarın yağ gətirir – hərənin əli bir işdə idi. (M.Cəlal)*

Sintez-analiz tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə ümumiləşdirici məlumat verilir, sonra isə onun təfərrüatı. Bu, bir növ əvvəlkinin əksini təşkil edir. Elə həmin cümlənin komponentlərinin yerini dəyişməklə bu növ cümləni almaq olar. Məsələn, *Hərənin əli bir işdə idi: kimi odun yarar, kimi ocaq yandırır, kimi düyü arıdır, kimisi Hacınin evinə qarın-qarın yağ gətirirdi.*

Və yaxud başqa bir misal: *Mənim nəyimdir: evim var, məşinim var, savadım var.*

Qarşılıq-ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ifadə edilmiş fikirlər bir-birinə qarşı qoyulur. Məsələn, *Payız çoxdan girmişdi, amma qardan əsər-ələmət yox idi. (C.Məmmədquluzadə)*

Bu cümlədə ziddiyyətli qarşılaşdırma vardır. Bəzən qarşılaşdırma ziddiyyətsiz olur. Məsələn, Dəyirman bildiyini eylər, çax-çax başın ağrıdır. *İt hürər, karvan keçər.*

Bölüşdürmə əlaqəsi dildə o qədər də geniş yayılmamışdır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə fikirlər bir-birini əvəz edir, müəyyən iki və daha artıq birinin icrasına işarə edilir. Məsələn, *Ya mən gəlirəm, ya sən gəl.*

BAYATILAR.

Bala dərdi,

Bal dərdi, bala dərdi.

Bütün dərdlər sağalsa,

Sağalmaz bala dərdi.

Bir də mən,

Doldur içim, bir də mən.

Güc keçdi, ömr azaldı,

Gənc olmaram bir də mən.

Birdə nələr,

Mən gördüm birdə nələr.

Çoxları haq saxlasın,

Ölməsin bir dənələr.

Bina, dam.

Bəndə yapar bina, dam,

Misginin qəlbin qırsan,

Yapa bilməz bin adam.

Bəyanə dərdim,

Sığmaz bəyanə dərdim.

Bir dənə bilən olsaydı,

Dərdin bəyan edərdim.

Altıncı ustasıyam,

Xəncərin dəstəsiyəm.

El bilir, aləm bilir,

Sözlərin xəstəsiyəm.

Budaqda,

Bülbül gördüm budaqda.

Yar oxun vurdu keçdi,

Yandım qaldım budaqda.

Bu dağdan,

Gül sallanır budaqdan.

Sənə yaxşı deməzlər,

Mən ölürsəm bu dağdan.

Bir dayandım,

Bir durdum, bir dayandım.

Əvvəldən sönmüş idim,
Yar getdi, mən də yandım,
O ah çəkdi, mən ağladım.
 Bir dənədən,
 Dərd aldım bir dənədən.
 Mən dərdən qurtulmuşdum,
 Dərd döndü bir də nədən?

Binə bağlar.
Bəndələr binə bağlar.
Bu dövrən belə getsə,
Dərd mənə binə bağlar.
 Belin qırıb,
 Baltası belin qırıb.
 Gənclər var dağ əridər,
 Yoxsulluq belin qırıb.

Belə bağlar,
Dost başın belə bağlar.
Bülbül ağlar, gül açmaz,
Verandı belə bağlar.
 Bir yandan,
 Kəs bağrımı bir yandan.
 Öz dərdimə dözməzdim,
 Bu da gəldi bir yandan.

Bu dağdan,
Ağac boylar budaqdan.
Namərdlər meydan oldu,
Mən dağlıyam bu dağdan.
 Bu dağdan gül,
 Sallanıb bu dağdan gül.
 Sağlıqda hər kəs gülər,
 İgidsən bu dağdan gül.

Sual və tapşırıqlar №57.

A. *Tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyətləri nədən ibarətdir.*

- B.** *Tabesiz mürəkkəb cümlə nitqdə hansı əlamətlə seçilməlidir.*
- C.** *Verilmiş bayatılarda pauza vasitəsilə mürəkkəb cümlələrin tipini müəyyənləşdirin.*
- Ç.** *Özünüz bayatı tipli parçalar tərtib edin.*
- D.** *Bayatılar üzərində ritorik təhlil aparın.*

Tabeli mürəkkəb cümlə. Tabeli mürəkkəb cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə oxşar cəhətlər olsa da, onlar məntiqi və qrammatik cəhətdən fərqlənir. Əgər tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabər hüquqlu olursa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərəflər bir-birindən həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən asılı olur. Belə ki, komponentlərdən biri digərinin izahına möhtac olur. Bu möhtaclığın növü də tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrində ifadə edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin də tərəfləri həm bağlayıcı, həm də intonasiya vasitəsilə birləşir.

Belə cümlələrdə tabe olan hissə budaq, tabe edən tərəf isə baş cümlə adlanır. Budaq cümlənin hüdudları, xüsusiyyətləri, onlara münasibət haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır!

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsasən, cümlənin bu və ya digər üzvü baş cümlədə iştirak etmir, genişlənərək budaq cümlə səviyyəsində çıxış edir. Bu səbəbdən də belə cümlələri sadələşdirmək olur. Bu vaxt budaq cümlə sadə geniş cümlənin müəyyən üzvünə çevrilir. Budaq cümlənin tipini müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə sual vermək lazımdır. Budaq cümlə baş cümləyə verilmiş hansı üzvün sualına cavab verirsə, deməli, həmin üzvün adı ilə bağlıdır. Cümlə üzvlərinə görə budaq cümlənin aşağıdakı növləri vardır: mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflilik budaq cümləsi.

Mübtədə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədə mübtədə baş cümlədə iştirak etmir. Baş cümləyə verilmiş mübtədə salları ilə onu müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, *Məlum olur ki, insanın saçının tökülməsi və saqqalının ağarması onun qocalığına dəlalət etməz.* (Ü.Hacıbəyov) Baş cümlədə olan «məlum olur ki» hissəsində «nə» sualına cavab tapmaq üçün ikinci hissəyə müraciət edirik.

Xəbər budaq cümləsi, adətən, ismi xəbərlərlə ifadə edilməli cümlələrdə xəbər iştirak etmədikdə yaranır. O, baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə edilmiş xəbərini izah edir. Baş cümlədə budur, odur, belədir, elədir, bu idi, o idi və s. Kimi xəbərlər olduqda budaq cümlə xəbəri izah edir. Sadələşdikdə cümlənin xəbəri olur. Məsələn, *Arzum budur, boy atasız, ananıza tez çatsız.*

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə olmayan tamamlığı əvəz edir. Tamamlıq xəbərə aid olduğu kimi, tamamlıq budaq cümləsi də baş cümlənin xəbərini tamamlayır. Tamamlıq hansı hallarda ifadə olunursa, həmin vəziyyətlərdə də tamamlıq budaq cümləsi olur. Məsələn:

Dedi: sənə yoxdur aram,

Dedim: axı sənətkaram.

Çox özünü öymə, dedi. (H.Arif)

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isim və substantivləşmiş hər hansı üzvü (mübtəda, tamamlıq və s.) izah edir. Təyinin sualları olan necə?, nə cür?, hansı? suallarından birinə cavab verir. Məsələn, *Həmin Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüüd bəyin evini xaraba qoydum. (N.Vəzirov)*

Zərflik budaq cümləsi də öz növbəsində baş cümlənin iştirak etməyən zərfliyini əvəz edir.

Zərfliyin özünün bir neçə növü olduğu kimi, zərflik budaq cümləsinin də həmin adda növləri vardır.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki iş hal və hərəkətin necə icra olunduğunu bildirir və necə?, nə cür? suallarına cavab olur. Məsələn, *Elə acmışam ki, sanki bir ildi çörək yeməmişəm.*

Müqayisə budaq cümləsi tərzi-hərəkətə çox yaxındır. Bu müqayisə daha çox məntiqi xarakterdə olur. Məsələn, *Maşın elə gedirdi ki, sanki qanadlı quşdur..*

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin zamanını bildirir və nə vaxt?, nə zaman? Suallarından birinə cavab verir. Məsələn,

Çaldı vaxta ki, ərəb ləşkəri-ətrakə zəfər

Dini abamızı eylədi həp zirü-zəbər. (Sabir)

Yer budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş, hal və hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarına cavab olur. Məsələn, *O yerdə ki, sən varsan, bil ki, varam mən. O yerdən ki, su axmadı, orada yaşamaq, ev tikmək olmaz.*

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin səbəbini bildirir, nə səbəbə?, nə üçün?, niyə?, nədən ötrü? suallarına cavab verir. Məsələn,

Onunçun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə

Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə. (Nizami)

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir və nə qədər? Sualına cavab verir. Məsələn, Nə qədər apara bilirsən, o qədər götür. Nə qədər ki, sən tapşırımsın, o qədər də mən aldım.

Nəticə budaq cümləsi çox vaxt tərtibi-hərəkət budaq cümləsinə oxşasa da, ümumi nəticə bildirdiyi üçün ondan ayrılır. Belə ki, nəticə budaq cümləsində baş cümlədən sonra «nəticədə» sözünü fikrən əlavə etmək olur. Bundan əlavə, nəticə budaq cümləsi sadələşmir. Məsələn, *O qədər edəcəksən ki, o nataraz dədən tutacaq qolundan qatacaq Yastı Salmanın qabağına, (M.İbrahimov).* İlk baxışda cümlə kəmiyyət budaq cümləsinə oxşayır. Amma diqqətlə yanaşdıqda nəticə mənası aydın görünür.

Şərt budaq cümləsi də sadələşməsi mümkün olmayan qrammatik konstruksiyadan ibarət olur. Belə cümlələrdə baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin şərti izah edilir. Məsələn, *Ürəyimə gələn deməsəm, buradan getməyəm.*

ANA DİLİ (F.B.Köçərli).

Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli-müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işləyən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işləyən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şivəyi-lisanını bəyənilib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yafəs kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılınsın.

Hər kəs öz iddiasında möhkəm durubdur. Bəzi dəlillər gətirmək ilə öz qövlə və rəylərini haqq bilir, qeyrilərinin qövlə və rəylərinə

iltifat, etina etmək istəmir. Bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsinlər və öz malı hesab etsinlər, övladına o dildə təlim və tərbiyə versinlər. Bizim əqidəmizcə bu məsələdə yzaq getmək lazım deyil.

Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini də sevir.

Bu allah-taalanı gözəl nemətləridən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: «Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz». Bu doğrunu sayir millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə seyqəl verib, onda olan rəkətəti götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər.

Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. Hansı rus ədibi olursa-olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür, habelə də nemsə, firəng, ingilis və bizim Qafqazda gürcü, erməni ədiblərinin dilləri. Amma İstanbulda nəinki ədiblərin, hətta balaca bir qəzetdə xəbər yazan hərifin dilini İstanbuldan başqa sayir yerin türkləri anlamaz. Bundan məlum olur ki, osmanlı ədibləri ana dilinin qədrini bilməyib, onu unudublar və özləri üçün başqa «volapuk» ittixaz ediblər.

Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır.

Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası sirişt edibdir. Amma bununla belə dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dili bir dərəcədə dövlətləndiribdir. Doğrudur, bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur, amma olanları ana dilini can-dildən seviriblər və yazılanlarını açıq və aydın yazıblar. Abbasqulu

ağa Bakıxanovun «Nəsihətnaməsi», Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, Qasımbəy Zakirin mətbuatı, Hacı Heybətbəy Fədanın «Məkkə səfərnaməsi», Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsənbəy Məlikzadənin ülum və fününə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr – cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir.

Amma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstambulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər xələl yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər.

Allah Əlibəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstambulda rahat əyləşib, bizim şumbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə biri-birinə macal verməyib, «böyük hünərlər» göstərdilər. Azərbaycan dili az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə dodu: «işbu», «iştə». «şimdi», «şol», «əfəndim», «baqaılm», «nasıl» sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəlik təlim-qiraət kitablarımızda «ata», «ana», «yaxşı» kimi çox işlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bəzim əqidəmizcə, bu müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət etməkdir. Biz bir tərəfdən ilminskilərə, miroyevlərə, levinskilərə nifrın edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

Doğrudan da, bir fikir etmək lazımdır. Allah-taala dili insana veribdir ki, onunla insan fikirlərini və hisslərini bəyan etsin. Bu barədə Taleyranın sözü haqq deyil ki, guya dil insana fikrini

gizlətmək üçün veriləndir. Bu bir batil qövldür ki, siyasi işlərdə az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşığı şəxsin fikri də dolaşığıdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərsərilərin və müxtəliş-süür kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür. «Şəlalə»nin 22-ci nömrəsində möhtərəm müəllim M.M. doğru yazır ki, səkkiz yüz ildən bəri türk qövmü yapdığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan bircə dilidir ki, indi onu da türk yazıçıları və türk ədibləri əlindən almaq istəyirlər. Altun Qələmin ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi. Hər nə isə bu barədə danışmağı artıq bilirik.

Ancaq təəssüf etməli və bizə ağır gələni budur ki, möhtərəm İsabəy Aşurbəyli külli xərc töküüb, «Şəlalə» jurnalının təb və intişarı yolunda əlindən gələni əsirgəmir; vəli Səbribəyzadə cənabları haqqı olmaya-olmaya kişinin xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. Jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Əgər «Şəlalə» belə gözəl şəkildə ki, təb olunur, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsbinə rəğbətəndirərdi. Vəli... indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir.

Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çoxçox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyub anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanın arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər.

Sual və tapşırıqlar №58.

A. *Mürəkkəb cümlə nitqdə necə işlənməlidir? Onun bağlayıcı vasitələri necə istifadə edilməlidir.*

B. *Verilmiş mətn ritorikanın hansı sahəsinə aiddir.*

C. *Mətnə tabeli mürəkkəb cümlənin hansı tipləri işlənilib.*

Ç. Şirindil-lağlağı, söz sərrafı – qanmaz, ədalətli-viddansız, mərhəmətli – əzazil antonimləri haqqında mülahizələrinizi yazın. Bu barədə mübahisə edin.

VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQ

İstər dilçilikdə, istərsə də natiqlik sənətində özgə fikrindən istifadə edilməsi mühüm yer tutur. Yəni danışan istər-istəməz öz fikrini əsaslandırmaq üçün ya başqasının fikrinə isnad edir (onu olduğu kimi verir), ya da ona qarşı çıxır (yenə başqasının sözlərini olduğu kimi verir). Bu vaxt özgə nitqi bütün məntiqi, üslubi, ritorik, qrammatik çalarlığı ilə verilməlidir. Bu, şifahi nitqdə intonasiya ilə yazıda isə dırnaq işarəsi içərisində verməklə ifadə edilir. Burada heç bir müdaxilə olmadığı üçün vasitəsiz nitq adlanır. (Qeyd etməliyik ki, termin düzgün seçilməmişdir).

Bəzən danışan başqasının nitqini bir qədər dəyişməklə verir. Bu isə **vasitəli nitq** adlanır.

Dedim: hər baxışda, ey sənəm nədən,

Qəlbimə vurursan qəmzə oxu sən.

Söylədi: «Bu təsir özgə yerdəndir,

Vallah özümdən də xəbərsizəm mən».

Dedim: Yar sən məni, pərişan etdin,

Qəlbimi taladım, qəsd-i-can etdin.

Dedi: «Meydən deyil, məstlik məndəndir,

Mənə səhv gümanla sən böhtan dedin». (Füzuli)

Vasitəsiz nitqə misal:

Füzuli aşiqin eşq yolunda rəhbərinin haq olduğunu demişdir.

Sual və tapşırıqlar №59.

A. Natiqlik sənətində vasitəsiz nitqdən necə istifadə edilir.

B. Natiq müəllifin fikrini necə dəyişməli və nəyi saxlamalıdır?

C. Bir neçə misal seçib vasitəsiz nitq şəklində işlədin.

Ç. Həmin vasitəsiz nitq parçasını vasitəli edin.

VII FƏSİL.

YAZILI NİTQİN ƏN ZƏRURİ SƏNƏDLƏRİN TƏRTİBİ

I. Rəsmi-kargüzarlıq üslubları.

Funksional üslubun ən geniş yayılmış növü rəsmi-kargüzarlıq üslubudur. Bəzən rəsmi üslubu kargüzarlıqdan ayırırlar. Bəzi hallarda kargüzarlıq üslubunun inzibati - idarə üslubu, dəftərxana üslubu adlandırılmasına rast gəlirik. Bundan əlavə, kargüzarlıq üslubuna daxil edilən bəzi sənədlər diplomatik üsluba aid edilir. Ümumiyyətlə, üslublar arasında qəti sərhəd qoymaq çətinidir. Bu səbəbdən də dəftərxana sənədləri çox vaxt rəsmi xarakterdə olduğu üçün bu üslubu rəsmi-kargüzarlıq üslubu adlandırırıq. Rəsmi-kargüzarlıq üslubunun da özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu üslubün elmi üsluba yaxın cəhəti ondan ibarətdir ki, burada da bədiiliyə, emosional ifadələrə yer verilmir.

Bu üslubun özünəməxsus cəhəti isə basmagəlib (trafaret) ifadələrdən, arxaik üslullardan və s. ibarətdir. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu üslubun onlarla sənəd-növü vardır. Amma bu kitabda bütün sənəd növləri haqqında geniş danışmaq lazım gəlmir. Çünki həmin sənədlər ümumi kargüzarlıq sənədləri olmayıb, xüsusi hallarda tərtib edilir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1. Qanun – Yalnız qanunverici orqan - milli məclis tərəfindən verilir.

2. Fərman (farsca əmr, buyuruq) – Bu sənədi də təkcə ölkə prezidenti verə bilər.

3. Qətnamə – Bu söz ərəb kəlməsi olan qət və farsca namə sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Qət sözü ərəbcə kəsmə, ayırma, üzmə, qırma, habelə iş kəsmə, qərar çıxarma mənasında işlədilir. Namə sözü isə məktub, əsər, sənəd mənasındadır. Qətnamənin hərfi mənası çıxarılmış qərar sənədi deməkdir. Qətnaməni müəyyən bir qurumun geniş toplantısı qəbul edir. Məsələn, Qurultay qətnaməsi.

4. Viza (latınca *vizus* sözündən olub görülmüş, baxılmış deməkdir). Bu söz iki mənada işlənir. Geniş mənada hər hansı

bir şəxsin bu və ya digər sənədin həqiqiliyini təsdiq edən, ona hüquqi qüvvə verən qeydi. Dar mənada isə bir şəxsin bir ölkədən başqasına getməsi üçün onun pasportunda edilən qeyd.

5. İttihamnamə – Bu söz də ərəbcə ittiham-töhmət, təqsir və farsca namə sözlərinin birləşməsində yaranıb, hər fən töhmət sənədi, təqsir sənədi deməkdir. İttihamnaməni adətən istintaq aparən şəxs tərtib edir.

6. Cinayət – baş verdikdən sonra müstəntiqin (təhqiqat aparən şəxsin) iş üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsə elan edilmiş ittihamın şərhini və müttəhimi məhkəməyə vermək zərurəti haqqında qəti qərarını izah edən və əsaslandırən sənəd. İttihamnamədə işin istintaqına yekun vurulur. İttiham iki hissədən ibarət olur: təsviri və nəticəvi¹.

7. Nota (latın dilində *nota* - işarə, məzəmmət, məktub) – Diplomatik akt növü. Nota vasitəsilə hər hansı bir hüquq və ya tələb, digər dövlətin düzgün olmayan aktlarına qarşı etiraz bildirilir. Nota hökumətin rəsmi nöqtəyi-nəzərini bildirir².

8. Təlimat – Təlimat hüquqi sənəddir. Təlimat ərəbcə «təlim» sözünün cəmidir. Bu haqda hüquq ensiklopediyasında deyilir. «Təlimat-qanun qüvvəli akt. Qanunvericilik aktının, nazirin yaxud digər orqan rəhbərinin əmrini izah etmək və onun tətbiqi qaydasını müəyyənləşdirmək məqsədilə verilir. Təlimatı, bir qayda olaraq, nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr verir. Bəzi təlimatlar həmkarlar təşkilatı ilə razılaşıdırılır... Texniki xarakterli göstərişlər (Məsələn, hər hansı mexanizmdən istifadə qaydası və s.)³.

9. Protest (latın dilində *protestor* – açıq bildirirəm, şahidlik edirəm deməkdir). Prokuror protesti-hüquqda prokurorun ümumi nəzarəti, habelə məhkəmələrdə cinayət işlərinə və mülki işlərə baxıldıqda qanunların icrasına nəzarət həyata keçirdiyi zaman aşkar etdiyi qanun pozmalarını aradan qaldırmaq üçün əsas hüquqi vasitələrdən biri⁴.

¹ Hüquq Ensiklopediyası lüğəti. B., 1991, səh. 201.

² ASE. VII c., 1983, səh. 298.

³ Hüquq Ensiklopedik lüğəti. B., 1991, səh. 433.

⁴ Yənə orada, səh. 361.

10. Etimadnamə – Ərəbcə etimad sözü 1) söykənmə, istinad etmə; 2) güvənmə, xatircəm olma sözündəndir. Fars mənşəli «namə» (məktub, sənəd) sözü qoşulduqdan sonra hüquqi sənəd statuslu mənə alır. Bu da 2 mənada işlənir: 1) vəkalətnamə, etibarnamə; 2) diplomatın müəyyən dövlətin nümayəndəsi olduğunu sübut edən sənəd. «Səfir və elçilər üçün etimadnamə müəyyən edilmiş formada bir dövlət başçısının adından digər dövlət başçısının adına yazılır, müvafiq şəxslər tərəfindən imzalanır və möhürlənir... Diplomatik nümayəndə ilk dəfə qəbul edildikdə (audiyensiya zamanı) təqdim edir»¹.

11. Avizo – (İtalyanca - *mal* deməkdir). Qeyri-nəgd bank əməliyyatı haqqında xəbər verən bildiriş vərəqəsi. Bir bank öz müştərisi olan başqa bir banka və ya şirkətə hesablaşma əməliyyatı aparmaq üçün, bir bankın və ya şirkətin qəbul etdiyi öhdəliyi yerinə yetimədiyi barədə yazılı şəkildə məlumat göndərir. Avizoda onu ödəyən və pul alanın adından və s. haqqında konkret məlumat olmalıdır.

12. Anons – (fransızca - *annonce* sözündən olub kütləvi bildiriş, elan deməkdir). Anons adətən nə vaxtsa veriləcək konsert, qastrol, tamaşa haqqında qabaqcadan verilən məlumatdır. Anonsda konsertin məzmunu, orada iştirak edəcək artistlər, konsertin olacağı yer, vaxt və s. haqqında dəqiq məlumat verilir. Bəzən tamaşanın qısa məzmununu da anonsda göstərmək olar. Üslub cəhətdən anonsdakı cümlələr yığcam olmalıdır. Bəzi bədii müqayisəyə yer verilə bilər.

Yuxarıda göstərdiyimiz bu 12 sənəd (buna bənzər daha bir neçə sənəd) geniş yayılmış sənədlər deyil. Onlar xüsusi hallarda tərtib edilir. Məzun və tələblərimizin belə sənədlər tərtib etmək zorunda qalmayacaqlarını nəzərə alaraq bu haqda qısa məlumat verməklə kifayətlənirik.

Tələbə və məzunlarımıza lazım ola biləcək əsas rəsmi-kargüzarlıq sənədləri aşağıdakılardır ki, onlar haqqında müfəssəl məlumat verməyi lazım bilirik.

¹ Hüquq Ensiklopedik lüğəti. B., 1991, səh. 146.

I. Akt – Bu söz latın dilində *aktus* – hərəkət və *aktum* – sənəd mənalarında işlənir. Akt çoxmənalı sözdür. 1) həqiqət, davranış; 2) rəsmi sənəd; 3) Dövlət təşkilatı tərəfindən nəşr edilən hüquqi sənəd; 4) dramatik. Biz burada akt sözünün rəsmi hüquqi sənəd mənasından istifadə edəcəyik.

a. Mahiyyəti – Hər hansı bir iş və hadisəni qanuniləşdirib hüquqi sənəd statusu vermək. Akt tərtib edilən hər hansı bir hadisə, iş, obyekt artıq müəyyən hüquqi məzmun kəsb edir.

b. Məzmunu – Akt imzaları ilə təsdiq edilən bir neçə nəfər tərəfindən tərtib edilir. Müəyyən bir həqiqəti üzə çıxarmaq üçün aktı tərtib edənlərdən ibarət komissiya yaradılır. Komissiya obyektiv şəkildə apardığı yoxlamanı aktlaşdırır.

c. Forması – Aktın xüsusi tərtib edilmə forması vardır. Aktın birinci səhifəsinin sağ tərəfindən yuxarı vəzifəli şəxsin təsdiq etdiyi qeyd edilir. Akt sözü vərəqin ortasında yazılır. Ondan aşağıda sol tərəfdə aktın tərtib edildiyi tarix, sağ tərəfində isə akt tərtib edildiyi yer göstərilir. Aktın əvvəlində onu tərtib edənlərin vəzifəsi, adı və soyadı, habelə akt tərtib edilən hadisəyə münasibəti göstərilir. Aktın sonunda onu tərtib edənlərin gəldiyi nəticə göstərilir və öz imzaları ilə təsdiq edilir.

ç. Növləri – Aktın müəyyən növləri vardır: 1. Vaxtı ötmüş sənədləri, inventarı, maddi əmlakı hesabdan silmək üçün tərtib edilən akt; 2. Təbii fəlakət nəticəsində dəymiş maddi ziyanı müəyyənləşdirmək üçün yazılan akt; 3. Maddi məsul şəxsin vurduğu ziyanı və ya mənimsədiyi məbləği müəyyənləşdirmək üçün tərtib edilən akt; 4. Cinayət törətmiş şəxsin evində aparılan axtarış haqqında akt; 5. Bir nəfər və ya bir grup şəxs tərəfindən vətəndaşın və ya hüquqi şəxslərin təhqir edilməsi haqqında tərtib edilən akt; 6. Azadlıq haqqında konstitusiyaya aktı və s.

d. Dil üslub xüsusiyyətləri – Akt sırf ədəbi dildə yazılmalıdır. Oradakı fikirlər aydın və səlis olmalıdır. Heç bir emosionallığa, subyektivlik ifadə edən sinonim sözlərə yol vermək olmaz. Bədii təsvir və obrazlılıq da akt tərtibində işlədilməz.

Təsdiq edirəm
ADU-nun rektoru
prof. S.İ.Seyidov
«26» Mart 2001-ci il.

19 Mart.

Bakı şəhəri

AKT

Biz aşağıda imza edənlər: kitabxananın direktoru Əliyev Ə., abonement şöbəsinin müdiri Nağıyeva V., komplektləşdirmə şöbəsinin müdiri Əliyeva Ş., baş mühasib Quliyeva G., böyük mühasib Qurbanova B. və III kurs 346-cı qrup tələbəsi Mustafayeva M. həmin aktı tərtib edirik ona görə ki, həqiqətən 28 may küçəsi 11 nömrəli binada Mustafayeva Miranəyə məxsus olan 84-cü mənzil yandığı zaman universitetin kitabxanasına aid olan 6 nüsxə, ümumi dəyəri 4 rubl. 87 qəp. məbləğində olan kitablar da yanmışdır. Akt həmin kitabların kitabxana fondundan silinməsi məqsədilə tərtib olunmuşdur. Akta kitabların siyahısı əlavə olunur.

Kitabxananın direktoru:	Əliyev Ə.
Abonement şöbəsinin müdiri:	Nağıyeva V.
Komplektləşdirmə şöbəsinin müdiri:	Əliyeva Ş.
Baş mühasib:	Quliyeva G.
Böyük mühasib:	Qurbanova B.
Tələbə:	Mustafayeva M.

Sual və tapşırıqlar №60.

A. *Kənar şəxs təsadüfən sinfə girib yoldaşlarınızdan birini söymüş və döymüşdür. Bu hadisəni aktlaşdırın.*

B. *Rəhbəri olduğunuz müəssisədə əmək intizamı pozulmuşdur. Akt tərtib edin.*

C. *Bir nəfər institutun qapı-pəncərəsini sındırmışdır. Bunu hal şahidi kimi aktlaşdırın.*

Ç. *Tələbə yoldaşımın qiymətli əşyası oğurlanmışdır. Siz oğrunu tutmusunuz. Buna akt tərtib edin.*

D. *Bir nəfər konsertdə xuliqanlıq edir. Onun bu hərəkətini aktlaşdırın.*

2. Arayış – Türk mənşəlidir. Arama, axtarma mənasındadır. Müasir dövrdə hüquqi sənəd olub şəxsiyyət, iş və hadisə haqqında tərtib edilərək aid olduğu obyekt barədə nəyi isə təsdiq edir.

a. Mahiyyəti – Hər hansı bir adamın bir yerdə yaşaması, işləməsi, oxuması, müəyyən obyektin, hadisənin yoxlanması haqqında da arayış tərtib edilir (Bu səbəbdən də xalq arasında arayışa yoxlama da deyilir).

b. Məzmunu – Arayışın kimə və nə üçün verildiyi göstərilir. Habelə arayışın hansı məqsədlə tərtib edildiyi qeyd edilir. Arayış müəssisə rəhbəri tərəfindən imzalanır (Bəzi hallarda müəssisənin kadrlar şöbəsinin müdiri, mühasibat, fakültə dekanları və s. arayış verə bilər). Arayışın sonunda sənədin hara təqdim olunması göstərilir. Bütün hallarda məsul şəxsin imzası möhürlə təsdiq olunmalıdır.

c. Forması – Çox vaxt arayışlar xüsusi blankda yazılır. Arayış sözü vərəqin ortasında yazılır. Vərəqin sol tərəfində idarənin ştamplı olur. Ştampın aşağı sətrində arayışın nömrəsi və verildiyi tarix göstərilir. Arayışın məzmunu qurtardıqdan sonra müəssisə rəhbərinin imzası, soyadı və titulu göstərilir.

ç. Dili – Arayışın dili xüsusi üslubla tənzimlənir. Burada söz sırası pozulur. Xəbər əvvəldə gəlir. Arayış sırf elmi ədəbi dildə yazılmalı, heç bir bədiiliyə, emosionallığa yol verilməməlidir.

Verilir həmin arayış Baxşiyev Həsən Hüseyn oğluna ondan ötrü ki, o, həqiqətən Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti vəzifəsində çalışır. Arayış Xətai rayon Telefon Şəbəkəsinə təqdim edilmək üçün verilir.

ADU-nun kadrlar şöbəsinin müdiri:

Qurbanova Ş.

Sual və tapşırıqlar №61.

A. *Universitet tələbəsinə arayış yazın.*

B. *Bir nəfərin əmək haqqı barədə rayon sosial təminat şöbəsinə arayış verin.*

C. *Bir nəfərin yaşayış yeri haqqında arayış yazın.*

Ç. *Bir nəfər tələbənin ailə tərkibi haqqında ali məktəbə arayış verin.*

3. Annotasiya – Annotasiya (latınca *annotatio* sözündən olub qeyd mənasındadır).

a. Mahiyyəti – Hər hansı elmi, bədii əsər, tamaşa haqqında əvvəlcədən müəllifin və ya başqa birisinin məlumatı.

b. Məzmunu – Annotasiyada əsərin müəllifi, janrı, həcmi haqqında, habelə ideya siyasi istiqaməti bədii məzmunu haqqında məlumat verilir. Annotasiyada bəhs edilən əsərə rəy də verilə bilər. Burada əsərin həcmi, quruluşu və s. göstərilir.

c. Forması – Vərəqin ortasında annotasiya sözü yazılır. Ondan aşağıda müəllifin adı, atasının adı və soyadı yazılır. Aşağıdakı sətirdə əsərin mövzusu, nəşri, ili haqqında məlumat verilir.

ç. Annotasiyanın dili – Annotasiya elmi üslubda yazılmalıdır. Elmin hansı sahəsinə aid olduğundan asılı olaraq terminlərdən istifadə edilə bilər. Şərhlər yığcam olmalı, cümlələr ardıcıl şəkildə, fikri səlis ifadə etməlidir.

Qurbanlı Qurban Məmməd oğlu

**«Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi»
namizədlik dissertasiyası. Bakı 2000-ci il.**

Əsər giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyatdan ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsində müəllif ənənəvi olaraq dissertasiya mövzusunun aktuallığından (müəllif bunu ayrıca qeyd etmir), tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, obyekt və materialından, tədqiqatın metodlarından, tədqiqatın elmi yeniliyindən, işin nəzəri əhəmiyyətindən, praktik əhəmiyyətindən və aprobeasiya işindən bəhs edir. Giriş hissəsindən müəllifin mövzunu necə başa düşməsi və onun hansı səviyyədə tədqiq edəcəyi aydınlaşır.

Dissertasiyanın birinci fəslə «Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somatonimlərin müqayisəli leksik-semantik və kvantitativ səciyyəsi» adlanır. Bu fəsildə müəllif tədqiq etdiyi dillərin somatik leksik vahidlərini leksik-somatik cəhətdən müqayisə edir və belə bir düzgün qərara gəlir ki, hər iki dildə somatik leksik vahidlər çoxmənalıdır. Müəllif rus dilində 50, Azərbaycan dilində isə 52 vahidin çoxmənalı olduğunu göstərir və onların siyahısını verir. Müəllif obyekt materialı kimi D.N.Uşakovun «Rus dilinin izahlı lüğəti» (4 cildə), S.İ.Ojeqovun «Rus dilinin lüğəti», «Müasir rus ədəbi dilinin lüğəti» (17

cilddə) və «Rus dilinin lüğəti» (4 cildə) kimi mənbələrdən istifadə etmişdir. Azərbaycan dili materialını isə dördcildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndən götürmüş, yeri gəldikçə «Rusca-Azərbaycanca» və «Azərbaycanca-Rusca» lüğətlərdən istifadə etmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə «Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somatonimlərin sözdaxili paradigması» adlanır. Bu fəsildə dissertant L.M.Vasilyevin, E.V.Kuznetsovanın, V.Q.Qakın, İ.Ə.Ələkbərovun, Q.Y.Seleznevin, Y.S.Stepanovun, T.M.Mehdiyevanın, A.A.Ufimtsevanın, M.N.Kojinanın, A.M.Məmmədlinin, M.M.Cəfərovun fikirlərinə əsaslanaraq bir söz əsasında yaranmış somatik mənə sahəsində meydana çıxan yeni-yeni mənaları təhlil edir. Müəllif əvvəlcə tədqiq etdiyi dillərin somatonimlərinin sözdaxili paradigmaları arasındakı oxşar cəhətləri, sonra isə fərqli cəhətləri müqayisəli; şəkildə araşdırır. Belə bir nəticəyə gəlir ki, rus dilində ən çox sözdaxili paradigma yaradan рус «əl», язык «dil» sözləri (10), Azərbaycan dilində isə baş sözdür (17).

Dissertasiyanın III fəslə «Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somatonimlərin somatik-derivatoloji təhlili» adlanır. Bəri başdan demək lazımdır ki, bu fəsil öz dərin araşdırma və ümumiləşdirmə cəhəti ilə əvvəlkilərdən seçilir. Bu fəsildə müəllif somatonimlərin məcazlaşaraq qazandığı müxtəlif mənə variantlarından bəhs edir.

Sual və tapşırıqlar №62.

A. *İngilis dilinin qrammatikası haqqında annotasiya yazın.*

B. *Alman və ya fransız dilinin qrammatikası haqqında annotasiya yazın.*

C. *İstədiyiniz bir roman haqqında annotasiya yazın.*

Ç. *Bir dərslük haqqında annotasiya yazın.*

4. Bildiriş (elan) – Bildiriş hər hansı bir tədbir (hadisə) haqqında əvvəlcədən verilən məlumat.

a. Mahiyyəti – Elmi, bədii tədbir haqqında kollektivə və ya ictimaiyyətə məlumat vermək məqsədi ilə yazılır.

b. Məzmunu – Bildiriləndə tədbirin xarakteri, keçiriləcəyi yer və vaxt. Onun xarakteri, iştirak edənlər, onların kimliyi haqqında məlumat verilir. Tədbirin gündəliyi də bildirişdə göstərilir.

c. *Forması* – Vərəqin və ya lövhənin ortasında «BİLDİRİŞ» sözü yazılır. Ondan sonra ayın tarixi, günün saati və il göstərilməklə tədbirin xarakteri göstərilir. Sonra tədbirdə iştirak edənlərin adı və soyadı habelə kimliyi və titulları göstərilir. Sonda isə tədbirin keçiriləcəyi yer, nəhayət tədbiri keçirən qurumun adı göstərilir. Bundan başqa formada da bildiriş vermək olar. Yenə ilk cümlədə tədbirin keçiriləcəyi tarixdən sonra keçiriləcəyi yer göstərilir. Bildiriş qəzətdə, televiziyada, radioda və afişa şəklində verilə bilər.

ç. *Dil xüsusiyyəti* – Bildirişin də dili səlis, fikir aydın olmalıdır. Dolaşq ifadələrə yol vermək olmaz. Elmi konfrans, qurultay, elmi şura və s. haqqında bildirişlər rəsmi ədəbi dillə yazılmalıdır. Burada bədii və emosional ifadələrə yer vermək olmaz. Amma təntənəli gecə, yubiley gecəsi, habelə konsert haqqındakı bildirişlərdə bədiiliyə və emosional ifadələrə yol verilə bilər.

**19 mart 2001-ci il tarixdə saat 10⁰⁰-da
ADU-da Novruz Bayramı şənliyi keçiriləcək.**

Tədbirin açılışı universitetin həyətində, tonqal ətrafında olacaqdır.

1. Giriş sözü: ADU-nun rektoru, prof. S.İ.Seyidov;
2. Müəllimlərin və qonaqların təbriki;
3. Tonqal ətrafında el şənliyi (kosa və keçəlin iştirakı ilə bayram səhnəcikləri);
4. Sonra tədbir Universitetin akt zalında davam etdiriləcək. Konsertdə tanınmış müğənni Elxan Şirinov öz ansambılı ilə çıxış edəcək.

Hamunuzu bayram şənliyinə dəvət edirik.

Tələbə Həmkarlar Komitəsi.

Rəsmi bildirişin belə forması da vardır.

***Ali məktəb, texnikum və təhsil müəssisələri rəhbərlərinin nəzərinə
Respublika Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Dillər Universiteti
18-19 aprel 2001-ci ildə.***

«Milli müstəqilliyimiz, milli dövlətçiliyimiz və milli dilimiz» mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfrans keçiriləcəkdir. Konfransda milli müstəqillik və milli dövlətçilik şəraitində ana dilimizin ali, orta ixtisas və ümumitəhsil məktəblərində yeri və tədrisi problemləri

müzakirə ediləcəkdir. Tezislərin çap edilməsi nəzərdə tutulur. İştirak etmək istəyənlərdən xahiş olunur ki, tezislərini martın 20-dək Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına (otaq 225) göndərsinlər və ya təqdim etsinlər.

Ünvan: Bakı ş. 370014 R. Behbudov küçəsi 60.

Telefonlar: 41-46-65 (Elmi hissə)

Kommutator: 41-22-89, 41-22-31, 41-22-49 (daxili) 1-52

Təşkilat komitəsi.

Sual və tapşırıqlar №63.

A. *Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi münasibətilə elmi sessiya üçün bildiriş yazın.*

B. *Dünya Azərbaycanlılarının Bakıda keçiriləcək qurultayı haqqında bildiriş yazın.*

C. *Özünüz bir tədbir fikirləşib bildiriş yazın.*

Ç. *Xalq musiqisindən ibarət böyük konsert proqramlı bildiriş yazın.*

5. Əmr – Əmr ərəbcə iş, şey və sərəncam mənasındadır. Əmr ən çox işlənən idarəçilik sənədidir. Əmr çoxmənalı sözdür. Biz nəzərdə tutduğumuz əmrdən başqa, «rəqəmlə hesablayan maşının işini avtomatik idarə etmək üçün maşın dilində yazılmış kod. Hər əmr ilə bir əməliyyat aparılır. Əsasən, üç hissədən ibarət olur: əməliyyat, ünvan və indeks. Məsələnin avtomatik həlli prosesində kodu dəyişən (dəyişməyən) kodu dəyişməyən (dəyişən) əmr deyilir»¹. Komanda mənasında da işlənir. Məsələn, «Əsgərlərə hücum əmri verilmişdi». Biz hüquqi sənəd mənasında işlədilən əmrdən bəhs edəcəyik.

a. Mahiyyəti – Nazirliklərin, baş idarələrin, yerli idarəetmə orqanlarının onların şöbə və idarələrinin rəhbərlərinin, habelə birliklərin, müəssisə, təşkilatların rəhbərlərinin idarəetmə aktı. Hüquqi təbiətinə görə əmr müəyyən ictimai münasibətləri nizama salan hüquq normalarının aktı². Bəzi hallarda müəssisə

¹ Hüquq Ensiklopediyası lüğəti. B., 1991, səh. 201.

² ASE. VII c., 1983, səh. 298.

rəhbəri əmr verərkən həmkarlar təşkilatının razılığını almalı, hüquqşünasla razılaşıdırılmalıdır. Əmrin icrası üçün başqa vaxt nəzərdə tutulmur. Yəni əmr imzalandığı andan qüvvəyə minir.

b. Məzmunu – Hüquq aktı olaraq əmrlər çoxməzmunlu olur. İşə qəbul etmə, işdən azad etmə, töhmət vermə, təşəkkür elan etmə, iş rejimində dəyişiklik etmə, idarə və müəssisənin daxilində struktur dəyişiklik etmə və s. bu kimi məsələlər müəssisə rəhbərinin əmri ilə hüquqi qüvvəyə minir.

c. Forması – Müasir dövrdə bütün idarə və təşkilatların verdiyi əmr üçün xüsusi forma vardır. XVIII-XIX əsrlərdə əmrlərin xarakteri haqqında tarixi məlumat vermək yerinə düşərdi. Xanlıqlar dövründə rəsmi sənədlər, bir qayda olaraq, fars dilində tərtib olunurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında rəsmi-əməli üslubun ən maraqlı nümunəsi II Yekaterinanın «Qanuni-cədid»idir – bu kitab 1780-cı ildə çap olunmuşdur. «Qanuni-cədid» müqəddimə, otuz bir bab (fəsil) və dörd yüz doxsan bir maddədən ibarətdir. Hər maddə xüsusi şəkildə nömrələnir – əvvəl maddənin başlığı, sonra isə özü gəlir. Məsələn:

<i>Yaranal qubernator, yəni sərdari-əkərmın təyın olunması xüsusunda</i>	<i>Quberina, yaxud namestni-çestuyarın tərtibi-nizamı üçün padşah namətniyyi, yəni naibi, yaxud yaranal qubernatoru byın olunur.</i>
<i>Qubernatorun, yəni əyalət zabitinin təyın olunması xüsusunda praviteli,</i>	<i>Quberina, yaxud namestni-çestuyada, namestriçestuya yəni zabiti, yaxud qubernatoru təyın olunur»¹.</i>

Göründüyü kimi, Yekaterinanın əmri dilimizin o vaxtki qaydaları əsasında tərcümə olunmuşdur (tərcüməçi adını yazmamışdır). O vaxtların təqzasına görə rəsmi sənədlərdə də

¹ Yekaterina-saniyənin həzrətlərinin cəmi Rusiya imperiyasında əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imalə olunmuş qanuni cadididir, Peterburq, 1780, səh. 1.

«həşəmətli hökmdarların iradəsi ilə təyin olunur» və s. bu kimi ifadələr işlədilirdi. Müasir əmrlər isə xüsusi formada verilir. Verəqin birinci sətrində əmr verilən müəssisənin adı gəlir. İkinci sətrdə əmr sözü yazılır. Üçüncü sətrdə sol tərəfdən əmrin verildiyi tarix, sağ tərəfdə isə əmrin verildiyi şəhərin adı yazılır. Aşağıda əmrin verilmə səbəb və məqsədi göstərilir. Ondan aşağıdakı sətrdə verəqin ortasında «ƏMR EDİRƏM» sözləri yazılır. Sonra isə əmrin məzmunu verilir. Əgər əmr müəyyən şəxsə və ya şəxslərə aiddirsə onda şəxsin (şəxslərin) adı, atasının adı və soyadı əvvəlcə verilir. Onun qabağına isə əmrin ona aid hissəsi verilir. Əmrin aşağı hissəsində əmrin əsası verilir. Sonra əmri verən məsul şəxsin vəzifəsi, titulu, adı və soyadı göstərilir. Rəhbərin imzasından sonra əmri hazırlayanın və əmri verməyə razılıq vermiş şəxsin imzası verilir. Əmrin icrası ilə bağlı olan – yəni əmrlə əlaqəsi olan qurumlara göndərilməsi haqqında qeydlə əmr tamamlanır.

ç. *Əmrin dil xüsusiyyəti* – Əmrlər ədəbi dildə verilir. Onun dili rəsmi olur. Orada heç bir subyektiv münasibət bildirən söz və ifadəyə yol verilmir.

**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ ÜZRƏ
ƏMR**

«02» iyun 2001-ci il.

Bakı şəhəri № 63

Azərbaycan Dillər Universitetində dəftərxana işinin daha səmərəli təşkili və sənədləşmənin düzgün aparılması məqsədi ilə tədris, inzibati-təsərrüfat strukturlarının nəzərinə

ƏMR EDİRƏM:

1. Universitet üzrə bütün əmirlər lazımı nüsxələrdə və əmrdə göstərilən əsaslarla birlikdə dəftərxanaya təqdim edilsin.
2. Təqdimatlar və ərizələr dəftərxanada qeydiyyatdan keçirilsin və mənim dərkənarımdan sonra yenidən dəftərxanaya təqdim edilsin.
3. Universitədən gedən bütün məktublar və cavab məktubları 3 nüsxədə, universitetə daxil olan məktub – əsasla birlikdə dəftərxanaya təqdim edilsin.
4. Sənədləşmənin düzgün aparılıb-aparılmaması barədə dəftərxana müdiri mənə xəbər versin .

Əsas: Dəftərxana müdirinin təqdimatı.

REKTOR: **prof. S.İ.SEYİDOV.**

Əmri hazırladı:
Tədris şöbəsinin müdiri: **R.MƏMMƏDOVA.**

Razılaşdırıldı:
Tədris işləri üzrə prorektor: **dos. N.M.YUSİFOV.**

Göndərilsin: Bütün şöbə, dekanlıq və kafedralara.

**AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ ÜZRƏ
ƏMRDƏN ÇIXARIŞ**

«26» Aprel 2001-ci il.

Bakı şəh. № 2/57

Universitetin aşağıdakı adları çəkilən əməkdaşlarına Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə birgə keçirilmiş «Milli müstəqilliyimiz, milli dövlətçiliyimiz, milli dilimiz» mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının hazırlanmasında və keçirilməsində fəal iştirak etdiklərinə görə təşəkkür elan edilsin.

1. Babayev Adil Məhəmməd o. – Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor.

2. Məmmədov Azad Yəhya o. – Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, dosent.

3. Hacıyev Kamal Bayram o. – Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosent.

4. Musayeva Sevinc Qüdrət q. – Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi, f.e.n.

5. Qaraşarlı Çingiz Məmməd o. – İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasının dosenti, f.e.n.

ƏSAS: Elmi İşlər üzrə prorektor: Z.Ağayevin təqdimatı və rektorun dərkənarı

REKTOR: **prof. S.İ.SEYİDOV**

Sual və tapşırıqlar №64.

A. *Bir nəfərin təqaüdlə təmin edilməsi haqqında əmr verin.*

B. *Bir nəfərə əmrlə töhmət elan edin.*

C. *Bir nəfəri əmrlə mənzil istismar idarəsinə mühəndis təyin edin.*

Ç. *Bir neçə şagirdin VIII sinifdən IX sinfə keçirilməsi haqqında əmr verin.*

D. *Bir nəfər qabaqcıl xadiməyə pul mükafatı verilməsi haqqında əmr verin.*

6. Sərəncam. Sərəncam fars mənşəli olub sər (baş), əncam (son, nəhayət, aqibət) sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Sərəncam çoxmənalı sözdür. Məsələn, Füzulidə sərəncam sözü əlac etmə mənasında işlənmişdir:

Dəryadə isə sənə düri-kam,

Sən söylə, mən eyləyim sərəncam.

S.Ə.Şirvanidə sərəncam iş, əməl mənasındadır:

Hanı millət üçün sərəncamın,

Yerə girsin o müctəhid namın

Sərəncam indi termin kimi işlənir. Onun dil və üslub cəhətdən tərtibi rəsmi kargüzarlığa aiddir.

a. *Mahiyyəti* – Dövlət və inzibati hüquqda dövlət idarəetmə orqanının aktı. Hüquqi xarakter daşımaqla vəzifəli şəxsə, dövlət orqanına verilmiş səlahiyyət daxilində çıxarılır və müvafiq vətəndaşlar və şəxslər üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Konkret hadisə barəsində birdəfəlik sərəncam və ümumi sərəncam, yəni uzun müddət qüvvədə olan sərəncam fərqləndirilir. Lakin hər iki halda sərəncam qanuni qüvvəli aktdır. Qərardan fərqli olaraq, sərəncam bir qayda olaraq normativ xarakter daşımır¹. Məsələn, Prezident Milli Məclisin qərar və ya öz fərmanı ilə bağlı sərəncam verir.

b. *Məzmunu* – Sərəncamlar məzmunca 2 yerə bölünür: 1) Dövlət və hüquq aktı olan sərəncamlar; 2) Mülki hüquqa aid olan sərəncamlar. Dövlət və inzibati hüquq xarakterli sərəncamlarda müəyyən adamlar vəzifəyə təyin edilir və ya vəzifədən azad edilir, ölkənin və dövlətin həyatı və fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsi tənzimlənir. Nisbətən aşağı təşkilat rəhbəri

¹ Hüquq ensiklopediyası lüğəti. B., 1991, səh. 377-378.

yuxarı orqanın qərarlarını sərəncamlaşdırır. Mülki hüquqda isə sərəncam əmlakın sahibinin, habelə qəyyumun əmlak üzərində təsərrüfatçılıq hüququnu həyata keçirən dövlət təşkilatının səlahiyyətlərindən biridir. Əmlak sahibi və ya uşaqların hamısının sərəncamla əmlakı idarə etmək, onu başqasına vermək hüququnu həyata keçirir.

ç. *Forması* – Sərəncamın xüsusi forması yoxdur. Onu formaca, fərmandan və qərardan fərqləndirmək çətinidir.

c. *Dil xüsusiyyəti* – Fərman, qərar, əmr kimi burada da rəsmi ədəbi dil üslubundan istifadə edilir. Burada da dolaşiq ifadələrə, ibarəbazlığa, cümləpərdazlığa yol vermək olmaz. Heç bir bədii söz və ifadə sərəncamda işlənməz.

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının
Tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 nömrəli fərmanının yerinə yetirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilsin:

Komissiyamn sədri: Heydər Əliyev – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Komissiya sədrinin müavinləri: Ramiz Mehdiyev – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri; Mahmud Kərimov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti; Anar Rzayev – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Milli Məclisin deputatı

Komissiyamn üzvləri: Vasif Talıbov – Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Milli Məclisin deputatı; Elçin Əfəndiyev – Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin müavini; Hacıbala Abutalıbov – Bakı şəhər İcra hakimiyyətinin başçısı; Misir Mərdanov – Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri; Polad Bülbüloğlu – Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri; Nizami Xudiyev – Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin sədri, Milli Məclisin deputatı; Yusif Hübətov – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri; Əli Həsənov – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri; Fatma Abdullazadə – Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Humanitar Siyasət şöbəsinin müdiri; Nizami Cəfərov – Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin müdiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü; Bəkir Nəbiyev – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademik-katibi; Bəxtiyar Vahabzadə – xalq şairi, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü; Mirvarid Dilbazi – xalq şairi; Nəbi Xəzri – xalq şairi; Qabil İmamverdiyev – xalq şairi; Cabir Novruz – xalq şairi; Fikrət Qoca – xalq şairi; Əkrəm Əylisli – xalq yazıçısı; Vaqif Səmədoğlu – xalq şairi, Milli Məclisin deputatı; Sabir Rüstəmxanlı – şair-publisist, Milli Məclisin deputatı; İsmayıl Vəliyev – «Azərbaycan ensiklopediyası» nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru; Kamal Abdullayev – Bakı Slavyan Universitetinin rektoru; Mübariz Yusifov – Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru; Ağamusa Axundov – Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü; Yaşar Qarayev – Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü; Vasim Məmmədəliyev – Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü; Məsud Mahmudov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu direktorunun müavini; Vilayət Əliyev – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin prorektoru; Tofiq Hacıyev – Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü; Yusif Seyidov – Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri; Adil Babayev – Azərbaycan Dillər Universitetinin kafedra müdiri; Samət Əlizadə – Bakı Dövlət Universitetinin professoru; Əzizə Cəfərzadə – Bakı Dövlət Universitetinin professoru; Elbrus Əzizov – Bakı Dövlət Universitetinin professoru; Rəhilə Məhərrəmovə – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi; Aydın Ələkbərov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi; Müseyib Məmmədov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri; İsmayıl Məmmədov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik institutunun şöbə müdiri

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 4 iyul 2001-ci il.

*N.Q. Cəfərovun Azərbaycanca Atatürk mərkəzinin müdiri
təyin edilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Nizami Qulu oğlu Cəfərov Azərbaycanca Atatürk mərkəzinin müdiri təyin edilsin.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 4 iyul 2001-ci il.**

Sual və tapşırıqlar №65.

A. *Rayon təhsil şöbəsinin əmrinə əsaslanaraq orta məktəb üzrə sərəncam verin.*

B. *İki sərəncamı müqayisə edin.*

7. Ərizə – Hüquqi və mülki işlərin geniş yayılmış kargüzarlıq sənədlərindən biri də ərizədir. Ərizə sözü ərəbcə ərz sözündəndir. Bu söz ərəb dilində çoxmənalıdır. 1) yer, torpaq, ölkə, diyar (Məsələn, kürreyi – ərz); 2) a. böyük bir adama bir şeyi bildirmə, b. anlatma, ifadə etmə (özündən böyüyə), c. şikayət etmə, dərđini söyləmə, xahiş, istək; 3) en, genişlik, en dairəsi.

a. Mahiyyəti – Yuxarıda çoxmənalılıqdan danışanda 2-ci bənddəki mənə. Yəni özündən vəzifəcə böyük adama öz dərđini bildirmə, ondan kömək istəmə. Ərizənin hüquqi sənəd kimi mahiyyətcə şərhli aşağıdakı kimidir: «Şəxsin (bir neçə şəxsin) idarəyə və yaxud vəzifəli şəxsə rəsmi müraciəti, şikayətdən fərqli olaraq vətəndaşın hüquqlarının və qanuni mənafeyinin pozulması ilə əlaqədar olmur və həmin pozmanın aradan qaldırılması tələbi deyildir. Ərizə ilk növbədə, vətəndaşın hüququnun, yaxud qanuni mənafeyinin həyata keçirilməsi (Məsələn, işə qəbul haqda ərizə, öz xahişi ilə işdən çıxmaq

haqqında ərizə, mənzil verilməsi haqqında ərizə) üçün və müəsisələrin, bir sıra halda isə onları aradan qaldırmaq və işi yaxşılaşdırmaq haqqında təkliflər irəli sürmək üçün verilir...

Ərizə yazılı və şifahi verilir. Şifahi ərizə xüsusi jurnala qeyd edilir və sonradan yazılı ərizələrlə (onlar da qeydə alınmalıdır) eyni əsaslarla baxılır. Ərizədə qaldırılmış məsələ həmin idarənin səlahiyyətinə aid olmadıqda ərizə müvafiq səlahiyyətli orqana göndərilir və bu, ərizəçiyə bildirilir»¹.

Ərizənin xarakterindən asılı olaraq bəzən müxtəlif hüquqi aktlardan, cinayət məəcəlləsinin və mülki məəcəllənin maddələrindən istifadə etmək lazım gəlir. Adətən belə ərizələri vəkillərə yazdırırlar.

b. Məzmunu – Ərizələr məzmunca iki cür olur: 1) Şikayət ərizəsi; 2) xahiş ərizəsi.

c. Forması – Ərizə vərəqin sol tərəfindən 4-5 sm buraxılmaqla ortadan başlanır. İlk cümlədə müraciət olunan şəxsin vəzifəsi, titulu adının və atasının adının baş hərfləri və soyadı yazılır. Ondan sonra ərizə verən öz kimliyini (vəzifəsini) adını atasının adını və soyadını bütövlükdə yazır. Bundan sonra vərəqin ortasında **ƏRİZƏ** sözünü yazır. Abzasdan ərizənin məzmunu başlanır. Ərizəçi öz mətləbini bildirdikdən sonra aşağıda imza edir və ondan aşağıda ayın tarixini göstərir.

ç. Ərizənin dil xüsusiyyəti – Ərizə dövlət dilində yazılır. Amma keçmiş SSRİ qanunlarına görə «Vətəndaşlar idarə, müəsisə və təşkilatlara ana dilində, SSRİ-nin rəsmi dilində (rusca) və yaxud bildiyi hər hansı dildə ərizə, şikayət və təkliflə müraciət edə bilər». Ərizə düşünülmüş şəkildə yazılmalı, fikir aydın olmalıdır. Xüsusilə öz istəyini anlaşılıq şəkildə bildirməlidir. Müasir ərizələrdə heç bir yaltaqlıq ifadə edən, şikayət etdiyi adamın şəxsiyyətini təhqir edən söz və ifadəyə yol vermək olmaz. Habelə müraciət etdiyi vəzifəli şəxs üçün alicənab, əlahəzrət və s. sözlər işlətmək lazım deyil. Qeyd etmək yerinə düşər ki, XVIII-XIX əsrlərdə ərizələr məhz belə bir üslubda yazılırdı. «Ali mənəb», «Həşəmətməb», «Əlahəzrət»,

¹ Yenə orada, səh. 170.

«Lütfkar», «Allahın kölgəsi» və s. kimi ifadələr işlədirdi. Məsələn, XVIII əsrin I rübündə I Pyotra göndərilən ərizələrdən birinin dilinə baxaq: «...İstidayi təvəqqümüz oldur kim, padşah vala-Çaygahının dövlətindən azuqe-aşlüqdan və yağdan və piydən qələyi – Dərbənd xəlqi üçün revane qılasız. Hər günə rücu ki, bizim tərəfimizə olsa, elan edəsiz ki, canə minnət bilüb, yerinə yetirək»¹.

**Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru prof. S.İ.Seyidova
İngilis dili və Regionşünaslıq fakültəsinin I kurs tələbəsi Məmmədov Əli Məmməd oğlu tərəfindən**

Ə R İ Z Ə

Həmin ərizə ilə Sizə məlum edirəm ki, mən bu il ödənişli əsaslarla ADU-nun I kursuna qəbul edilmişəm. Özüm işğal olunmuş Cəbrayıl rayonunun Qaracallı kəndindənəm. Respublika Prezidentinin qaçqınlar və məcburi köçkünlər haqqında məlum sərəncamını əldə rəhbər tutaraq məni təhsil haqqı ödəməkdən azad etməyinizi xahiş edirəm (Məcburi köçkünlük haqqında arayışı ərizəyə əlavə edirəm).

**İmza: Məmmədov Ə.M.
Tarix: 25.VIII.2001.**

Sual və tapşırıqlar №66.

- A.** *Dərstdən icazə almaq üçün rektora ərizə yazın.*
- B.** *Yataqxanada yer almaq üçün rektora ərizə yazın.*
- C.** *Öz yerinizi dəyişmək üçün rayon təhsil şöbəsinə ərizə yazın.*
- Ç.** *Mənzil növbəsinə alınmaq üçün Rayon İcra Hakimiyyətinə ərizə yazın.*
- D.** *Hüququnuz pozulmuşdur. Bundan ötrü rayon prokuroruna ərizə yazın.*

¹ H.Ə.Dəlili. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycandilli sənədlərdə. Bakı, Elm. nəşri, 1976, səh. 98.

8. Protokol – dəftərxana-kargüzarlıq işində, rəsmi dövlət işlərində ən çox müraciət olunan sənədlərdən biri protokoldur. Əvvəlcə protokol sözünün mənşəyi haqqında. Bütün izahlı lüğətlərdə protokol sözünün yunanca **protokollon** sözündən olub fransız dilində **protokole** şəklində işləndiyi qeyd olunur. ASE-də göstərilir ki, protokol-manuskriptə yapışdırılmış birinci vərəq deməkdir. Deməli protokol sözü onun mənası deyil, birinci vərəq olduğu deməkdir. Bu sözün ərəb dilində **bəratülqövl** sözündən olmasını deyənlər də vardır. Bu daha inandırıcı görünür. Çünki bərat ərəb dilində qiymətli şey, tohvil kağızı, təvil qəbzi, qalıq mənalarında işlənir. **Qövl** isə ərəbcə söz deməkdir mənasındadır. Ərəblər özləri də protokola bəratülqövl deyirlər. Bunları deməkdə məqsədimiz odur ki, protokol sözü ərəbcə bəratülqövləndir. İndi protokla verilən bəzi izahatlara baxaq: 1. Protokol – İclasda, müşavirədə, istintaqda və şairədə deyilən, sözlərin, görülən işlərin və qərarların yazıldığı sənəd»¹; 2. Protokol – bəratülqövl²; 3. Protokol – (yun. Protokollo-manuskriptə yapışdırılmış birinci vərəq), 1) SSRİ-də rəsmi sənəd: Burada inzibati xəta törədilməsi faktı (inzibati protokol); cinayət işinə baxılarkən prosesual hərəkətlərin gedişi və nəticələri (istinad hərəkətinin protokolu); məhkəmə baxışının gedişi və nəticələri (məhkəmə iclasının protokolu) qeyd olunur. Protokolun əsas rekviziti və onun tərtib edilməsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir. 2) Diplomatik protokol – hökumətlərin, diplomatik işçilərin və digər rəsmi şəxslərin beynəlxalq əlaqələr riyət etdikləri qayda, ənənə və şərtlərin məcmusu. Protokol diplomatik yazışma formalarının, rəsmi görüşlərin, diplomatik qəbulların, xarici ölkə dövlət və hökumət başçısının qəbulu qaydasını müəyyənləşdirir. 3) İclasda, müşavirədə baş verən hadisələrin qeydiyyatından ibarət sənəd³. 4) Protokolun bu növü məhkəmə istintaq işlərinə aiddir. Tələbə və məzunların hüquqlarının insan hüquqununun bir hissəsini təşkil

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. B., 1983, səh. 519.

² Ərəb və fəars sözləri lüğəti. B., 1967, səh. 51.

³ ASE VIII c. B., 1984, səh. 28.

etdiyini nəzərə alaraq bu haqda geniş məlumat verməyi lazım bilir. Hüquqda istintaq sənədi kimi protokol haqqında hüquq ensiklopediyasında geniş məlumat verilir. 5) Dövlət Yol Polisi də hərəkət qaydaları pozulduqda blankda protokol yazır¹.

İstintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı, habelə birinci instansiya məhkəmələrinin binagüzarlıq iclaslarında və məhkəmə iclaslarında hökmən P. tərtib edilməlidir. İstintaq hərəkətləri haqqında P.-ı müstəntiq və yaxud təhqiqat aparan şəxs tərtib edir. Protokolda aşağıdakılar göstərilir: istintaq hərəkətlərinin aparıldığı yer və tarix, onun başlanması və qurtarması vaxtı, protokolu tərtib etmiş şəxsin vəzifəsi və фамилиясы, istintaq hərəkətində iştirak etmiş şəxslərin hər birinin фамилиясы, adı və atasının adı, zəruri hallarda isə həm də ünvanı, istintaq hərəkətinin məzmunu, onun aparılması zamanı aşkar edilmiş iş üçün əhəmiyyətli hallar. Əgər istintaq hərəkəti gedişində foto və kino çəkməkdən, səs yazmadan istifadə edilmişsə və yaxud izlərin surətləri və basmaları hazırlanmışsa, onda P.-da istifadə edilən texniki vasitələr, onlardan istifadə olunması şəraiti və qaydası, alınan nəticələr də göstərilməlidir. P. istintaq hərəkətinin aparılmasında iştirak etmiş bütün şəxslərə oxunur və onların qeydlər etmək hüququ izah olunur; həmin qeydlər P.-a daxil edilməlidir.

Protokolu müstəntiq, dindirilən şəxs, tərcüməçi, mütəxəssis, hal şahidi, istintaq hərəkətlərində iştirak etmiş digər şəxslər imzalayır.

Protokola istintaq hərəkətinin aparılması zamanı yerinə yetirilmiş fotoneqativləri və şəkilləri, kino lentləri, diapozitivlər, dindirmənin fonogrammaları, planlar, sxemlər, izlərin surətləri və basmaları əlavə olunur.

Cinayət işləri üzrə binagüzarlıq iclasının və məhkəmə iclasının protokollarını məhkəmə iclasının katibi aparır.

Orada aşağıdakılar göstərilir: iclasın yeri və tarixi (başladığı və qurtardığı vaxt qeyd edilməklə); məhkəmənin adı və məhkəmə tərkibi; tərcüməçi, məhkəmə baxışı iştirakçıları, habelə

¹ Hüquq ensiklopedik lüğəti. B., 1991, səh. 361-362.

məhkəmənin çağırdığı digər şəxslər, baxılan iş; müttəhimin şəxsiyyəti haqqında məlumat və onun barəsində seçilmiş qəti imkan tədbiri; məhkəmənin hərəkətləri (yerinə yetirildiyi ardıcılıqla); işdə iştirak edən şəxslərin ərizələri və vəsatətləri, məhkəmənin müşavirə otağına getmədən çıxardığı qəraradlar, qəraradların müşavirə otağında çıxarılması haqqında; işdə iştirak edən şəxslərə onların hüquqlarını və vəzifələrini izah etmə haqqında; ifadələrin dəqiq məzmunu, ekspertə verilmiş suallar və onun cavabları; sübutların toplanması üçün məhkəmə iclasında aparılmış müayinələrin və digər hərəkətlərin nəticələri; iştirakçıların protokolda tədqiq edilməsini xahiş etdikləri faktlar haqqında; məhkəmə iclası salonunda qaydanın pozulması və qaydanı pozanın şəxsiyyəti haqqında; məhkəmə çıxışlarının və müttəhimin son sözünün qısa məzmunu; hökmün elan edilməsi və ondan şikayət verilməsi qaydasının və müddətinin şərh edilməsi haqqında.

Məhkəmə baxışı zamanı, dindirmədə səs yazısından istifadə edilmişsə, onun fonogramması məhkəmə iclasının protokoluna əlavə olunur, səs yazısının tətbiq olunması qeyd edilir.

Məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə iclası qurtardıqdan sonra 3 sutkadan gec olmayaraq hazırlanmalı və imzalanmalıdır; o, əllə yazıla bilər və yaxud makinada çap oluna bilər. Protokolu məhkəmə iclasına sədrlik edən və katib imzalayır. Sədrlik edən protokolda məhkəmə iclasının bütün gedişinin tam və obyektiv əks olunmasına görə şəxsən məsuliyyət daşıyır. O, proses iştirakçılarına məhkəmə iclasının protokolla tanış olmaq imkanını təmin etməli və protokola dair qeydlərin verilməsi qaydasını onlara izah etməlidir.

Protokol imzalandıqdan sonra 3 sutka müddətində proses iştirakçıları protokola dair qeydlər verə bilər. Qeydlərə sədrlik edən baxır; qeydlə razılaşıqda sədrlik edən qeydin düzgünlüyünü təsdiq edir və onu məhkəmə iclasının protokoluna əlavə edir. Sədrlik edən qeydlərlə razılaşmadıqda onlara baxılmaq üçün məhkəmənin binagüzarlıq iclasına təqdim edilir və iclasda qeydlərin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi və yaxud rədd edilməsi barədə

əsaslandırılmış qərar çıxarılır. Protokola və məhkəmənin qərarına dair qeydlər məhkəmə iclasının protokoluna əlavə olunur.

Məhkəmə iclasının protokolu mühüm prosessual sənəddir; yuxarı məhkəmə məhkəmə baxışının tam və düzgün olmasını, hökmün əsaslı olmasını protokol əsasında yoxlayır. İş təkrar baxıldıqda məhkəmə protokolu iclasa gəlməyən şahidin ifadələrindən ibarət sənəd kimi elan edilə bilər, iş əlavə istintaqa göndərildikdə və ya yeni ittihamla, yaxud yeni şəxs barəsində məhkəmə tərəfindən başlanmış işlərin istintaqı zamanı da protokoldan istifadə oluna bilər.

Mülki prosesdə birinci instansiya məhkəməsinin hər bir məhkəmə iclası barədə, habelə məhkəmənin iclasdan kənar olan hər bir ayrıca prosessual hərəkəti barədə protokol tərtib edilir. Mülki iş üzrə məhkəmə iclasının protokolunda aşağıdakılar göstərilir: iclasın yeri və vaxtı (başlandığı və qurtardığı vaxt qeyd edilməklə); məhkəmənin adı, məhkəmə tərkibi və məhkəmə iclasının katibi, işin adı, işdə iştirak edən şəxslərin, nümayəndələrin, ekspertlərin, tərcüməçilərin gəlməsi haqqında, onlara prosessual hüquqların və vəzifələrinin izah edilməsi barədə məlumat; sədrlik edənin sərəncamları və məhkəmənin müşavirə otağına getmədən çıxardığı qəraradlar; işdə iştirak edən şəxslərin, onların nümayəndələrinin ərizələri, onların izahatları, şahidlərin ifadələri, ekspertlərin öz rəylərini şifahi ifadə etmələri, maddi və yazılı sübutların müayinəsi haqqında məlumatlar; dövlət idarəetmə orqanlarının rəyləri, ictimai təşkilatın və əmək kollektivlərinin rəyləri, məhkəmə çıxışlarının, prokurorun rəyinin məzmunu; qərarların və qətnamənin elan edilməsi haqqında, qətnamənin məzmununun, ondan şikayət verilməsi qaydasının və müddətinin izah edilməsi haqqında məlumat. İşdə iştirak edən şəxslər və nümayəndələr iş üçün əhəmiyyətli hesab etdikləri halları məhkəmə iclasının protokoluna qeyd olunması barədə vəsatət verməyə haqlıdır.

Protokol məhkəmə iclası qurtardıqdan sonra və yaxud ayrıca prosessual hərəkət aparıldıqdan sonrakı gündən gec olmayaraq hazırlanmalı və imzalanmalıdır. Protokolu sədrlik

edən və katib imzalayır. Protokoldakı dəyişikliklər, əlavələr şərtləşdirilməlidir.

İşdə iştirak edən şəxslər və nümayəndələr protokolla tanış olmağa və o imzalandıqdan sonra 3 gün müddətinə protokola dair yazılı qeydlər verməyə haqlıdır. Sədrlik edən qeydlərlə razılaşıqda onların düzgünlüyünü təsdiq edir, qeydlərlə razılaşmadıqda, onlara məhkəmədə baxılır.

a. *Protokolun mahiyyəti* – Yuxarıda bir neçə dəfə deyildiyi kimi, protokol iclas, müşavirə, hadisə və diplomatik səfərləri özündə əks etdirəcək sənəddir. Bu sənəddə danışılan hər şey, öz əksini tapmalı və işin, danışıqın nəticəsi kimi qərar qəbul edilməlidir.

b. *Məzmunu* – Protokolun məzmunu onun formasından asılıdır. Protokollar mahiyyətcə bir, məzmunca müxtəlif olurlar. Protokolun hər bir növü onun məzmununu müəyyənləşdirir. Amma aid olduğu iclas, hadisəni olduğu kimi əks etdirməlidir. Bütün müzakirə edilən məsələlər üzrə qərar qəbul edilir. Sədr və katib imza edir.

ç. *Forması* – Protokollar bir neçə formada olur: İstintaq protokolu üçün xüsusi blanklar olur. Həmin blankda müstəntiqin adı, atasının adı, soyadı, vəzifəsi, müttəhimin kimliyi, adı, atasının adı, soyadı, təvəllüd tarixi, ünvanı, ittiham edildiyi maddə, habelə istintaqın başlanması tarixi, günü və saati göstərilir. Mülki protokollarda da müxtəliflik vardır. İştirakçıların sayı az olduqda iclasda iştirak edənlərin hamısının kimliyi və ya titulu göstərilməklə adı və soyadı göstərilir. Bundan əlavə, əgər iclasda sədrlik edən müəssisənin rəhbəri deyilsə onda protokolun lap yuxarı hissəsində sağ tərəfdə müəssisə rəhbərinin təsdiq etməsi göstərilir. Burada da sonda mütləq qərar qəbul edilməlidir. Belə protokollara aşağıdakı nümunəni misal göstərmək olar.

d. *Protokolun dil xüsusiyyətləri* – Protokolların hamısı ədəbi dildə yazılır. Amma hüquqi xarakterdə olan protokollarda hüquq terminlərindən, başqa sahələrə aid olduqda həmin elm sahəsinin terminlərindən geniş istifadə edilir.

«Təsdiq edirəm»

Bakı Dövlət Universitetinin rektoru,
prof. A.M.Məhərrəmov

«_____» _____ 2000-ci il.

Bakı Dövlət Universitetinin filologiya
fakültəsinin elmi seminarının 20 oktyabr
2000-ci il tarixli iclasının 2 sayı

PROTOKOLU

İştirak edirlər: Fil.elm.dok., prof. T.H.Hüseynov, prof. V.Sultanlı, prof. Ə.Xəlilov, prof. A.Səmədov, fil.elm.dok. M.Cəfərov, fil. elm. dok. A.Məmmədova, dos. T.Hacıyev, dos. E.Talıblı, dos. B.Bahayev, dos. A.Abbasov, dos. H.Əsgərov, dos. G.Vəliyeva, dos. Y.Məmmədli, dos. M.Abdullayeva, dos. M.Məhəmmədov, dos. T.Cəfərli, b.e.i. Ə.Ağakışiyev, f.e.n. S.Abbasova.

Gündəlikdə: Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı Mehdiyeva Aydan Əli qızının «Müasir Azərbaycan və ərəb dillərində qoşa sözlər» mövzusunda məruzəsinin müzakirəsi.

Əşidildi: Sədr məruzə üçün sözü A.Ə.Mehdiyevaya verir. A.Ə.Meydiyeva – Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin böyük bir hissəsini təşkil edən qoşa sözlər dilimizin ən geniş işlənmə dərəcəsinə malik olub ən müxtəlif semantik mənə çalarlı söz birləşmələri hesab oluna bilər. Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində hədsiz sayda nümunə və variantlara malik olan qoşa söz birləşmələri həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəni inkişafının nə qədər zəngin və rəngarəng olduğunu bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Çıxışda:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Çıxış edənlərin nitqi olduğu kimi verilir.

Prof. T.Hüseynov – Məruzədə mənim diqqətimi çəkən ilk cəhət müəllifin qoşa sözləri kompleks şəkildə ədəbi dil və dialekt nümunələri əsasında tədqiqatə cəlb etməsi, Azərbaycan və ərəb dillərində işlədilən qoşa söz nümunələrini ətraflı araşdırmasıdır. Amma bu mövzuda iradlara baxmayaraq, məruzə məndə də xoş təəssürat yaratdı. Bu dissertasiya müəllifinin bir dilçi kimi yetişdiyini

göstərir. Məncə məruzəni yüksək səviyyəli iş kimi qəbul etmək olar.

Qərar: Mehdiyeva Aydan Əli qızının «Müasir Azərbaycan və ərəb dillərində qoşa sözlər» mövzusunda məruzəsi bəyənilsin və müəllifin bu mövzuda yazdığı namizədlik dissertasiyasının müdafiəyə buraxılması məsləhət bilinsin.

SƏDR: *fil.elm.dok., prof. T.H.Hüseynov.*

KATİB: *fil.elm.nam., b/müə. M.V.Vəliyeva.*

Protokolda da iki danışan vardır, biri protokolu yazan katib, digəri isə müzakirə edilən məsələ ilə bağlı çıxış edən natıq. Birincinin təhkiyə dilində heç bir emosionallığa, bədii müqayisəyə yol vermək olmaz. İkincilər (məsələ üzrə danışanlar) isə çıxış edərkən əsəbiləşə və həyəcanlana bilər. Belə hallarda onun işlətdiyi sözlər (ədəbsiz olmamaqla) olduğu kimi protokola yazılır.

Elə mülki protokollar da vardır ki, orada iştirakçıların adları bir-bir sadalanmır, daimi təsdiq olunmuş tərkibdən neçə nəfərin iştirak etdiyi göstərilir. Müəssisənin rəhbəri iclasa sədrlik etdikdə həmin protokolun yuxarı hissəsində onu təsdiq etməyə ehtiyac yoxdur. Belə protokollardan birinə nümunə kimi universitetimizin Elmi Şurasının 4 iyul 2001-ci il tarixli protokolunu veririk. Protokolu oxuduqdan sonra hər bir tələbə gələcəkdə protokol yazmağa çətinlik çəkməyəcək.

Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Şurasının

4 iyul 2001-ci il tarixli 6 №-li iclas

PROTOKOLU

4 iyul 2001-ci il tarixdə ADU Elmi Şurasının növbəti iclası oldu.

İclasda iştirak edir: 43 nəfər Şura üzvündən 40 nəfər.

Rektor iclasın gündəliyinin Elmi Şura üzvlərinin nəzərinə çatdırdı.

İCLASIN GÜNDƏLİYİ:

1. 2000-2001-ci tədris ilinin yekunu və növbəti tədris ilinə hazırlıq haqqında (Rektor, tədris işləri üzrə prorektor, dekanlar və kafedra müdirləri).

2. Buraxılış işləri və magistr dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə Dövlət Attestasiya komissiyalarının işi haqqında (Komissiya sədrləri).

3. Cari məsələlər.

4. Müsəbiqə.

BİRİNCİ MƏSƏLƏ

Prof. S.İ.Seyidov birinci məsələ ilə əlaqədar öz fikirlərini söylədi. O, qeyd etdi ki, 2000-2001-ci tədris ili çox çətin və gərgin vəziyyətdə başlamışdı. Bir sıra problemlərimiz olmasına baxmayaraq, universitetimizdə keçən il tədris prosesi normal təşkil olunmuşdu. Tədrisin keyfiyyətinə nəzarət edən komissiyalarımız daim fəaliyyətdə olmuşlar və mənə bu məsələ ilə əlaqədar daim məlumat vermişlər. Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, dərsi normal şəkildə apara bilməyən müəllimlərimiz də var. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün daimi tədbirlər görülüb və indi də görülməkdədir. Tədris prosesinin gedişi göstərir ki, yeni tədris ilində universitetdə köklü struktur dəyişiklikləri aparılmalıdır. Bu struktur dəyişiklikləri bütün fakültələri əhatə edəcək. Universitetdə yeni «Yenidən hazırlanma və ixtisasartırma fakültəsi» yaradılmışdır: Bu cür fakültə bizə çoxdan lazım idi. Bu məntiqli cəhətdən də vacib idi, çünki universitetdə fəaliyyət göstərən müəllimlərin yenidən hazırlanması və ixtisas artırması başqa qurumlarda aparılırdı. Bu baxımdan bu fakültənin yaradılması çox vacib idi. İndi artıq bu fakültəyə qəbul elan olunub və sənədlər qəbul olunur. Universitetdə aparılan təmir işləri də öz nəticəsini verir. Biz çalışırıq ki, sentyabrın 1-nə kimi universitetin təmirini tam şəkildə qurtaraq. Zəlzələ nəticəsində təhlükəli vəziyyətə düşmüş alman-fransız fakültəsi məşğul olan binanı da yeni tədris ilinə kimi təhvil verməyə çalışırıq. Biz eyni zamanda, universitetin müəllimlərinin maddi yardımının da qayğısına qalırıq və bunun həmişə vaxtında verilməsinə nail olmuşuq. Sentyabr ayından maddi yardımın artırılması da nəzərdə tutulur.

Prof. S.İ.Seyidov Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab H.Əliyevin Azərbaycan dilinin əlifbası haqqında verdiyi fərmana öz münasibətini bildirdi və bu fərmanın Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin inkişafındakı oynayacağı müsbət rol haqqında öz fikirlərini söylədi.

İKİNCİ MƏSƏLƏ

İkinci məsələ ilə əlaqədar magistratura şöbəsinin dekanı dos. S.Hüseynova məlumat verdi. O, qeyd etdi ki, ixtisaslaşmalar üzrə 158 nəfər məzun olmuşdur, onlardan 142 nəfər müdafiəyə sənəd təqdim etmişdir, lakin bunlardan 16 nəfər müdafiəyə öz işlərini təqdim etməmişlər.

Cari məsələlər

Elmi işlər üzrə prorektor prof. Z.A.Ağayev müzakirəyə çıxarılan işlər haqqında məlumat verdi (məlumat əlavə olunur).

Elmi Şuranın sədri: prof. S.İ.Seyidov

Elmi Şuranın katibi: dos. Y.M.Mürşüdoğ

Sual və tapşırıqlar №67.

A. *Qrup iclasının protokolumu yazın.*

B. *Məktəbin pedaqoji surasının protokolumu yazın.*

C. *Gənclər təşkilatı yığıncağının protokolumu yazın.*

Ç. *Tələbə həmkarlar təşkilatının protokolumu yazın.*

9. Protokoldan çıxarış – Protokoldan çıxarış. Dəftərxana-kargüzarlıq sistemində ən çox işlədilən sənədlərdən biri də protokoldan çıxarışdır. Bir iclasda müxtəlif məsələlər müzakirə edilir. Bunlardan bəzən çıxarış vermək lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda iclasın sonunda müzakirə edilən cari məsələlərdən çıxarış vermək lazım gəlir. Çox vaxt bu və digər şəxslə bağlı məsələlərə aid protokoldan çıxarış vermək lazım gəlir. Protokoldan çıxarış verəndə iclasın iştirakçıları və ya onların sayı haqqında məlumat verilir. Protokolun tarixi və nömrəsi göstərilir. Məsələnin qoyuluşu və qərar qeyd edilir. İclasın sədri və katibi çıxarış imzalayır.

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Şurasının «31» Yanvar 2001-ci il tarixli
«1» №-li iclasının protokolundan

ÇIXARIŞ

Elmi Şuranın tərkibi: 43 nəfər iştirak edir: 40 nəfər

Əşidildi: Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti İ.Z.Qasımovun tərtib etdiyi «Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı adlı kitabının çapa getməsi haqqında.»

Qərar: Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti İ.Z.Qasimovun tərtib etdiyi «Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı» adlı kitabının çap olunması məsləhət görülsün.

Açıq (gizli) səsvermənin nəticəsi:

Lehinə «40»; Əleyhinə «yox»; Bitərəf «yox»; Korlanmış bülleten «yox»

Sədr: prof. S.İ.Seyidov.

Katib: dos. Y.M.Mürşüdoğ.

Sual və tapşırıqlar №68.

A. *Grup iclasının protokolundan çıxarış verin.*

B. *Məktəbin pedaqoji şurasının iclas protokolundan çıxarış yazın.*

C. *Tələbə həmkarlar təşkilatı iclasının protokolundan çıxarış yazın.*

Ç. *Gənclər təşkilatı iclasının protokolundan çıxarış yazın.*

10. Stenoqramma – Stenoqramma – Stenoqrafiya protokolun böyük qardaşdır. Protokolun bütün vəzifələrini stenoqrafiya yerinə yetirir. Doğrudur, artıq audio-video texnika stenoqrafiyanı sıxışdırmışdır. Amma onun haqqında da məlumatlı olmaq lazımdır. Stenoqrafiya iki sözdən yunanca steno – sıx və grafia – yazıram sözlərindən ibarətdir. Elə böyük bir rəsmi məclis olmazdı ki, onun gedişi stenoqramlaşdırılmam. Stenoqrafiya ilk dəfə qədim Misirdə meydana gəlmiş, sonralar Yunanıstanda və Romada təkmilləşmişdir. Qədim dövrün məşhur natiqi Siseronun qulu və şəxsi katibi Tiron Misir stenoqramları əsasında yeni latın dilinə uyğun bir yazı sistemi yaratmışdır. Tiron bu yazı sistemini başqalarına da öyrətmişdi. Tironun sagirdləri isə yeni eradan əvvəl 63-cü ildə dekabrın 5-də Katonun Toiolina əleyhinə ittiham nitqini stenoqramlaşdırmışdır. Bu hadisədən 2000 il sonra 1937-ci ildə Londonda müxtəlif ölkələrin stenoqrafları bu yubileyi qeyd etmişlər. Rusiyada stenoqrafiya XVIII əsrdə, Azərbaycanda isə XX əsrdə

meydana gəlmişdir. Stenoqrafik yazı adi yazıdan 4-5 dəfə sürətlə yazılır. Adi templə yazan adam isə dəqiqədə cəmi 20 söz yazı bilər. Məruzə və mühazirələrdə, rəsmi nitqlərdə isə sürət daha böyük olur. Belə ki, natiqlər dəqiqədə 120 söz deyə bilər. Deməli adi yazı ilə natiqin sözlərinin 6/1-ni yazmaq olar. Buna görə də sürətli yazı nəinki zəruri, hətta tələbatdır. Stenoqrafiyanın aşağıdakı üstünlükləri vardır.

1. Stenoqrafik yazıda dəqiqədə 120-125 söz yazmaq olur. Deməli ən sürətlə danışan natiqin nitqini belə yazıb çatdırmaq olur.

2. Stenoqrafik yazıda bütün hadisələr də qeyd edilir. Məsələn, Yerdən səslər, salonda həyəcan, natiq əsəbiləşir və s. kimi sözlər də yazılır. Amma indi audio–video texnika stenoqrafiyanı, demək olar ki, sıradan çıxarıb.

11. Əqd – Əqd – Vətəndaşın və yaxud təşkilatın mülki hüquq və vəzifələrini müəyyən edən rəsmi-kargüzarlıq üslubunda ən geniş yayılmış sənədlərdən biridir. Əqd ərəb mənşəli söz olub bağlama, tərtib etmə, təşkil etmə, nigah, kəbin kəsmə və s. mənalarında işlənir.

a. Əqdin mahiyyəti – Əqd iki tərəf arasında elə bir bağlamadır ki, onlar həmin bağlanma şərtləri daxilində nəzərdə tutulmuş şərtlərə hökmən əməl etməlidirlər. Hər iki tərəf (bəzən bir neçə tərəf) müəyyən məsələdə konsensusa – razılığa gələrək əqd bağlayırlar. Belə əqdlər konsensual əqd hesab edilir.

b. Məzmunu – Əqdin məzmunu müxtəlif olur. Əqd yazılı və şifahi formada ola bilər. Yalnız fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşların əqd bağlamağa hüququ vardır. Borc alma, borc vermə, mənzili və ya hər hansı bir sahəni, əşyanı kirayəyə verəndə bağlanılan əqdin məzmunu ilə nigah əqdinin məzmunu arasında fərq vardır. Əqdlər qanun çərçivəsində bağlanmalıdır. 100 manatdan çox olmayan borc üçün əqd şifahi formada bağlanır. Bir ildən artıq əmlak kirayəsi və ya 50 manatdan yuxarı məbləğdə alınan borc üçün yazılı əqd bağlanır. Əqd mülki prosesual məcəllənin bütün tələbləri əsasında tərtib edilməlidir.

c. Əqdin forması – Əqd müqavilə, vəsiyyətnamə, etibarnamə və niğah formasında ola bilər.

12. Müqavilə – Müqavilə ərəb mənşəli olub, iki hissədən ibarətdir mü – qarşılıqlı, qövl – isə söz, sözləşmə, razılaşma mənasındadır. Müqavilə qarşılıqlı razılaşma (soqlaşenie) deməkdir.

a. Mahiyyəti – tərəflərin mülki hüquqda bu və ya digər sahədə hüquq və vəzifələrini qarşılıqlı şəkildə tənzimləyir. Yəni tərəflər hər hansı bir məsələ ətrafında razılığa gəlir və həmin razılığı qarşılıqlı şəkildə sənədləşdirirlər. Müqavilə, öhdəlik yaranması üçün əsasdır.

b. Məzmunu – Başqa sənədlər kimi müqavilənin də məzmunu onun forması – növü ilə bağlıdır. Müqavilədə iki və çox tərəf ola bilər. Müqavilənin məzmununa aşağıdakı hüquqi anlayışlar daxil olur. 1) Müqavilənin predmeti; 2) Tərəflərin hüquq və vəzifələri; 3) (Əgər maddi əsasda bağlanırsa) ödəmə forması; 4) Tərəflərin məsuliyyəti; 5) Mübahisələrin həlli qaydası; 6) Müqavilənin müddəti. Bağlanma qaydasından və xarakterindən asılı olaraq müqavilənin üç növü qeyd olunur. 1) Konsensual (razılaşma) müqavilə; 2) Real müqavilə (razılıqdan əlavə əşyanın başqasına verilməsi şərti ilə – Məsələn, daşımaq, istifadə etmək, bağlanan müqavilə; 3) Formal müqavilə (belə müqavilə yazılı tərtib edilir və notarius təsdiq edir, tərəflər müqavilənin şərtlərini yerinə yetirməyə borcludur.

c. Müqavilənin forması – Müqavilənin növü ilə bağlı adı vərəqin ortasında yazılır. Məsələn, İcarə müqaviləsi, əmlakın verilmə müqaviləsi. Aşağıdakı şərtə sol tərəfdə müqavilə bağlanan şəhər. Sağ tərəfdə isə müqavilə bağlanan tarix göstərilir. Adətən müqavilə blankları təşkilatların özündə hazır şəkildə olur. Müqaviləyə girən tərəflər sadəcə onun suallarına cavab yazır.

ç. Müqavilənin dili – Müqavilə də rəsmi hüquqi sənəd olduğu üçün yalnız rəsmi ədəbi dil üslubunda tərtib edilir. Müqavilə növündən asılı olaraq terminlərdən istifadə etmək olur.

İCARƏ MÜQAVİLƏSİ

Bakı şəhəri.

« 04 «avqust»

1999-cu il.

Bu müqavilə nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən «Zeytun» kəndli-fermer təsərrüfatı məhdud məsuliyyətli müəssisəsi (sonradan «İcarədar» adlanacaq) ilə onun sədri _____ oğlunun şəxsində, _____ oğlu (sonradan «İcarəçi» adlanacaq) arasında aşağıdakı məzmunla bağlandı:

I. MÜQAVİLƏNİN PREDMETİ.

1.1. «İcarədar» bundan sonra «obyekt» adlanacaq «Zeytun» kəndli-fermer təsərrüfatı məhdud məsuliyyətli müəssisəsinə məxsus olan və Abşeron rayonunun 6-9-cu mikrorayonunda yerləşən torpaq sahəsindən 0,02 hek (2 sot) hektar (sot) sahəni _____ məqsədi ilə «İcarəçi»nin istifadəsinə verir. Sonuncu isə «Obyektdən» təyinatı üzrə istifadə edir və müqavilənin şərtlərinə müvafiq qaydada icarəyə götürür.

II. TƏRƏFLƏRİN HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ.

2.1. «İcarədar»ın vəzifələri:

- Obyekti müqavilə bağlandığı andan «İcarəçi»və təhvil vermək.
- «İcarədar»ın hüquqları:
- «İcarəçi»yə aqrotexniki qaydalar üzrə məsləhətlər vermək;
- Aqronomik qaydada obyektə baxışlar keçirmək;
- Obyektdən düzgün istifadəyə görə bütün qüvvədə olan qammlara riayət olunmasını «İcarəçi»dən tələb etmək;
- Obyektin təyinat üzrə istifadə edilməsini «İcarəçi»dən tələb etmək;

III. İCARƏ HAQQININ ÖDƏNİLMƏ FORMASI.

3.1. İcarə haqqı bu müqavilənin qüvvədə olduğu bütün dövr ərzində hər hektardan (sot) bir aylıq istifadə üçün _____ manat olmaqla birdəfəlik qaydada nəqd yolla «İcarədar»ın xəzinəsinə ödənilir.

IV. TƏRƏFLƏRİN MƏSULİYYƏTİ.

4.1. Müqavilə üzrə öhdəliklərin icra edilməməsinə görə təqsirkar olan tərəf digər tərəfə icarə haqqının ümumi məbləğinin 10%-i miqdarında dəbbə pulu (cərimə, penya) ödəyir.

V. MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİ QAYDASI.

5.1. Tərəflər arasında bu müqavilədən irəli gələn bütün mülki mübahisə və itilafı qarşılıqlı razılaşma əsasında həll edilir. Qarşılıqlı razılaşma əldə olunmadığı təqdirdə yaranmış mübahisə Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsində həll edilir.

VI. MÜQAVİLƏNİN MÜDDƏTİ.

6.1. Hazırkı müqavilə 1 il müddətinə bağlandı. Bu müqavilə imzalandığı andan dərhal hüquqi qüvvəyə minir. Müqavilənin bağlandıqı andan bu müqavilənin predmetinə dair tərəflər arasındakı bütün əvvəlki yazışmalar və danışıqlar öz qüvvəsini itirir.

«İCARƏDAR»

«Zeytun» Kəndli-fermer
təsarrüfatı M.M.M.-nin
rəhbəri X.B.Məmmədov

«İCARƏÇİ»

Bakı şəhəri Rəsulzadə qəsə-
bəsi Koroğlu 29 küçəsində
yaşayan S.A.Allahverdiyeva

Sual və tapşırıqlar №69.

A. *Bir-birinizə kitab vermək haqqında müqavilə bağlayın.*

B. *Orta məktəbdə işə girmək üçün direktorla müqavilə bağlayın.*

C. *Evdə kirayənin olmaq üçün müqavilə bağlayın.*

Ç. *Ev əşyalarınızın daşınması üçün müqavilə bağlayın.*

13. Etibarnamə – Etibarnamə əqdin müqavilədən sonra geniş yayılmış növüdür. Bu söz ərəb sözü olan etibar və fars gəlməsi olan namə sözlərindən ibarətdir. Etibar ərəbcə çoxmənalı sözdür: a) nəzərə alma, əhəmiyyət vermə; b) hörmət və nüfuz; c) etimad. Namə isə farsca məktub, əsər mənasındadır. Bütövlükdə etibarnamə zəminlik kağızı, etibar etmə sənədi mənası verir.

a. Mahiyyəti – Etibarnamə hər hansı bir işin icrasını bir tərəfin (etibar edən, etibarnaməni verən) başqa bir nəfərə (etibar edilənə, etibarnamə alana) etibar etdiyini bildirən sənəddir. Sənəd hüquqi əhəmiyyət daşıyır. Etibar edilən şəxs etibar edilən işi icra etməyə borcludur. Hər hansı bir səbəbdən icra edə bilmədikdə etibar edənə mütləq məlumat verməlidir.

b. Məzmunu – Etibarnamələr müxtəlif məzmununda ola bilər. Səlahiyyət həcminə görə etibarnamələrin 3 növü qeyd edilir: konkret bir işi görmək üçün birdəfəlik etibarnamə verilir. Buna

birdəfəlik etibarnamə deyilir. Bir nəfər imkanı olmadığı üçün əmək haqqını, ev orderini, mükafatı ala bilmədikdə istədiyi adama etibarnamə verir ki, bu birdəfəlik etibarnamə adlanır. Xüsusi etibarnamə müəssisə rəhbəri tərəfindən müəssisənin hüquq məsləhətçisinə verilir. Arbitraj – iqtisad məhkəməsində etibar edilən etibarnaməni qeydiyyatdan keçirərək təmsil etdiyi müəssisənin hüquqlarını – mənafeyini qoruyur. Bundan əlavə, ümumi və baş etibarnamə də vardır ki, bu etibarnamənin səlahiyyəti daha böyükdür. Son vaxtlar belə etibarnamələr daha çox avtomobillər üçün verilir. Baş etibarnamə mülkiyyətin başqa növlərini də idarə etmək üçün verilə bilər. Məsələn, sürülərin, ilxıların, evlərin və başqa əmlakın idarə edilməsi üçün verilən etibarnamələr 3 il müddətinə verilir. Əgər etibarnamədə idarə etmə müddəti göstərilməyibsə, onda həmin etibarnamə verildiyi gündən bir il keçdikdən sonra öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Etibarnaməni verən şəxsin ünvanı, habelə pasport və ya onu əvəz edən sənəd haqqında məlumat etibarnaməni alanın adı, atasının adı və soyadı, ünvanı haqqında məlumat da etibarnamənin məzmununa aiddir.

ç. Forması – Etibarnamənin (xüsusən baş etibarnamənin) xüsusi forması olur və notarius tərəfindən təsdiq edilir. Birdəfəlik etibarnamə vəkalətnaməyə çox oxşayır. Birdəfəlik etibarnamədə vərəqin ortasında «Etibarnamə» sözü yazılır. Aşağıdakı sətirdə sol tərəfdə etibarnamə yazıldığı şəhər, həmin sətirdə, vərəqin sağ tərəfində etibarnamənin verildiyi tarix göstərilir. Etibarnamənin məzmunu qurtardıqdan sonra etibar edən şəxs onu imzalayır. Əgər tərəflər bir müəssisədəndirsə, müəssisənin kadrlar şöbəsinin rəisi və ya rəhbəri tərəfindən, əgər tərəflər müxtəlif idarə və təşkilatlara aiddirsə onda etibarnaməni notarius təsdiq edir.

ETİBARNAMƏ

Bakı şəhəri.

2 iyul 2001-ci il.

Mən Bakı şəhəri Nizami rayonu 8-ci km qəsəbəsi, Məhsəti küçəsi, 8 sayılı binanın 156-cı mənzilində yaşayan, 1979-cu ildə həmin rayonun 16-cı polis bölməsi tərəfindən verilmiş VI-JQ seriyalı 254253№-li pasportun sahibi Əliyev Mürsəl Qurban oğlu Azərbaycan Dillər Universiteti həmkarlar təşkilatının mənə verdiyi 150000 manat məbləğindəki mükafatı almağı Bakı şəhəri Xətai rayonu, Əhmədli qəsəbəsi, Gəncə prospekti 2 №-li evin 27 sayılı mənzilində yaşayan iş yoldaşım Cəfərov Cəfər Əbdül oğluna etibar edirəm.

İmza: **M.Q.Əliyev.**

M.Q.Əliyevin imzasını təsdiq edirəm.

ADU kadrlar şöbəsinin rəisi:

Qurbanova Ş.

Sual və tapşırıqlar №70.

- A. Təqaüdünüzü almaq üçün qrup yoldaşınıza etibarnamə yazın.*
- B. Diplomunuzu almaq üçün bir nəfərə etibarnamə yazın.*
- C. Adınıza gəlmiş bağlamayı poçtdan almaq üçün bir nəfərə etibarnamə yazın.*

14. Vəkalətnamə – Vəkalətnamə. Əqdin bir növü kimi vəkalətnamə də əvvəllər çox işlədilirdi. İndi etibarnamənin «birdəfəlik etibarnamə» növü vəkalətnaməni əvəz edir. Bu səbəbdən də hüquq ədəbiyyatında da vəkalətnamə göstərilmir. Birdəfəlik etibarnamə öz forma və məzmununa görə vəkalətnaməni də əvəz edir.

Rəsmi – kargüzarlıq üslubunda yazılan elə sənədlər vardır ki, onlar həcmcə kiçik olur. Ona görə də onlar haqqında qısa məlumat vermək lazım gəlir.

15. Hesabat – Hesabat idarə və təşkilatın, habelə mülki şəxslərin yuxarı təşkilatlar qarşısında və ya vəzifəli şəxslər qarşısında gördükləri cari, illik və beşillik iş haqqında məlumat verməlidir.

Hesabat hüquqi sənəd deyil, amma istintaq zamanı, bir mənbə kimi hesabatlardan istifadə olunur. Hesabat ərəbcə hesab sözünün cəmidir. Hesabat öz işini hesablayıb sistem şəklində təqdim etməyə deyilir. Dediymiz kimi, hesabatı cavabdeh müəssisə və ya şəxs yuxarı, önündə məsul olduğu idarə və şəxsə verir.

Hesabatda hesabat verənin bütün gördüyü işlər dolğun şəkildə, ardıcıl olaraq şərh edilməlidir. Yerinə yetirə bilmədiyi işin səbəbini göstərməlidir. Hesabatda bütün faktlar və rəqəmlər dürüst verilməli, cümlələr aydın olmalıdır. Hesabat yalnız yazılı şəkildə tərtib edilir. Şifahi hesabat verilməz (o, yalnız məlumat ola bilər).

Hesabatların növü çox olduğu kimi məzmunu da müxtəlif ola bilər. Amma bütün hesabatların forması, demək olar ki, eyni olur.

Əvvəlcə, hesabat verən idarənin, müəssisənin, şöbənin, mülki və ya hüquqi şəxsin və ya şəxslərin özü-kimliyi haqqında məlumat, sətirin ortasında isə «hesabat» sözü yazılır. Əgər hesabatı tək bir adam verirsə tək onun özü, bir neçə şəxs verirsə onların hamısı imza edib, aşağıda hesabatın tərtib edildiyi tarix göstərilir.

**Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı kafedrasının professoru Hüseyn Abbas oğlu Bayramovun
1980-1981-ci dərs ilinin birinci yarısına aid
HESABATI**

A. Tədris işləri üzrə

Hesabat dövründə:

a. Alman dili fakültəsində II kursda bir birləşmədə «Müasir Azərbaycan dili» fənnindən 30 saat müəhazirə oxumuş, 50 saat seminar aparmışam. Həmin birləşmədə 15 saat imtahanqabağı məsləhət vermiş, 18 saat imtahan qəbul etmişəm.

b. Həmin fakültədə I kursda «Dilçiliyə giriş» fənnindən 34 saat müəhazirə oxumuş, 40 saat seminar aparmışam.

ç. Aspirantlara 16 saat müəhazirə oxumuşam.

c. Fransız dili fakültəsində II kursda «Müasir Azərbaycan dili»ndən 30 saat müəhazirə oxumuş, 75 saat seminar aparmışam. Həmin birləşmənin tələbələri üçün 22 saat imtahanqabağı məsləhət vermiş, 32 saatlıq imtahan qəbul etmişəm.

Beləliklə, hesabat dövründə 346 saatlıq dərs yükü yerinə yetirmişəm.

B. Elmi işlər üzrə:

1. Bu ilin əvvəlində kafedra iclasında təsdiq edilmiş «Azərbaycan dili frazeologiyasının başqa türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqi» adlı elmi işimi 50 makina səhifəsi həcmində tamamlayıb kafedraya təqdim etmişəm.

2. Elmi mətbuatda 2 məqaləm nəşr edilmişdir.

3. İnstitutun elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsinə həsr edilmiş konfransda məruzə ilə çıxış etmişəm.

4. Bir namizədlik dissertasiyasına rəy yazmışam.

C. Elmi-metodiki işlər üzrə:

1. «Müasir Azərbaycan dili» fənninə aid proqram tərtib etmişəm.

2. Həmin fənn üzrə təqvim planları, imtahan biletlərini tərtib etmişəm.

Ç. Təşkilat – metodiki işlər üzrə:

1. Kafedra iclasının hazırlanıb keçirilməsində fəal iştirak etmişəm.

2. Gənc – az təcrübəli müəllimlər üçün bir metodik mühazirə oxumuşam.

3. 2 nəfər gənc müəllimin dərslərində iştirak edib onlara metodik məsləhətlər vermişəm.

D. Tərbiyə işləri üzrə:

1. Kurator olduğum qrupda (356) il boyu tərbiyəvi və vətənpərvərlik mövzusunda söhbətlər aparmışam.

2. Həmin qrup tələbələri ilə Novruz bayramı və başqa milli adətlərimiz mövzusunda disput keçirmişəm.

İmza: H.A.Bayramov.

Tarix: 27.XII.1981.

Sual və tapşırıqlar №71.

A. Qrupunuzda aparılan milli-vətənpərvərlik işləri haqqında hesabat yazın.

B. Tələbə gənclər təşkilatının birillik işi haqqında hesabat yazın.

C. Sizin qrupu hər hansı bir şirkətdə tərcüməçi kimi işə cəlb etmişlər. Bu haqda dekana hesabat yazın.

Ç. Bir il xaricdə təhsil almağa göndərilmişsiniz. Bu haqda hesabat yazın.

D. *Sizi ezamiyyətə göndərmişlər. Oradan qayıtdıqdan sonra hesabat yazın.*

16. İzahat – «İzahat» sözü ərəbcə «izah» sözündəndir. İzah ərəbcə açıq, aydın, ətraflı surətdə anlatma, ifadə etmə deməkdir. İzahat isə izahın cəmidir. Hər hansı bir hadisəyə açıqlama vermə, aydınlıq gətirmə, ətraflı surətdə anlatma üçün izahat tələb olunur. Bəzən yazılı olduqda buna izahatnamə də deyilir. Amma ən çox izahat şəklində işlədilir.

İzahat yazılı və ya şifahi ola bilər. Müdiriyyətin və ya vəzifəli şəxsin tələbindən asılı olaraq izahat müxtəsər və müfəssəl ola bilər. İzahat hüquqi sənəd deyil. Amma lazım gəldikdə şahidlərin izahatından bir mənbə kimi istifadə edilir.

İzahatın forması ərizəyə oxşayır. Belə ki, ərizədə olduğu kimi əvvəlcə vərəqin sağ tərəfindən (sol tərəfdə 5-6 sm buraxmaqla) izahatın ünvanlandığı şəxsin vəzifəsi, adı, soyadı göstərilir. Aşağıda izahat verənin kimliyi, adı, atasının adı və soyadı göstərilir. Vərəqin ortasında «İzahat» sözü yazılır.

**Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili və
Regionşünashq fakültəsinin dekani dos.
M.M.Nurəddinova fakültənin II kurs 338-ci
grup tələbəsi Babayeva Günel Hacı qızından**

İZAHAT

18 Noyabr 2000-ci il tarixdə baş verən zəlzələ ilə əlaqədar olaraq biz yaşadığımız yataqxana qəza vəziyyətinə düşmüşdü. Sakinlərin köçürülməsi və ev əşyalarının daşınmasına kömək etdiyimdən 19 Noyabr 2000-ci il tarixdə dərəcə gələ bilməmişəm. Dediklərimin doğruluğunu qonşular və tələbə yoldaşlarım təsdiq edə bilər.

İmza: Babayeva G.H.

Tarix: 20.IX.2000-ci il.

Sual və tapşırıqlar №72.

A. Sınıf nümayəndəsi olduğunuz qrup dərəcəyə gəlməyib. Dekana izahat yazın.

B. Kitabxanadan kitab götürüb hamısını ya itirmiş ya da... izahat yazın.

C. İki nəfər savaşımda orada olmuşsunuz, izahat yazın.

Ç. İmtahana gəlməmişsiniz, izahat yazın.

17. Qaimə – Qaimə hüquqi sənəddir. «Qaimə» sözü ərəb dilindəki çoxmənalı qaim sözündən olub: 1) dayanan, ayaq üstə duran; 2) mövcud olan; 3) birinin yerini tutan, yerinə keçən; 4) dik duran, amadə; 5) namaz qılan; 6) möhkəm, mətanətli; 7) davamlı, bərk, sərt; 8) irəli sürülmüş, qaldırılmış və s. mənalarda işlənmişdir. Qaimə də həmin sözdən törəmiş, sonralar müxtəlif mənalar kəsb etmişdir: 1) keçmişdə uzun kağızda yazılan əmrnamə; 2) bankdan buraxılan və pul yerində işlənən qiymətli kağız; 3) mal siyahısı; 4) qılinc dəstəyi; 5) həndəsədə düz bucaq.

Maraqlıdır ki, izahat, izahatnamə kimi, qaimə də nə ensiklopediyada, nə də izahlı lüğətdə vardır. «Hüquq ensiklopedik lüğət»ində isə qaimə sözünü qayimə şəklində – səhv yazmışlar. Hüquqi sənəd olduğu kimi qaiməyə belə izah verilir: 1) Mal qaiməsi – maddi sərvətlərin buraxılmasına və qəbuluna görə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi üçün ilkin mühasibat sənədi. Qaimədə onu yazmış təşkilatın adı, yazılma tarixi və nömrəsi, malın kim tərəfindən kimə buraxılması, miqdarı, sortu, qiyməti, nəyə əsasən buraxılması haqqında məlumat olur. Qaiməni malın buraxılması və qəbulu üçün maddi məsul şəxslər imzalayır; 2) Nəqliyyat – yük qaiməsi – əsas daşıma sənədidir. Yük (adı, çəkisi, sayı, yerlərin sayı, qablaşdırılması, yük göndərən, yük alan, daşıma şərtləri, təyinat məntəqəsi, yükün çatdırılması müddəti, daşıma haqqı və s.) haqqında məlumatları əks etdirir, yük daşıma müqaviləsini rəsmiləşdirir və təsdiq edir. Qaimə yük göndərən tərəfindən müəyyən edilmiş formada yükü alanın adına yazılır və orada göstərilən məlumatın düz olması

üçün məsuliyyət daşıyır. Bir sıra tələblər və etirazlar olduqda nəqliyyat qaiməsi mütləq tələb edilməlidir.

Qaimə blank şəklində hazır olur. Onu təkcə doldurmaq lazım gəlir. Buna görə də qaimə haqqında ətraflı məlumat verməyə ehtiyac görmürük.

18. Xasiyyətnamə – Xasiyyətnamə ərəb mənşəli xasiyyət və fars mənşəli namə sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Xasiyyət – xas sözünün cəm formasıdır. Xas çoxmənalı söz olub aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) xüsusi, ayrıca, əlahiddə; 2) bir adama, bir şeyə məxsus hal, xüsusiyyət, xasiyyət; 3) məxsus, aid olan; 4) imtiyaz; 5) xüsusi, şəxsi.

Xasiyyətnamə xas sözünün 2-ci mənasına aiddir. Yəni ayrıca götürülmüş bir adamın əlahiddə xüsusiyyətləri. Xasiyyətnamə ayrıca götürülmüş bir adamın ətraflı – mənəvi, işgüzarlıq, elmi keyfiyyətləri haqqında sənəd deməkdir.

Xasiyyətnamə bir işdən başqa bir işə, bir müəssisədən başqasına keçəndə, vəzifəyə irəli çəkildə, dissertasiya işi müdafiə edəndə və bir sıra hüquqi tələblər zəminində verilir. Xasiyyətnamələrin müasir mündərəcəsi ilə sovet dövründəki məzmunu arasında fərq vardır. Əvvəlki xasiyyətnamələrdə şəxsin partiyalılığı, partiya cəzası olması, siyasi dəyanəti xasiyyətnamədə mütləq öz əksini tapmalı idi. Buna görə də xasiyyətnaməni partiya təşkilatı katibi də imzalamalı idi. Xasiyyətnamə belə bir cümlə ilə qurtarırdı: «Siyasi cəhətdən dəyanətlidir (dəyanətli deyil)».

Müasir xasiyyətnamələr daha demokratik, daha sadədir. Xasiyyətnaməni yalnız müəssisə rəhbəri və həmkarlar təşkilatı sədri imzalayır. Böyük müəssisələrdə xasiyyətnaməni şöbə müdiri tərtib edir. Xasiyyətnamədə aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır: *şəxsin təvəllüdü; vəzifəsi; milliyəti; ailə vəziyyəti; idarə və müəssisədəki əmək fəaliyyəti; stajı; əxlaqi-mənəvi keyfiyyəti; öz vəzifəsinə münasibəti.*

Xasiyyətnamə rəsmi sənəd olduğu üçün o rəsmi üslubda yazılmalı, xasiyyətnamə alan adamın müsbət və mənfi cəhətləri rəsmi dillə ifadə edilməlidir. Heç bir emosional ifadəyə, bənzətmələrə yol vermək olmaz (Məsələn, *Zalım oğlu səhərdən*

axşama qədər dəzgah dalında yoruldu demədən işləyir – kimi cümlələr xasiyyətnamə üçün yaramaz).

Xasiyyətnamənin xüsusi yazılma forması vardır. Ortadan «Xasiyyətnamə» sözü yazılır. Aşağıda xasiyyətnamə alan şəxsin adı təyinlənən, onun təvəllüdü, milliyəti, ailə vəziyyəti və vəzifəsi təyin edən məqamında göstərilir.

Sonra xasiyyətnamənin əsas məzmunu ardıcıl şəkildə səlis və anlaşılıqlı şəkildə verilir. Sonda xasiyyətnamənin təqdim ediləcəyi idarə və müəssisənin adı göstərilir. Aşağıda müəssisə rəhbəri və həmkarlar təşkilatının sədri imza edir. Müəssisənin möhürü vurulub tarix qoyulur.

1925-ci ildə anadan olmuş, evli, azərbaycanlı, Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti Həsən Hüseynli oğlu Baxşiyev haqqında

XASİYYƏTNAMƏ

H.H.Baxşiyev 1948-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirmiş, 8 il Ordubad rayon maarif şöbəsinin inspektoru vəzifəsində çalışmış, eyni zamanda 1 №-li Ordubad şəhər məktəbində rus dili dərsi demişdir. 1957-ci ildə müsabiqə yolu ilə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Rus dili kafedrasına müəllim vəzifəsinə qəbul edilmişdir. 1961-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Dissertasiya işi ona həm rus, həm Azərbaycan dillərindən dərslər deməyə hüquq verir.

1975-ci ildən əmək fəaliyyətini SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun rus dili kafedrasında davam etdirən H.H.Baxşiyev 1998-ci ildən Azərbaycan dili kafedrasında dosent vəzifəsində işləyir. 2000-ci ildə Xarici Dillər İnstitutu Dillər Universitetinə, Azərbaycan dili kafedrası Azərbaycan Dilçiliyi kafedrasına çevrildikdən sonra, H.H.Baxşiyev ADU-nun Azərbaycan Dilçiliyi kafedrasının dosenti olmuşdur. Öz ixtisasını dərinlən bilən H.Baxşiyev ustad bir müəllim səviyyəsinə yüksəlmişdir. Dos. H.H.Baxiyevin bir dərslər vəsaiti, bir neçə metodik işləməsi, onlarla məqaləsi vardır.

5 il İnstitutun elmi katibi vəzifəsində işləmiş H.Baxşiyev institutun ictimai həyatında fəal iştirak edir. Böyük Vətən müharibəsi veteranı kimi gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnməsi işində fəal çalışır. O, tez-tez hərbi hissələrdə olur, əsgərlərə vətənpərvərlik ruhu aşılayır.

Əmək intizamına riayət edir. Müdiriyyətin tapşırıqlarını vaxtında və vicdanla yerinə yetirir. Heç bir inzibati cəzası yoxdur. Müxtəlif xarakterli mükafat və təltifləri vardır.

Müəllim və tələbə kollektivinin dərin hörmətini qazanmışdır. Evlidir, 3 övladı vardır. Ailədə təvazökardır.

Xasiyyətnamə Bakı Şəhəri Böyük Vətən Müharibəsi Veteranları Şurasına təqdim edilmək üçün verilir.

ADU-nun rektoru:

prof. S.İ.Seyidov.

Həmkarlar təşkilatının sədri:

M.Məmmədov.

Sual və tapşırıqlar №73.

A. *Tələbə yoldaşınıza xasiyyətnamə yazın.*

B. *Ananızın iş yerindən alacağı xasiyyətnaməni necə təsəvvür edirsiniz (yazın).*

C. *Siz sinif rəhbərisiniz. Öz şagirdinizə xasiyyətnamə yazın.*

Ç. *Məktəb direktorusunuz. Məktəbinizdə işləyən müəllimə xasiyyətnamə yazın.*

D. *Mənzil İstismar Kontorunun tərbiyəçisi kimi bir sakinə xasiyyətnamə yazın.*

19. Məlumat – «Məlumat» ərəb mənşəli, çoxmənalı məlum sözündəndir. Məlum sözünün aşağıdakı mənaları vardır: 1) mizd, haqq; 2) qonorar; 3) aydın, aşkar, bilinən. Məlumat sözü aydın, aşkar, bilinən mənasındadır. Rəsmi-kargüzarlıqda məlumat iki xarakterdə olur: a) bildiriş xarakterində; b) raport xarakterində.

a) *Bildiriş xarakterli məlumat* – Hər hansı bir xəbər haqqında ya kütləvi informasiya vasitələri ilə, ya da vərəqələr vasitəsilə verilən məlumatlar bildiriş xarakteri daşıyır. Məsələn, idarə və müəssisələrin divarında belə bir yazıya rast gəlirik.

MƏLUMAT

Zavodun bütün əməkdaşlarının nəzərinə

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 15 Mart 2001-ci il tarixli qərarı ilə 19 Mart 2001-ci il bazar ertəsinin iş günü 17 Mart 2001-ci il şənbə gününə keçirilmişdir.

Zavodun direktorluğu.

Sual və tapşırıqlar №74.

- A.** *Hər hansı konfrans haqqında məlumat yazın.*
- B.** *İclasın keçirilməsi haqqında məlumat yazın.*
- C.** *Buraxılış işlərinin müdafiəsi haqqında məlumat yazın.*

b) Raport xarakterli məlumat – Hər hansı bir iş və hadisə haqqında vəzifəli şəxs yuxarı vəzifəli şəxsə, aşağı qurumun rəhbəri yuxarı qurumun rəhbərinə məlumat yazır.

**Azərenerji Səhmdar Cəmiyyətinin Elektrik Avadanlıqları Zavodunun direktoru H.Z.Qurbanova
Elektroliz sexinin rəisi Əli Əbulhəsən oğlundan**

MƏLUMAT

Sizə məlum edirik ki, keçən gecə 18.VIII.2001-ci il tarixdə saat 2³⁰ radələrində zavodun elektroliz sexində elektrik xəttində qısaqapanma baş vermiş, bunun nəticəsində sexdə yanğın olmuşdur. Sexin növbətçisinin və zavodun digər işçilərinin köməyi ilə yanğın 40 dəqiqədən sonra söndürülmüşdür. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakıları bildiririk:

- 1) Yanğının baş verməsində konkret olaraq heç kəsin təqsiri olmamışdır.
- 2) Yanğın başqa sexlərə heç bir ziyan verməmişdir.
- 3) Yanğın zavodun öz işçilərinin qüvvəsi ilə söndürülmüşdür.
- 4) Yanğın nəticəsində zavoda 7 milyon məbləğində ziyan dəymişdir.

Elektroliz sexinin rəisi:

**Ə.Əbulhəsənoğlu.
19.VIII.2001.**

Sual və tapşırıqlar №75.

- A.** *Tələbələr kollektiv dərstdən getmişdir. Dekana məlumat yazın.*
- B.** *Dərsin gedişində bir hadisə baş vermiş, dərs pozulmuşdur. Bu haqda rektora məlumat yazın.*
- C.** *Sinifdə qalmaqal olmuş, güzgülü sınımış, avadanlığa ziyan dəymişdir. Məktəb direktoruna məlumat yazın.*
- Ç.** *İmtahanın gedişində insident baş vermiş, imtahan pozulmuşdur. Rektora məlumat yazın.*

20. Təqdimat – «Təqdimat» ərəb mənşəli olub təqdim sözüdür. Təqdim sözü ərəb dilində çoxmənalıdır: 1) irəli sürmə, irəli çəkmə; 2) bir şəxsin hüzuruna bir şeyi, bir nəfəri gətirmə, vermə; 3) bir adamı başqasının hüzuruna çıxararaq onları görüşdürmə, tanış etmə. Təqdimat rəsmi sənəd olaraq aşağı vəzifəli şəxsin yuxarı vəzifəli şəxs qarşısında hər hansı bir məsələni qaldırması, irəli sürməsi, xahiş etməsi zərurətində yazılır. Təqdimat, ərizə və tələbnamə deyil. Təqdimat ərizədən yuxarı tələbnamədən aşağıda dayanan bir xahişnamədir. Məsələn, Bir nəfərin mükafata, təqaüdə, müəllimliyə təqdim edilməsi. Təqdimat yalnız xoş niyyətlər üçün yazılır. Eyni zamanda hər hansı bir səbəbdən işçini, tələbəni cəzalandırmaq lazım gəldikdə, aşağı qurumun rəhbəri yuxarı qurumun rəhbəri qarşısında məsələ qaldırır – təqdimat yazır. Cəza tədbiri əmr formasında icra edildikdə əmrdə kimin təqdimatı əsasında cəza verildiyi göstərilir. Və yaxud yuxarı qurumun iclasında müzakirə edildikdə təqdimatın tam mətni oxunur. Təqdimatın forması təxminən ərizə kimidir.

**ADU-nun rektoru prof. S.İ.Seyidova
Universitetin Bədən tərbiyəsi və idman
kafedrasının müdiri F.Əliyevdən**

TƏQDIMAT

Bu ilin mart-aprel aylarında respublika ali məktəbləri arasında keçirilən idman yarışlarında Universitetimizin tələbələri də iştirak etmiş və fərəhli nəticələr əldə etmişlər. Belə ki, onlardan 2 nəfəri sərbəst güləş üzrə, 1 nəfər boks üzrə, 2 nəfər isə yüngül atletika üzrə birinci yerə çıxmışdır. Həmin tələbələrə əmrlə təşəkkür elan etməyinizi xahiş edirəm.

Sərbəst güləş üzrə: 1. Məmmədov Qəzənfər Əli oğlu, 2. Həsənov Kamran Səfər oğlu

Boks üzrə: 1. Vəliyev Fazil Nağı oğlu

Yüngül atletika üzrə: 1. Cəfərova Günel Əmrah qızı, 2. Xəlilova Kubra Nəsir qızı

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının müdiri:

F.Əliyev.

Sual və tapşırıqlar №76.

A. Müəllimsiniz. Məktəbin şagirdini mükafatlandırmaq üçün direktora təqdimat yazın.

B. Direktorsunuz. Məktəbin müəlliminə pul mükafatı vermək üçün rayon təhsil şöbəsinə təqdimat yazın.

C. Dekansınız. Tələbəyə əlaçılıq təqaüdü verilməsi üçün rektora təqdimat yazın.

Ç. Məktəb direktorusunuz. Şagirdlərə maddi yardım göstərmək üçün təhsil şöbəsinə təqdimat yazın.

21. Tələbnamə – Tələbnamə iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ərəb mənşəli tələb (istəmə, tələb etmə) və fars mənşəli namə (məktub, əsər, bəzən də yazı).

Tələbnamə hər hansı bir şeyi tələb etmək, istəmək məqsədilə yazılmış sənəddir. Tələbnamə ərizədən fərqli olaraq yalnız xahiş-istəmə məqamında yazılır. Bunlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, tələbnamədə tələb edənin mövqeyi ərizəyə nisbətən möhkəm və sərt olur. Tərtib edilmə formaları, demək olar ki, eynidir.

**Azərbaycan Dillər Universitetinin İnzibati
təsərrüfat işləri üzrə prorektorunun cənab T.Hüseynova
Azərbaycan Dilçiliyi kafedrasından**

TƏLƏBNAMƏ

Kafedrada işlədilmək üçün Universitetin anbarından aşağıdakı dəftərxana ləvazimatının buraxılmasına sərəncam verməyinizi xahiş edirik.

1. Ağ kağız – 2 bağlama
2. Qovluq – 10 ədəd
3. Dəftərxana yapışqanı – 2 ədəd
4. Sancaq – 2 qutu

Kafedranın baş laborantı:

**Ş.Hüseynova.
2.IX.2001.**

Sual və tapşırıqlar №77.

A. *Dekan müavinisiniz. Tədris hissəsindən 5 ədəd sinif jurnalı və başqa ləvazimat almaq üçün tələbnamə yazın.*

B. *Məktəb direktorusunuz. Rayon təhsil şöbəsinə 30 attestat blankı və başqa blanklar almaq üçün tələbnamə yazın.*

C. *Məktəbdə kabinet müdirisiniz. Sizə lazım olan ləvazimatı almaq üçün tələbnamə yazın.*

Ç. *Dekansınız. Dekanlığa lazım ola biləcək əşyaları almaq üçün təsərrüfat şöbəsinə tələbnamə yazın.*

22. Təliqə – «Təliqə» ərəb mənşəli olub hərfi mənası əlaqə sözündəndir. Müasir dövrdə təliqə rəsmi məktub mənasında işlənir. Təliqə idarə və müəssisə arasında olan rəsmi yazışmadır. Təliqənin tərtib edilmə forması rəsmi məktub kimidir. Burada da dil sadə və anlaşılıqlı ədəbi-rəsmi üslubda olmalıdır. Təliqənin məzmunu müxtəlif ola bilər.

**Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyətinin
başçısı cənab H.Y.Abutalıbova**

Azərbaycan Dillər Universitetinin rektorluğu sizdən xahiş edir ki, Universitetin professor-müəllim heyəti və əməkdaşları üçün mənzil tikməkdən ötrü şəhər stadionunun arxa tərəfindəki boş yerdə torpaq sahəsi ayırasınız.

ADU-nun rektoru:

prof. S.İ.Seyidov

Sual və tapşırıqlar №78.

A. *Məktəb direktorusunuz. Məktəbi təmir etdirmək üçün təmir-tikinti idarəsinə təliqə yazın.*

B. *Müəssisə rəhbərisiniz. İdarənizi qəzetə abunə etmək üçün poçt idarəsinə təliqə yazın.*

C. *Təhsil şöbəsi müdirisiniz. İdarənizi su ilə təmin etmək üçün su idarəsinə təliqə yazın.*

Ç. *Məktəb direktorusunuz. Hərbi vətənpərvərlik mövzusunda mühazirə oxumaq üçün rayon hərbi komissarına təliqə yazın.*

23. Töhmət-təşəkkür – Töhmət və təşəkkür antonim mənalı sözlərdir. Töhmət ərəb mənşəli olub «qınama», «danlama» mənasındadır. Təşəkkür isə «şükr» sözündən olub yaxşı bir işə görə «razılıq», minnətdarlıq etmə mənasındadır. Töhmətnamə və təşəkkürnamə arxaikləşmiş sözlərdir. Əvvəllər hökmdar bir şəhərin valisinə töhmətnamə və ya təşəkkürnamə göndərərdi. Müasir dövrdə həm töhmət, həm də təşəkkür müəssisə rəhbərinin, idarə rəisinin və nazirin əmri formasında verilir. Mülki şəxslər isə vəzifəli şəxsə (əlbəttə töhmət verə bilməzlər) məktub şəklində öz təşəkkürünü bildirir.

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ ÜZRƏ

ƏMR

26 Mart 2001-ci il.

Bakı şəhəri №_____

Gənc alimlərin Respublika elmi-nəzəri konfransında mükafata layiq yerlər tutduqlarına görə universitetin aşağıda göstərilən aspirantlarına təşəkkür elan edilsin.

1. Cəfərov Alim Nəzər oğlu – İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının aspirantı
2. Musayev Sərdar Qüdrət oğlu – Ədəbiyyat kafedrasının aspirantı
3. Cəlilova Günel Əli qızı – Psixologiya kafedrasının aspirantı.

ADU-nun rektoru:

prof. S.İ.Seyidov.

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ ÜZRƏ

ƏMR

26 Mart 2001-ci il.

Bakı şəhəri №_____

Gənc alimlərin Respublika elmi-nəzəri konfransında mükafata layiq yerlər tutduqlarına görə universitetin aşağıda göstərilən aspirantlarına təşəkkür elan edilsin.

1. Alman dili fakültəsinin 356-cı qrup tələbələrinə icazəsiz olaraq qrup halında dərstdən getdikləri üçün töhmət elan edilsin.

2. Əmr universitetin bütün qruplarında oxunsun.

Əsas: Alman dili fakültəsinin dekanı prof. S.Ə.Abdullayevin məlumatı.

Əmr göndərilsin: Universitetin bütün fakültə dekanlarına, tələbə şöbəsinə və gənclər birliyinə.

ADU-nun rektoru:

prof. S.İ.Seyidov.

Sual və tapşırıqlar №79.

A. *Məktəb direktorusunuz. Dərs buraxmış müəllimə töhmət yazın.*

B. *Məktəb direktorusunuz. Məktəbin daxili intizam qaydalarını pozmuş şagirdə töhmət elan edin.*

C. *Müəssisə rəhbərisiniz. 70 yaşı və əmək uğurları münasibətilə bir nəfərə təşəkkür elan edin.*

Ç. *İdarə rəhbərisiniz. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasının 10 illiyi və əmək uğurları qazanması münasibətilə 3 nəfərə təşəkkür elan edin.*

24. Avtobioqrafiya – bu terminin əvəzinə Azərbaycanda daha çox «tərcüme-yi-hal» işlədilirdi. Tərcüme-yi-hal ərəbcə tərçi – geri çevirmə, döndərmə, təkrar etmə və hal, surət, vəziyyət sözlərinin birləşməsindən ibarət idi. Avtobioqrafiya isə avto (öz, özü)+bio (həyat)+qrafiya (yazıram) deməkdir. Bizə görə avtobioqrafiya sözü tərcüme-yi-hal sözünə nisbətən daha uğurludur. Avtobioqrafiya şəxsin öz əli ilə yazdığı tərcüme-yi-haldır. Bioqrafiya isə kiminsə tərcüme-yihalının başqası tərəfindən yazılmış formasıdır. Avtobioqrafiya – müəllim öz həyatını özünün təsvir etməsidir. Avtobioqrafiya – həm ədəbi janra, həm də rəsmi sənədə aiddir. Memuar ədəbiyyatı əslində avtobioqrafik xarakterdə olur. Adətən böyük sərkərdələr (məs.: G.K.Jikov, Anfilov və başqaları), yazıçılar (C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, M.F.Axundov və b.) avtobioqrafiyalarda tarixi hadisələrə bədii fikirlərin içərisində verilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadə yazır: «Anadan olmuşam Naxçıvan şəhərində, Araz çayının beş-altı verstliyində və Culfa qəsəbəsinin 40 verstlik fasiləsində... Nə vaxt anadan olmusan? Vallah bilmirəm, çünki bu barədə heç bir sənədim və yazım yoxdur. Yəni nə odur ki, mənim təvəllüdüm barəsində olan yazını mən itirmişəm, xeyr, mən onu deyirəm ki, mənim dünyaya gəlməyimi heç bir kəs yazı ilə bir yanda qeyd etməyib... Bununla bərabər, bir neçə işarələrlə duya bilirəm ki, indi yəni hicrətin min üç yüz qırx dördüncü və İsanın təvəllüdünün min doqquz yüz iyirmi

altıncı ilində mənim yaşım gərək ki, ya əlli altı ola, ya əlli yeddi ola, ya bəlkə əlli səkkiz ola»¹.

AVTOBİOQRAFIYA

Mən İsrafil Rəsul oğlu Möhsünov 21 avqust 1933-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunun Dirnis kəndində anadan olmuşam. 1940-cı ildə Dirnis kənd səkkizillik məktəbinin birinci sinfinə getmişəm. Kəndimizdə orta məktəb olmadığı üçün 9 və 10-cu sinifləri rayonun Vənənd kənd orta məktəbində oxumuş, 1950-ci ildə həmin kəndin 10-cu sinfini bitirmişəm. Elə həmin il M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Dağ-mədən geologiyası fakültəsinə daxil olmuşam. 1955-ci ildə həmin ali məktəbi bitirib təyinatla Altay vilayətində əmək fəaliyyətinə başlamışam. 4 il orada işlədikdən sonra vətənə qayıtmış Azərbaycan Baş Geologiya idarəsinin Balakən Geoloji Ekspedisiyasında baş geoloq vəzifəsində işləmişəm. 1966-cı ildən həmin idarənin Kələki Geoloji Kəşfiyyat Ekspedisiyasında geoloji-kəşfiyyat partiyasının əvvəlcə baş geoloqu, sonra isə partiya rəisi işləmişəm. İndi də həmin ekspedisiyada əmək fəaliyyətini davam etdirirəm. Keçmiş SSRİ-nin bir sıra mükafatlarını, o cümlədən Lenin ordeni almışam.

Atam - Rəsul Möhsun oğlu Məmmədov 1900-cü ildə həmin kənddə anadan olmuş, 1982-ci ildə vəfat etmişdir.

Anam - Şərəbanı Əhməd qızı Məmmədova da 1900-cü ildə Dirnis kəndində anadan olmuş, 1976-cı ildə vəfat etmişdir.

Evlüyəm 4 uşağım vardır. Həyat yoldaşım Xalidə Cəfər qızı Möhsümova evdar qadındır.

İmza: İ.R.Möhsumov.
19.VIII.2001.

Buna bənzər və daha bədii şəkildə öz avtobioqrafiyasında Abdulla Şaiq anadan olmasını belə göstərir: «Qardaşım Abdullanın ölümü ata-anasının qəlbini dərin hüzn və kədər içində buraxmışdı. Onlara ancaq yaxın zamanda dünyaya gələcək yeni övlad ümidi təsəlli verirdi. Hamı səbrsizliklə onun yolunu gözləyirdi. O

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. VI c., 1985, səh. 184.

yolu gözlənilən çağa mən idim. 1881-ci ildə fevral ayının 12-də (yeni hesab ilə 24-də) Tiflis şəhərində doqquz aylıq uzun bir səfərdən tək yox, özüm ilə bərabər bir yoldaş da gətirmişdim. Ölən qardaşımın sönən çırağını yandırmış olduğumdan onun adını mənə qoydular. Mən də, mənim ilə əkiz tayı olan bacım Mərziyə də ata-anamızın qəlbindən dərdi, kədəri silib yerinə sevinc və şənlik qılgıcımı saçıdıq. Ailəmiz yenidən şənləndi»¹.

Belə bir xatirat avtobioqrafiyalardan əlavə bir də şəxsiyyət haqqında avtobioqrafiyalar da vardır ki, onlar qismən hüquqi sənəd xarakterində olur. Hər hansı bir adam işə qəbul ediləndə, və başqa hallarda onun haqqında toplanan sənədlər içərisində avtobioqrafiyası əsas yer tutur. Doğrudur, kadr uçotuna dair şəxsi vərəqədə bioqrafik məlumatlar olur. Amma avtobioqrafiya şəxsən, əllə yazıldığı üçün daha əhəmiyyətlidir. Avtobioqrafiyada müəllif özünün keçdiyi həyat yolunu əks etdirməklə bərabər, ata və anası, yaxın ailə üzvləri haqqında da məlumat verir.

Sual və tapşırıqlar №80.

- A. *Hər biriniz öz rəsmi avtobioqrafiyanızı yazın.*
- B. *Hər biriniz öz xatirə avtobioqrafiyanızı yazın.*
- C. *İstədiyiniz ədibin və ya alimin avtobioqrafiyasını yazın.*

Zəmanət.

Zəmanət ərəb sözüdür - zəmin olma, öhdəsinə götürmə sənədidir. Bu sənəd keçmişdə demək olar ki, ən çox işlənən sənədlərdən biri idi. Çünki keçmiş kommunist partiyası sıralarına daxil olmaq istəyən hər bir adama üç nəfər partiya stajı 5 ildən yuxarı olan kommunist zəmanət verməli idi. İndi nə kommunist partiyası var, nə də onun tələb etdiyi zəmanət. İndi yalnız hüquqi sənəd olan zəmanət vardır. Həmin zəmanətlər əsasında məhkəmə, prokuror və ya müstəntiq müttəhimi azad edir. Azərbaycan Respublikası CM 37-ci maddəsində zəmanət - vəsatət əsasına zəminliyə vermə haqqında deyilir: «Zəminliyə-

¹ Abdulla Şaiq. Xatirələri. B., 1973, səh. 7.

vermə - cinayət məsuliyyətindən azad etmə formalarından biridir. Zəminliyəvermə məhkəmə, prokuror, təhqiqat orqanı (prokurorun razılığı ilə) tərəfindən ictimai təşkilatların və ya əmək kollektivinin vəsatəti (Zəmanət – A.B.) olduqda və törədilmiş əməlin və onu törətmiş şəxsin ictimai təhlükəsizliliyi nisbətən az olduqda tətbiq edilir. Əvvəllər qəsdən cinayət etməyə görə həbs edilmiş, yaxud əvvəllər zəminə verilmiş şəxslər, habelə özünü günahsız hesab edən, günahını boynuna almayan, yaxud hər hansı səbəbdən iş məhkəmədə baxılmasını tələb edən şəxsləri zəminliyə verməyə yol verilmir (H.E.A., səh. 173)».

Zəmanət əmək kollektivləri və ictimai təşkilatlar tərəfindən, məhkəmənin, prokurorun və ya müstəntiqin adına yazılır.

Bəyanat.

Bəyanat ərəbcə bəyan sözündən olub anlatma, izahetmə, şərhətmə, aydınlaşdırma, bildirmə deməkdir. Klassik ədəbiyyatımızda demək, şərh etmək mənasında geniş işlənmişdir. Bəyanat sözü hər hansı bir məsələ, problem haqqında hökumətin və ya səlahiyyətli orqanın, dövlət başçısının hətta ayrı-ayrı vətəndaşların fikrini qəti şəkildə ifadə etməsidir. Rus dilində ərizə ilə bəyanatın hər ikisi «Заявление» sözü ilə ifadə edilir (Məsələn, Заявление советского правительства). Amma ərizə ilə bəyanatı eyniləşdirmək olmaz. İlk öncə onların forması müxtəlif olur. Bundan əlavə ərizədə ya xahiş, ya da şikayət məzmunu olduğu halda, bəyanat fikrin nə xahiş, nə şikayət formasında ifadəsi olmayıb, sərt şəkildə bildirilməsidir.

Müasir dövrdə xüsusi mülki şəxslər nadir hallarda bəyanat verir. Daha çox dövlət başçıları, Xarici İşlər Nazirliyi və s. bəyanatla çıxış edirlər. Azərbaycan Prezidenti H.Ə.Əliyevin bu yaxınlarda xalqımızın milli mənəvi dəyərləri ilə bağlı verdiyi bəyanat çox əhəmiyyətlidir. Həmin bəyanatın həmişəyaşar və tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun mətnini olduğu kimi veririk.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı.

-Hörmətli vətəndaşlar!

Ölkəmizin ictimaiyyətini və məni narahat edən bir hadisə ilə, əlaqədar öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Bir neçə gün bundan öncə «Etimad» qəzetində Azərbaycanın dini rəhbəri, Qafqaz Müsəlmanlarının Şeyxülislami Allahşükür Paşazadənin ünvanına təhqirli yazılar yazıbdır. Biz bu yazılarla əlaqədar ölkəmizin ictimaiyyətinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan şəxslərdən yüzlərlə məktublar almışıq. Bütün məktublarda insanlar belə bir hadisə ilə əlaqədar öz hiddətlərini bildirirlər və mənə, Azərbaycan prezidentinə müraciət edirlər ki, Azərbaycanın dini rəhbəri Şeyxülislami təhqir edən qəzet cəzalansın. Mən bütün bu fikirlərlə razıyam.

Azərbaycanda söz azadlığı, mətbuat azadlığı demoktariyanın əsas prinsiplərindən biri olaraq tam bərqərar olubdur. Ancaq təəssüflər olsun ki, bəzi qəzetlər, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olan qəzetlər, yaxud müstəqil qəzetlər, müxtəlif partiyalara mənsub olan qəzetlər Azərbaycanın Konstitusiyasının, Azərbaycanın qanunlarının mətbuat azadlığı, söz azadlığı haqqında yaratdığı şəraitdən sui-istifadə edirlər. Biz qəzetlərdə çox tez-tez ayrı-ayrı insanların təhqir olunması, onların haqqında böhtanlar, yalanlar yazılmasının şahidiyik. Mənim özümü də, Azərbaycan prezidentini də bəzi hallarda təhqir edirlər, mənə böhtanlar atırlar. Mənim haqqımda müxtəlif uydurmalar yayırlar. Ancaq mən bunlara dözüürəm. Dözüürəm ona görə yox ki, mən bunlara qarşı qanun çərçivəsində tədbir görə bilmərəm. Ona görə ki, mən belə yazıların müəlliflərinin hərəkətlərini Azərbaycanın mənaiviyyətinə, Azərbaycanın dövlətçiliyinə zidd hərəkətlər kimi qəbul edirəm.

Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Yəni də deyirəm hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik. Amma bunun əvəzinə, bizim

cəmiyyətimizdə bəzi qüvvələr buraxdıqları ayrı-ayrı qəzetlərlə, jurnallarla xalqımızın içərisində, xüsusən gənclərin içərisində pozuculuq işləri ilə məşğuldurlar.

Hər bir vətənpərvər insan düşünməlidir ki, əgər mənim xalqımın bir hissəsi belə ağır vəziyyətdədirsə, mən bu qədər harınlaşmamalıyam. Amma harınlayanlar, bəzi zənginləşmiş adamlar var.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri onları bugünkü günə gətirib çıxarıbdır. Bunlara xəyanət etmək olmaz. Bu sözləri deyərək mən xalqımıza müraciət edirəm, Azərbaycan xalqını çağırıram ki, bizi narahat edən bu nalayiq və cəmiyyətimiz üçün təhlükəli olan halların qarşısının alınması üçün hərə öz səyini göstərsin. Sağ olun.

Amma xüsusi adamların, mülki şəxslərin də bəyanat verməyə ixtiyarı vardır. Məsələn, 1990-cı ilin yanvar hadisəsi ilə bağlı çoxlu bəyanatlar olmuşdu. O bəyanatlardan birini də bu sətirlərin müəllifi vermişdi.

Azərbaycan vətəndaşı, Sov.IKP-nın keçmiş üzvü Adil Məhəmməd oğlu Babayevin bəyanatı.

Kommunist Partiyası və Sovet Hökuməti 70 il Proletar beynəlmiləçiliyi və Lenin milli siyasəti ilə Azərbaycan xalqını aldatmış, maddi və mənəvi sərvətlərimizi talamışdır. Amma əslində 1920-ci ildən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı genosid siyasəti yeritmişdir. Bu siyasətini Kommunist Partiyası məharətlə pərdələmişdi. Amma bu dəfə öz mənfi əməli ilə indiyə qədərki məkrli siyasətinin iç üzün açdı. Dinc, silahsız xalq gülləboran etdi, tankların tirtillərinin altında əzib məhv etdi. Buna görə də mən neçə il sıralarında olduğum kommunist partiyasına nifrət edir və onun sıralarından çıxdığımı bəyan edirəm.

İmza:

A.Babayev.

Partiya bileti №02799618

10.01.1990-cı il.

Sual və tapşırıqlar №81.

A. Məktəb rəhbərisiniz. Kollektiviniz adından Erməni radiosunun verilişi haqqında bəyanat verin.

B. *Bir nəfər xalqımızın əxlaqi dəyərlərini təhqir etmişdir. Ona qarşı bəyanat verin.*

C. *Narazı olduğunuz bir problem haqqında bəyanat verin.*

Vəsətət.

Vəsətət sözü ərəb mənşəli olub, araya girmə, vasitəçilik etmə deməkdir. Bu da VST kökündən olub ara, orta deməkdir. Hərfi mənada vəsatət hər hansı bir işin yerinə yetirilməsi üçün vasitəçilik etmək deməkdir. Vəsətətin 2 növü vardır: 1) Dövlət orqanının və yaxud ictimai təşkilatın müvafiq instansiyalara göndərdiyi rəsmi xahiş; 2) Mühakimə icraatında proses iştirakçısının prosesual və yaxud məhkəmə hərəkətlərinin həyata keçirilməsi haqqında konkret iş üzrə qətnamələrin və yaxud digər qərarların qəbul edilməsi haqqında xahişlə cinayət işi üzrə icraatı aparan dövlət orqanına və yaxud vəzifəli şəxsə yazılı və ya şifahi müraciəti (HEL., səh. 78).

**Azərbaycan Prezidenti yanında Ali
Attestasiya Komissiyasının sədri akad.
A.X.Mirzəcanzadəyə**

Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Birləşmiş İxtisaslaşdırılmış Şurasının (D. 054.03.15) 20 sentyabr 2000-ci il tarixli iclasında Fialə Bəylər qızı Abdullayeva 10.02.19-dilçilik nəzəriyyəsi ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün «İngilis və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərinin struktur semantik xüsusiyyətlər» mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir.

Elmi Şuranın təsdiq edilmiş 19 üzvündən 18-i müdafiədə iştirak etmiş və yekdilliklə dissertanta səs vermişlər. Elmi Şuranın iclasında dissertasiya işinin indeksi üzrə 6 nəfər iştirak etmişdir.

Buna görə də elmi şura bizim qərarımızı təsdiq etmək və Fialə Bəylər qızı Abdullayevaya filologiya elmləri namizədi diplomu vermək üçün vəsatət qaldırır.

Elmi Şuranın sədri:

N.Q.Cəfərov.

Vəsətətin II növü sırf professional üslub və üslubla tərtib edilir. Vəsətətlər çox vaxt vəkillər və yaxud bu sahə ilə bağlı olan adamlar tərəfindən yazılır. Vəsətətin I növü isə mülki idarə və təşkilatlar tərəfindən yazılır. Vəsətət adi rəsmi məktub şəklində olur. Amma vəsatətdə rəsmi xahiş məzmunu güclü olur.

Sual və tapşırıqlar №82.

A. Dekansınız. 3 nəfər tələbəyə adlı təqaüd verilməsi haqqında vəsatət qaldırın.

B. Dekansınız. Fakültə üzrə buraxılış işlərinin müdafiəsi tarixində dəyişiklik etmək haqqında Universitetin elmi şurası qarşısında vəsatət qaldırın.

C. Təhsil şöbəsinin müdirisiniz. Bir müəllimin 70 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Təhsil Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırın.

Ç. Məktəb direktorusunuz. Məktəbin istilik sisteminin dəyişdirilməsi üçün rayon təhsil şöbəsi qarşısında vəsatət qaldırın.

Vəsiyyətnamə.

Vəsiyyətnamə iki sözdən - ərəbcə vəsiyyət (nəsihət, tapşırma, tövsiyyə) və farsca namə (məktub, kağız, sənəd) ibarətdir. Vəsiyyətnamə hüquqi sənəddir. Vəsiyyət hər hansı bir adamın ölümqabağı verdiyi tapşırıqdır. Hər hansı bir vətəndaş ölümqabağı öz əmlakını kiməsə vəsiyyət edə bilər. Hər bir vətəndaş öz əmlakının hamısını və yaxud onun bir hissəsini qanun üzrə vərəsələr arasında, habelə vərəsələr dairəsinə daxil olmayanlara, habelə dövlətə, dövlət təşkilatına ictimai birliklərə vəsiyyət edə bilər. Vəsiyyət edən miras qalan əmlakda pay hüququ olan şəxslərin başqa qanun üzrə vərəsələrdən birini və ya bir neçəsini və yaxud hamısını vərəsəlik hüququndan məhrum edə bilər (HEL., səh. 73).

Vəsiyyətnamə qonşuların və ya vəzifəli şəxsin iştirakı ilə tərtib edilir və vəsiyyətedən tərəfindən imzalanır.

Vəsiyyətnaməyə nümunə vermir və sizə belə bir sənəd tərtib etməyi. arzu etmədiyimdən, tapşırıq da verməyə lüzum görmürəm.

Qərar.

Qərar ərəb mənşəli çoxmənalı sözdür. Elmi ədəbiyyatda qərar sözünü 8 mənə çaları olduğu göstərilir. Qərar sözünün ən geniş yayılmış mənası müəyyən bir məsələni müzakirə etdikdən sonra hamının və ya əksəriyyətin gəlidiyi nəticədir. Dilimizdə bu qərar sözü ilə bağlı çoxlu ifadə yaranmışdır. Qərar vermək, qərar çıxarmaq, qərara gəlmək, qərarını dəyişmək və s. Qərar sözü fikir mülahizə mənasında da işlənir (onu qərarından döndərmək çətindir).

Qərarlaşmaq - sözləşmək, dilbir olmaq, söz vermək mənasında işlənir. Qərar hüquqi termin kimi də işlənir. Dövlət orqanının və yaxud vəzifəli şəxsin öz səlahiyyəti dairəsində hüquqi nəticələr əmələ gətirən akt.

Qərar Respublika rəhbərləri, Respublika hökuməti, icra hakimiyyətinin rəhbərliyi, idarə və müəssisələrin kollektiv orqanı qəbul edir.

Müzakirə edilən hər hansı bir məsələ ilə bağlı bir neçə qərar qəbul edilə bilər. Qərarı müəssisənin rəhbəri və ya iclasa sədrlik edən şəxs və katib imzalayır.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik və Azərbaycan Dilçiliyi kafedraları Azərbaycan Aviasiya Akademiyasının müəllimi kafedranın dissertantı Sevda Əliyevanın filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün «Azərbaycan dilində Aviasiya terminləri» mövzusunda yazdığı dissertasiya işini müzakirə edərək qərara alır:

1. Dissertasiya işini tamamlanmış hesab etmək olar.
2. Çap edilmiş məqalələr dissertasiyanın ümumi məzmununu əks etdirir.
3. Dissertasiyanın müdafiəsi üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi Universitetin rektorluğundan xahiş edilsin.

Sual və tapşırıqlar №83.

A. *Qrupunuzda intizam məsələsini müzakirə etmişiniz, qərar çıxarın.*

B. *Gənclər təşkilatında idman məsələsinə baxmışınız, qərar çıxarın.*

C. *Dekansınız. Fakültə elmi şurasında ilin yekunlarını müzakirə etmişiniz, qərar çıxarın.*

Ç. Məktəb direktorusunuz. Pedaqoji şurada qısa hazırlıq haqqında məsələ müzakirə etmişiniz, qərar çıxarın.

Xəbərdarlıq.

Xəbərdarlıq sözü üç tərkib hissəsindən ibarətdir. Xəbər (ərəbcə – məlumat, bilgi)+dar (farsca daş+tən felinin kökü – malik olan)+lıq (Azərbaycan türk mənşəli sözdüzəldici şəkilçi). Bütövlükdə xəbərdarlıq sözü çoxmənalı olub xəbəri olmaq, xəbər vermək və s. mənalar daşıyır. Xəbərdarlığın aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olar: 1. Küçə və yollarda (təhlükə, yalun dar olması, məktəblilərin hərəkəti, və s. haqqında) vurulan xəbərdaredici işarə; 2. Qatarların hərəkətə başlaması, yolda təhlükə və s. haqqında verdiyi səs siqnalları; 3. Yüksək gərginlikli elektrik cərəyanı olmasını bildirən işarələr; 4. Əllə-barmaqla - mimika ilə bildirilən hədələyici xəbərdaredici işarələr; 5. Hər hansı hüquqa, nizam-intizama zidd hərəkətlər üçün edilən xəbərdarlıq.

Bizi maraqlandıran xəbərdarlığın axırını - 5-ci növüdür. Bu xəbərdarlığın da bir neçə növü vardır: 1) Diplomatik xəbərdarlıq; 2) İnzibati xəbərdarlıq; 3) Epistolayar xəbərdarlıq.

Diplomatik xəbərdarlıq - adətən dövlət mənafeyi və dövlət siyasəti ilə bağlı olur. Hər hansı bir dövlət öz hərəkəti ilə başqa bir dövlətin mənafeyinə toxunduqda ya ölkə başçısı, ya da xarici işlər nazirliyi həmin dövlətə xəbərdarlıq edir. Notadan fərqli olaraq xəbərdarlıq nisbətən yumşaq xarakterdə olur. Xəbərdarlıq bir neçə dəfə təkrar oluna bilər. Məsələn, 1950-ci illərin sonunda Amerikanın hərbi gəmiləri Çinin Tszimindau və Matsızdao adalarını mühasirə etmişdi. Çin Xarici İşlər Nazirliyi 48 dəfə axırını xəbərdarlıq etsə də gəmilər Çinə məxsus adalardan uzaqlaşmamışdı. SSRİ hökuməti bircə dəfə nota verməklə Amerika gəmiləri adaları tərk etdi.

Və yaxud başqa bir misal. 2001-ci ilin mayında İranlılar Ermənilərlə əlbir olub Azərbaycan ərazisində inşaat işləri aparmaq istəyirdi. Azərbaycan hökumətinin xəbərdarlığı bu işi dayandırdı.

İnzibati xəbərdarlıq - adətən idarə və müəssisə rəhbəri tərəfindən edilir. İşdə hər hansı bir nöqsana yol vermiş şəxsə

ciddi inzibati cəza (töhmət, vəzifəsini kiçiltmək, işdən çıxarmaq) vermək istəməyən müəssisə rəhbəri ona yazılı (əmrdə olduğu formada), ya da şifahi formada xəbərdarlıq edir.

Sual və tapşırıqlar №84.

A. *Dekansınız. İntizamı pozmuş tələbəyə xəbərdarlıq edin.*

B. *Məktəb rəhbərisiniz. Təsərrüfat işçilərindən birinə xəbərdarlıq edin.*

C. *Təhsil şöbəsinin müdirisiniz. Bir məktəb direktoruna xəbərdarlıq edin.*

Epistolıyər xəbərdarlıq - məktubla xəbərdarlıqdır. Belə xəbərdarlıq qeyri-rəsmi xarakterdə olur. Vətəndaş toxunan adama məktubla (və ya şifahi formada) xəbərdarlıq edir. Belə xəbərdarlıq məktubunun dil və üslub norması üçün xüsusi resept olmadığı kimi yazılış forması üçün də resept yoxdur. Belə xəbərdarlıq məktubu məsələnin mahiyyətindən və onu yazanın ümumi səviyyəsindən asılıdır.

II. Nitq-müraciət etikətləri.

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etikətləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənleşir.

Yəni bir nəfərə *ədə, a gədə* deyər müraciət etmək özü mədəniyyətsizlik olduğu kimi, müraciət olunanla ünsiyyət yaratmağa da mane olar.

Müraciət münasibətdən asılıdır. Münasibətlər müxtəlif olduğu kimi müraciətlər də müxtəlif olur. Bəri başdan qeyd edək ki, hamıya ucdantutma müəllim demək düzgün deyil. Bunun bir neçə səbəbi vardır.

a) *Müəllim* sözü elm, öyrədən deməkdir və bu çox vaxt yüksək nüfuz hörmət sahiblərinə, o cümlədən əsl müəllimlərə deyilir. Amma hər yodan ötənə müəllim deməklə sözü hörmətdən salmışlar. Əgər bir nəfər müəllimdirsə (hətta professor olsa belə) ona iş yoldaşları, özü səviyyədə olan adamlar müəllim deyə müraciət edə bilər. Amma başqaları müraciət etdikdə mütləq adını əlavə etməlidir (Məsələn, *Əli müəllim, Həsən müəllim*).

b) *Bəy* sözü də müraciət üçün məqbul deyil. Bəy tituldur. Hər adam bəy olmaz. Bu sözü hamıya aid etməklə onu hörmətdən salmaq olar. Axı cəmiyyətdə hamının mövqeyi eyni deyil. Nazir öz işçisinə, işçi nazirə bəy desə, onda bolşevizmin saxta bərabərlik ifadə edən yoldaş sözü məqamına gələr. Məsələn, *Hərəni öz adı ilə çağırma!*

1. Rəsmi dairələrdə:

a) Kiçiklərin böyüklərə müraciəti: vəzifənin əvvəlinə cənab sözü artırmaqla (*Cənab nazir, Cənab rəis, Cənab direktor, Cənab rektor*). Bütün hallarda arada «siz» işlənməlidir;

b) Böyüklər vəzifəcə özündən kiçiklərə müraciət etdikdə adının əvvəlinə müəllim sözü əlavə edir;

c) Vəzifələr bərabərdirsə, böyüklə kiçik arasındakı münasibət yaxşıdırsa adını çəkərək müraciət edə bilər. Özü də sən deməklə səmimi münasibət daha da artmış olur;

ç) İclas və yığıncaqlarda;

d) Böyüklər əziz həmkarlar, hörmətli toplantı iştirakçıları;

e) Kiçiklər çıxış edərkən iştirakçılardan vəzifəcə ən böyüyünə (cənab nazir, hörmətli millət vəkili, hörmətli rektor sözləri ilə). Sonra başqalarına nəhayət əziz və ya hörmətli toplantı iştirakçıları.

2. a) Küçədə, avtobusda çox yaxşı olar ki, qadınlar eyni yaşlı kişilərə qardaşım, kişilər isə bacım deyə müraciət etsin.

b) Oğlanlar və qızlar da bir-birinə bacım və ya qardaşım deməklə səmimi münasibət yaratmış olurlar.

c) Gənclərin yaşlılara əmi və ya dayı deməsi mümkündür. Eyni yaşlıya yaşca yaxın olanların bir-birinə əmi və ya dayı deyə müraciət etməsi narazılıq, qeyri səmimiyyət doğura bilər.

ç) Tanışlar və yaxınlar yaşdılarına və özlərindən kiçiklərə adlarını deməklə müraciət edə bilər.

3. Məişətdə isə bütün hallarda, ata hansı vəzifələrdə olursa olsun, ona ailə üzvləri qohumluq münasibəti əsasında (qardaş, ata, oğul deyə cəmdə müraciət etməlidir).

III. Ünsiyyət üslubu (etiketləri).

Aristotel demişkən, insanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas əlamət onun nitqidir. Natiqlik hər adama nəsib olmur. Elmi-ədəbi dilin bütün vahidlərindən istifadə edən iki adamın nitqi bir-birinə oxşamır. Natiqlik ixtisasdən, savaddan, yaşdan asılı olmayıb, xüsusi istedad tələb edir. Bəzən savadsız bir adam ana dilini və ya danışdığı dili mükəmməl bilmək şərtilə populyar mövzuda savadlı adamdan daha təsirli danışa bilər. Natiqlik üçün bir neçə şərt lazımdır: 1. Danışdığı dili mükəmməl bilmək; 2. Dinləyicilərin kim olduğunu nəzərə almaq; 3. Dilin fonetik imkanlarından istifadə edə bilmək; 4. Fikrini ifadə etmək üçün sözləri uğurla seçmək; 5. Cümlə quruluşunda ustalıq göstərmək; a) fikri sadə və ya mürəkkəb cümlələrlə bildirmək, b) özünə sual verib cavabını vermək, c) mövzunun açılmasında məlumdan məlumla doğru getmək; 6. Əl hərəkətlərindən, mimikalardan ustalıqla (ifrata varmadan) istifadə etmək; 7. Hər hansı məlumatı çoxlu fakt və rəqəmlə həddindən artıq yükləməmək və s.

Gözəl bəlağətli nitq dinləyiciyə güclü təsir edir. Natiqlik sənəti tarixində vəkilin bəlağətli, gözəl nitqinin hakimlərə güclü təsiri nəticəsində müttəhimin cəzasının yüngülləşdiyi hallar çox olmuşdur.

Qədim dövrün məşhur nitqi M.T.Sisseron yazırdı ki, «Əsl nitq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın». Natiqlik üslubu insanın nitq fəaliyyətinin çox geniş dairəsini əhatə edir. Məsələn, Ədəbi müsahibə, mətbuat konfransında suallara cavab, rəsmi və qeyri rəsmi məclislərdəki çıxış, məruzə, mühazirə və s.

Nitqlə ünsiyyətə başlamazdan əvvəl natiq müraciət etiketlərindən istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin ədəbi müraciət danışıq etiketləri haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir.

A. Salamlaşmaq – Azərbaycan dilində günün bütün vaxtlarında salam və ya salaməleykin işləndiyi halda sabahınız xeyir - səhər vaxtı; hər vaxtınız xeyir - günorta çağı; axşamınız xeyir - axşam vaxtı işlədilir.

B. Sağollaşma – Əvvəllər xudahafız sözü daha çox işlədilir, indi isə salamat qal (qalın), sağ ol (olun), xoş gəldin (xoş gəldiniz), axşamdan keçmiş ayrılarda isə gecəniz xeyirə qalsın - deyərlər.

C. Üzrxahlıq etmə – Azərbaycan dilində vaxtilə belə sözlər farsca işlədilər. *Lütfən, bebəxşid*. Müasir dilimizdə isə bağışlayın, üzr istəyirəm, zəhmət olmasa və s. kimi sözlər işlədilir. Bundan əlavə, xalq arasında qadan alım, başına dönüm, canım, gözüm kimi söz birləşmələri də geniş şəkildə işlənir.

Ç. Təşəkkür etmə – hər hansı bir yaxşı iş müqabilində işlədilir. Dilimizdə təşəkkür etmək üçün ən geniş yayılmış söz və ifadələr bunlardır: sağ ol (sağ olun), təşəkkürlər, təşəkkür edirəm, nə danışırsınız? - borcumdur. Kiçiyinəm, siz də sağ olun və s.

Biz yalnız natiqlik üslubunun bütün cəhətlərini özündə birləşdirən **çixış, məruzə** və **mühazirə** haqqında danışacağıq.

Çixış. Çixış natiqlik sənətinin - bizi maraqlandıran natiqlik üslubunun ən geniş yayılmış növüdür. Başqaları qarşısındakı monoloji nitq çixış adlanır.

İnsanlar isə tez-tez başqaları qarşısında monoloji nitqlə çixış edirlər. Dekanlıq nümayəndəsinin sinifə daxil olub, bir neçə dəqiqə danışması da, toy məclisində təbrik üçün söz demək də, hər hansı bir mitinqdə danışmaq da, dəvət olunduğun bir rəsmi məclisdə və ya görüşdə dediyin fikirlər toplusu da çixışdır. Çixış prosesində natiqin nitqi hansı münasibətdə və harada çixış etməsindən asılıdır. Hər məclisin öz sözü, öz ahəngi, öz tonu vardır. Matəm nitqində fonetik fasilə təntənəli görüşdə sürətli ritmlə əvəz olunmalıdır. Natiqlik üslubunda dilin fonetik,

prosodik vasitələrindən istifadə edə bilmək əsas şərtidir. Çıxış, əsasən, üç hissədən - giriş, əsas məsələ və sonluqdan ibarət olur.

Nitq - çıxış konspektsiz olsa daha yaxşıdır. Çünki canlı təmas zamanı nitq konspektində istədiyini axtaranda auditoriya ilə əlaqəsi itir. Natiqlik üçün əsas keyfiyyətlərdən biri də yaddaşdır. Natiq öz çıxışını, xalqda işlətdikləri kimi, «sinədəftər» şəklində qurduqda nitq maraqlı olur, dinləyici ondan ayrılmır, qulaq asmaqdan yorulmur. Amma yaddaşı zəif olan natiqlər ardıcılıq üçün, həm də fakt və rəqəmləri unutmaq, düzgün demək üçün qeydlərdən istifadə edə bilər.

Eyni mövzuda eyni adam kütlə və ya auditoriya qarşısında canlı təmas şəraitində hər cür əl hərəkətlərindən, mimikalardan istifadə edə bilər. Amma həmin adam ekran və efir şəraitində o cür danışa bilməz.

Dövrümüzün məşhur natiqlərindən biri Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevdir. Bu keyfiyyət həmişə yaşayacaqdır.

Sərhəd qoşunlarının 82-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi.

-Əziz sərhədçilər!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Sizi Azərbaycan Sərhəd Qoşunlarının peşə bayramı münasibətilə, sərhəd qoşunlarının yaranmasının 82-ci ildönümünü münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm, Azərbaycan sərhədçilərinə qarşılarında duran şərafli vəzifələri uğurla yerinə yetirməyi arzulayıram.

Sərhəd, ərazi bütövlüyü hər bir ölkənin dövlət müstəqilliyinin əsasını təşkil edən atributlardır. Təsadüfi deyil ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının prinsiplərinə görə dövlətlərarası münasibətlərdə, ümumiyyətlə, dövlətlərin müstəqilliyinin müəyyən edilməsində hər bir ölkənin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı və sərhədlərin toxunulmazlığı əsas şərt kimi qoyulubdur.

Məşhur bir ifadə var ki, Vətən sərhəddən başlayır. Bu, həqiqətdir. Ona görə də sərhəd hər bir müstəqil dövlət üçün çox əzizdir, vacib bir sahədir və təbiidir ki, sərhədin qorunmasında

xidmət göstərən hər kəs xalqımızın, millətimizin hörmət və ehtiramına layiqdir.

Son əsrlər ərzində, demək olar ki, ilk dəfə, 1919-cu il avqust ayının 18-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqil Azərbaycanın sərhədlərinin qorunması haqqında qərar qəbul etmişdir. Bunun böyük bir tarixi əhəmiyyəti var. Eyni zamanda bu, xalq cümhuriyyətinin çox çətin şəraitdə dövlət atributlarının müəyyən edilməsinə nə qədər böyük fikir verdiyini göstərir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra onun çox böyük təməli vardı. Ancaq bu dediyim sahələrdə nə təməl var idi, nə ənənə var idi, nə də təcrübə var idi. Ona görə bu sahələr tamamilə yenidən qurulmalıdır.

Bu gün bayramdır. Həm sərhədçilərdə, həm Milli Təhlükəsizlik Nazirliyində, həm də bizim ictimaiyyətdə heç də belə bir əhval-ruhiyyə yaranmasın ki, biz hər şeyi düzəldə bilməmişik. Yox. Düzəldə bilməmişik. Birincisi, ona görə ki, bir çox hallarda bizim imkanlarımız məhduddur. İkincisi də, təəssüflər olsun ki, sərhəd qoşunlarında xidmət edən bəziləri vəzifəsindən sui-istifadə edir, cinayət yoluna gedir, qaçaqmalçılıqla məşğul olan adamlara şərait yaradır, onlarla əlbir olur, onlara kömək edirlər. Beləliklə, qanunsuz qazanc əldə edirlər.

Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində xidmət edən hər bir kəs millətində, Vətəninə, torpağına, dövlətinə, xalqına daim sdaqət hissi ilə yaşamalıdır, işləməlidir.

Mən sizin hamınızı bir daha təbrik edirəm. Təbrik sözlərimi sərhədlərimizin keşiyində duran əsgərlərə, sərhədçilərə göndərirəm. Əmin olduğunu bildirmək istəyirəm ki, sərhəd qoşunları, hər bir sərhədçi Azərbaycan dövlətinin onlara göstərdiyi bu etimadı doğruldacaqdır. Sağ olun.

Sual və tapşırıqlar №85.

A. *Dərs ilinin başlanması münasibətilə təbrik nitqi söyləyin (mətniyazın).*

B. *Təsəvvür edin M.Füzulinin yubileyidir. Bu m övzuda çıxış edin (yazın).*

C. Novruz bayramı münasibətilə məktəb kollektivi qarşısında çıxış edin.

Ç. Ali məktəbi bitirmək münasibətilə düzənlənmiş məclisdə çıxış edin.

Məruzə. Məruzə ərəb mənşəli məruz sözüdür. Bu söz ərəz sözünün məfuludur. Dilimizdə tənqiddə, təzyiqə məruz qalmaq, hücumlara məruz qalmaq ifadələri işlənməkdədir. Məruzə isə, müəyyən mənada, hər hansı bir problem üzrə tələblərə məruz qalmaq deməkdir. Məruzəçi onu dinləyənlərin qarşısında cavabdehdir. Məruzə görülmüş bir iş haqqında cavabdeh şəxsin ali orqan və ya vəzifəli şəxs qarşısında yekun-hesabat çıxışıdır.

1. Təsadüfi deyil ki, məruzələr sonra müzakirə olunur və yaxud məruzə ətrafında çıxışlar edilir və müvafiq qərar qəbul olunur. Məruzə mütləq yazılı formada olmalıdır. Şifahi şəkildə məruzə etmək olmaz (hərbi raport şəkildə edilən məruzələr istisnadır). Məruzə də quruluşca sadə və mürəkkəb (geniş), struktur cəhətdən başlanğıc - giriş, əsas hissə və sonluqdan ibarət olur. Məruzənin dili sırf rəsmi - ədəbi, üslubu isə natiqin vəziyyətindən asılıdır. Məruzədə sahə terminlərinə yer verilir. Çıxışda emosional bədii ifadələr işlənmə bədihi halda məruzədə buna yol verilmir. Məruzələrin bir neçə növü vardır: 1) Planauyğun olaraq edilən məruzə (Məsələn, ilin yekunları haqqında); 2) Yubileylə bağlı olan məruzə; 3) Məlumat xarakterli məruzə. Məsələn, Hər il Akademiyaların prezidentləri akademiyanın rəyasət heyəti, kollektiv qarşısında illik hesabat verir. Partiyalar, dövlət idarələri görülən işlər haqqında məruzə edir. Burada tənqiddə geniş yer verilir.

2. Yubileylə bağlı olan məruzələr bir qədər təntənəli xarakter daşıyır. Buna alim və yazıçıların, böyük dövlət xadimlərinin, habelə dövlət qurumunun yaradılmasının ildönümü münasibətilə düzənlənən təntənəli mərasimlərdə edilən məruzələr. Belə məruzələrdə tənqid ikinci planda olur.

Belə məruzələrdən birinə misal olaraq Azərbaycan Respublikası sərhəd qoşunlarının 82-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirinin Müavini Sərhəd Qoşunlarının Komandanı General-Mayor Elçin Quliyevin məruzəsini misal göstərmək olar:

Elçin Quliyevin məruzəsi (fraqmentlər).

-Möhtərəm cənab Prezident, cənab Ali Baş Komandan!

Hörmətli yığıncaq iştirakçıları!

Bu gün Azərbaycan Respublikası Sərhəd Qoşunlarının yaradılmasının 82-ci ildönümü tamam olur. Sərhəd - Vətən torpağının başlanğıcı və sonu, ən müqəddəs yeri, astanasıdır. Sərhədin toxunulmazlığı hər bir dövlətin varlığının təminatı üçün ən mühüm amil, ən başlıca şərtidir.

Sərhədlərin sistemli şəkildə qorunmağa başlanması, bu işin təşkilinin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı ilə bağlıdır. Həmin dövrdə hökumətin ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində məqsədyönlü ordu quruculuğunun aparılmasına baxmayaraq, daimi sərhəd qoşunlarının yaradılması çox çətin məsələ olmuşdur.

1919-cu il iyunun 11-də Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilməsi, geniş səlahiyyətli müdafiə komitəsinin yaradılması, quru və dəniz, xüsusilə şimal sərhədlərimizin möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini ön plana çəkdi. Azərbaycan parlamenti 1919-cu il avqustun 18-də gömrük baxımından Azərbaycan Respublikasının sərhəd mühafizəsinin təsis edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Ölkədə 99 sərhəd mühafizə postunun yaradılmasını nəzərdə tutan qanunun birinci maddəsində göstərilirdi: «Azərbaycan Respublikasının sərhədlərini qeyri-legal ticarətdən qorumaq və qaçaqmalçılıqla mübarizə aparmaq məqsədi ilə Azərbaycanın sərhədləri boyu sərhəd postları təsis edilsin». Bununla da Azərbaycanın tarixində ilk dəfə sərhəd qoşunlarının müstəqil dövlət strukturu kimi yaradılmasına başlanıldı. Ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşaya bildi. Bolşevik işğalı sərhədlərin mühafizəsi sahəsində də zəruri təcrübənin formalaşdırılmasına imkan

vermədi. Lakin 1919-cu ildə yaradılmış sərhəd qoşunlarının 8 aylıq xidmət dövrü Vətənə və xalqa sədaqət tarixidir. Xalq çümhuriyyətinin problemə dövlətçilik baxımından yanaşmaq, onu kompleks həll etmək cəhdi isə sərhədlərimizin layiqli mühafizəsi üçün örnək sayıla bilən nümunədir.

Sual və tapşırıqlar №86.

Hərəniz bir yubiley məruzəsi hazırlayın.

Məlumat xarakterli məruzə. Nə üçün tək-cə məlumat yox? Məlumat xarakterli məruzə? Səbəbi aydındır, məlumat səthi olur, bundan əlavə, məlumat verənlə məruzəçinin məsuliyyəti eyni olmur. Məlumat, şifahi surətdə də ola bilər. Amma məruzə mütləq faktlara və rəqəmlərə, onların dürüstlüyünə əsaslandığı üçün yazılı olmalıdır. Məsələn, İdarə rəhbəri bir müddət işdə olmur. O, isə qayıdan kimi idarənin bütün struktur qurumlarının rəhbərləri, habelə rəisin (müdirin, rektorun köməkçisi) ona görülən işlər, baş vermiş hadisələr haqqında məruzə edirlər.

Əgər məruzə yazılı şəkildə tərtib edilibsə bu formada olur.

ADU-nun rektoru prof. S.İ.Seyidova
Rektorun müşaviri S.Həsənovun məruzəsi

Əgər məruzəni yazılı təqdim etmirsə, qeydlərinə əsaslanaraq məruzə edir. Bütün hallarda məruzənin nümunəvi mətni belə olur:

Möhtərəm cənab rektor, Siz universitetdə olmadığınız bir həftə ərzində 22 iyundan 29 iyuna qədər institutda işlər öz axarı ilə getmişdir. Tədris prosesi pozulmamış, buraxılış işlərinin müdafiəsi davam etdirilmişdir. Bu iş indi də davam edir. Universitetin bütün qurumlarında - kafedra və şöbələrdə heç bir hadisə baş verməmişdir. Nazirlikdən bizə bir neçə telefoqram gəlmişdir (onlar haqqında məlumat verir). Elmi Şuranın növbəti iyun iclasını Siz gələcə qədər təxirə salmağı məsləhət gördük. Universitetin tədris, elmi işlər, tərbiyə işləri və təsərrüfat işləri üzrə prorektorlar əlbir və qarşılıqlı anlaşma şəraitində işləmişlər.

Diqqətiniz üçün təşəkkür edirəm. Məruzəni qurtardım.

Sual və tapşırıqlar №87.

- A.** *Dekan müavinisiz. Fakültənin işi haqqında dekana məruzə edin.*
- B.** *Məktəb direktorusunuz. Öz işiniz haqqında təhsil şöbəsinin müdürünə məruzə edin.*
- C.** *Elmi ezamiyyətdə olmusunuz. Bu haqda elmi işlər üzrə prorektora məruzə edin.*
- Ç.** *Tbilisi şəhərində konfransda iştirak etmişiniz. Bu haqda rektora məruzə edin.*

Mühazirə. Mühazirə də ərəb mənşəli olub hazırlama sözündəndir. Mühazirə natiqlik sənətinin ən çətin və geniş yayılmış növlərindəndir. Müəyyən qədər aralarında oxşarlıq olmasına baxmayaraq mühazirə ilə məruzə arasında kəskin fərqlər vardır: 1. Məruzəçi auditoriya qarşısında məsuldur, mühazirəçi isə azaddır. Elmi mövzuda məruzə də, mühazirə də ola bilər; 2. Məruzəçi toxunduğu mövzuda onu dinləyənlərdən (heç olmasa onların çoxundan) daha hazırlıqlı olmalıdır.

Məruzədə bu, o qədər də lazım deyil; 3. Məruzə müzakirə edilir, onun əsasında qərar qəbul olunur. Mühazirə müzakirə edilmir və onun əsasında qərar qəbul edilmir; 4. Mühazirə müəyyən bir elmi, siyasi və kütləvi mövzuya həsr edilir. Məruzədə isə bir neçə problemə toxunulur; 5. Mühazirədə natiq öz mövqeyini şərh etməkdə azaddır, məruzəçinin imkanı məhduddur.

Mühazirə problem xarakterində olduqda alim çoxlu elmi ədəbiyyat siyahısı təqdim edə bilər. Tədris mühazirələri mühazirənin ən geniş yayılmış növüdür.

IV. Məişət üslubu.

Bu üslub, adından da görüldüyü kimi, ailə-məişət sferasında olan ünsiyyət tərzidir. Bu üslubu bəzən danışiq, bəzən rəsmi üslub hesab edirlər. Məişət üslubu müəyyən mənada azad üslubdur. Bu üslubda canlı xalq danışiq dili öz sərbəstliyi ilə təzahür edir. Bu üslubda norma sərhədi məhdudluğu zəifdir. Burada

terminlərə, poetik ifadələrə yol verilmir. Kimya üzrə mütəxəssis, alim evdə, ailədə su əvəzinə H₂O və yaxud xörək duzu əvəzinə NCl deyə bilməz. Məişət üslubu teleqram üslubuna oxşayır. Burada uzun-uzadı mürəkkəb cümlələrə, fikrin dolaşlıq ifadəsinə, poetik ifadələrlə bəzədilməsinə yol verilmir. Ata nə qədər böyük vəzifədə olur, olsun ona Siz deyə müraciət etmək olmaz.

Bu üslubda xalq danışıq dili bütün müsbət və mənfi (vulqar sözlər nəzərdə tutulur) cəhətləri ilə təzahür edir. Ailənin, onun hər bir üzvünün təhsilindən, tərbiyəsindən, ümumi mədəni səviyyəsindən asılı olaraq dilin lügət tərkibinin layları üzrə sözlər işlədilir. Əks təqdirdə vulqar söz və ifadələr dildə yaşamazdı.

Məişət üslubunda danışanın elmi səviyyəsi və tərbiyəsi apancı rol oynayır.

Məişət üslubunda rəsmi yığıncaqlarda işlədilməyən bir sıra sözlərin - köməkçi ad kateqoriyalarının işlədilməsinə yol verilir. Məsələn, rəsmi yığıncaqlarda ictimai yerlərdə adamları ləqəbi ilə adlandırmaq olmaz (ləqəblər hər hansı bir adama başqaları tərəfindən, onun özünün xəbəri olmadan, müəyyən cəhəti, xüsusiyyəti nəzərə alınaraq verilir).

Məsələn, İclasda sədrlik edən adam heç vaxt deyə bilməz: *Söz verilir Cin Məşədi Hüseynə!*

Və yaxud ictimai yerdə, «*Salam, Meymun Hüseyn necəsən? - demək olmaz*».

Amma məişətdə - ləqəblə adlandırılan adamın özü iştirak etmədikdə eyni adlı adamları məhz ləqəbi ilə bir-birindən ayırırlar. Ləqəblər həmişə addan əvvəl gəlir. Məsələn, *At Hüseyn, İt Əlisi, Daş Məmməd, Dingir Vəli, Vremya Kubra, Gonbul Ələsgər* və s.

V. Epistolıyər üslub.

Yunanca – **epistole**, latınca – **epistola** sözləri məktub deməkdir. Amma epistolıyər üslub təkcə məktubları əhatə etmir. Epistolıyər üslub ən mübahisəli üslubdur. Çünki həm bu üslubu müstəqil üslub hesab etməyənlər (A.N.Qvozdıyev, J.R.Qalperin,

E.Q.Qavennik, V.Matezius, M.İ.Kojina; Azərbaycanda Ə.M.Dəmirçizadə), həm də müstəqil hesab edənlər (Q.O.Vinokur, L.V.Şerba, R.M.Meyer, A.N.Yefimov; Azərbaycanda A.M.Qurbanov, K.Y.Əliyev, Y.Salehova) vardır. Hər iki tərəf öz arqumentini əsaslandırmağa çalışır. Bundan əlavə, epistolıyar üsluba hansı yazı nümunələri daxildir? Bu məsələ ətrafında da yekdil fikir yoxdur. Amma ən tutarlı arqument üslubun adıdır. Bir halda ki, epistola yazıb göndərmə, iki tərəf arasındakı yazışma deməkdir. Onda epistolıyar üslubu mübahisəli hesab etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, epistolıyar üslubda korrespondent (yazan) və adresat (alan) olur. Buna görə də təkcə məktublar deyil, nəsihətnamələri, öyüdnamələri, dəvətnamələri, çağırış tipli yazıları da epistolıyar üsluba aid etmək olar.

Məktublar. Məktub sözü ərəb mənşəli olub KTB kökündən (yazı) əmələ gəlmişdir. Bu sözün faili - katib (yazan), məfülü isə məktubdur (yazılmış şey, yazılmış kağız).

Məktub yazışmanın ən qədim növlərindəndir. Məktubun yazanı və alanı olur. Habelə məktubun yazılma vaxtı və yeri olur. O, monoloji daxili, yazılı nitq formasında olur. Məktubda onun məzmunundan asılı olaraq, habelə yazışanların münasibətindən asılı olaraq müxtəlif söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Əgər məktub yazan və məktub alan arasında səmimi münasibət varsa, burada əzizim, dostum, qardaşım, əziz bacım və s. kimi söz birləşmələri işlənəcəkdir. Əksinə qeyri-səmimi münasibət qeyri səmimi sözlərlə, xoşagəlməz ifadələrlə ifadə ediləcək. Məktublارın növlərinə gəlincə demək lazımdır ki, epistolıyar üslubdan bəhs edənlər onların 3 və ya 4 növünü qeyd edirlər: 1. *İntim-məişət məktubları*; 2. *Ədəbi məktublar*; 3. *Rəsmi işgüzar məktublar*; 4. *Açıq məktublar*.

1. *İntim - məişət məktubları.* İntim sözü latın dilində intumus (ən dərin şəxsi, ən dəruni) şəklində olub, fransız dilinə intume formasında (ən dərin daxili) keçmişdir. İntim-məişət məktubu dedikdə ən səmimi, ən dərin, ən istəkli məktublar nəzərdə tutulur. Əslində keçmiş məktublarda yazılan «*Ürəyimin ən dərin*

güşəsində bəslədiyim gızılgül ətirli salamlarımı sənə kimi istəkliliyə qardaşıma yetirirəm» cümləsində intim məişət məktubunun mahiyyəti açılırdı.

Məişət sözü belə məktublarda dilinin necə olmasından xəbər verir. Belə məktublarda təntənəli söz və ifadələr olmur. Cümlələr sadə quruluşda olub, onun üzvləri də xalq danışığı dilində olduğu kimi düzülür.

Nümunə üçün böyük ədibimiz C.Məmmədquluzadənin sevimli arvadı Həmidə xanıma yazdığı məktubu olduğu kimi veririk.

Tiflis, 17 dekabr 1911.

Mənim əzizim Həmidə!

Ələkbər dünən yola düşdü. Göndərdiyin 100 manatı aldım. Manyaya da 7 manat verdim, özü üçün uzunboğaz çəkmə aldı. Biz hamımız salamatıq. Uşaqların həmişəki kimi kefi kökdür. Ənvər adam tanımağa başlayıb və elə hey gözləri məni axtarır. Məni o birilərdən seçir. Mənə belə gəlir ki, ona mənim bığlarım xoş gəlir. Abunə işi yavaş-yavaş gedir. Sən istəyirsən ki, mən Midhətlə ora gəlim. Amma. Həmidə, gör sənə nə deyirəm: bu gün dekabrın 17-si şənbə günüdür. Mən çalışıb 45-ci nömrəni poçta göndərmişəm. İndi İsmayıl material gözləyir ki, tez o biri nömrəni çap eləsin. Mənim çalışmadığım ona görədir ki, ilin axırmədək 48 nömrə göndərim. Bu da o zaman mümkün olar ki, həmişəkindən artıq işləyəm. Deməli, əgər mən dekabrda çıxıb getsəm, jurnalın nəşri dayanar və bu həm çox yersiz olar, həm də abunə barədə əl verməz. Dəyirman gəldikdə, mənim fikrimcə, Şidlovskidən əl çəkməyin, turbin əvəzinə dəyirmanı başqa cür qurmağın mənası yoxdur.

Kağız yaz. Hamımız səni qucaqlayıb öpürük.

Cəlil.

2. *Ədəbi məktublar.* Ədəbi məktub intim-məişət məktublarından fərqli olaraq daha çox sosial mahiyyətdə olur. Əslində ədəbi məktubda epistolarylıq təkcə onu yazanın - korrespondentin və adresatın olmasıdır. Tarixdə belə hadisələr çox olur ki, alim və ya şair, yazıçı müəyyən bir sosial problem haqqında öz dostu və məsləkdaşı ilə fikirlərini, ümumi dərdlərini bölüşür, ya hər hansı bir hadisə ilə bağlı dostunu, bütövlükdə milləti, ictimaiyyəti təbrik etmiş olur. Ədəbi məktubun dili onu

yazandan asılıdır. Əgər şair və ya yazıçı məktub yazırsa bediilik burada apancı olacaqdır.

Ədəbi məktublar sırasında Ş.Ə.Şirvaninin H.B.Zərdabiyə, Q.B.Zakirin M.F.Axundova, C.Məmmədquluzadənin M.Sidqiyə, Ömər Faiq Nemanzadəyə, B.Vahadzadənin, S.Rüstəmin, M.Rahimin Məhəmmədhüseyn Şəhriyara, Şəhriyann birincilərə məktublarını və onlarla belə məktubları misal göstərmək olar. Ədəbi kamilliyini və siyasi məzmununu nəzərə alaraq Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın S.Rüstəmə yazdığı məktubu ixtisarla veririk.

QARDAŞIM SÜLEYMAN RÜSTƏMƏ.

Gün çırtladı, göz qamaşdı.

Araz mənlə xosunlaşdı,

Eşqim ayaqyalın qaşdı

Səsin gəlsin, Süleymanım!

Sənə qurban mənim camml

Biz millətin var harası?

Hardan sağalsın yarası,

Öz şeytam, öz balası,

Ona deyir, qaç çaparı

Buna deyir vur şikarı

Bir əl silah, bir əl yalın,

Biri tünük, biri qalın,

Deyir haqqınızı alın

Amma hanşsı kömək ilə?

Yemək olur demək ilə?

Qorxum budur oyun ola,

Millət yenə qoyun ola,

Kimdir bizə boyun ola?

Ki, qurdu biz qova bilək,

Qurdun şərrin sova bilək.

Köməkləşən gedir maha,

Bizə kömək yoxdur daha,

Bizimki qalmış Allaha,

Şeytan quluymuş şahımız,

*Bizim də var Allahımız.
Hərdən belə səsin gəlsin,
Gözümüzün yaşın silsin,
Mənim də bir üzüm gülsün,
Haçan səni görə billəm?
Qol boynuna hörə billəm?*

*Qardaşlanıv gözündən öp,
Baxtiyarın üzündən öp,
Səmədin də sözündən öp,
Mən də təkəm sizə qurban,
Tək canım hammuza qurban! (Şəhriyar, 19).*

Sual və tapşırıqlar №88.

- A.** *Məktubu əzbərləyin.*
B. *Hərəniz bir ədəbi məktub yazın.*

3. *Rəsmi işgüzar məktublar.* Adından da göründüyü kimi, rəsmi məktublar işgüzar xarakterdə olub, əsasən ölkə başçıları arasında əlaqə yaradır. Belə məktubda diplomatik üsluba xas olan fikri dolayı yolla və ehtiyatla ifadə etmək əsas şərtədir. Rəsmi məktublarda dəqiq - yoxlanılmış fakt və rəqəmlər, habelə diplomatik terminlər geniş şəkildə işlənir. Rəsmi məktubların məzmunu korrespondentlə adresat arasında olan münasibətdən asılıdır.

Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin bu ilin iyulunda ABŞ prezidenti C.Buşa göndərdiyi məktub dediyimizə misal ola bilər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti zati-aliləri cənab Corc Buşa.

Əziz cənab prezident!

Bakıda «Xəzər neft, qaz, neftayırma və neft kimyası VIII beynəlxalq sərgi və konfrans» münasibətilə mənə göndərdiyiniz məktuba görə Sizə təşəkkür edirəm.

Haqlısınız ki, artıq ənənə halını almış bu konfransın Bakıda keçirilməsi və onun işində dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən çoxsaylı şirkətlərin iştirak etməsi ölkəmizi Xəzər regionunda enerji sahəsinə qoyulan investisiyaların mərkəzinə çevirmişdir. Məmnunam

ki, enerji sektorundakı əməkdaşlığımız uğurla davam edir. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft və qaz ehtiyatlarının işlənməsində və ixrac olunmasında Amerika şirkətləri xüsusi yer tutur. Azərbaycanda indiyə qədər imzaladığımız 21 neft müqaviləsinin 12-də Amerikanın 9 nəhəng enerji şirkəti fəal iştirak edir, iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrində 100-dən çox digər Amerika şirkətləri və birgə müəssisələri müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirlər. Təkcə «Əsrin müqaviləsi» üzrə layihədən Amerika şirkətləri indiyə kimi yarım milyard dollara qədər mənfəət əldə ediblər. Bütün bunlar böyük işlərin yalnız başlangıcıdır.

Mən əminəm ki, Şərqi-Qərbi enerji-nəqliyyat dəhlizinin

Azərbaycana və bütün regionumuza gətirəcəyi faydalar barədə Sizin rəhbərlik etdiyiniz administrasiya regionumuzun iqtisadi çiçəklənməsində və region dövlətlərinin azadlığının və suverenliyinin möhkəmləndirilməsində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən bu nəhəng layihələrin həyata keçirilməsində bundan sonra öz köməyinizi əsirgəməyəcəksiniz.

Mən Azərbaycanın tezliklə güclü, sabit və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyata malik bir dövlət olacağına qəti əminəm. Bunun üçün ölkəmizə sərmayə qoymaq istəyən xarici şirkətlərdən ötrü əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə biz bundan sonra da əlavə tədbirlər görəcəkdir, apardığımız məqsədyönlü islahatları davam etdirəcəyik.

Cənab Prezident!

Məktubunuza görə Sizə bir daha təşəkkür edirəm. Sizi əmin edirəm ki, biz Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Azərbaycan arasındakı çətin, qarşılıqlı surətdə faydalı siyasi, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə, dostluq və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsinə daim sadıq qalacağıq və bunun üçün əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik.

Dərin hörmət və ehtiramla,

Heydər Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının prezidenti

4. *Açıq məktublar.* Açıq məktublar ictimai-siyasi mahiyyətdə olub daha çox metbuatda çap olunur. Açıq məktubu yazan adresatın müsbət və mənfi hərəkətləri, cəmiyyət üçün faydalı və ya ziyanlı fəaliyyəti haqqında öz mövqeyini açıqlayır. Açıq məktublar bir neçə il bundan əvvəl daha çox dəbdə idi.

Demokratiyanın verdiyi imkanlardan istifadə edib adamlar bir-birinə, hətta prezidentə açıq məktublar yazırdılar.

Bu məktublardan birinə misal olaraq Güney Azərbaycandan bir nəfər gəncin xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə göndərdiyi məktubu göstərmək olar. Həmin gənc B.Vahabzadəyə təşəkkür edərək yazır ki, mən milliyətcə kim olduğumu bilmirdim, ana dilimdə danışa bilmirəm. Sizin kitabınızı oxuduqdan sonra mən özümü və dilimi tanıdım.

Və yaxud yazıçı Əli Səmədin şair Qabilə «Ədəbiyyat» qəzeti (29.VI.2001) vasitəsilə göndərdiyi açıq məktubu götürək. Məktubun məzmunca çox önəmli olduğunu nəzərə alaraq onu bütövlükdə veririk;

DÜNYA YALAN DEYİL (Xalq şairi Qabilə açıq məktub).

Əzizim Qabil! Bu günlərdə avtoqrafla mənə təqdim etdiyən «İlahi qisməti» kitabını səndən alan kimi kitabla tanış olmaq üçün könlümdən tənhalığa çəkilmək istəyi keçdi. Bu tənhalığın nə olduğunu, bir dost-sirdaş kimi (kitabında yazmışan: «Əziz qardaşım, qələm dostum, yaxın sirdaşım») sən hamudan yaxşı bilirən: bilirən ki, mən həyat yoldaşımı itirəndən sonra on bir ildir ki, sənin «Bülbül yuvası! adlandırdığın Mərdəkandakı kasıb komalı bağ evimdə tənha yaşayıram. (Tənhalıq yaman şeydir, qardaş). Ancaq sənin kimi səmimi dostlarımlın, qumru, şanapipik, qaratomyuq və sığırcınların xoş avazları, nəğmələri tənhalığıma böyük təsəllidir bağ evimdə.

Böyük şairimiz Rəsul Rza elə bil dünyadan köçəndə Sabirin xatirəsini yad etməyi ancaq sənə etibar edib.

Mənə elə gəlir ki, Rəsul müəllim bilib ki, özündən sonra Sabir poeziya bayramını ancaq Qabil keçirə bilər. Ona görə də Qabil, əzizim, sən bu vəsiyyəyə sadıq qalaraq nə az, nə çox, düz on bir ildir ki, Sabirimizi böyük məhəbbətlə bizlərə yad etdirir və onun ruhunu şad edirsən.

P.S. Təəssüflər olsun ki, bu şad xəbəri oxuculara mən çatdırı bilmədim ki, sən ilk dəfə olaraq dram janrına müraciət etmişən. Və mənim bu yazım işıq üzü görəndə kimi, sənın pərəstişkarlarımla bərabər Azarhaycan Dövlət Gənclər Teatrında görkəmli teatr

xadimi Hüseynağa Atakişiyevin guruluşunda sənin «Şübhəli əhvalat» komediyanı tamaşa etmiş olacağıq. Bu da 75 yaşlı müqtdir şairimizin yeni yaradıcılıq qələbələrindən biri sayılmalıdır.

Əzizim Qabil, «İlahi qisməti» kitabını oxuyub bitirdikdən sonra, bir daha inandım ki, dünya yalan deyil - əbədidir. Bu dünyada günəş var, hərərət var, dünyanın əşrəfi olan sən kimi insanlar var. Belə bir dünya yalan ola bilməz heç zaman.

Hörmətlə: Əli Səmədli.

Nəsihətnamə. Nəsihət - ərəbcə öyüd, namə isə kağız, məktub, sənəd deməkdir. Nəsihətnamələri adətən müdrik insanlar ya gənclərə, ya da öz övladlarına ünvanlayırlar. Belə həsihətnamələrə misal olaraq Nizaminin oğluna dediği

Elə ki, böyüdüün, belədir qayda?

Atanın adından sənə nəfayda?!

Sən bir aslan kimi keç cəbhələrdən-,

Yalnız hünərlinin balası ol sən...

Çalış, insanların işinə yara,

Geysin əməlinlə dünya zərxcara.

Bacarsan hamının yükünü sən çək,

İnsana ən böyük arxadır kömək...

İnsan yem dalınca qaçmasın gərək-,

Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək-.

Yeməyi, yatmağı bu aləmdə sən,

Eşşək, öküzdə də görə bilərsən.

Təbiət quranda xilqətimizi,

Başqa səhifədə yazmışdır bizi.

Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox nəsihətnamə yazan XIX əsrin böyük şairi Seyid Əzim Şirvanidir. Onun oğluna müraciətlə 70-80 nəsihətnaməsi var. Onların bəzilərindən misallar veririk.

Ey oğul, alim olsa xoş niyyət,

Malı-dünyaya eyləməz rəğbət...

Nə gərəkdir sənə bu dövlətü-mal,

*Yükünü yüngül eylə, ey hammal...
Ey oğul, alim olsa rəbbani,
Sən onun ol dərində dərbani.
Mən özüm ki, zəmanə sərvariyəm,
Üləmanın kəminə cakəriyəm...
Cəfər, ey nuri-düdeyi seyyid,
Qönçeyi-növrəsteyi seyyid.
Üləma haqqını riayət gil
Əhli elmə həmişə hörmət qıl...
Demirəm məngedən təriq ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.
Demirəm sünni ol, vəya şia,
Tək hədəf olma tiri-təşniyə,
Demirəm Şeyxi ol, və ya babi,
Hər nə olsan, təki olma güllabi.
İstər əclaf, istər əşraf ol,
Hər nə olsan, ol, əhli-insaf ol-
Müsəlman ol, müsəlman ol-
Qərəz oldur ki, insan ol.*

Nəsihətnamənin bir növü də öyüdnamədir Nəsihətnaməni müdrək insanlar, alim və ədiblər yazırsa, öyüdnaməni analar yazır. Məsələn, S.Vurğunur «Ananın öyüdü» şerində oxuyuruq.

*Əziz balam, hərçənd ki, öz ananam mən sənin,
Çörəyilə böyümüsən bizim ana vətənin...
Sən düşmənin qabağında igid tərpan, vüqarla,
Tüfəngini təmizsaxla, atını da tumarla...*

Epistolyar üslubun tələbləri çərçivəsində olub onun xüsusiyyətlərini daşıyan sənədlərdən dəvətnamə və çağırış vereqələrini də qeyd etmək lazımdır.

Dəvətnamə. Dəvət - ərəbcə çağırmaq, təklif etmək - namə farsca kağız, sənəd, məktub deməkdir, Dəvətnamə adətən, təntənəli məclislərə, elmi konfranslara, toylara çağırış məqsədilə yazılır. Dəvətnamələrin forma və məzmunu, demək olar ki, eyni olur.

Hörmətli...

Azərbaycan Respublikası Təfəsil Nazirliyi sizi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» tarixi fərmanı ilə əlaqədar «Təhsil sistemi qarşısında duran vəzifələr» mövzusunda Respublika müşavirəsinə dəvət edir.

Müşavirə 2001-ci il avqustun 3-də saat 16-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin akt zalında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küçəsi 6.

Müşavirənin gündəliyi

1. Giriş sözü - Təhsil Nazirprof. M.C.Mərdanov.
2. Məruzəçi - Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü N.Q.Cəfərov.
3. Çıxışlar.

Toy dəvətnaməsi də həmin mahiyyətdə olur. Amma belə dəvətnamələr qeyri-rəsmi olduğu üçün orada toyun məzmununa uyğun şərtlər də verilir.

Sual və tapşırıqlar №89.

- A. *Məktəbinizdəki bayram şənliyinə dəvətnamə yazın.*
- B. *Məktəbdə konfrans keçirilir. Təhsil şöbəsinin işçilərinə və qonşu məktəblərə dəvətnamə yazın.*
- C. *Ali məktəbi qurtdırmaq münasibətilə şənlik-tədbir keçirirsiniz. Lazımı adamlara dəvətnamə yazın.*
- Ç. *Bir toy dəvətnaməsi yazın.*

Çağırış vərəqəsi. Çağırış - öz sözümdür. Onu yazan və ünvanlanmış adam müəyyən olur. Amma onu yazmaq lazım gəlmir. Çünki çağırış vərəqələrinin hamısı kiçik blanklarda hazır şəkildə olur. Təkcə onu doldurmaq lazım gəlir. Çağırış vərəqələri aşağıdakı hallarda göndərilir. 1. Hərbi komissarlıqdan; 2. Hüquq mühafizə orqanlarından (məhkəmə, prokurorluq və polisdən); 3. Seçki məntəqələrindən; 4. Ali məktəbdən (qiyabi bixuyanlar üçün) və s.

Bir sıra sənədlər, əməli yazılara aid elə nümunələr də vardır ki, onlar tez-tez istifadə olunduğu və çox vaxt hüquqi fəhəyyəət daşdığı üçün hazır şəkildə, xüsusi təsdiq edilmiş formada - blankda olur. Onlan yenidən yazrriaq yox, onları doldurmaq lazım gəlir. Belə sənədlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar.

1. *Anket* – fransızca **enquete** sözündən olub, hərfi mənası təhqiqat deməkdir. Anket onu dolduran haqqında məlumat almaq üçün əsas sənəddir. Anket cəmiyyətlərdə, elmi dərəcə alanda, xaricə səfər edəndə, əhalinin siyahıya alınmasında, ictimai rəy sorğusunda və s. hallarda tətbiq edilir.

2. *Attestat* – latınca attestor - şahidlik edirəm deməkdir. Bu sənəd orta məktəbi bitirəndə, ali təhsil sistemində vəzifə alanda (baş elmi işçi attestatı, dosent attestatı, professor attestatı), hərbi qulluqçulara ezamiyyə və rəqəsi kimi, bir vəzifədən başqasına keçəndə verilir.

3. *Bilet* – S.İ.Ojeqov bilet sözünün bütün mənalərini dörd qrupda birləşdirir: 1. Haqq ödənildikdən sonra nədənsə istifadə edilməsinə ixtiyar verən sənəd. Məsələn, teatr bileti, dəmiryol bileti, gediş bileti və s.; 2: Hər hansı bir təşkilatın, partiyanın, cəmiyyətin üzvü olduğunu bildirən sənəd. Partiya bileti, həmkarlar təşkilatı üzvlük bileti, tələbə bileti, hərbi bilet; 3. Pul, işarəsi kağızı. Xəzinə bileti bank bileti; 4. Hər hansı bir mətn yazılmış kartoçka, imtahan bileti və s.¹

4. *Buraxılış vəsiqəsi (propusk)* – sərhəd zonasına getmək üçün vətəndaşlara verilir. Yük maşmlan şəhərə girmək üçün buraxılış vəsiqəsi alır. Ümumiyyətlə qadağan olunmuş yerlərə girmək, orada hərəkət etmək üçün buraxılış vəsiqəsi tələb olunur.

5. *Vəsiqə* – ərəb mənşəli sözdür. Mənası hər hansı bir şeyi təsdiq edən, nəyə isə icazə verən sənəd deməkdir. Bütün böyük idarə və təşkilatların işçilərinə onun iş yerini və vəzifəsini bildirmək üçün verilən sənəddir. Buna türk dilində kimlik sənədi də deyilir.

6. *Qəbz* – ərəb sözüdür. Mənası pul, qiymətli şey və sairənin alınması, qəbul edilməsi müqabilində verilən sənəd. Qəbzlərin

¹ С.И.Ожегов. Словарь Русского Языка. М., 1988, стр. 42.

əksəriyyəti xüsusi formada, blankda yazılır. Məsələn, ev kirayəsi, kommunal xidmətləri, telefon haqqının ödənilməsi təqdirdə xüsusi kağız-sənəd-qəbz verilir. Ali məktəbə və ya hər hansı bir idarəyə verilən sənəd müqabilində alınan kağız-sənəd də qəbz adlanır. Bir sıra hallarda hansı bir şeyin və pulun verilməsi müqabilində onu alan şəxsdən qəbz alırlar. Belə qəbz əl ilə yazılır. Pul və ya əşya alan özünün pasport əsasında bəzi məlumatlarını da əlavə edir ki, sənəd hüquqi qüvvə daşısın.

QƏBZ

Mən filankəsov filankəs filənəkəs oğlu (pasport №_____) filankəsov filankəs filankəs oğlundan 3 ay müddətində qaytarmaq şərti ilə 300000 manat məbləğində borc pul götürdüm.

7. *Diplom* – yunanca di (iki), ploma (qat) sözlərindən əmələ gəlib diplom kəlməsini yaratmışdır. Doğrudan da, diplom iki qatlanan hissədən ibarət olur. Diplom təhsil sənədi və mükafat vəsiqəsidir. Ali təhsil haqqında diplom, elmlər namizedi diplomu, elmlər doktoru diplomu, qızıl qələm mükafatı laureatı diplomu, Krım mədəniyyət fondu mükafatı laureatı diplomu və s.

8. *Kadrlar uçotuna dair şəxsi vərəqə* – İdarə və təşkilatlarda hər bir işçinin (kadrların) öz üçot vərəqəsi olur. Bu üçot vərəqəsi iki böyük qatlanan hissədən ibarət olub işçi haqqında tartı və müfəssəl məlumat verir. Burada onun anadan olduğu il, yer, təhsili, elmi yaradıcılığı, əmək fəaliyyəti, ailə vəziyyəti, xaricdə olması, seçkilərdə iştirak etməsi, mükafat və ya cəzaların olması və s. kimi məlumatlar öz əksini tapır. Hər bir şəxs işə girəndə, dissertasiya işi müdafiə etdikdə, və s. bu kimi hallarda kadrlar üçotuna dair şəxsi vərəqə təqdim edir.

9. *Pasport* – fransızca - passeport sözündən olub, vətəndaşın ən əsas kimlik sənədidir. Pasport sözünün pas - ingiliscə - ötürmə - vermə, port - fransızca (latın dilindən keçib) - sahilə dayanmaq, gəmilərin yük boşaldıb, yük götürməsi üçün yer mənasından törəndiyini də demək olar. Pasport əsas kimlik sənədi olub 16 yaşa çatmış vətəndaşlara verilir. O əsas hüquqi

sənəddir. Onu yalnız hüquq mühafizə orqanları tələb edə bilər. Pasportun üzü çıxarılmır.

10. *Telegram* – yunanca tele - uzaq, gramma - yazı, yazıram sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Telegramın dili hədindən artıq yığcam olur. Telegramda bircə dənə də artıq söz ola bilməz. Telegramda yalnız məqsəd bildirilir. Telegram xüsusi aparata verilir. Burada teleqrama səbəb olan hadisə, ona münasibət və s. göstərilir. Məsələn, Bakıdan bir tələbə evə məktub yazır ki, «Bakıda soyuqlar başlayıb. Evdə filan yerdə mən keçən il qoyduğum dəri əlcəklər var. Onu göndərməyinizi xahiş edirəm». Telegramda belə üsul yaramaz. Tetecram belə olacaq - «əlcəklərimi göndəin». Telegram bir çox məqsəd üçün vurulur. Təbrik telegramı, baş sağlığı telegramı və s.

11. *Telefonoqram* – bəzən bir idarə telefonla başqa bir idarəyə telefonla lazımı bir şey haqqında xəbər verir. Telefonoqramda onu verən və qəbul edən habelə telefonoqramın verildiyi tarix və vaxt göstərilir. Məsələn, - ADU-nun rektoru 31.VIII.20001-ci il tarixdə, saat 12-də Nazirliyin kollegiya iclasına dəvət edilir. Telefonoqramı verdi. Aidə Əliyeva, qəbul etdi Səyyarə Məmmədova. 30.VIII.2001, saat 10⁰⁰.

12. *Şəhadətnamə* – Şəhadət - ərəbcə şahidlik sözündəndir, namə isə fars mənşəlidir. Şəhadətnamə təhsil haqqında, hər hansı bir şeyə sahib olmaq barədə verilir. Müəyyən hadisələrə şəhadət edən sənəddir: a) Təhsil üzrə - səkkizillik təhsil haqqında şəhadətnamə; b) Doğum, ölüm, nigah haqqında şəhadətnamə; c) Müəyyən bir obyektin, torpaq sahəsinin özəlləşdirilməsi haqqında şəhadətnamə.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	3
Ali məktəbimizdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (<i>Kitabın ikinci nəşrinə ön söz</i>).....	10

I FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT.

Dilimiz müstəqillik şəraitində	14
<i>A. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.</i>	26
<i>B. Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının Tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı</i>	36
<i>C. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı</i>	38
<i>Ç. Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu</i>	40
<i>D. «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı</i> ...	47

II FƏSİL.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

R ritorika	52
Üslub və üslubiyyat	52
Üslubiyyatın yaranması və formalaşması	57
Norma	74
Üslubi fiqurlar	78
Nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi	81

Ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsi.....	82
Ritorikanın qısa tarixi.....	92
A. Yunanıstanda ritorika.....	92
B. Romada ritorika.....	94
C. Avropada (Fransada) ritorika.....	96
Ç. Şərqdə ritorika.....	96
D. Azərbaycanda ritorika.....	108
E. Azərbaycan dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi.....	116
Ə. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan natiqləri.....	123
Natiqlik sənətinin sahələri.....	124
Nitqin əsas keyfiyyətləri.....	125
Nitqin formaları.....	136
Natiqlik sənəti haqqında aforizmlər.....	136

III FƏSİL. FONETİKA

Fonetikanın ümumi problemləri.....	140
Fonetikanın növləri.....	140
Azərbaycan dilinin sait və samitlər sistemi.....	144
Fonetik hadisə və qanunlar.....	151
A. Fonetik qanunlar.....	151
B. Fonetik hadisələr.....	152
Heca, vurğu və intonasiya.....	159
Pauza (fasilə).....	162
Yazı, orfoqrafiya, orfoepiya.....	169
A. M.F.Axundov və yeni əlifba ideyası.....	169
B. M.F.Axundovun ardıcılları.....	173
C. Sovet dövründə yeni əlifba məsələsi.....	176
Orfoqrafiya.....	187
Orfoepiya.....	193

**IV FƏSİL.
LEKSİKOLOGİYA**

Leksikologiyanın şöbələri.....	206
Frazeologiya.....	210
Leksikoqrafiya. Lüğətlərin növləri və tərtibi prinsipləri.	216
Söz. Mahiyyəti. Şair və mütəfəkkirlərin söz-kəlam-dil haqqında mülahizələri.....	216
Sözün mənası.....	235
Sözün funksiyaları.....	242
Söz və məfhum.....	249
Neologizmlər.....	255
Arxaizmlər.....	259
Lüğət fondu və lüğət tərkibi.....	266
Lüğət tərkibindəki sözlərin məna qrupları.....	279
Lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları.....	307
Ümumişlək sözlər.....	313

**V FƏSİL.
QRAMMATİKA**

Qrammatikanın hissələri.....	323
Sözün morfoloji quruluşu. Sözlərin leksik və qrammatik qrupları. İsim.....	338
Sifət.....	344
Say.....	354
Əvəzlik.....	363
Fel.....	370
Zərf.....	376
Nida, modal sözlər, təqlidi və vokativ sözlər.....	382
Qrammatik məna, onun ifadə vasitələri. Qrammatik kateqoriyalar.....	385
Ümumi qrammatik kateqoriyalar.....	394
Xüsusi qrammatik kateqoriyalar.....	397

Zaman kateqoriyası.....	405
Növ kateqoriyası.....	408
Qrammatik əlaqə vasitələri (<i>təkrarlar, söz sırası, vurğu, intonasiya</i>).....	415
Köməkçi sözlər (<i>bağlayıcı, qoşma, artıqlıq, ədat</i>).....	421

VI FƏSİL. SİNTAKSİS

Sintaksis mövzusu.....	428
Sintaktik əlaqələr.....	429
Sintaqlar.....	431
Söz birləşmələri.....	434
Cümlə üzvləri. Cümlə üzvləri və nitq hissələri.....	443
Cümlənin həmcins üzvləri.....	448
Ara sözlər və xitab.....	452
Cümlə.....	459
Cümlə və onun növləri. Sadə, nəqli və nida cümlələri....	461
Əmr və sual cümlələri.....	469
Cümlə üzvlərin iştirakına görə sadə cümlənin növləri....	474
Mürəkkəb cümlə. Təbii mürəkkəb cümlə.....	477
Təbii mürəkkəb cümlə.....	482
Vasitəli və vasitəsiz nitq.....	488

VII FƏSİL.

YAZILI NİTQİN ƏN ZƏRURİ SƏNƏDLƏRİN TƏRTİBİ

I. Rəsmi-kargüzarlıq üsulları.....	489
II. Nitq-müraciət etiketləri.....	546
III. Ünsiyyət üslubu (etiketləri).....	548
IV. Məişət üslubu.....	555
V. Epistolaryar üslub.....	556